709

891.99.03
S-21

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

37.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԱԷ·

ՄԱՄԵՆԱԳԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԱՍՆ Բ·

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1901.

891.99.09
S-21

19 NOV 2011

ՄԱՄԵՆԱԳԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐՔ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ, Է—Ժ

ԹԻԿԱՐ ԵՒ ԻՐ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆ, ԱԳԱՊԵՏՈՍ ԵՒ ԻՐ ՑՈՐԴՈՐԱԿԱՆՔ ԱՌ ՑՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ, ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՐԳԱՐՈՒ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԸՍՏ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ԱՐՀԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՓԵՍՈՍԻ, ԵՒ ԳԷՈՐԳԱՑ ՊԻՍԻԴԵԱՑ ՎԵՏՕՐԵԱՑՔ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Ստեփան Տէրտէրեան
1904
Բուսնուզ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1901.

3819-86

ԱԶԴ

Հաւաքմանս առաջին մասը լոյս տեսած է իբր վեց տարի յառաջ (Վիեննա 1895, Ազգ. Մատ. ԺԶ.) պարունակելով ուսումնասիրութիւններ գրոց Նեմեսիոսի, Պրոկղի, Խոսրովկայ, Եպիփանու եւ Սեկունդոսի՝ քանի մը ընագիրներով միասին: Իբր երկրորդ մաս դիտուած էր "Վարդապետութիւն Առաքելոց„ անվաւերականն եւ յարակից Թադէի Կանոնքն եւ Կողբատոսի թուղթը, բայց գործոյն ընդարձակուելուն անկախ լոյս տեսաւ. (Վիեննա 1896, Ազգ. Մատ. Ի:) Ուրիշ զբաղումներ արգելք եղան երկար ժամանակամիջոց մը՝ հաւաքման շարունակուելուն. եւ այսպէս այսօր միայն լոյս կը տեսնէ ներկայ հատորը՝ նախընթացին փոխարէն՝ իբր Երկրորդ մասն գործոյն:

Ծրագիրն եւ այլ հանգամանք ի հարկէ նոյն են, միակ տպագրական փոփոխութեամբ մը՝ որ կը ցուցնք թէ չէ գործադրուած արդէն առաջին մասին: Քանի որ գործս շարունակութիւն է, եւ պիտի յառաջ տարուի՝ որչափ պարագաները կը նեղեն, բնական է որ նիւթերու կարգաթուերը շարունակեալ են (հոս՝ Ը–Ժ.) եւ նոյնը պիտի ըլլայ յաջորդներուն ալ: Ասկէ կրնար դիւրաւ շփոթութիւն ծագիլ եւ գործածութեան դժուարութիւն: Դիւրութեան եւ որոշութեան համար աւելցուցինք իւրաքանչիւր իջի վրայ վերնագիրներ՝ որ հաւաքման Մասը կամ՝ հատորն, իւրաքանչիւր ուսումնասիրութեան կարգաթիւը, նիւթն եւ մանրաբաժանումները կը ցուցընեն:

Ներկայ հատորիս մէջ պարունակուած են չորս ուսումնասիրութիւններ, որոնք լոյս տեսած են նախնաբար "Հանդիսի„ մէջ, առաջինը կամ Խիկար արդէն 1899ին[1],

---

1 Հմմտ. "Հանդ. Ամս.„ 1899, էջ 33—8, 74—9, 112—6, 129—33, 173—6, 198—201, 236—8, 272—7, 295—9, 334—8 եւ 372—7:

միւսները՝ 1900ին[1]: Սակայն՝ ինչպէս միւս մասերը՝ նաեւ ասոնք ունին հոս այլեւայլ յաւելուածոյ մասեր, որոնք յիշեալ թերթին մէջ չէին առնուած: Հոս յատկապէս կը յիշենք Ազապետոսի ընագրին ծանօթութիւնքն ու համեմատութիւնքն:

Տպագրական քանի մ՚ուղղելեաց եւ նմանններու մասին կը յուսանք թէ ընթերցողը ներողամիտ կ՚ըլլան:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

---

1 Հմմտ. Ազապետոս՝ "Հանդ. Ամս.„ 1900, էջ 37—40, 77—81, 116—121, 165—172 եւ 201—7. — Թղթակցութիւն Աբգարու՝ անդ, 1900, էջ 257—270 եւ 321—8. — Դէորգ Պիսիդէս՝ անդ Թ. 9—10, էջ 308—315. Թ. 11, էջ 341—6 եւ Թ. 12:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ազգ էջ Ե–Զ
Բովանդակութիւն Ը–ԺԲ
Ը. Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն. . . . 1–152:
Ներածութիւն, 1–6: – Խիկար անունը Հայոց քով, 1: – Գ. եպ. Այվազովսկիի կարծիքը, Խիկար եւ Սենեքերիմ, 2: – "Խիկար" անուն գրուածքներ, 4: – Իմաստութիւնն, Պղնձէ քաղաք եւ Առաքել Անեցի, 5:
1. Մատենախօսական, 6–16: – Խիկար եւ "Հազար ու մէկ գիշերներ", 6: – Խիկար եւ Եսովպոս, 8: – Տովբիթայ գրոց Ահիկար, 9: – Սլաւ թարգմանութիւնն եւ նոր քննութիւնք, 10: – Թաթարերէնը, 12: – Փելլիսի քարբառովն, հայ գրուածքներ, 13: – Կոնիբերի, Ռ. Հարիսի եւ Ագնէս Սմիթ Լիուվիսի հրատարակութիւնն, հայերէնը եւ ծեռագիրք, 14:
2. Խիկարայ պարունակութիւնը, 16–26: – Զրոյցն ըստ հայերէնին, 16: – Ասորի խմբագրութիւն եւ ծեռագիրք, 23: – Արաբերէնը, 24: – Եթովպականը, 25:
3. Նախնականն եւ Տովբիթ, 26–45: – Տովբիթայ կրկին խմբագրութիւնքն, 27: – Համեմատելի տեղիք, 28: – Ահիկար-Խիկար, 31: – "Խիկար" անունը, 33: – "Նաթան"-Նադան, 35: – "Բաւղան"-Նաբուզարդան, 36: – Սենեքերիմ եւ ժամանակագրականը, 37: – "Աքեստան", 40: – "Աբուսմաք", 40: – "Սենիքար", "Աբիկամ" եւն. 41: – "Բելիար" եւն 42: – "Բէշշիմ" եւ դիք, 43: – "Աբծուեաց" դաշտ, 45:
4. Խիկար-Եսովպ, 45–60: – Եսովպոսի գործը, մատենախօսականը, "Սուիսս", Բաբրիոս եւն, 45: – Հայ թարգմանութիւնը, 47: – Վարք Եսովպոսի՝ գործ Պլանուդէսի, եւ թարգմանութիւնք,

48: – Վարքն եւ Խիկար, 49: – Նստվա ի Բաբելոն եւ Եգիպտոս, 52: – Խնդիր առաջնութեան եւ փոփոխ աղերսն, 57–60:

5. Խիկար գրականութեանց մէջ, 60–76: – Ցունաց քով՝ Կղեմէս Աղեքսանդրացի, Ստրաբոնի "Աբայիկարոս", Թէոփրաստի "Ակիկարոս", Ակիկարի "արձան" Դեմոկրիտեայ. Նման առածներ եւն. 60–5: – Բար-Բահլուլի "Ախիկար", հրէական աղբերը, Սուկասաբտատի գիշերաց Նանդա արքայն եւն, 65: – Արաբաց Լոկման եւ Խիկար, մատենախօսականը եւ արաբ գրականութիւնը, Ազուր եւն, 66–74· – Սինտիպաս եւն, 74:

6. Նախնականն եւ Ս. Գիրք, 76–98: – Աբիկար եւ Տոմբիթ, 78–83: – Սիրաբայ առածք, 83: – Առակք, 84: – Հաբցումն թազաւորաց որդւոց, Հուտայ եւ Բաղիայն, Պիտաբիսոս, "Բանք Ազուրի" եւն, 85: – Սաղմոսք, 88: – Դանիէլ, 89: – Նոր-Կտակարանի առակք, 91: – Առակ շար ծառային, 92: – Առակ թգենւոյ, 95: – Պետրոսի թղթոյն առած խոզի, 96–8:

7. Յետագայ խմբագրութեանց Ս. Գրքէն փոխառութիւնք, 99–110: – Համեմատութիւնք Ժողովողի, Առակաց եւ Սիրաբայ, 100–5: – Խիկարի առածք, 105: — Օղեղէն աշտարակ, Տարոյ հանելուկ, 107: – Հետեւութիւն, 109:

8. Հայերէնը, 111–143: – Աղաւաղն, տպագրութիւնք Պոնձէ քաղաքի, 111: — Համեմատութիւն հնոյն եւ նորին, 112–6: — Ընթերցուածներ, 116: – Նորին նոր նիւթերը, 117–20: – Կոնիբերի հրատարակութեան ծեռագիրք, 120: – Ուրիշներ, 121: – Հին թարգմանութեան ժամանակը, Ղազար Փարպեցի, 123: – Եղիշէ, Եղնկայ խօսքը, 125: – Թովմ. Արծրունի, Ուխտանէս, Լաստիվերտացի եւն, 128: – Ն. Շնորհալի, Վարդան եւն, 130: – Վարդան Այգեկցի, 132–5: – Հետեւութիւն, 136: — Հայերէնն ասորերէնէ մը թարգմանուած, բացատրութիւնքն, 137: – Արդի բնագրին աղաւաղմունք եւ ոսկեացումն, սխալմունք, լեզու եւն 140–3:

9. Թաթարերէնը, 143-152: – Մեր Մատ. Թ. 468 ձեռագիրը, 144: – Թարգմանութեան տեղը եւն, հայերէնէ եղած, հայ բառեր եւն, 145: — Թաթարերէնի որպիսութիւնը, 147: – Պակասները, 149: – Համեմատութիւն Բ մասին, 150: – Վերջաբանը, 151-2:

Ը. Ազապետոս եւ իւր յորդորակաւանք առ Յուստինիանոս 153-255:

1. Ներածութիւն, 153-9: – Ազապետոս Հայոց քով, 153: – Կ. Պոլսոյ տպագիրը, 155: — Մեր Մատ. ձեռագիրը, 156: – Մեր հրատարակութիւնը, 158:
2. Բնագիր. "Արտաղրութիւն յորդորական գլխոցն Ազապետոսի Սարկաւագի Սրբոյ եւ մեծի եկեղեցւոյն Աստուծոյ առ աստուածային եւ բարեպաշտ թագաւորն մեր Յուստինիանոս", համեմատութեամբ յոյն բնագրին եւ ծանօթութեամբք, 160—191: – Տարբերութիւնք Տպագրին, 192—9:
3. Ազապետոս Սարկաւագ, վարքն ու գործքը, 199-207: – Մատենախօսականք, 200: – Ազապետոս անուն այլեւայլ անձինք, 201: – Սարկաւագն, 203: – Ոճը, նիւթը, 203-5: — Աղբերք, 205-7:
4. Համեմատութիւնք աղբերաց հայ թարգմանութեամբք, 207-215: – Յովասափ, 207: – Բարսեղ եւ Նազիանզացի, 208: — Լեզու թարգմանութեանց, 209: – "Բանք իմաստասիրաց" եւ Սեբէոսոս, 212: — Հայ գրականութեան մէջ, 213-5:
5. Տպագիրն եւ Դէորգ Պալատեցի, 215-36: – Նոր խմբագրութիւն է Տպ. 215: — Ցիշատակարան Տպագրին, 217: — Տպագրիչ Դ. Պալատեցի, 218: – Տպագիրը տարբեր է ձեռագրէն, լեզուն, 219: – Պալատեցի է թարգմանն, իւր այլ թարգմանութիւնք եւ լեզուն, 222: – "Կիւրղի ճառը", 224: – Գիրք Պարապմանց հին թարգմանութիւն, 227: – Պատճառ շփոթութեան եւ "Դէորգ Բանասէր", 228: – Կրկին Պալատեցւոյ յիշատակարանն եւ "Բանասէր", 231: – Ձեռագիրը Ս. Խաչ Թանգարանի, 232: – Պալատեցւոյ սխալմամբ տրուած թարգմանութիւնք Ձեռնազնութեան եւ Յովհ.

Հոլով, 233: — Ղուկ. Վանանդեցի եւ "Պատկերասէր", 235:

6. Տպագրին նոր խմբագրութիւնը, 236—55: — Տպագրին տարբերութեանց որպիսութիւնը, սրբագրութիւնը, համեմատութիւնը, 237: — Սրբագրութեանց արժէքն եւ նպատակը, 242: — Անսովոր, յունաբան ասութիւնք փոխուած, 245: — Մթին եւ նիւթական թարգմանութիւնք պարզաբանուած, 248: — Մեր Մատ. եւ Վենետկոյ ձեռագիրքն, 252: — Հետեւութիւն, 253:

Թ. Թղթակցութիւն Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ աղձանագրութեան Եփեսոսի, 256—320:

1. Բորմանի բանախօսութիւն, 256: — "Բազմավէպ"-ի նմանահանութիւնը, 257: — "Բանասէր" եւ իւր յօդուածը, 259: — Աւստրիական Հնախօսական Տարեգիրքն, 260: — Աբգարու խնդիրն եւ Հայք, 262:

2. Արձանագրութիւնը, 263—78: — Պեղիչ Հեբերդէյի տեղեկագիրը, 263: — Արձանագրութեան պատճէնը, 265: — Մբրբէյի կարծիքը, 266: — Արձանագիրը հին է, 267: — Թղթակցութեան զանազան խմբագրութիւնք, պահպանակներ են, 268: — Ցոյն թարգմանութեան հնագոյն օրինակը եւ Եւսեբիոս, 270: — Արձանագրին Եւսեբեայ հետեւող, 271: — Արձանագրութիւնը՝ յունարէն եւ հայերէն, համեմատութեամբ Եւսեբեայ ու Պապիրոսի եւ Խորենացւոյ, 272—8:

3. Արձանագրութեան տարբերութիւնքն, 278—98: — Հայերէնն եւ Խորենացի, 278: — Տարբերութիւնք Աբգարու նամակին՝ յոռի սրբագրութիւնք են, 279: — Աւետարանի մէկ խօսքը, 281: — Արձանագրին շփոթութիւնը, 282: — Աբգար Ոսկամա, "Արջամ" են, պատմական մասն՝ Եղեսիոյ Աբգարներ են, 283—7: — Քրիստոսի Պատասխանին տարբերութիւնքն, 287—9: — Վերջաբան-յաւելուածը՝ Եղեսիոյ օրինութիւնը, անոր պատմութիւնը եւ ծագումը, 289—96: — Ս. Եփրեմ, 292: — Ցեսու Սինակեաց, Ցակոբ Սրճեցի, 293—4: — Պրակը Թադէի, 295: — Վերջաբանը յոն

օրինակաց մէջ, 296: – Յաւելուած է եւ անվաւեր, 297:
4. Եւսեբեայ աղբիւրը եւ Լաբուբնա, 298–312: – Ուստի առած է Եւսեբիոս, "գրաւոր վկայութիւն", Դիւանը Ուռհայի եւն, 298–302: – Եւսեբիոս ինքը թարգմանած է յունարէնի, Կեսարիոյ մատենադարանը, 303: – Լաբուբնա, 304: – Թղթոցս ասորի օրինակները, Վարք Մարեայ, 305: – Բնագիր թղթոցն Լաբուբնայի եւ հայերէնը եւ Մարեայ վարուցն՝ համեմատութեամբ Եւսեբեայ եւն, 307–312:
5. Թղթերն եւ Հայք, 3 2–20: – Թղթակցութիւնն անվաւեր, 312: – Ս. Հարց վճիռը, 313: — Հայ մատենագիրք Խորենացւոյ կը հետեւին, 314: – Ուիտանէսի օրինակը, 315: — Պատմութիւն Իւղոյն Եղրդոտայ, 316: – Եպիփան Հռետոր եւն, 317: – Յայսմաւորաց գրուածքներ, 318: – Պտմ. Սրգարու եւ Անձեռագործ պատկերին (բնագիրը), 319—20:

Ժ. Գէորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեայք . . . 321–384
1. Ներածութիւն եւ մատենախօսականը, 321–32: – Հայ թարգմանութեան Պատարիկը եւ Սուրբեան, 322: — Անտոնեանց ձեռագիրը, 324: – Մասնական հրատարակութեան փորձեր՝ "Պատկեր" եւ "Բազմ.", 325: – Ի. Տեզայի գրութիւնը, 326: – Հ. Ա. Տիրոյեանի ամբողջական հրատարակութիւնը՝ յունարէն եւ հայերէն, 327: – Վենետկոյ Պատարկին ձեռագիրը, 329: – Միջագիւղի Անտոնեան Հարց ձեռագիրը, 331:
2. Գէորգ Պիսիդէս եւ իւր գրութիւնը, 332–345: – Վարք եւ Գործքերը, 332: – Վեցօրէից հրատարակութիւնը եւ թարգմանութիւնը, 333: – Սլաւ թարգմանութիւնը, 335: – Հայերէնը, եւ իւր թերութիւնքն, 327: – Կարգի խառնակութիւնը, 339: – Վերջաբանը թերի եւ նմաններ, 340: – Նոր տողեր, 341: – Պատարկին տարբերութիւնք, 343:
3. Հայ թարգմանութեան որպիսութիւնը, 345–364: – Սովորական շփոթութիւնք եւ գրիչներ, 345: – Թարգմանչին շփոթութիւնք ընթերցուածոց,

347: – Նիւթական փոխադրութիւնք եւ հելլենախօսութիւնը, 348: – Անհասկընալի թարգմանութիւնք, եւ նմաններ, 350: – Թարգմանութիւնք յատուկ անուններու, 353: – Ներմուծեալ մեկնաբանութիւնք եւ Վարդան, 355: – Լեզու Պիսիդեայ, յունաբանութիւնք են, 356: – Խնդրական ընթերցմունք, ցանցառ բառեր եւ նմաններ, 357: – Գիտնական եզրներ սակաւ, անորոշութիւն, 362:

4. Պիսիդէս հայ գրականութեան մէջ, 364–384: – Թարգմանչին մասին այլեւայլ կարծիքներ, 364: – Թարգմանութեան ժամանակը, 366: – Ուշ ժամանակի երեւոյթներ, 369: – Ժամանակագրական յաւելուածոյ տող մը, 370: – Հետեւութիւն, 371: – Վարդանայ Մեկնութիւն ծննդոց եւ Պիսիդեայ գրէն փոխառութիւնք, համեմատութիւն, 372–381: – Ն. Լամբրոնացի 382: – Դր. Նարեկացի, Անանիա, Մագիստրոս եւ ուրիշներ. 383:

ԹԱՏԵՆԱԳԻԱՅԵՑ
ՄԵՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

Է.

ԽԻԿԱՐ ԵՒ ԻՐ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆ

Խիկար հռչակուած անուն մը՝ Հայոց քով՝ իբրեւ իմաստուն եւ առակախօս անձի, թէեւ ոչ ոք պայծառ գաղափար ունեցած է այս իմաստնոյն մասին։ Իւր հռչակն այնչափ մեծ է որ մինչեւ անդամ ազգային թերթ մը՝ Հայոց համբաւաւոր երգիծաբան Պարոնեանէն հրատարակուած՝ "Խիկար" անունը կրած է[1]. պատիւ մը՝ զոր Խիկար ուրիշ որեւէ ազգի մէջ չէ վայելած։ Նաեւ իբր մարդու անուն բաւական գործածուած կ'երեւայ։ Այսպէս ինծի ծանօթ են՝ ի միջի այլոց՝ երկու կանայք՝ "Խիկար" անուանակոչութեամբ. մին ԺԵ. դարու կամ ճշդիւ 1455ին, միւսը 1627ին[2]։ Միւս կողմանէ նաեւ իբր ածական գործածուած կը գտնենք, ընդհանրապէս "իմաստուն" իմաստով արդէն Շնորհալւոյ քով, որ աղուիսուն համար իւր

---

1 "Խիկար, Հանդէս ամսեայ", խմբ. Յ. Յ. Պարոնեան. Կ. Պոլիս (Ա—Դ տարի) 1884—9։

2 Առաջինը տես մեր "Յուցակ", էջ 425. երկրորդը Ս. Կանայեանց, "Յուցակ Հայ. ձեռագր. Ներսիսեան Դպրանոցի" (Ցփ. 1893) էջ 40։

առակաց մէջ կը գրէ՝ "Խելքն ծով է ու Խիկար"[1]: Այս իմաստով արդէն բառարանաց մէջ մնած է բառս, նաեւ Հիւպշման Հայագիտին ստուգաբանական քերականութեան՝ արաբերէնէ փոխառեալ բառից շարքին մէջ[2]: Մեր ռամկագիր բանաստեղծներուն մէջ ալ կայ "Մուրատ Խիկար" մը, որուն "Մարան կու դայր ծաղկներով" 16 տուն տաղը հրատարակեց Կ. Կոստանեանց Ժէ. դարու ձեռագիրներէ, թէեւ նոյն տաղն ուրիշ տեղեր առհասարակ անանուն է, իսկ Հ. Ալիշան Ամդայ եպիսկոպոսին Մկրտչէ Դաղաշի կը վերագրէ[3]:

Խիկարի անունն այսչափ հռչակուելէն ետքն՝ բան հինաւուրց սովորութեան զինքը Հայացընելու փորձ միայն կը պակսէր: Դարուս կէսէն վերջն այս պակասն ալ լեցուց Գաբր. արք՝ Այվազովսքի, որուն "Հազար եւ մի առակաւոր բանք ազգային[4]

---

1 Տես Մատենագրութիւնք Շնորհալւոյ, տպ. Վենետ. 1830, էջ 562, Առակ Թ։ Դման խօսք մը "Խելքն եւ Խիկար արտում է" եւն՝ տես մեր "Ցուցակ" էջ 167։

2 Հմմտ. Հայկազն. Բառ. (Ա 494) "Խիկար" ուր բացի Շնորհալւոյ յիշեալ տեղէն յառաջ կը բերուին սա վկայութիւնք՝ "Խիկար եւ աղուաչ։ Պատմութիւն Խիկարայ իմաստնոյ։ Ո-ԼԻԿ.։" — Հայագէտն Փր. Միւլլէր ի թերթին WZKM, VIII, 281 նկատած էր որ "Խիկար" ալ առնուելու է արաբերէնէ փոխառեալ բառերու շարքին մէջ, ուստի եւ Հիւպշման ալ ընդունած է իւր քերականութեան մէջ. (Hübschmann, Arm. Gram. I, 268 եւ 516) իբր = haiqār.

3 Տես Կ. Կոստանեանց, "Ժողովածու", Բ. 5—7, գործածելով երկու տաղարաններ՝ 1647 եւ 1695 տարիները գրուած, յետոյ դանելով նաեւ 1617ին գրուած տաղարանի մը մէջ ալ (Նոր Ժողովածու, Գ. էջ Զ)։ Տաղիս վերջին տունը կը սկսի "Մ-ուրատ Խիկար եղար յուսով" եւն։ Թերի են տաղիս միւս հրատարակութիւնքն (տես "Բզմ." 1862, էջ 66. Ալիշանի "Ցուշիկք", Ա. 184. Մխանսարեանց "Քնար Հայկական", էջ 378—9), որոնց մէջ Մուրատ-Խիկար չի յիշուիր։

4 "Հազար եւ մի առակաւոր բանք ազգային եւ

մէջ ամէն քայլափոխին կը հանդիպի Խիկար անունը՝ իբրեւ նշանաւոր առակախօս հայ ներկայանալով։ Այվազովսքի ասոր պատճառը մեկնելու համար՝ երեք էջ տեղեկութիւն կը գրէ Խիկարայ վրայ Ցառաջաբանին մէջ. (էջ Ը—ԺԱ։) "Խիկար իմաստունը, կ'ըսէ, մեր ազգին մէջ գրեթէ նոյն համբաւն ունի, ինչ որ ունեցեր է Ցունաց մէջ Եսոպոսը, Արաբացւոց մէջ Լոգմանը, Ցաճկաց մէջ Նասրէդդինը . . . ։ Թէպէտեւ ստուգութեամբ յայտնի չէ մեզի թէ մեր Խիկարը սր ժամանակի մարդ է, եւ իւր առակներն ու խրատները գրովալ աւանդեր է թէ ոչ։ Շնորհալւոյն անունով գրանուած հանելուկներէն մէկուն մէջ Խիկարայ անունը այս կերպով յիշուած է " . . . Խելքն ծով է ու Խիկար։ Ասով կրնայ կարծուիլ թէ Խիկարը Շնորհալիէն առաջ կամ գէթ նորա ժամանակակից անձ մի է. բայց շատ կարելի է որ այդ հանելուկն ալ Շնորհալւոյն օրերէն յետոյ շարադրուած լինի։ Դմանապէս հին Ոսկեփորիկի մը մէջ համառօտ հատուած մի կայ խրատական խօսքերու. եւ այն խրատները՝ հանդերձ առասպելական պատմութեամբ Խիկարայ՝ տպագրուած են ի Կոստանդնուպոլիս 1807ին Պէնյէ +աղ+էն պարմ-ՐԿ-ն անունով գրքուկին մէջ։ Բայց այնպիսի եւ այնքան միայն աշխատութեամբ անկարելի էր որ այն համբաւը ստանար Խիկարը մեր ազգին մէջ. պէտք է որ ուրիշ շատ գրաւոր եւ անգին յիշատակներ թողած լինի նա իւր իմաստասիրութեանը։ Մեզի կ'երեւի թէ մեր ազգին մեծ մասին բերանը մինչեւ ցայժմ

օտարքդ, Կ. Պոլիս, տպ. Արամեան 1874 12° էջք 286։ Այս գրքուկիս մէջ Խիկարայ մասին ըստ ածներուն մատդրութիւն ընել կը հրաւիրէ նաեւ Ն. Քարամեանց (Verzeichnis der arm. Hss. Berlin 1888, p. 65), յաւելով որ Խիկար առասպելեալ անձնաւորութիւն մըն է որուն կը տրուին բազմաթիւ առածներ, եւ թէ իւր մասին քննութիւն մ'ընել կարեւոր է։

պտրտող առակներուն ու առածներուն մեծ մասը Խիկարայ հնարածներն են, եւ Դասրէդդին Խոճայի անունով պատմուած առակներուն եւ նոցա բերանը դրուած առածներուն մէկ մասն ալ մեր Խիկարայ իմաստնոյ հնարածներն են . . . : Ցանկալի է որ ատենով նաեւ գրաւոր աւելի ընդարձակ եւ ստոյգ տեղեկութիւն գտնուի հին ձեռագրաց մէջ նորա անձին եւ առակներուն վրայ: Խիկար իմաստուունը՝ ոչ թէ Ասորեստանեայց Սենէքերիմ թագաւորին ատենադպիրն է եղեր (ինչպէս որ Պղնձէ քաղաքին անհամ ու անժուր պատմութեան հեղինակը հնարեր է), հապա ինչպէս մենք կը կարծենք Արքա-Ն-ոց Սենէ-էրիմ թագաւորին օրերուն, այսինքն ասկից 850 տարիի չափ յառաջ, Հայաստանի մէջ անուանի եղած զուարճաբան ասոկիոս-ը ժողովրդական խմաստասէր էր:„

Խիկարի "Դէր„ բլլալէն եաքը՝ կը մնար միայն պրպտել այն "գրաւոր եւ անգին„ յիշատակները ձեռագրաց մէջ: Զուր աշխատանք անշուշտ. բայց վերջապէս "Խիկար„ ստորագրութեամբ մէկ երկու կտոր բան կրնար գտնուիլ: Արդէն նոյն անունը կը կրէ "Ամծախօսի„ զրոյցը, քանի մը տող բան, որուն սկիզբն է "Ի յԸստանբօլ քաղաքն մէկ քարէ մարդ էր շինած եւ անունն Ամծախաս„ եւն[1]: Երկրորդ պատառիկ մը՝ դարձեալ "Խիկար„ անուամբ սա խորագիրը կը կրէ "Զգինին հէնց խմեցէք որ զառիւծն սպանէք„[2]: Ասոնք ի հարկէ Խիկարի հետ գործ չունին. արդէն կը գտնուին այլուր "Առակաւոր բանից„ խառնակ հաւաքմանց մէջ, ուր ամէն կողմէ զրոյցներ եւ առակներ եկած թափուած են՝ նաեւ բուն Աղուեսագրոց կից[3]:

---

1 Տպագրուած՝ "Բզմ.„ 1870, էջ 253:

2 Տպ. "Բզմ.„ 1870, էջ 263—4:

3 Հմմտ. ի միջի այլոց մեր մատենադարանի թիւ 31 Բ (Առակ Բ), թ. 398, թղ. 1ա (Առակ Ա). "Ցուցակ„ էջ

Միայն մէկ գիրք մը կայ, որուն հետ կապ ունի Խիկարի անունը, այն ալ ճիշդ Այվազովսքիի այնպէս «անհամ ու անժուր» հռչակածն է, այսինքն՝ «Խրատ», կամ «Իմաստուն-ին-ն Խիկարայ» հանդերձ իւր պատմութեամբն. գիրքը մ'որ «Հայ» Խիկարի գործ չէ, այլ թարգմանութիւն արեւելեան հին եւ տարածուած վէպի մը։ Անշուշտ այս այլեւայլ տեսակիտով՝ նշանաւոր վէպս եղած է՝ Խիկարայ հռչակին պատճառը Հայոց մէջ։ Արդէն սիրուած գիրք մ'եղած է՝ բազմաթիւ տպագրութիւններ ունեցած ըլլալով, միշտ «Պղնձէ քաղաքի» պատմութեան՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ նոյն կարգի վէպերուն կից[1]։ Ասոնք արաբերէնէ թարգմանուած այլուստ ալ հանրածանօթ վէպեր են։ Ցատկապէս «Պղնձէ քաղաքի» թարգմանիչն է «Առաքել վարդապետ» որ թարգմանած է «ի տաճիկ (= յարաբ.) լեզուէ ի Հայոց լեզուս»[2]։ Այս թարգմանն է թերեւս Առաքել վրդ. Անեցի կամ Շիրակվանեցի, որ ՈՀԱ (= 1222) թուականին նոյնպէս արաբերէնէ հայերէնի փոխադրած է «Թու-

178, 850։ Վերջինս տես նաեւ Հ. Ղ. Ցոմլեանեան «Հետազօտութիւնք» եւն Բ, 283։

1 «Գիրք պատմութեան վասն Պղնձէ քաղաքին եւ Հարցմունք աղջկանն եւ մանկան եւ պատմութիւն Խիկարայ եւ Փահլուլ թագաւորին» եւն. Կ. Պոլիս 1708. նոյն 1731 (տես «Մատենագիտ.» էջ 583)։ Սակայն գիրքս յաճախ տպուած ըլլալով՝ Խիկարայ իմաստութիւնն ալ յաճախ ելլս տեսած է. այսպէս տպ. 1807, էջ 71—106. տպ. 1834 էջ 72–105. տպ. 1850, էջ 69–102. տպ. 1861, էջ 73—105 եւն։ Հին տպագրութեան մը մէկ մասը տես «Ցուցակ» էջ 996 (տպ. էջ 49–80)։

2 Հմմտ. մեր մատենադարանի Թիւ. 88, Ը եւ 466, Գ[3], («Ցուցակ» էջ 354, 942) «Պատ. Պղնձէ քաղաքին զոր թարգմանեալ է Առաքել վրդպն. ի Տաճիկ լեզուէ ի Հայոց լեզուս»։ Այս վէպիս մասին տես նաեւ Հ. Ղ. Ցոմլ. «Հետազօտութիւնք». Բ, 331—7։ Այս գործքիս եւ իւր արաբական բնագրին մասին ուրիշ անգամ։

փառ. Մուլքին„ կամ "Աղիֆ-Խօս„ երազահանը[1]: *Այսու հանդերձ Խիկարայ պատմութիւնը յետոյ մտած բլլալու է միւս վէպերուն շարքը. նախնաբար զատ եւ հնագոյն թարգմանութիւն մըն է՝ շենք տարակուսիր արդէն Շնորհալւոյ ծանօթ։ Եթէ միայն "Պղնձէ քաղաքին„ կից բոլորովին ռամկախօս հայերէն բնագիրը ծանօթ բլլար, կրնար անոր հնութեան մասին կասկած բլլալ. բայց այժմ՝ երբ հայագէտն Կոնիբիր հնագոյն եւ ընտրելագոյն թէեւ դարձեալ բաւական աղաւաղ՝ բնագիր մը լոյս հանեց, պատճառ չկայ Շնորհալւոյն "Խիկարի„ յիշատակութեան մասին տարակոյս մ'ունենալու։*

1.

Խիկարի պատմութիւնը շատոնց ծանօթ էր գիտնոց. վասն զի արաբերէնը կը գտնուի հռչակաւոր "Հազար ու մէկ գիշերներու„ զուցցոյ կարգին մէջ, որ Արեւելից ամէնէն տարածուած գրքերէն է[2]։ *Սակայն Խիկարայ պատմութիւնը բուն*

---

1 Տես մեր մատ. Թիւ 88, Բ1 ("Ցուցակ„, էջ 348) "Վասն երազի համար...։ Այս երազահան գիրքս խալաւ խանին եւ սուլթանին է, նոմաւ յարեղան ՅԱՆԷՆ որ անուամբ Ա-ռաբել ասեն... եւ Շէրուվէնէնէ ի ՅԱՆի քաղաքի մաւան։ Եւ ի թվականութեան Թորգոմեան ՈՀԱ (= 1222) էր՝ եւ անարժան Ռաբել արեղայս թարգմանեցի ի յարապ լեզ է ի Հայոց բառ. եւ ի յամենանն Հայոց Մեծաց Սահմի Գ„ եւն։ "Թերեւս„ ըսինք այս անձն է նաեւ "Պղնձէ քաղաքի„ թարգմանիչ Ռաբելն, ինչպէս կը համարի նաեւ Հ. Ղ. Ցոմնանեան՝ "Հեռաղօտ„ Բ, 331։ Սակայն անկարելի չէ որ տարբեր անձինք բլլան։ Ռաբելի անուամբ գործքեր տես մեր "Ցուցակ„, էջ 1061. Երազահանի հատած մ'ալ "Բզմ.„ 1848, էջ 84։

2 "Հազար ու մէկ գիշերաց„ (Alf laila wa-laila) *բնագրին հրատարակութեանց լաւագոյններէն է՝* Maximilian Habicht, Tausend und eine Nacht, Բրեսլաւ 1825—39 (Հար. Ա—Ը), *շարունակեց՝* H. L. Fleischer, Հար. Ը—ԺԲ (Բրեսլաւ 1842—3)։ Եգիպտական ձեռագրէ մը հրատա-

"Հազար ու մէկ գիշերներէն չէ, ուստի եւ ոչ բուն Շէհրզատի պատմածին մասն էր նախնաբար. այլ անոր կցուած է՝ ուրիշ շատ վէպերու հետ՝ իբր յաւելուածական հաւաքումմը։ Այս յաւելուածական վէպերն առանձին հատորներով ալ կը գտնուին։ Հատոր մը Բասսելոնայի գրատան մէջ՝ որ կը պարունակէ Պատմութիւն Սողոմոնի, Աղ իբն Շէդդատ, Սինդբադ Նաւագնաց, Խիզր, Էլ-Աղմայի եւ այլ վէպեր, առիթ տուած էր Գինսբուրգ գիտնականին եւ անոր հետեւութեամբ Ռընէ-Բասսէ արեւելագիտին՝ կարծելու որ "Հազար ու մէկ գիշերաց" նոր խմբագրութիւն մը գտած ըլլան։ Ասոր դէմ համառօտ տեսութեան մէջ կը հաստատէ Լէյբարսկի[1] որ այս կարգի յաւելուածական հատոր-

---

բակեց W. H. Macnaghten (Կալկուտտա 1839—42 Հար. Ա—Դ)։ Բուլագի (ուր շատ անգամ լոյս տեսած է) առաջին տպագրութեան վրայէն անգլ. թարգմանեց W. Lane (Լոնդոն, 1841 եւ յաճախ, երեք հատոր)։ Գերմաներէն թարգմանութիւն մը՝ ի միջի այլոց հոգաց յիշեալ Հաբիխտ՝ ընկերակցութեամբ երկու գիտնոց (Բրեսլաւ 1825—36, տասնեւհինգ հատոր, խիկար՝ ԺԳ, 86 եւն), դարձեալ G. Weil (Փորցհայմ, 1838—41, չորս հատոր, իբր 2000 պատկերով։) Գաղղիերէն մը նոյնպէս պատկերազարդ՝ Galland, Mille et une nuits, Պարիս, 1865—8, երկու հատոր։ Վերջապէս քննական հրատարակութիւն մ'ըրաւ՝ հանդերձ ներածութեամբ՝ A. Salhani յիսուսեանը (Բէյրութ, 1890, 5 հատոր)։ Անթիւ են ուրիշ թարգմանութիւնք, հրատարակութիւնք եւն։ Հայերէն ալ "Հազար ու մէկ գիշերներ, արաբական վէպեր" թարգմանած է Տ. Գ. Տէտէեան (Զմիւռնիա 1871), զոր այժմ առձեռն չունենալով՝ չենք գիտեր թէ ինչ կարգի գործ է։ Շատ թարգմանութիւններ խնամով եղած են՝ մեղմելով անհամեստ մասերը։

[1] Տես M. Lidzbarski, Eine angeblich neuentdeckte Recension von 1001 Nacht, ի թերթին ZDMG, 1896, p. 152։ Բասէի գրութիւնը լոյս տեսած էր Պարիսի "Արեւելեան թերթին" մէջ (René-Basset, Un Mscr. des Mille et une nuits, ի թերթին Journ. As., Sér. IX, t. VI

ներ բաւական տարածուած են քրիստոնեայ Ասորւոց քով. եւ այսպիսի ձեռագրէ մէն էր՝ որ Սալխանի հրատարակեց՝ իբրեւ լրացուցիչ մասն իւր հրատարակած "Հազար ու մէկ գիշերաց՝" իր անուանի "Արաբական Զրոյցքը", որոնց սկիզբը հրատարակուած է Խիկարայ պատմութեան արաբերէն բնագիրը[1]: Այսու հանդերձ՝ ինչպէս նոյն հաւաքման շատ կէտերը՝ Խիկարայ վէպն ալ յատկապէս մատդրութեան արժանի չէր եղած՝ գրեթէ մինչեւ մօտ ժամանակներս:

Ուշադրութիւն գրաւած էր միայն այն կապը որ կը տեսնուի Խիկարայ վէպին եւ Եսովպոսի վէպին մէկ մասին մէջ, պարագայ մ՝որուն մատդիր եղած էր արդէն ասորագիտութեան Հայրը՝ Ասեմանի[2]: Այս կէտին ուշադրութիւն դարձուցած են անկէ եաքը յատկապէս Եսովպոսի քննիչները, ոմանք սեմական Խիկարի, միւսները յունական Եսովպոսի տալով առաջնութիւնը, ի միջի այլոց՝ Ցիւնդէլ, Կելլէր, Գաստէր եւ ուրիշներ, զորոնք հոս մի առ մի յիշելը մեր ծրագրէն դուրս է[3]:

407ff, որուն հիմ կը կազմէր Gintsburgի գրածն Ռուսական Հնախօսական Ընկերութեան տեղեկագրոց մէջ (Zapiski etc. VIII, 148ff.)

1 A. Salhâni, „Taräïf fukâhât" կամ Contes arabes. Beyrouth 1890, 8° pp. VIII+98։ Խիկարայ պատմութիւնը կը գտնուի՝ I, p. 1—20։

2 Հմմտ. Assemani, Bibl. Or. II, 508 եւ III, 286։ Առաջին տեղը կը նշանակէ պարզապէս Վատիկանի արաբական ձեռագրաց թ. 40 որ կը պարունակէ "Hicari philosophi Mosulani praecepta„. երկրորդ տեղը՝ Երեդյեսու ի մատենագրաց ցուցակին ծանօթութեանց մէջ կը նշանակէ Վատիկանի թ. 55 արաբական ձեռագրին քսաներորդ կտորը՝ "Պատմ. Խիկարայ իմաստնոյ„ (Historia Hicari sapientis), աւելցընելով որ "Խիկարայ վրայ գրեթէ նոյն բաները կը պատմուին՝ ինչ որ նաեւ Եսովպոսի վրայ„ եւն։

3 Եսովպոսի եւ Խիկարայ ունեցած առընչութեան մասին գրութիւնը տես Կրումբախերի հռչակաւոր

Խիկարայ պատմութեան վրայ աւելի ուշադրութիւն դարձնելու պատճառ եղաւ Հոֆման իւր այլուստալ հռչակաւոր գրութեամբն "Քաղուածքներ Արեւելեան (Պարսից) վկայից ասորական վկայաբանութիւններէն" որ լոյս տեսաւ գերմ. արեւելագիտական ընկերութեան հրատարակութեանց մէջ 1880ին[1]: Հոֆման յիշեալ վարքերէն եւ նրման աղբիւրներէն, վանայ հիմնարկութեան զրոյցներէն եւն քաղած հանած է բազմաթիւ աշխարհագրական, պատմական եւն թանկագին տեղեկութիւններ Միջագետաց եւ շրջակայ աշխարհաց համար, ուր կան ինչ ինչ յարգի տեղեկութիւններ նաեւ մեզ Հայոցս համար: Հոս (էջ 182—3) խօսելով Խիկարայ զրուցին մասին, որուն ասորերէնին հանդիպած էր Բրիտ. թանգարանի հաւաքման մէջ, յատկապէս մատնանիշ կ'ընէ որ Խիկարայ զրոյցը կապ ունի Տ-ՎԷՐՈՅ գրոց հետ, ուր՝ անուանց քանի մը տարբերութեամբ համառօտիւ կը յիշուի Խիկարայ (ասոր. "Ախիկար") զրոյցը, երբ մահամերձն Տովբիթ իւր Տուբիա որդւոյն խրատներ կու տայ եւ հետեւեալը կը յիշեցընէ (Տովբ. ԺԴ, 10.) "Որդեակ իմ, տես դու օրպէս արար Ադամ Ա-Է-Փ-Ա-Ր-Ա (յոյն՝ Ἀχιχάρ = "Ախիկար" եւ "Խիկար") որ անոյց զնա, օրպէս ի լուսոյ տարաւ զնա ի խաւար, օրշափ չար անցոյց ընդ նա. այլ Ա-քիաքարոս ապրեցաւ, եւ նմա հատուցումն անդրէն հատուցաւ, եւ էջ նա փոխանակ նորա ի խաւարն. եւ Մանասէ արար զողորմութիւնս, եւ ապրեցաւ յաւուր մահու՝ զոր թաքոյցն նմա, եւ Ադամ անկաւ յորոգայթ եւ կորեաւ" եւն: Ախ-

[1] "Բիւզանդեան Մատենագրութեան Պատմութեան" մէջ (K. Krumbacher, Geschichte der Byz. Litteratur. Միւնխէն 1897. էջ 897—8)·

1 G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer (ի հաւաքման Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Bd. VII, Heft 3) Leipzig 1880.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀՍՍՌ-Ամ. ՍՍՌ Ա. Մ. Ա. Մասիսյանի անվան

կայ ճիշդ Խիկարայ պատմութեան ուղղեւծուածն է, միայն անուանց մէջ զանազանութիւն կայ։ Խիկար անգամ մը յիշուելէն եաքը՝ երկրորդ անգամ "Մանասէ„ կը յորջորջուի, իսկ Խիկարի քեռորդին "Նաթան„ կամ "Նադան„ կը կոչուի հոս "Ադամ՝„ (բայց սինայական յոյն բնագիրը Ναδάβ,) պէսպիսութիւններ՝ որոնց մասին այժմ քննիչք պէտք եղած մեկնութիւնները կու տան։ Հոփման կ՚եզրակացընէր որ Խիկարի զրոյցը գրողին ծանօթ էր Տովբիթայ գիրքը, ուստի կերպով մը իբր լուսաւորութիւն Տովբիթայ գրքին՝ անոր վրայ հիմնուած։ Այս կարծիքն ունեցան յետագայ քննչաց մէկ մասը, մինչդեռ ուրիշները հակառակը պնդեցին եւ կը պնդեն, որ արդէն աւելի բնական ալ կ՚երեւայ, այսինքն թէ Խիկարայ պատմութիւնն արդէն գրաւոր ծանօթ էր Տովբիթայ գրոց հեղինակին։ Այսպէս կամ այնպէս՝ "Հազար ու մէկ գիշերաց„ անբաւ խառնակուտին մէջ կորսուած վէպը յանկարծ սերտ կապի մէջ մտաւ Ս. Գրոց մատեաններուն հետ, իբրեւ մին Հին Կտակարանի բաղմաթիւ Ա՛վ-էր գրքերուն՝ անոնց շարքին մէջ իր պատշաճ տեղը գրաւելով։

Խիկարայ պատմութեան քննութեան նոր զարկ մ՚ալ տուաւ հին սլաւերէն խմբագրութեան մը գիւտը, զոր գերմաներէն թարգմանութեամբ ծանօթացուց Եագիչ "Բիւզանդական թերթին„ մէջ 1892ին[1]։ Այս սլաւական խմբագրութիւնը յո-նարէն բնագրէ մը թարգմանուած է, որ այժմ չի գտնուիր։ Այս միջոցներով կրնար արդէն քննուիլ այն աղերսը զոր ունի մէկ կողմանէ Տովբիթայ յիշածը, Եսոփոսի համեմատական մասը, յոյնսլաւական խմբագրութիւնը, եւ միւս կողմանէ սեմական խմբագրութիւնը, յատկապէս արաբա-

---

1 V. Jagić, Der weise Akyrios, ի թերթին „Byzantinische Zeitschrift", ed. K. Krumbacher, I (1892), p. 107–126.

կանը (որ ասորի ձեռագրէ մըն է)։ Նոյն թերթին մէջ յիշեալ հրատարակութեան կից՝ հրատարակեց ծանօթ գիտնականն Է. Կուն՝ այս խնդրոց մասին համառօտ բայց հմտական յօդուած մը՝ մատենախօսական ճոխ տեղեկութիւններով[1], խնդրելով Եսովպայ զրուցաց նոր քննութիւն մը. այլուստ Կուն կարծակից է Հոֆմանի՝ Խիկարի զրոյցը Տովբիթայ գրոց վրայ հիմնուած համարելով։ Երկուտարի ետքը Բրունոյ Մայսնէր ընդարձակ եւ ամէն մասամբ հմտալից քննութիւն մը հրատարակեց՝ «Հետազօտութիւնք աղբերաց Խիկարայ պատմութեան»՝ գերմ. արեւելագիտական թերթին մէջ[2]։ Այս վեց մասի բաժնուած գրութիւնը Խիկարայ մասին՝ առաջին ընդարձակ եւ ամէն կողմանէ հրմտալից քննութիւնն էր, ուր կը հետազօտուի նախ Խիկարայ արաբերէն բնագիրը. երկրորդ՝ այն ժամանակ տակաւին անտիպ՝ ասորերէնը. երրորդ՝ Եսովպոսի եւ Խիկարայ աղերսը. չորրորդ՝ արաբերէնի եւ այլ թարգմանութեանց՝ ասորերէնին հետ ունեցած կապը, եւ վերջապէս հինգերորդ՝ Խիկարայ զրուցին հետքերն հին գրականութեան մէջ, յատկապէս Տովբիթայ գրոց յիշատակութիւնը։ Մայսնէր ընդունելով ալ որ Խիկարայ զրոյցը հնագոյն է քան Տովբիթայ գիրքը, սակայն գրաւոր վէպ մը չ'ընդունիր այն հնութեամբ, այլ բերնէ բերան պտրտող զրոյց մը յԱսորիս, որ յետոյ գրի առնուեցաւ եւ այն՝ նախ յունարէն. ուստի երբեք չմտաւ Հին Կտակարանի սնվաւերականաց շարքին մէջ։ Եսովպոսի համեմատական մասն ալ հնագոյն կը համարէր քան Խիկարայ պատմութեան արդի ասորի խմբագրութիւնը։

---

1 E. Kuhn, Zum weisen Akyrios, անդ՝ B. Z. I, 127—130։ Հմմտ. նաեւ G. Bickell ի գրածը ի թերթին Athenaeum, 1890, p. 700.

2 Bruno Meissner, Quellenuntersuchungen zur Haikârgeschichte, ի թերթին ZDMG, 1894, p. 171—87.

քննութեանս մէկ երկու՝ նաեւ գլխաւոր կէտերը՝ հաւանական չերեւցան ուրիշ գիտնոց։ Նախ Մայսների՝ Խիկարայ քով տարբոյ ամիսներուն եւ օրերուն նմանութեան մասին բսածը (էջ 182) ճշդելու պէտք տեսաւ Վինդիշ գիտնականը[1]։ Աւելի յառաջ գնաց վերոյիշեալ Լիցբարսկի նոյն թերթին մէջ համառօտ յօդուածով մը[2]՝ Մայսների վերջին եզրակացութիւնքն ջրելով։ Իւր կարծիքն է որ Խիկարի վէպն արդէն քրիստոնէ կը գտնուէր Ցովբիթայ հեղինակին առջեւ, հաւանականագոյնս եբրայեցերէն քան թէ յունարէն. յամենայն դէպս արդի ասորերէնը հնագոյն բնագիրն է՝ թէեւ ոչ նախնականը։ Այս կարծիքն է զոր իբր ուղիղ կ'ընդունի այժմ Հարրիս, որուն վրայ քիչ մ'առաջ։

Իրաց այս վիճակին մէջ էր որ մեր ալ գիտաւորութիւնն եղաւ Խիկարայ հայերէնը ծանօթացընել գիտնոց այն ծրագրով, որով լոյս տեսաւ Սեկուն-դոսի զրոյցը՝[3] իբրեւ շարունակութիւն վերջնոյս։ Մէկ կողմանէ երկարատեւ ուրիշ զբաղմունք, յատկապէս մեր մատենադարանի ձեռագրաց ցուցակագրութիւնը, միւս կողմանէ այն պարագայն որ սեւէ լաւագոյն բնագրով ձեռագիր մը կը պակսէր մեզ («Պղնձէ քաղաքի» տպագրութիւնն աղաւաղ եւ նոր է) արգելք եղան ծրագրին իրագործման։ Մեր հաւաքման մէջ ձեռագիր մը չունինք Խիկարայ. այնպէս որ «Ցուցակին» մէջ կրնայինք նշանակել՝ բաց ի հին տպագրութեան մէկ մասէն, որ Թ. 424ի ծայրը դրուած է (տես «Ցուցակ» էջ 996), միայն հայատառ Ռոմբերէն թարգմանութիւն մը (Թիւ 468, թղ. 53բ – 62ա) «Ուսոլու Խիկարնին սօղու»

---

1 E Windisch, Das Räthsel vom Jahre, ի թերթին ZDMG, 1894, p. 353—7.

2 M. Lidzbarski, Zum weisen Achikar, անդ՝ ZDMG, 1894, p. 671—75.

3 Հայերէն տես «Մատ. մանր Ուսումն.» Վիեննա 1895. էջ 162—294։

եւն, հայերէնէ թարգմանուած՝ բայց համառօտ. (տես էջ 944։) Մատենախօսական բաժնին մէջ ալ նշանակած էինք գլխաւոր հրատարակութիւնքն մինչեւ այն տարին. (տես էջ 1097։) Այժմ այս պակասը բոլորովին լեցուած է՝ հայերէն հնագոյն բնագրի մը հրատարակութեամբն հայագէտ Կոնիբիրի ձեռօք։ Սակայն նախ քան ասոր մասին խօսիլը՝ յիշելու ենք քանի մ՚ուրիշ գործք ալ որ ասկէ յառաջ լոյս տեսան։

Վերոյիշեալ Լիցբարսկի Պերլինի մատենադարանի մէջ Ֆելլիխի կամ Տուրբդինի նոր ասորերէն գաւառաբարբառով ձեռագիրներէն հաւաքած ու հրատարակած է ի միջի այլոց "Պատմութիւններ եւ Երգեր", կցելով նաեւ գերմ. թարգմանութիւն եւ բառացուցակ։ Ասոնց սկիզբը կայ նաեւ նոյն գաւառաբարբառով Խիկարայ պատմութիւնը՝ դիմացն ալ արաբերէն բնագիրը, որմէ թարգմանուած է Ֆելլիխի լեզուաւ[1]։ Այս գործքին մասին հաշակաւոր Նէօլդէքէի գրած քննադատութիւն[2] աւելի լեզուագիտական տեսակէտով է։ Բուն Խիկարայ պատմութեան խնդրով եւ յատկապէս Տովրիթայ գրոց առընչութեանքնութեամբ զբաղեցաւ Ջէմս իւր արդէն հանրածանօթ "Անթիպ Անվաւերականք" գրոց երկրորդ հատորին մէջ[3], ուր նկատած է նաեւ Խիկարայ մէկ առածին

---

1 M. Lidzbarski, Geschichten und Lieder aus den neuaramäischen Handschriften der kgl. Bibl. zu Berlin (Beiträge zur Volks- und Völkerkunde, Bd. IV) Weimar, 1896, 8° pp. VIII+312.

2 Th. Nöldecke ի թերթին ZDMG, 1896, p. 302 ff.

3 R. James, Apocrypha Anecdota, second series (ի հաւաքման Textes and Studies, ed. J. Armitage Robinson, Vol. V, Nr. 1) Cambridje 1897, 8° pp. CII+174. Գործքիս առաջին հատորը նոյն հաւաքման մէջ լոյս տեսած է (Textes etc. Vol. II, Nr. 3)։ Դժբախտաբար ծիլդ Բ. հատորն

եւ Աւետարանաց չար ծառային (Մատթ. ԻԴ, 48 եւն) նմանութեան աղերսը։ Նոր Կտակարանի քանի մ'ուրիշ նմանութեանց աղերսն ալ քննած է նոյն գիտնականը՝ անգղ. թերթի մը մէջ նոսրերս զետեղած մէկ յօդուածովը[1]։ Նոյն միջոցին այս խնդրին քննութեամբ զբաղած է նաեւ Դիլլոն, որ իւր գրութեան իբրեւ նախաճաշակ հատուած մը հրատարակած է ուրիշ անգղ. թերթի մը մէջ[2]. իսկ ամբողջ գործքն անշուշտ չ'ուշանար լոյս տեսնելու։ Այս միջոցներուն վերջապէս լոյս տեսաւ հատուած մ'ալ հայերէն լեզուաւ[3] "Ա. Ա.," սորագրութեամբ, որ՝ Խիկարայ եւ Վենեակոյ ձեռագրին մասին համառօտ տեղեկութիւն մը տալէն ետքը, կը ծանուցանէր նաեւ թէ Կոնիբիր հրատարակելու է հայերէն բնագիրն, ինչպէս թղթով ծանուցած էր հայագէտը։ Ահա այս ծանուցուած գործքն է զոր այժմ առջեւնիս ունինք՝ լիակատար քան նախընթաց բոլոր հրատարակութիւնները։ Հայագէտ Կոնիբիր բարեհաճած էր օրինակ մը խաւրել մեզ։

"Պատմութիւն Խիկարայ՝ ասորի, արաբական, հայ, եթովպական, յոյն եւ սլաւոնական թարգմանութիւններէն"[4]. այս է գրքին տիտղոսը, որուն գործակցած են երեք հոգի, հայագէտն Կոնիբիր, Ռ. Հարրիս եւ ուսումնական ծանօթ օրիորդն Ագնէս Սմիթ Լիուիս. վասն զի՝ ինչպէս կ'ըսէ հրատարակիչը, Խիկարայ վէպն այնչափ բազմազգի

ուր Խիկարայ մասին խօսուած է, չունինք այժմ առձեռն, ինչպէս նաեւ յաջորդ կրկին յօդուածներն։

1 Տես "Guardian" 1898, Febr. 2, p. 163.

2 E. J. Dillon ի թերթին Contemporary Review, 1898, March.

3 Տես "Բզմ.," 1898, էջ 488—492։

4 "The Story of Ahikar, from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopie, Greek and Slavonik Versions, by F. C. Conybeare, J. Rendel Harris and Agnes Smith Lewis. London, 1898, 8° pp. LXXXVIII+162+74.

ձեւերով եւ լեզուներով կը դանուի՝ որ դժուարաւ միակ գիտնական մ՝ամբողջ առաղձը գործածել եւ առանձին հրատարակել ու թարգմանել կրնայ։ Ներկայ գործքիս մէջ Հարրիս հոգացած է քննական ներածութիւնն, ասորերէն բնագրին հրատարակութիւնն ու թարգմանութիւնը. Հայագէտն Կանիբիր՝ հայերէն բնագիրն ու թարգմանութիւնը. Ադնէս Լիուվիս՝ արաբական բնագիրն ու թէ անոր եւ թէ սլաւոնականին թարգմանութիւնը։ Գործքն բաս այսմ երեք մասէ կը բաղկանայ. նախ ընդարձակ քննական ներածութենէ մը (էջ Ա—ՁԸ), երկրորդ՝ անգլ. թարգմանութիւններէ՝ սլաւոնական բնագրին (Եակիշի գերմ. թարգմանութեան վրայէն, էջ 1—23), հայերէնին (էջ 24—55), ասորերէնին (էջ 56—82) եւ արաբերէնին (էջ 85—118). երրորդ՝ հրատարակութիւններէ բնագիրներու, որոնց սկիզբը դրուած է Եսովպոսի յունարէն համեմատական մասերը (էջ 119—124), յետոյ „Խրատք եւ իմաստութիւն Խիկարայ„ հայերէն (էջ 125—162)։ Գրքին վերջին ծայրէն կը սկսին սեմական բնագիրը, այսինքն արաբերէնն (էջ 1—32) եւ ասորերէնը (էջ 33—74)։ Ամբողջ գործքը խնամով աշխատասիրուած է, ուստի նաեւ բնագիրներու հրատարակութիւնքն։

Մեզի համար կարեւոր է յատկապէս հայերէնը, զոր հոս առաջին անգամ հրատարակուած կը գտնենք Պարիսի շորս, Պոդլեան երկու, Վենետկոյ մէկ եւ Էջմիածնի մէկ ձեռագրին համեմատ, շատ տարբեր ու հնագոյն քան „Պղնձէ քաղաքի„ տպագրութիւնը։ Այսու հանդերձ բաւական աղաւաղ է բնագիրը նաեւ այս հնագոյն ձեւին մէջ։ Մենք կը յուսանք հայերէն բնագրին որպիսութեան, անոր ու միւս բնագրաց աղերսին եւ ընդհանրապէս Խիկարայ զրուցին բովանդակութեան մասին քանի մը դիտողութիւններ ընել հետզհետէ։ Միայն կանխենք ըսել որ կը բաղձայ-

ինք տեսնել այն խոստման կատարումն զոր կ'ընէ «Բազմավիպի» յիշեալ յօդուածին հեղինակը, «յարմար առթիւ» Վենետկոյ «ընտրելագոյն» ձեռագրին «ամբողջական հրատարակութիւնն» ընելու։ Այնտեղ հաղորդուած պատառիկները համեմատելով հայագիտին հրատարակութեան հետ՝ կը տեսնուի որ շատ տեղ բաւական մեծ տարբերութիւններ կան, տեղ տեղ լաւագոյն ընթերցուածներով, թէեւ աղաւաղման կողմանէ ան ալ ուրիշ տեղեր միւս բնագրէն վար չի մնար։

2.

Խիկարայ պատմութեան էական կէտերը հետեւեալներն են։ Պատմութիւնը կը սկսի այսպէս. «Յամն եւ ի թագաւորութեան Սինիքերիմայ արքային Նինուէի եւ Ասորեստանի՝ ետ Խիկար դպիր Սինիքերիմայ արքայի վաթսուն կին առի եւ վաթսուն ապարանս շինեցի. եւ ետ Խիկարս վաթսուն տարու եղայ եւ ոչ եղեւ ինձ որդի»։ Զուր ընծայ եւ զոհ կը մատուցանէ դից Խիկար խնդրելով որդի. պատգամ կ'առնու թէ «առցես զնաթան քեռորդին քո»՝ որդեգիր։ Խիկար կ'անսայ եւ կ'առնու միամեայ Նաթանը, եւ կ'ըսէ թէ «արբուցի նմա կաթն եւ մեղր եւ ննջեցուցանէի զնա ի վերայ արծուեաց եւ աղաւնեաց իմոց մինչեւ եղեւ եօթն ամաց»։ Այն ժամանակ կը ներկայացընէ զնաթան արքային, եւ տանելով իւր ապարանքը՝ «այսպէս ասէի յուսուցանելն իմում։ Որդեակ՝ եթէ լսես բան ինչ ի դրանէ արքունի, մեռս եւ թագս զնա ի սրտի քում, եւ մի ումեք ի վեր հանիցես։ Զկապն կնքեալ մի արձակել, եւ զարձակեալն մի կապեսցես։ Եւ զոր տեսանես մի ասել, եւ զոր լսես մի յայտնել։ Որդեակ . . . » եւն. Հոս կը դրուի Խիկարայ իմաստութիւնն կամ իւր խրատուց առաջին շարքը՝ առածներ թուով 100՝

մէջը հաշուելով նաեւ Պարիսի թ. 58 ձեռագրին յաւելուածոյ առածները։ Ամէնն ալ կը սկսին՝ "Որդեակ„ կոչականով։

Սակայն Նաթան Խիկարայ խրատներն "անտես արար, եւ հոսեաց որպէս զփոշի ընդդէմ հողմոյ„, սկսաւ վատնել ինչքերն, "եւ ոչ խնայէր ի ծառայս իմ եւ յաղախնեայս եւ տանջէր զնոսա եւ սպանանէր եւ կոտորէր զձիս եւ զջորիս եւ զերիվարս իմ„ եւն։ Խիկար կ'իմացընէ արքային, որ հրաման կը հանէ թէ "Որչափ Խիկար կենդանի է՝ յինչս նորա ոչ ոք մերձեսցի„։ Նաթան իւր Բուզան եղբօր կ'ըսէ թէ "Խիկար հայր իմ ծերացեալ է եւ բանք նորա անհամացեալ„. որուն վրայ Խիկար զՆաթան կը մերժէ։ Ասոր համար Նաթան դաւ կը նիւթէ Խիկարայ դէմ։ Խիկարայ անուամբ կեղծ նամակ մը (միւս խմբագրութիւնք կ'ըսեն նամակ մ'ալ առ Ալի բար Խամենլին՝ արքայ Պարսից) կը գրէ Փարաւոնի՝ Սենեքերիմայ թշնամւոյն՝ գրելով թէ "յորժամ գիրս ի քեզ հասանի՝ դուռմարեսցես զզաւրս քո, եւ եկեսցես ի դաշտս Արծուենեայ որ աւրն Իե լենի հրոտից ամռոյն„՝ խոստանալով ձեռք տալ Ասորւոց աշխարհն եւ Սենեքերիմ արքայն։ Նաթան "նմանեցուցեալ էր զգիրն իւր իմոյ (այսինքն՝ Խիկարայ) ձեռնագրին, եւ կնքեալ մատանեաւ իմով„։ Այս նամակը կը տանի կու տայ Սենեքերիմայ՝ մատնիչ ամբաստանելով զԽիկար։ Միւս կողմանէ "հրամանաւ արքային„ թուղթ կը գրէ Խիկարայ նման պարունակութեամբ, հրամայելով որ նոյն օրը զօրքով գայ Խիկար "Արծուենեայ„ դաշտը, յաւելլով թէ "իբրեւ տեսցես զիս՝ ճակատեսցիս ընդդէմ իմ. քանզի հրեշտակք Փարաւոնի առ իս են եկեալ, զի տեսցեն զօրս իմ„։ Խիկար՝ անտեղեակ դաւին՝ կը հնազանդի, նոյն օրը զօրքով ճակատելով յիշեալ տեղը։ Թագաւորը կը համոզուի Խիկարայ յանցապարտութեան, կը կանչէ Խիկար իւր առջեւն եւ երեսին կը զարնէ

մատնութիւնն ու թուղթը կը ցուցնէ։ Խիկար կ'ափշէ, իւր լեզուն "որպէս մագաղաթ գալարեցաւ"։ Իսկ Նաթան խրատ կու տայ արքայի տալ Խիկարու ձեռքն "յերկաթ" եւ ոտքերն "ի կոճեղս" կապել եւ պատժել։ Թագաւորը կը հրամայէ Աբուսմաքը "Նայիպին" թէ՝ "Ցար սպանանեա զանատուած Խիկարդ, եւ հեռացո զդլուխ դորա իբրեւ կանգուն ՃՃ"։ Խիկարայ աղաչանքը միայն այնչափ լսելի կ'ըլլայ որ թոյլ կը տրուի իւր դրան առջեւը սպանուիլ։

Բայց Խիկար նախ թուղթ մը կրնայ հասցընել իւր Աբեստան կնոջ գրելով թէ՝ "Յորժամ թուղթս ի քեզ հասանէ, դու հան ընդ առաջ իմ կուսանս Ա, եւ զգեցցին զգեստ սգոյ եւ դիցեն ինձ սուգ" եւն։ Սինը կը կատարէ, եւ "ել ընդ առաջ իմ եւ եմոյծ զնոսա (դահիճները) ի տուն, եւ եդ առաջի նոցա սեղան եւ կերակրեաց զնոսա, եւ եառ ըմպել գինիս հինս եւ անապակս, մինչեւ թմրեցան եւ արբեցան եւ ի քուն մտին"։ Այն ատեն Խիկար ու իւր կինն Աբեստան կ'աղաչեն Աբուսմաքայ, յիշեցընելով "զաղուհացն որ ի միասին կերեալ եմք, եւ յիշեա զայն որ մատնեցին զքեզ Սենեքերիմայ արքայի հաւրն, եւ ես առեալ պահեցի զքեզ" եւն։ Խիկար խորհուրդ կու տայ թէ՝ "Է՛ իմ այր մի ի բանտի, եւ յոյժ նման է ինձ, արիւնարար ի դրան իմոյ եւ մահապարտ է, եւ անուն նորա Սենիքար կոչի. արդ տարցես զՀանդերձս իմ ի բանտին եւ զգեցուցանես նմա եւ սպանցես զնա" եւն։ Այսպէս ալ կ'ըլլայ. դահիճները կը կարծեն թէ բուն Խիկարայ դլուխն էր զոր մարմնէն "հեռացուցին... կանգուն ՃՃ"։ Իսկ Աբուսմաքը եւ Աբեստան կը շինեն "տուն գեղանափոր" եւ այն "մերձ ի դրան սեմոյ տանս". հոն կը փակեն զԽիկար՝ դնելով իւր քովը "հաց եւ ջուր"։ Աբուսմաքը կ'իմացընէ թագաւորին՝ "եթէ Խիկար սպանաւ"։ Նաթան կ'անցնի Խիկարայ տեղը, կու գայ տուն

եւ "փոխանակ լայոյն ժողովեաց գուսանս, եւ արար ուրախութիւն մեծ, եւ զծառայս եւ զաղախնայս շարշարէր" եւն։

Խիկարի մահը լսեց նաեւ Փարաւոն, եւ անմիջապէս թուղթ մը գրեց Սենեքերիմայ թէ "կամիմ շինել ապարանս ընդ երկինքն եւ ընդ երկրիս ի մէջ ի կախ. տես եւ առաքեա առ իս ճարտարայր որ շինէ, եւ այլ ղոր ինչ հարցանեմ՝ տայ պատասխանի. ապա եթէ անփոյթ առնես՝ ես գամ եւ բառնամ զթագաւորութիւնդ" եւն։ Թագաւորը կը տրամի, վասն զի բոլոր իմաստուններեր չեն կրնար պատասխան տալ սորա. նաեւ Նաթան՝ Խիկարայ իմաստութեան աշակերտը՝ չի կրնար տալ բայց միայն թէ "Զայդ բանդ եւ դիքն ոչ կարեն վճարել։" Այն ժամանակ յառաջ կուգայ Աբուսմաք եւ կ'ըսէ՝ "Թագաւոր յաւիտեան կեաց. որ զհրամանն թագաւորին ոչ առնէ՝ մահապարտ է... դու զԽիկար հրամայեցեր սպանանել, եւ նա դեռ կենդանի է"։ Կ'ուրախանայ թագաւորն եւ պարգեւներ կը խոստանայ, Աբուսմաք կ'երթայ "իբր սրամտիւ հաւ," կը հանէ զԽիկար դեռանափորէն որուն երեսն այլագունեալ էր, գլուխը "թաղկեալ" եւ բզուզդները "իբրեւ զարծոյ ածեցեալ"։ Քառասուն օր տուեր դարմանուելէն ետքը՝ կ'ելլէ թագաւորին առջեւը, կը յայտնէ իւր անմեղութիւնը, իսկ Փարաւոնի խնդրի մասին անհոգ կ'ընէ թէ "Ես երթայց եւ տայց նմա պատասխանի եւ զհարկն ի յԵգիպտոսէ ես բերիս առ քեզ"։ Շուտով կը գրէ Խիկար իւր կնոջ թէ՝ "Ցորժամ կարդաս զգիրս՝ դու որսալ տուր Բ ճագս արծուոյ, եւ Բ տղայս դեռախաւաս, եւ Բ կինս մնուցանողս որ մնուցանեն զմանկտին եւ ասեն այսպէս՝ կաւ, կիր, ծեփ, աղիւս. ճարտարքս կան խափան։ Եւ տուր մանել Բ պարան... եւ տուր հիւսան զուգել Բ արկնոց մանկանցն, եւ տուր կերակուր արծուեացն յամին օր դառնիս Բ, եւ տուր կապել զմանկտին ի վերայ

արծուոցն, եւ պակաս թռիչս առնել, մինչեւ սո-
վորութիւն առնուն . . . մինչեւ բարձրանան Բ-ճ
կանգուն։ „ Խիկարայ կինը կը կատարէ այս ամէնը։

Այսպէս պատրաստուած՝ կ'ելնայ Խիկար
Եգիպտոս։ Հասնելով Փարաւոնի արքունիքը, կը
կապէ տղաքն "ի վերայ արծուոցն. թռեան ի վեր
եւ բարձրացան, եւ մանկտին աղաղակէին եւ ա-
սէին՝ կաւ, կիր, ծեփ, տղիւս. ճարտարքս կան
խափան „։ Խիկար գաւազան առած՝ կը դանակահարէ
շրջակայքն պնդելով թէ "փութացէք, տուք զոր
խնդրեն ճարտարքն „։ Փարաւոն կը հաւնի այս
ճարտարմտութեան. եւ կը հարցնէ Խիկարայ՝
զոր մեռած կը կարծէ, անունը։ Խիկար կը ծածկէ
իւր ով ըլլալը եւ կ'ըսէ. "Արիկամ է անուն իմ,
քանզի ստրուկ եմ Սենաքարիմայ արքայի „։ Այնու-
հետեւ Փարաւոն կ'ընէ իւր հարցումները՝ օրը
հատ մը, որոնց պատասխան կու տայ Խիկար։
Հարցումն է՝ "Ո՞ւմ նման եմ ես, կամ զաւրքն իմ
ո՞ւմ նման են „։ Խիկար կը պատասխանէ՝ "Նման
ես դու դիցն, եւ նախարարք քո քրմանց նոցա „։
Երկրորդ օրը թէ՝ "Նման ես դու արեգական եւ
նախարարք քո ճառագայթից արեգական „։ Եր-
րորդ անգամ թէ՝ "Նման ես Դալարոյ եւ նախա-
բարք քո ծաղկանց նորա „։ Այն հարցման թէ
"Սինաքարիմ արքայն ո՞ւմ նման է՝ „ կը պատաս-
խանէ Խիկար. "Սինաքարիմ արքայն նման է Բել-
շիմի եւ նախարարքն նորա փայլատականցն. յոր-
ժամ կամի նիւթէ անձրեւ եւ արկանէ ցաւղ ի
բարձունս „ եւն։ Ասկէ ետքը կրկին կը հարցնէ
Փարաւոն թէ "Զի՞նչ է անուն քո „ եւ այս ան-
գամ Խիկար կը յայտնէ իւր մեռած չըլլալը, որուն
վրայ կ'ուրախանայ թագաւորը։ Փարաւոն կը հար-
ցընէ հոս տարւոյ հռչակաւոր առածը թէ "Հան
զայս խաւսս, եթէ՝ Սիւն մի կայ եւ ի վերայ այն
սեանն երկոտասան մայրք, եւ ի վերայ նոցա անիւք
երեսուն, եւ ի վերայ անուոցն սուրհանդակք եր-

կու, մին սեւ եւ միւսն սպիտակ»։ Խիկար ի Հարկէ կը մեկնէ տարին, ամիսներն, ամսու օրերն եւ գիշեր ու ցորեկ, առած մը՝ զոր Նաեւ «Ասորւոց հօրթարածները գիտեն»։ Միւս հանելուկն է՝ «Յեգիպտոսէ մինչեւ ի Նինուէ Եճ խրատս է՝ զիւրդ լուան կուսանք (այլք՝ մատակ ձիեր) զներքնոջիւն երիվարաց ձերոց եւ վրիժեցան (վիժեցին)»։ Իրը պատասխան Խիկար կ՚առնու աքիս մը, զոր Եգիպտացիք կը պաշտէին, «եւ յանդիմանեալ տանջեալ զնա»։ Երբ կը հարցնեն թէ ինչ՞ւ կ՚ընէ այս բանը, կ՚ըսէ թէ Նինուէ քաղցրախօս աքաղաղ մ՚ունէր, իսկ այս աքիսը «ի գիշերիս յայսմիկ շոքաւ եւ եհատ զգլուխ աքաղաղին եւ եկն այսր»։ Կը պատասխանեն թէ անկարելի է այդ, ուստի «որչափ ծերացար, բանք քո եւ իմաստութիւնդ շրջեցան»։ Խիկար կը պատասխանէ այն ժամանակ թէ ճիշդ այնպէս կարելի է աքիսին բրածն՝ «որպէս խրինջիւն զոր լուան կուսանք ձեր եւ վրիժեցան»։ Փարաւոն կը զարմանայ այս իմաստութեան վրայ, բայց Եգիպտացիք կ՚ըսեն թէ «Լուեալ եմք զանդ զայդ»։ Իսկ Խիկար թուղթ մը կը յօրինէ Սենեքերիմայ անուամբ Փարաւոնի ուղղուած, ուր կ՚ըսուի թէ «Հրամեա եւ տուր բերել ինձ ի ձեռն հրովարտակիդ արծաթ ճ քանքարս»։ Թուղթն առած կը ներկայանայ թագաւորին, ըսելով որ ասոր մէջ գրուածն այնպիսի բան մըն է՝ զոր Եգիպտացիք չեն լսած։ Նախարարք կը բողոքեն թէ «լուեալ եմք եւ գիտեմք զանդ զայդ»։ Թուղթը կը բացուի եւ կը կարդացուի, իսկ Խիկար կը պնդէ «լուեալ էք, զոր գրած է՝ տուք»։ Բայց Փարաւոն կ՚ըսէ թէ հարկ չի տար, մինչեւ որ «զաւազեայ պարան ոչ մանես ինձ»։ Խիկար այս ալ կը յաջողցնէ հետեւեալ հնարագիտութեամբ. «Մտի ի տուն մի խորխորատ, եւ ծակեցի զորմն տանն, ուստի արեւ ծագէր. եւ ի ծագել արեւուն՝ ցայթեց ի տանն կանգուն Է. եւ առի փոշի աւազի եւ արկի

ի ծակն եւ փչէի ի նա. երեւցաւ որպէս մանածք։ Եւ ասեմ. Հրաման տուր արքայ, զի ժողովեսցեն զպարանոդ, եւ ես այլ մանեցից»։ Թագաւորը կը ծիծաղի այս հնարքին վրայ, կ'օրհնէ զԽիկար, պարգեւներ ու Եգիպտոսի հարկը տալով կ'արձակէ։

Խիկար կը դառնայ Անեքերիմայ քովը, որ շատ կը պատուէ զինքը։ Պարգեւները չ'ընդունիր Խիկար, խնդրելով որ զանոնք Աբուսմաքայ տայ, իսկ իրեն յանձնէ իւր ապերախտ քեռորդին Նաթան. որուն կը հաւանի թագաւորը։ Այնուհետեւ կը պատմէ Խիկար թէ «կապեցի զնա (զՆաթան) ընդ աղիւսոյ երկաթոյ միոյ, որ էր կշռոյ Է քանքարոյ ի դրան սրահին իմոյ, եւ յանձն արարի զնա Բէլիարայի ծառային իմոյ։ Եւ հրամայեցի գան հարկանել ի թիկունս եւ ի փոր նորա, եւ ասեմ ցնա ի մոռանելն իմ եւ յելանելն՝ զոր ինչ առակաւ խօսիմ ընդ սա եւ դու գրեա ի թղթի եւ պահեա»։ Հոս կը գրուին երկրորդ շարք մը խրատուց, որոնք յատկապէս առակներ են, թուով իբր 27։ Առաջինն է. «Որդեակ, որ ընդ ականջն ոչ լսէ, ընդ թիկունս լսեցուցանեն» եւայլն։ Պատմութիւնը կ'աւարտի այսպէս. «Որդեակ Աստուած ապրեցոյց զիս վասն անմեղութեան իմոյ եւ զքեզ կորոյս վասն անաւրէնութեան քո։ Աստուած առնէ փոխարէն ընդ իս եւ ընդ քեզ. զի ագին շանն հաց տայ եւ բերանն՝ բիր։ Ի նմին ժամու ուռեցաւ Նաթան եւ պատառեցաւ։ Եւ ես ասեմ. Որդեակ, որ բարի առնէ՝ բարի գտանէ, եւ որ այլոց խորխորատ փորէ՝ ինքն անկանի ի նմա։ Կատարի բարին ի բարի, եւ չարն՝ ի չար։ Ցայս վայր կատարեցաւ Խիկար»։

Ահա Խիկարայ իմաստութեան կամ պատմութեան բովանդակութիւնն այն հայերէն բնագրին համեմատ՝ զոր Կոնիբիր հրատարակած է։ Ոչ

միայն լեզուաւ, այլ նաեւ պատմութեան այլեւայլ կէտերովն բաւական տարբեր է այն հայերէնը, որ ծանօթ էր "Պղնձէ քաղաքի" տպագրութեանց մէջ։ Ընդհանուրը նոյն, իսկ մանրամասնութեանց մէջ նուազ պէսպէս չեն միւս խմբագրութիւնները, նաեւ ձեռագրէ ձեռագիր։ Հրատարակութիւնքն արդէն յիշած ենք։

Ասորերէնը հնագոյն խմբագրութիւն է միւս արեւելեանց մէջ։ Պատառիկ մը կայ Բրիտ. թանգարանի մէջ (Cod. Add. 7200, թղ. 114) որուն արդէն Հոփման մատդիր եղած էր։ Գրուած է իբր ԺԲ.—ԺԳ. դարու։ Պատմութիւնը շատ համառօտ է, բայց ասոր թերի՝ խրատուց միայն 21 կտորն ունենալով[1]։ Մայսնէր կը յիշէ ուրիշ թերակատար ձեռագիր մ'ալ (Ms. Or. 2313, թղ. 172ա եւն), նորագոյն բնագրով ալ, իբրեւ ութերորդ հատած կորսուած գրքի մը, սկիզբն ալ պակաս[2]։ Ամբողջական ձեռագիր մը կայ Կէմբրիջի համալսարանի գրատունը (Cod. Add. 2020) եւ ասկէ եղած է լիակատար հրատարակութիւնն ու թարգմանութիւնն Հարրիսի վերոյիշեալ գործոյն մէջ[3]։ Տպագրութեան ժամանակ իմացած է Հարրիս որ երեք օրինակ կը գտնուի Ուրմիայի ամերիկեան միսիոնարաց քով, երեքն ալ նոր ընդօրինակութիւնք, միայն թէ մէկը գրուած է հնագոյն գաղափարի մը վրայէն։ Վերջապէս օրինակ մ'ալ կայ Պերլին՝

---

1 Բնագիրը տես Հարրիս, էջ 33–6, թրգմ. էջ 56—8։

2 Տես Մայսնէր (ZDMG, 1894), էջ 175։

3 Թղթեայ մէջակ գրիչ մատեան մըն է 190 թղթով, իւրաքանչիւր էջ 27—30 տողով։ Գրուած է յամի Յունաց 2009 (= 1697 Յ. Ք.) Խիկարայ պատմութիւնը կը գտնուի՝ թղ. 66ա. յետոյ կու գան ի միջի այլոց "Ուսակք իմաստնոյն Յովսեպոսի (Եսովպոս)"՝ թղ. 78ա եւն. դարձեալ "Այլ ասակք Յովսեպոսի (Եսովպ.)"՝ թղ. 105ա եւն։ Հմմտ. Հարրիս, էջ ԻԱ—Բ։

Սախաւի հաւաքման մէջ (Sachau 336, թղ. 17 եւն), նոր ընդօրինակութիւն մը, որուն մասին ընդարձակ տեղեկութիւն կու տայ Մայսներ. բնագիրն ալ նոր խմբագրէն փոփոխուած, եւ խորագրին մէջ Յակոբայ Եդեսացւոյ տրուած [1]։

Արաբերէնը կախուած է ասորերէնէն եւ անկէ թարգմանուած։ Յաճախ կը գտնուի այս վէպն Ա-բաբաց քով, նոյն իսկ "Հաղարուվէկ գիշերաց„ մէջ մտած ըլլալով, ինչպէս վերը յիշեցինք, ինչ-պէս նաեւ Սալխանի դիտնականին հրատարակու-թիւնն։ Ասոնցմէ զատ ձեռագիրք ալ չեն պակսիր, այնպէս որ Հարբիս երկար ցուցակ մը կրնար կազմել արաբերէն եւ քարշունի գրչութեանց [2]։ Մայսներ

---

1 Տես Մայսներ, անդ, էջ 176։ Ձեռագրիս խորագիրն է՝ "Յանուն Աստուծոյ . . . գրեմք զպատմութիւն Նինուէական Ախիկարայ ասորեստանցւոյ, զոր եհան Յակովբ Ուռհայեցի յասորի լեզուն յիմաստուն իմացուածոյ սրբոյն Եփրեմայ, յորոց առաջին հանգեաւ յերկրին Քաղդէացւոց յամի Յունաց 1252 (= 940 Յ. Ք.)։ Մայսներ կը հաստատէ որ այս տեղեկութիւնը յարգ չունի, ինչպէս կը ցուցնէ նաեւ Ուռհայեցւոյ մահուան սխալ տարեթիւը։ Ուռհայեցի Ասորւոց բեղմնաւոր գրիչներէն մին է՝ թէ իբր թարգման եւ թէ իբր քերական։ Եդեսիոյ եպիսկոպոս եղած է յամի 679—80, ըստ Բարհեբրէոսի ձեռնադրուած է Աթանաս Բ. պատրիարքէն (684—87)։ Տես իւր վրայ՝ ի միջի այլոց W. Wight, A short history of Syriac Litterature. Lond. 1894, p. 141—154, եւ այլուր յաճախ, յատկապէս առ Ասեմանեայ եւն։

2 Տես Հարբիս, էջ ԻԲ—Գ։ Յիշուած են հետեւեալ ձեռագիրք. ամենէն կարեւորն է Կէմբրիջի Cod. Add. 2886 (թղ. 81ա—106ա) քարշունի ձեռագիրն, որուն վրայէն եղած է Ագնէս Լիուվիսի հրատարակութիւնը։ Քարշունի է նոյնպէս Բրիտ. թանգարանի Cod. Add. 7209 (թղ. 182ա—213ա), Ձեռագիր մ'ալ կայ Գոթայի գրատունը, զոր Մայսներ կը յիշէ "թիւ 341„ (տես Pertsch ցուցակը, Հար. Դ 404), իսկ Հարբիս կը յիշէ նոյնն իբր թիւ 2652, նշանակելով որ ուրիշ դիտանականք ալ տարբեր թուով կը յի-

յատուկ գլուխ նուիրած է այս թարգմանութեան, ցուցընելով անոր կախումն ունենալն ասորերէնէ[1]. ընդհանրապէս այս գիտնականին քննութիւնն աչքի առջեւ ունենալու են Խիկարայ վէպին քննիչները։ Մենք կը շատանանք նշանակելով այս պարագայն. վասն զի մեր նպատակէն դուրս է այս խնդրոյ մանրամասնութեանց մէջ մտնել։ Արաբերէնէ թարգմանուած է նոր-արամերէնը, զոր Լիցբարսկի հրատարակեց, ինչպէս արդէն յիշած ենք։

Արաբերէնէ անցած է վէպս Եթովպացւոց. թէպէտ եւ Խիկարայ ամբողջական գործքը չէ գտնուած, բայց "Բանք իմաստասիրաց" գործոյն Եթովպական խմբագրութեան մէջ կը գտնուին 15 առածներ Hêkâr իմաստնոյն, որ նոյն են Խիկարայ արաբականին համեմատական առածներուն հետ։ Կոքնիլ գիտնականը, յիշեալ "Բանք իմաստասիրաց" գործոյն հրատարակիչը, հրատարակած, թարգմանած եւ արաբերէնի հետ համեմատած է նաեւ Խիկարայ այս առածքն[2]։ Հարրիս իւր նշա-

---

ղեն, այսպէս Կորնիլ (թիւ 589) որ ասկէ տպագրած է Խիկարու առածները ("Բանք իմաստասիրաց", էջ 32) եւն։ Խիկարու զրոյցն է հոն՝ թղ. 47բ—64բ, այս ալ քարշունի է, ինչպէս նաեւ Ասեմանեայ յիշած թիւ ԼԲ ասորի ձեռագիրն Հալէպի գրչագիրներուն։ Հարրիս ասոնց կարգին կը դասէ նաեւ Մայսների յիշած Բերլինի Սախաուեան հաւաքման նոր-արամերէն օրինակը։ Ըստ Լիցբարսկիի ("Վէպեր եւ ասպեր", էջ Ժ, տես վերը) այս թարգմանութիւնը կատարած է Եսայի Կուլբիթացի ասրկաւագն։ Բուն արաբատառ ձեռագիրը կան նաեւ ի Կոպենհագէն (Cod. Arab. 236, թղ. 1—41, գրուած 1670ին), Վատիկան (տես Ասեմ. Cod. Arab. Ինոսվկենտիոսի ԺԳ.ի հաւաքման, գրուած 1766ին, Cod. Arab. Vat. 55), Բարսելոնա՝ զոր վերն յիշեցինք, եւ այլուր։

1 Տես Մայսներ, անդ, էջ 171—9, եւ յատկապէս 184—7։

2 C. H. Cornill, Mashafa Falâsfâ Tabibân. Das Buch der Weisen Philosophen nach dem Aethiopischen

նաւոր գործոյն մէջ չէ առած այս եթովպական բնագիրը, բայց թարգմանութիւն մը դրած է առածներուն։[1]

Ասոնցմէ դուրս է հայերէն խմբագրութիւնը, որ կը գտնուի՝ բաց ի յիշեալ աղաւաղ տպագրութիւններէն՝ բազմաթիւ ձեռագիրներու մէջ, զորոնք գործածած է Կոնիբիր։ Ասոնց մասին յետոյ։ Յիշեցինք նոյնպէս որ յունարէն թարգմանութիւն մ՚ալ եղած ըլլալու է, բայց այժմ կորսուած, որմէ փոխադրուած է սլաւականը։ Զատ է այն յունարէնը՝ որ Եսովպոսի վարուց մէջ կը գտնուի, եւ որ արժանի է առանձին մտադրութեան, ինչպէս նաեւ այն յիշատակութիւնքն որ Տոմբիթայ գրոց մէջ կը գտնուին։ Ասոնք են այն աղբիւրները, որոնցմէ ծանօթ է Խիկարի պատմութիւնը, եւ որոնց գլխաւորներուն քննութեամբ կրնայ լոյս ծադիլ այս սիրուն պատմութեան ծագման, տարածման, փոխանցման եւ դատած ընդունելութեան վրայ հնութեան մէջ։

3.

Առաջին խնդիրն որ հոս մեր առջեւը կ՚ելլէ, այն է թէ որչափ հնութիւն ունի եւ որ մասերն արդէն նախնականին կը վերաբերէին. վասն զի բնական է կարծել որ իւր արդի ձեւով եւ ամէն

untersucht. Leipzig, 1875. տես յատկապէս էջ 19 եւ 40 եւն։ Այս "Բանք իմաստասիրացո՝ կայ նաեւ հայերէն այլեւայլ խմբագրութեամբ. տես մեր "Ցուցակ„ էջ 1094։

1 Հարբիս էջ 85—6՝ համեմատ Կոնիբիի թարգմանութեան։ Ցայտնապէս, կ՚ըսէ պիտնականը, ասոնք քաղուած են առածներու հաւաքմանէ մը եւ ոչ Խիկարու լիակատար պատմութենէ մը։ Արդէն արաբերէն առանձին ալ կը գտնուին Խիկարու առածներն՝ անշուշտ առանց վէպին, ինչպէս կը ցուցընէ Ասեմանեայ յիշած Վատիկանեան արաբացի ձեռագիրն որ ունի "Խիկարայ իմաստնոյ Պասուլացւոյ պատուիրանք„։

մանրամասնութեամբ չէր գործս ի սկզբան անդ։ Նախնաբար կրնար զուտ պատմական-խրատական գրուածք մ՚ըլլալ, որ յետոյ փոխուած է վէպի ու զրուցի՝ այնպէս ինչպէս ունինք այսօր։ Հարրիս գեղեցիկ տեսութիւն մը կ՚ընէ իւր ներածութեան երրորդ գլխուն մէջ այս խնդրոյ մասին, յատկապէս քննելով վէպիս մէջ յիշուած գլխաւոր անձինքը։

Խիկարայ պատմութեան Նախնականն անշուշտ այն ձեւով էր, զոր յիշատակուած կը գտնենք Տովբիթայ գրոց. ուստի պէտք է նախ այն յիշատակութիւնքն ճշդուիլ, քանի որ նոյն իսկ Տովբիթայ գիրքն այլեւայլ խմբագրութեամբ հասած է մեզի[1]։ Սովորական բնագիրն՝ որ Վատիկանեան եւ Աղեքսանդրեան ձեռագրաց համեմատ է եւ որուն մասամբ համաձայն է նաեւ Հայերէնը, համառօտեալ բնագիր մըն է աւելի եւ տեղ տեղ աղաւաղած։ Երկրորդ խմբագրութիւնը կամ Սինայական բնագիրը շատ տարբեր է, այնպէս որ զատ ալ տպուած է։ Պարզ համեմատութիւն մը, ինչպէս բրած է Հարրիս, կը ցուցնէ որ Սինայականն աւելի լաւ պահած է Խիկարայ յիշատակութիւնքն

---

1 Տովբիթայ գրոց պէսպէս խմբագրութեանց մասին տես՝ ի միջի այլոց՝ F. Kaulen, Einleitung in die hl. Schrift, Freib. 1876, p. 214ff. Կաուլէն Տովբիթայ հայերէնը համեմատ կը դնէ Վատիկանեան-Աղեքսանդրեան խմբագրութեան հետ (Gr. A), Սինայականը (Gr. B) ընդարձակ եւ հաւանօրէն բնագրին վրայէն սրբագրեալ բնագիր մը. կը յաւելու թէ Տովբիթայ երկրորդ մասին (Զ. 7 տեղէն սկսեալ) երրորդ յոյն խմբագրութիւն (Gr. C) ալ կայ՝ որմէ եղած է Խալալայի թարգմանութիւնը։ Պէշիթայի սասրերէնն առաջին մասին մէջ (Ա. 1—Է. 9) համընթաց է A խմբին, անկէ եսրը C խմբին։ Պօսերս գանուեցաւ քաղդէական խմբագրութիւնն՝ որուն վրայէն ըրած է Ցերոնիմոս իւր լատին փոխադրութիւնն, ուստի սասր կարգէն է արդի Վուլգատան։ Այս եւ նման խնդիրները տես այն տեղ, ուր յիշուած են նաեւ Տովբիթայ մասին հրատարակութիւնք։

քան միւսը։ Ահա այս կտորները՝ երկու խմբագրութեանց համեմատ. (Սինայականը մենք թարգմանած ենք, իսկ Վատիկանեանը դրած հայերէն բնագրին համեմատ[1])։ Հոս գրուած են այն ամէն տեղերն՝ ուր ընդհանրապէս Աքիաքարոս-Խիկարի անունը յիշատակուած է։

ՀԱՅ եւ ՎԱՏԻԿ.	ՍԻՆԱՅԱԿԱՆ
Տովբիթ, Ա. 24 եւն:	
1. Եւ թագաւորեաց Ասորդան (յոյն. Σαχεροδονὸς) որդի Նորա ընդ Նորա. եւ կարգեաց նա զԱքիաքարոս (յոյն. Ἀχιάχαρον) զԱնայել որդի եղբօր իմոյ[2] ի վերայ ամենայն իշխանաց թագաւորութեանն իւրոյ եւ ի վերայ ամենայն տան իւրոյ[3]։ Եւ աղաչեաց Աքիաքարոս (Ἀχιάχαρος) զթագաւորն վասն իմ. եւ եկին դար-	1. Եւ թագաւորեաց Ասորդան (Սաքերդոնոս) որդի Նորա յետ Նորա. եւ կարգեաց զԱքիքարոս (Ἀχείχαρον) զորդի Անայելի եղբօր իմոյ ի վերայ ամենայն գանձու թագաւորութեան Նորա, եւ ունէր նա զշխանութիւն ի վերայ ամենայն վարչութեան։ Յայնժամ աղաչեաց Աքիքարոս (Ἀχείχαρος) վասն իմ, եւ

1 Հայ բնագիրը կը գտնենք Զօհրապեանի հրատարակութեան համեմատ («Աստուածաշունչ», տպ. Վենետ. 1805), անոր համաձայն նաեւ համարաթիւերը, որ բաւական կը տարբերին յունարէն բնագրի հրատարակութիւններէն։ Օրինակի համար վերջնոցս համեմատ Տովբիթայ մեր յառաջ բերած տեղերն են՝ Տովբ. Ա, 21, Բ, 10՝ ԺԱ, 17—18 եւ ԺԴ, 10։ Ասորին այսպէս կը սկսի առաջին կտորը. «Եւ թագաւորեաց Սարխեդոնծոր որդի Նորա։ Եւ զԱԻԷՐ որդի Հանայելի որդի եղբօր իմոյ ի վերայ ամենայն հաշուոց թագաւորութեան իւրոյ եւ անտեսութեան ամենայն ծառայից» եւն։ Տես յաջորդ ծանօթութիւնը։

2 Այսպէս Հայը՝ սխալմամբ Ἀχιάχαρον τὸν Ἀναὴλ υἱὸν եւն թարգմանելով բառ առ բառ, միտ չդնելով որ անհոլովական Ἀναὴλ հոս սեռական է, ուստի Անայել Տովբիթայ եղբայրն է, իսկ Աքիաքարոս Անայելի որդի։

3 Այս ալ հայուն յատուկ է («Իշխանաց . . . տան իւրոյ») սովորական յունարէնը նոյն է Սինայականին հետ զոր դիմացը դրինք։ Ասորին տես վերը։

ձուցանել զիս[1]. եւ եկի ես ի Նինուէ։ Եւ էր Ակիաքարոս տակառապետ, եւ ամենայն գիր համարոյ ելի եւ մտի տան թագաւորին՝ ի ձեռին Նորա[2]։ Եւ կացոյց զնոսա քերդոյն (կարդա՝ զնա Սաքէրդոն)[3] երկրորդ իւր. եւ էր նա եղբօրորդի իմ։

իջի ես ի Նինուէ։ Եւ էր Ակիքարոս աւագ տակառապետ, եւ ի վերայ կնքոց, եւ վարիչ եւ գանձապետ առ Սենեքերիմաւ (Σενναχηρείμ) արքայիւ Ասորեստանեայց. եւ կարգեաց զնա Ասորդան (Σαχεδονὸς) կրրկին։ Եւ էր եղբօրորդի իմ եւ յազգէ իմմէ...

Տովբիթ, Բ. 18։

2. Եւ երթալ իմ առ բժիշկս՝ ոչ ինչ օգնէին ինձ։ Եւ Ակիաքարոս դարմանէր զիս ոռճկօք իւրովք, մինչեւ չոգայ ես յԵղմայիդայ (Ἐλυμαΐδα)։

2. Եւ չոքայ առ բժիշկս բժշկել, եւ որչափ օգնէին զիս դեղովք, այնչափ առաւել վատէին աչք իմ լուսամբք, մինչեւ կուրացան։ Եւ էի կոյր աչօք ամս չորս։ Եւ ամենայն եղբարք իմ տրտմէին վասն իմ, եւ Ակիաքարոս (Ἀχειάχαρος) դարմանեաց զիս ամս երկուս մինչեւ չոգաւ նա յԵղիւմայիդա։

---

1 Ցունարէնն եւ ասորին չունին "եւ եկին դարձուցանել զիս։"

2 Այս ալ հայուն յատուկ եւ համառօտ է։ Ցունարէնն է՝ "Եւ Ակիաքարոս էր տակառապետ, եւ ի վերայ կնքոց եւ վարիչ եւ գանձապետ.," (վերջնոյս տեղն է՝ "գիր համարոյ ելի եւ մտի,")։ Նոյպէս ասորին։

3 Հոս հայը շատ ազաւաղ է։ Նախ անիմաստ "եւ զնոսա քերդոյն" խօսքը պէտք է ուղղել՝ "Եւ կացոյց զնա Սաքէրդոն" (Σαχεδονὸς, Ասորդան) երկրորդ իւրր, ինչպէս ունի Ասորին ալ, Ուստի "երկրորդ իւրր" կրնայ շատ լաւ ըլլալ. բայց արդի յունարէնն այլազգ կը կարդայ, այսինքն "Եւ կացոյց զնա Սաքերդոն՝ որդի յերկրորդէ," (ἐκ δευτέρας "յերկրորդէ," եւ "երկրորդ անգամ,"), որ կրնայ հակադրիլ թէ Ասորդան որդի էր երկրորդ կնոջէ։ Բայց Հարբիս (ἐξ ἓν) կ'առաջարկէ՝ պարզ սասորակէտ մը ջնջելով՝ կարդալ՝ "Եւ կացոյց զնա Սաքերդոնի որդի՝ երկրորդ անգամ։"

Տովբիթ, ԺԱ. 19—20:

3. Եւ եղեւ ուրախութիւն ամենեցուն եղբարցն նորա որք էին ի Նինուէ: [Եւ եկն Աքիաքարոս եւ Նասրաս եղբօրորդի նորա[1]:]

3. Եւ եղեւ յաւուր յայնմիկ ուրախութիւն ամենայն Հրէիցն որք էին ի Նինուէ: Եւ եկին Աքիկար (Ἀχεικάρ) եւ Նասրադ (Ναβὰδ) եղբօրորդիք նորա խրնդութեամբ առ Տուբիթ:

Տովբիթ, ԺԴ, 12:

4. Որդեակ իմ, տես դու որպէս արար Ադամ[2] (Նադաբ) Աքիաքարայ (Ἀχιάχαρος) որ սնոյց զնա. որպէս ի լուսոյ տարաւ զնա ի խաւար, որչափ չար անցոյց ընդ նա[3]: Այլ Աքիաքարոս ապրեցաւ. եւ նմա հատուցաւն անդրէն հատուցաւ եւ էջ նա փոխանակ նորա ի խաւարն: Եւ Մանասէ (Μανασσῆς) արար զողորմութիւնս, եւ ապրեցաւ յաւուր մահու [յորոգայ-

4. Տես, որդեակ իմ, որպիսի ինչ իրս արար Նադաբ (Ναδὰβ) Աքիկարայ (Ἀχεικάρος) որ սնոյց զնա. ոչ ապաքէն ի ջուրցաւ կենդանի յերկիր. եւ հատոյց Աստուած զարհամարհանս յանդիման երեսաց նորա: Եւ էլ ի լոյս Աքիկարոս (Ἀχίκαρος) եւ Նադաբ էջ ի խաւարն յաւիտենական, զի կամեցաւ կորուսանել զԱքիկարոս: Փոխանակ զի արար ինձ (Աքիկար) զո-

---

1 Փակագծի մէջ գրուածը հայերէնին կը պակսի։ Զօհրապ ծանօթութեան մէջ կը նշանակէ թէ Ոսկան իւր Աստուածաշնչին մէջ հոս աւելցուցեր էր պակասը, այսինքն՝ "Եւ եկին Աքիաքարոս եւ Նասրաս եղբօրորդիք նորա։" Մենք գրինք յունարէնին համեմատ. "Նասրաս" է Ναβᾶς, ուր Սինայականն "Նադաբ"։ Ասորին աղաւաղ է 'Եւ եկն անդր Ակիար եւ Լաբան (Նադաբ) քեռորդի նորա առ Տորիթ"։ Հոս "Ակիկար" լաւ է, մինչդեռ վերը (Նաեւ Բ, 18) "Ախիոր" սխալ ընթերցուն ունէր։

2 "Ադամ" Նաեւ յունարէնին մէջ (յոյն ուրիշ ձեւագիրք՝ Ἀμὰν, Համան) սակայն՝ ինչպէս Հարրիս (էջ Իթ ցոյց կու տայ, պարզապէս սխալ ընթերցուն է, ἐποίησε Ναβὰμ (արար Նադամ) կարդացուած է ἐποίησεν Ἀβὰμ (արար Ադամ), անուան "Ն," սկզբնատառը "արար" բայի ծայրը կցուելով։ Ասորին "Ակար" կը կարդայ սխալմամբ։

3 Ցոյն՝ "Եւ որպիսի ինչ իրս հատոյց նմա". Նոյն իմաստով է հայերէնն ալ։

թէ]¹ զոր թաքոյցն նմա. եւ Ադամ (Նադաբ) անկաւ յօրոգայթ եւ կորեաւ։

զորմութիւն՝ ապրեցաւ յօրոգայթէ մահու զոր թաքոյց նմա Նադաբ. եւ Նադաբ անկաւ յօրոգայթն մահու եւ կորեաւ։

Այս համեմատութիւնը պայծառ կը ցուցնէն, բայց ի անկէ որ Խիկարի պատմութիւնը յէականս շատ հին է, գլխաւորաբար սա կէտը որ Տովբիթայ դրոց բնագիրը շատ պէսպիսութեամբ հասած է. եւ արդէն այս բանս մեծ դժուարութիւններ կը պատճառէ մեկնիչներուն։ Մեր խնդրոյն համար նախընտրելի է Սինայականը, որ միւս բնագրաց շատ մը շփոթութիւնները կամ սխալ բնթերցմունքը չունի, ի մասնաւորի Խիկարի տեղ "Մանասէ" եւ Նադանի տեղ "Ադամ" կամ "Համան", "Լաբան", եւն, ինչպէս ծանօթութեանց մէջ նշանակեցինք։

Խիկարի պատմութիւնը յատկապէս յիշատակուած է ԺԴ, 12 տեղը։ Սակայն կարելի չէ, դժուարութենէ փախչելու համար, պնդել որ միւս տեղեր յիշուած Աքիկարն՝ Տովբիթայ ազգականը՝ զատ համանուն անձ մ'ըլլայ։ Սինայականը նոյն իսկ ԺԴ, 12 տեղը բացայայտ կ'ըսէ որ Աքիկար "ապրեցաւ յօրոգայթէ մահու", վասն զի "արար ինձ զողորմութիւն"՝ ակնարկելով ԺԱ, 19 տեղը։ Ուստի Աքիկար-Խիկարը նոյն է այն Աքիկարոսի

---

¹ Այս տեղ աղաւաղութիւն մ'ըլլալու է հայերէնին մէջ, գոնէ "յօրոգայթէ" պէտք է աւելցնել յունարէնին եւ ընդհանրապէս իմաստին համար։ "Ցաւուր մահու" հայուն յատուկ է, ուր յունարէնը "յօրոգայթէ մահու" կ'ըսէ։ Ասորին ամբողջ կատրն այսպէս ունի. "Քանզի ի նմա (ի Ներնուէ) հատոյց Ակաբ՝ Ակիկարայ որ սնոյց զՏուբիթ, զի ոչ իջոյց զնա յերկիր. այլ Ակաբ էջ ի խաւար, իսկ Ակիկար եկ ի լոյս յօրոգայթէ զոր թաղոյց նմա Ակաբ. սակայն ինքն էջ յերկիր։" Ուստի բաւական մթին ու խառնակ։

հետ որ Տովբիթայ ազգական էր, անոր Անայել եղբօրորդին, մեծ իշխան Սենեքերիմայ եւ Սաքերդոնի (Ասորդանի), ինչպէս արդէն մեր Խիկարն էր "դպիր Սինիքարիմայ արքայի:„ Պէտք չէ զարմանալ որ այսպէս Խիկար անձուկ յարաբերութեան մէջ կը մնէ Ս. Գրոց հետ, յատկապէս Տովբիթայ հետ: Խիկարայ պատմութիւնն այնպէս ինչպէս առ-ջեւնիս ունինք ասորերէն, արաբերէն, հայերէն եւն՝ կը ներկայանայ իբրեւ սիրուն վէպ մը. բայց իւր հիմնականը կրնար պատմական ըլլալ՝ գոնէ յէական: Մեզի ծանօթ չէ արդի վէպին նախնականը, այն զոր Տովբիթայ հեղինակն առջեւն ունէր: Ան-տարակոյս պատմական-խրատական գրութիւն մըն էր, Ա.քիկարայ՝ Տովբիթայ եղբօրորդւոյն կենսագրութիւնը՝ մէջն իմաստնալից խրատներով. արդէն նաեւ յետոյ՝ երբ վէպի փոխուած է գրութիւնն, այս ընդհանուր նկարագիրը պահած է: Ա.քիկարի կենսագրութեան Խիկարի վէպի փոխուիլն եղած է ինքնուրոյն ճամբով, անցած նաեւ Եսովպոսի վէ-պին՝ պահելով իւր էական նկարագիրը, քանի մը թեթեւ փոփոխութեամբ արեւելեան նկարագրին: Եւ այս փոփոխողին արդէն անծանօթ էր Խիկարի եւ Տովբիթայ Ա.քիկարայ նոյն ըլլալն, այնպէս որ որ եւ է յիշատակութիւն չենք դտներ Խիկարայ եւ Տովբիթայ ազգականութեան մասին: Ա.յս պարագան չէր պակսեր անշուշտ, եթէ Խիկարայ պատմութեան գրողը կախում ունենար Տովբիթէն (ինչպէս կը կարծէին Հոֆման, Մայսներ եւն), ուստի իւր գործն իբրեւ լուսաւորութիւն Տովբիթայ յիշեալ տեղեկութեանց դրած ըլլար: Ամենապարզ մեկնութիւնն է ուրեմն ըսել՝ Հարբիսի կարծեաց համեմատ՝ թէ Տովբիթայ հեղինակն առջեւն ունեցած է Ա.քիկարայ պատմութիւնը դրաւոր, եւ ինքը յատկապէս շեշտած է անոր իւր ազգական ը ըլլալը, զինքը խնամեն եւն: Վերջապէս՝ եթէ նաեւ Խիկարայ նախնականը վիպախառն գրութիւն մ'ալ

ըլլար, անսովոր երեւոյթ մը չէր կրնար համարուիլ աստուածաշունչ մատենի մը մէջ յիշատակուած կամ գործածուած ըլլալը. վասն զի սուրբ գրոց մեկնչաց ծանօթ են բաւական թուով նման դէպքեր. բաւական է յիշել միայն Յուդայի թղթոյն (տող 14) հռչակաւոր տեղը՝ ուր գործածուած է համբաւաւոր "Էնովքայ Տեսիլը", եւ բազմաթիւ նմաններ: Այս կէտին մեկնութիւնը թողունք սուրբ գրոց մեկնչաց. իսկ մենք դառնանք Խիկարի քննութեան:

Խիկարի պատմութեան գոնէ երկու գլխաւոր անձինք ըստ այսմ նախնականին կը վերաբերին՝ գտնուելով արդէն Տովբիթայ քով յիշատակուած: Միւս կողմանէ Տովբիթայ գիրքն աւելի լաւ պիտի հասկըցուի այսուհետեւ՝ Խիկարայ պատմութեան համեմատութեամբն. որովհետեւ՝ վերը յիշուած՝ պէսպէս խմբագրութեանց եւ օրինակաց բազմաթիւ աղաւաղմունք, ընթերցմանց տարբերութիւնք ասով կրնան ճշգրտուիլ, որով նաեւ Սինայականին ընթերցմանց ճշդութիւնը հաստատուիլ: — Խիկարի պատմութեան գլխաւոր անձինքն են՝

ա. "Խիկար" հայերէնին համեմատ[1], ամէնէն կարեւոր դէմքն է պատմութեան: Վէպին ասորերէնը "Ահիկար" (ܐܚܝܩܪ), արաբերէնը՝ "Հայքար" (حيقار, որ կը կարդացուի նաեւ "Հէյկար" եւ "Հիկար", ձեւ մ'որ ըստ Մայսնէրի նախնաբար ուրիշ անուն մըն էր[2]), եթովպականը՝ "Խէկար", ինչպէս

1 Հայերէնին համար կ'ըսէ Հարրիս (որ Khikar կը գրէ, տես էջ Իէ) թէ "չի մաբանիր լեռվին յիշուած ամէն ձեւերուն հետ," սակայն հայը յայտնապէս ասորի "Ահիկար" ձեւէն է՝ սկզբնատառին խնայլովը:

2 Տես ZDMG. 1894, էջ 186: Մայսներ կը համարի թէ արաբացին վէպիս թարգմանութեան ժամանակ չգիտնալով թէ "Ահիկարն" ինչ անուն է, փոխադրած է իրեն այլուստ ծանօթի "Էլ-Խիկար", կամ "Էլ-Հայկար" անձին անուան՝ որ կը յիշուի իբր Պարսից թագաւոր մը եւն (տես

յիշեցինք. յունացած ձեւ մ'ունի սլաւականը՝ "Ակիւրիոս„ (Akyrios): Դառնալով Տովբիթայ գրոց տեսանք վերն այս անուան բազմաթիւ ձեւերը (չհաշուելով նաեւ սխալ "Մանասէ„ ընթերցումն), գլխաւորաբար "Աքիաքարոս„ այլեւայլ ուղղագրութեամբ: Ամենէն մերձաւորն է Սինայականին "Աքիկար„ (Ἀχειχάρ եւ Ἀχίχαρος), զոր նոյնութեամբ ունի նաեւ լատին հին թարգմանութիւնը (Achicarus), մինչդեռ Տովբիթայ ասորերէն պեշիտթա թարգմանութիւնը (որ բնագիր չէ՝ այլ յունարէնէ փոխադրուած) տարբեր կերպով կը կարդայ, երկու տեղ (ԺԱ, 17 եւ ԺԴ, 10) "Ակիկար„ (ܐܟܝܩܪ, բայց Լակարդի հրատարակութիւնը՝ "Ախիկար„ ܐܚܝܩܪ), իսկ միւս երեք անգամն (Ա, 21 եւ Բ, 10) փոքր տառասխալով մը, այսինքն ܐ (կ)

ի դիրս "Ջաւալիկի„, հրտ. Սախաւ, էջ 54): Ակէ յետոյ՝ յօգին խյնալով, եղած է "Հայկար„ ձեւը, այնպէս ինչպէս "Ազիքսանդր„ անուն եղած է "Ականդար„: Ասով կը մերժէ Մայսներ նաեւ Կելլերի կարծիքն որ անունս յառաջ կը բերէր արաբերէն "Հակար„ (անարդել) բայէն ("Հակիրդ անարդ, խեղճ): Թէ "Ախիկար„ երբայական ոչ անուան համեմատ կրնայ մեկնուիլ, չի կրնար Մայսներ որոշել, բայց իբրեւ նախատիպ կը յիշէ զԱխիլար (Գ. Թագ. Դ, 6, հայն ու յոյնը՝ "Աքիսար„, որ "հրամատար„ էր Սողոմոնի կամ պալատան վերատեսուչ), աւելի մերձաւոր՝ Ախիմ (Դ. Թագ. Իե, 25, հայը "Աքիկամ„ հայր Գոթոլիայ. հմմտ. Երեմ. ԼԹ, 14, Խ, 5): Մերժելով Պէյն-Սմիտի կարծիքը (Payne-Smith, Thesaurus Syr. I, 124) որ "Ախիկար„ եւ բոլոր նման ձեւերը ազաւաղութիւն կը համարի, իսկ ուղիղը "Ախիոր„, կը յիշեցնէ Մայսներ նմանաձեւ անուն մ'ալ ասորի բնագրին Մնացորդաց (Ա Մնաց. Զ, 4) որ Աբիիմ (հոս յոյնն ունի Βοκκί, հայը՝ "Բոքքի„ նաեւ ասորին քիչ մ'ետքն՝ անդ, Զ, 51 նոյնպէս ունի): Ուրիշները (զոր օր. Otto Zöckler, Die Apocryphen des Alten Test. Միւնխէն 1891, էջ 169) հիմն առնելով "Աքիաքար„ ձեւը՝ կը մեկնեն երբայերէն "ախի-ախար„ (= "միւս եղբայրը„). չմոռնալով նաեւ "Ախիոր„ երբայական անունը:

եւ ο (վ, ո) նմանաձեւ տառերու շփոթելովն, տարբեր անուն մ'եղած է՝ "Ախիոր" (ոչ ասալ)։ Ճիշդ նոյն ձեւն ունի լատինական Վուլգատան՝ Achior թարգմանելով ամէն տեղ, որ նշան է թէ սասրի բնագիր մ'ունէր առջեւը Ս. Յերոնիմոս[1], ինչպէս արդէն ինքը կը յայտարարէ։

Բ. Երկրորդ գլխաւոր անձն է "Նոռան" կամ "Նոդան" ըստ հայերէնին. վերջինիս համեմատ են միւս խմբագրութիւնքն ալ՝ "Նադան" (սասրին ՀՅ, արաբը ناذان), սլաւականը՝ "Անադան"։ Դառնալով Տովբիթայ գրոց՝ նախ պէտք է մէկդի դնել այլեւայլ անձիշդ ընթերցուածքն, այսպէս "Համան", "Ադամ" եւն։ Միայն թէ՝ ինչպէս վերն յիշեցինք՝ "Ադամ" պարզապէս սխալմամբ յառաջ եկած է, զոր պէտք է կարդալ "Նոդամ"։ Սինայականն ունի երկու ձեւ՝ "Նաբադ" (Ναβάδ) եւ "Նոդոբ" (Ναδάβ), որոնց լաւագոյնն է վերջինը։ Ուստի նախնականը "Նադամ" կամ "Նադաբ" էր կամ նման բան մը, որ համեմատ Էխիկարու պատմութեան "Նադան" անուան[2]։ Վատիկանեանն ունի "Նասբաս" ձեւ մ'ալ, զոր եթէ չ'ուզենք Հաբրիսի եւ այլոց հետ Նադանայ կրտսեր եղբօր անունը համարիլ, պէտք ենք ուղղել նախընթացին պէս։ Տոբիթայ միւս թարգմանութիւններէն հայերէնը միայն "Ադամ" ունի (Ժդ, 10, միւս տեղը

---

1 Տես Մայսնէր՝ անդ, էջ 191—192 Ծան.։ Յերոնիմոս "Ախիոր" սխալ ընթերցումը դատած էր եւ ընդունած այնու մանաւանդ որ այս անունն այլուստ իրօք կայ. իրեն անծանօթ չէր կրնար ըլլալ "Աքիովը (յոյն՝ Ἀχιώρ) առաջնորդ ամենայն որդւոցն Ամմնայ", որ Յուդիթի գրոց մէջ յանախ կը յիշուի (Ե, 5, 26. Զ, 1, 5 եւն)։

2 Մայսնէր (անդ, էջ 192) ընդհակառակն աւելի նախապատուութիւն կ'երեւայ տալ "Նաբադ" ձեւին՝ համեմատելով անունս Յերոբոամայ հօր անուան հետ (Գ. Թագ. ԺԱ, 26 "Յերոբոամ՝ որդի Նաբատայ" յոյնը Ναβάτ, նոյնպէս այլք)։

կը պակսի), ասորին երկու սխալ ընթերցում՝ "Լաբան" (ԺԱ, 17) եւ "Ակաբ" (ԺԴ, 10 ܐܟܒ), աւելի լաւ է հին լատիներէնը (Nabal եւ Nabad) եւ Վուլգատան (Nabath)՝ որ կը ցուցնէ թէ այսպէս էր ասորին ալ Ս. Յերոնիմոսի առջեւ։ Եթէ կայ դժուարութիւն մ'այն այս է, որ ըստ Խիկարու պատմութեան Նադան Խիկարու "քեռորդին" է. իսկ Տովբիթայ գրոց օրինակները պէսպիսութիւն մ'ունին։ Նախ ամէնքը զԱ.քիկար Տովբիթայ եղբօրորդին կը դնեն. անկէ ետքը Վատիկանեանը զնասրաս (Նադան կամ իւր եղբայրը) Ա.քիկարու եղբօրորդին (ԺԱ, 17 տես նոյնը, ուր Հայերէնը կը պակսի, յոյնը՝ ἐξάδελφος), մինչդեռ Սինայականը "եւ եկին Ա.քիկար եւ Նաբաթի եղբօրորդի+ նորա խնդութեամբ առ Տուբիթ", ասոր համաձայն ըլլալով Վուլգատան ալ (Achior et Nabath consebrini Tobiae), ուստի Խիկար եւ Նադան եղբօրորդի են Տովբիթայ։ Սակայն այս դժուարութիւնը կրնայ դիւրաբար բարձուիլ, "եղբօրորդիք" յոգնակին Վատիկանեանին հետ եզակւոյ փոխելով (հին լատ. զնադան avunculus կ'անուանէ Ա.քիկարայ)։ Ասորին՝ Վուլգատայի հիմը՝ աւելի յառաջ ալ կ'երթայ եւ "քեռորդի" ալ կ'ըսէ գրելով՝ "Եւ եկն անդր Ա.քիկարոս եւ Լաբան (Նադան) որդի քեռ նորա ընդ նմա առ Տուբիթ։" Ասով համաձայնութիւնը լիակատար կ'ըլլայ.

է. Խիկարու պատմութեան մէջ աննշան դեր մ'ունի Նադանի կրտսեր եղբայրը, զոր Հայերէնը "Բռ-դան" կ'անուանէ ("Բաւդան" Պոգլեան օրինակը, որ աղաւաղ ըլլալու է)։ Ասորին՝ զուտ ասորեստանեայ ձեւով՝ "ՆՊՈ-ԶԱՐԴԱՆ" (ܢܒܘܙܪܕܢ), զոր արաբը կէտի սխալ դնելովն ըրած է "Բենուզարդան"՝ بنوزردان, անգամ մը նաեւ "Նաւդան", "Հազարուժիկ Գիշերաց" մէջ "Էբենասադամ".) սլաւականը չունի։ Հարցիս, որ "Նուբուզարդան" անունը Ս. Գրքէն փոխառեալ կը համարի, կ'առաջարկէ

սոր հետ համեմատել Վատիկանեանի "Նասբաս„ անունն՝ որ ըստ այսմ Նադանի կրտսեր եղբայրն ըլլայ. բայց ինքն ալ ապահով չի համարիր այս բանս[1]։

Գ. Գլխաւոր անձինքներէն մին է արքային Նինուէի եւ Ասորեստանի։ Հայերէնը միայն Սենեքերիմ կը յիշէ այլեւայլ ձեւերով (հմմտ. սկիզբը "յամս եւ ի թագաւորութեան Սինիքերիմայ արքային Նինուէի„ եւն, այլուր "Սինիքարիմ„, Սինաքարիմ„)։ Տեղ մը միայն ակնարկութիւն կայ արքայի հօր այսպէս՝ "յիշեա զայն որ մատնեցին զքեզ Սինաքարիմայ արքայի հաւրն, եւ ես առեալ պահեցի զքեզ„ եւն. որմէ կ'երեւայ որ Խիկար նոյն բարձր պաշտօնին մէջ էր նաեւ անոր առեն։ Լաւագոյն են միւս խմբագրութիւնք։ Ասորին զոր օրինակ՝ նոյն իսկ սկիզբը կ'ըսէ՝ "Յամի քսաներորդի Սենեքերիմայ ("Սիննախերիբ„) որդւոյ Սարխադոմի (ܣܪܚܕܘܢ) արքայի Ասորեստանեայց եւ Նինուէի„ եւն, Նոյնպէս արաբականը (سنحاريب ابن سرحادوم). իսկ սլաւականը հայերէնին պէս միայն Սենաքերիմ (Sinagrip) կը յիշէ։ Դառնալով Տովբիթայ գրոց՝ կը տեսնենք որ "Սարխադոմի„ յիշատակութիւնն անհրաժեշտ է. բաւական է յիշել միայն Տովբ.

---

1 Հարրիս՝ էջ ԺԹ եւ ԻԴ։ Հարրիս անունս առնուած կը համարի սա տեղէն (Դ. Թագ. ԻԵ, 8) "Եկն Նաբոնաղրդան դահճապետ„ Նաբուքոդոնոսորայ եւն։ — Ուրիշ մեկնիչները յաճախ աւելի չփոթած են իրերը։ Այսպէս Zöckler (անդ էջ 179) նկատելով որ Տովբ. Ա, 22 միայն Ակիկար կը յիշուի Տովբիթայ եղբօրորդի, կ'առաջարկէ ԺԱ, 17 տեղին կարդալ "Ակիաբարոս որ է Նաբոնաղ„, ուստի Խիկարայ ուրիշ մէկ անունն ըլլայ "Նասբաս„։ Ասոր համեմատ նաեւ ԺԴ, 10 տեղւոյ Վատիկանեանի "Մանասէ„ սխալ ընթերցումն կը մեկնէ Յեսկիէր (էջ 183) իրրեւ աղաւաղումն "Նասբաս„ անուան։ Այսպէս մեկնած են ուրիշներն ալ։

Ա. 22 տեղն, ուր Վատիկանեանն (ու Հայը) միայն Ասորդանի («Սաքերդոն») ատեն կը դնէ Ա.քիկարի գործունէութիւնը, իսկ Սինայականն երկուքին ալ, գրելով՝ «Եւ էր Ա.քիքարոս աւագ տակառապետ... եւ դանձապետ առ Սենեքերիմաւ. եւ կարգեաց զնա Սաքերդոն (Σαχερδονὸς, Ասորդան) ելիլն առ-գամ» (այս վերջին բացատրութեան մասին տես վերը)։ Ուստի ասորւոյն եւ արաբականին «Սարխադոմ» արքայն է «Սաքերդոն» կամ Ասորդան։ Միայն թէ Խիկարու պատմութիւնը ժամանակագրօրէն սխալ է, զՍենեքերիմ Սարխադոմայ որդին դնելով ամէն տեղը, մինչդեռ Հակառակն է ճիշդը։ Հարցիս՝ որ երկար կը խօսի ժամանակագրութեան խնդրիս մասին, մէտ է ընդունելու որ այս սխալն արդէն նախնականին մէջն ալ այսպէս էր, մինչդեռ Տովբիթայ քով ուղիղը կը տեսնենք։ Այս ալ ապացոյց մըն է Խիկարու պատմութեան Տովբիթայ գրքէն ազդուած չըլլալուն, այլ անկէ անկախ ու հնագոյն։ — Սակայն նաեւ Տովբիթայ օրինակները սխալ ընթերցումներ յաճախ ունին, որով ժամանակագրական քանի մը մթին կէտեր ու խնդիրներ կան եւ որոնց մասին մեկնիչները պէսպէս ենթադրութիւններ կ'ընեն։ Օրինակի համար Սինայականն յիշելով Նինուէի կործանումը (ԺԴ, 15) կ'ըսէ թէ նոյնն ըրաւ Ա+է+ոբոս (... ἣν ἠχμαλώτισεν Ἀχιάχαρος, նոյնպէս հին լատ. Achicar), մինչդեռ Վատիկանեանն լաւագոյն է, կարդալով՝ «զոր գերեաց Նաբուքոդոնոսոր եւ Ասուերոս» (Ναβουχοδονόσορ καὶ Ἀσύηρος)։ Հայն այս «Ե-ոն» ալ ջնջելով ըրած է՝ «զոր գերեաց Նաբուքոդոնոսոր Ասո-Երոսն»։ Քանի որ «Ասուերոս» Մարաց արքայ կ'ըսուի, պէտք է ուղղել կամ հասկընալ «Կիաքսարէս», եւ Նաբուքոդոնոսորայ տեղ (որ այն ատեն թագաժառանգ էր) լաւագոյն է դնել անոր Հայրը Նաբոբաղսար։ Բայց այս ամէն խնդիրները մեր ծրագրէն դուրս են. միայն պէտք է կրկնել որ

Սինայականին հոս ‘Ա.քիաքարոս„ բսելը պարզ շփոթութիւն մըն է[1]։

Խիկարու պատմութեան մէջ կան սասնցմէ դուրս քանի մ՚անուններ ալ, որոնց յիշատակութիւն չկայ Տովբիթայ քով. ուստի աւելի արժանի են ուշադրութեան այն տեսակէտով որ թերեւս

---

1 Համառօտիւ յիշելու համար, քանի որ Խիկարու պատմութեան լուսաւորութեան համար ալ պէտք է, Տովբիթայ գրոց ժամանակագրական գլխաւոր կէտերն են հետեւեալները։ Հրէից մէկ մասը գերի կը տարուի (Ա, 2 եւն) “յաւուրս Ենէֆոռոս արքայի„ (Ἐνεμεσσάρ), որ ըլլալու է Սաղմանասար Դ. արդէն հին լատ., Վուլգատան եւ ասորին “Սաղմանասար„ կը կարդան։ Յետոյ Ա, 15 կ՚ըսուի՝ “Եւ յորժամ մեռաւ Նեմեսար, եւ թագաւորեաց Սենեքերիմ որդի նորա„ եւն. այսպէս նաեւ միւս բնագիրք, միայն յոյն ձեռագիր մը “Ա.քերիմ„ կը կարդայ “Սենաքերիմ„ անուան առաջին վանկը դուրս թողլով։ Դժուարին կէտ մըն է այս. քանի որ Սաղմանասարու յաջորդը Սարգոն է, այն որ նոյնպէս գերեց Հրեայները, եւ ասոր որդին է Սենեքերիմ. դժուարութիւն մ՚որ ուրիշ տեղ ալ կայ։ Սուրբ Գրոց ուրիշ տեղեր ալ (հմմտ. Դ. Թագ. ԺԷ, ԺԹ եւն) չի յիշուիր Սարգոն։ Այս դժուարութեան մեկնութիւն տրուած է այլեւայլ կերպով, նոյն իսկ “Նեմեսար„ զՍարգոն համարելով, քանի որ երկու անուանց մէջ ալ նոյն արմատական տարբերքն են։ Թողլով այս կէտը՝ յիշենք Տովբ. Ա, 23 “սպանին զնա (զՍենեքերիմ) երկոքին որդիքն իւր եւ փախեան նոքա ի լերինս Հայոց (յոյն՝ εἰς τὰ ὄρη Ἀραράτ եւն, տես Դ. Թագ. ԺԹ, 36—37). եւ թագաւորեաց Ասորդոն որդի նորա„. (քիչ մ՚ետքը Հայը “Սոֆերդոն„ ալ կ՚անուանեն զայս՝ աւելի նման յունին եւ այլոց)։ Ի վերջս կը յիշուի (ԺԴ, 15) Նինուէի կործանումն Ասուերոսի ձեռաք, որուն մասին խօսեցանք վերը։ Ըստ այսմ Տովբիթայ գրոց պատմածը հետեւեալ շրջանին կ՚իյնայ. Սաղմանասար Դ (727—722 Ն. Ք.), Սարգոն (722—705), Սենէքերիմ (705—681), Ասորդոն կամ Սաքերդոն, բուն՝ Իսարհադդոն (681—668), Սարդանապաղ, բուն՝ Ասուրբանիպալ (668—626), եւ Նինուէի կործանումն՝ 606ին։ — Խիկարայ շրջանն է Սենեքերիմայն ու Ասորդանինը։

կարենանք որոշել մնաս մ՚որ նախնականին վերաբերէր (— այս կարգիներն առհասարակ ասորեստանեայ նկարագիր ունին. —) եւ մնաս մ՚որ յետոյ մնած են։ Ընդհանրապէս երկրորդական անձինք են ասոնք։

Է. Բաւական անգամ կը յիշուի Խիկարու կինը՝ Ազբոսոն հայերէնին համեմատ։ Սկաւականը չունի կնոջ անուն. ունի ասորին "Աշֆիքոն„ (ܐܫܦܝܩܘܢ), որմէ նաեւ արաբականն՝ կրկին ձեւով, պարզապէս գրչութեան պէսպիսութեամբ (أشفق, սխալմամբ՝ أشفى), ուստի ուղղակի ասորերէնէն կախում ունենալով։ Դժուար է մեկնել անունս ու իր ծագումը. հաւանօրէն ալ նախնականին չէր վերաբերեր։

Ը. Մեծ դեր մը կը խաղայ Խիկարայ "ընկեր իմ„ կոչածը, դահճապետն "Ազոնամ„, որ հին աղաւաղութիւն մ՚ըլլալու է, քանի որ ասորին ալ նման ձեւով մ՚ունի "Ազոնամ„ (ܐܙܘܢܐܡ), բայց կարելի է ուղիղը գտնել միայն տառ մ՚ուղղելով այսինքն՝ Նաբոնամ (= Նաբոյ կրեաց) որ բուն ասորեստանեան կազմութիւն է։ Արդէն արաբացին այս ուղիղն ալ ունի, բայց ընդհանրապէս ասորերէնն աւելի աղաւաղած է՝ Իբն կամ Ազոնամ գրելով (ابن سميك կամ ابو)։ Յատկապէս նախնականին մէջ ալ կար Նաբուսեմմաք անունս, այնչափ աւելի որ նոյնը մնած է նաեւ Եսեբիոսի վարուց մէջ, ուր դահիճը յունաձեւ Hermippos կը կոչուի, (Հերմէս = Նաբոյ)[1], զօրաւոր ա-

1 Հմմտ. Հարրիս, էջ ԼԴ։ Նաբոյի յունական համապատասխանողն է Հերմէս, որուն վկայ կը բերէ Հարրիս՝ Ալբուլֆարագի (Պամ. Գ) սա խօսքը՝ "Անուն Նոբա էր Նաբուխադնեզծար (Նաբուքոդոնոսոր), այսինքն՝ Հերմէս ոսէ„։ Մայսներ (էջ 177, 184) Նաբուսեմմաք անունս կը համեմատէ Ս· Գրոց "Ներգոսամ„ անուան հետ (եզք ԼԱ, 6· ԼԵ, 35· հայերէնն ունի "Ներգամ„)։

պայծայ մը, ինչպէս կ'ըսէ Հարրիս, Եսովպոս-Խիկարու առաջնութեան դէմ։

Է. Խիկարի տեղ գլխաւորող՝ անոր շատ նման ծառային անունը Հայերէնը "ՍԷՆ-ԻՔԱՐ" կ'ըսէ։ Ո՛չ սլաւականն ունի եւ ո՛չ արաբականը պահած է։ Միայն ասորերէնն անուն մը կու տայ ծառային, այն ալ "Մանզիփար" (ܡܢܙܝܦܪ), ուստի բաւական տարբեր։ Խնդրական է ասոր նախնականին մէջ գտնուիլը։

Ը. Ինչպէս վերը յիշեցինք՝ միւս բնագիրք Պարսից թագաւոր մ'ալ կը յիշեն, որուն Նաթան թուղթի գրած ըլլայ, անունն ալ Ակի Բար Խամբէլ՝ ըստ ասորւոյն (ܐܚܝܩܪ ܒܪ ܚܡܒܠ), իսկ "Ակիէշ որդի Շահի թագաւոր Պարսից եւ Ալամի" ըստ արաբականին, աւելի ուղիղ "արքայ Պարսից եւ Ելամայ"։ Այս վերջինը կը հաստատուի սլաւականին աղաւաղութեամբն ալ որ "թագաւոր Պարսից, Nalon" կ'ըսէ, (անշուշտ "Ելամայ")։ Ըստ Հարրիսի՝ Ելամայ յիշատակութիւնը գրաւական մըն է հնութեան։ Միւս կողմանէ անուանս ինչ ըլլալը չի կրնար մեկնուիլ։ Հայերէնը չունի ոչ անուանս եւ ոչ անոր նամակի յիշատակութիւնը։

Ը. Փարաւոնի առջեւ Խիկար նախ ծածկեալով իւր ով ըլլալը՝ կ'ըսէ թէ ինքն է "ԱԲԻԿ" ասորուկ Սենեքերիմայ։ Ճիշդ այսպէս ունին ասորին (ܐܒܝܩ)

---

1 Արդէն Մայսներ (էջ 177) սրբագրած էր այսուեղ "Պարսից եւ Ալամայ" (բարբարոսաց) խօսքը՝ "Պարսից եւ Ելամայ"։ Այս սրբագրութիւնը կը հաստատեն նաեւ Կէմբրիջի ասորերէնն ու Պերլինի օրինակը։ Եթէ ուզենք հեռաւոր համեմատութիւն մ'ալ՝ կը գտնենք Ցովբիթայ քով (Բ, 10) ուր կը պատմուի Ախիկարի Եղբայրիդա երթալն. (այսպէս լաւագոյն ըստ Սինայականին, ուր Վատիկանեանն ու Հայը սխալ ընթերցմամբ զՑովբիթ հոն կը խաբեն)։ Միւս կողմանէ Մայսներ այս "Ակի" անունը կը համեմատէ Ա. Թագ. ԻԱ, 11. ԻԷ, 2 եւն յիշուած անուան հետ, զոր Հայերէնն "Ընքուս" փոխագրած է։

ու արաբացին ալ (ابيقام նաեւ սխալ՝ قام ابى դրուած), վերջինս սխալաձեւ, որ "Հազար ու մէկ գիշերաց" մէջ աւելի յառաջ երթալով "Աբիմակամ" եղած է։ Սլաւականն ալ ունի Obikam (եւ Abesam)[1]։

Դ. Կը յիշուի ծառայ մ'ալ որուն կը յանձնէ խիկար գրել ըսածներն երբ դնաթան կը պատժէր։ Հայը "Բելէ՝ը" որ դժուարաւ հնագոյնն է։ Ամենէն հարազատ ձեւն ունի հոս սլաւականը՝ Nagubil (որուն Հաբբիս կը համեմատէ Ս. Գրոց մէջ յիշուած "Աբեդնագով" Abednego՝ ծառայ Նեբոյի[2])։ Նեբոյի յիշատակութիւնը պահած են հոս նաեւ ասորին՝ "Ն-Բ-Ի" (ܢܒܝ) եւ արաբը՝ "Նաբուհալ" (نبوحال) գրելով։

Դ. Կը մնայ վերջապէս յիշել երկու անուն ալ, որ հայերէնին մէջ չկան, ինչպէս նաեւ ոչ սլաւականին։ Արծուոց վրայ թռչող երկու տղոց անուն կու տան արեւելեանք, միոյն "Ն-Բ-Խ-այ" (ܢܒܘܟܢܨܪ՝ արաբերէնը "Նաբուհալ" նախընթացին պէս.) երկրորդին "Տ-Բ-Լ-մ" (طبشاليم), երկուքն ալ խնդրական. վերջինս արդէն "Կալիլակ եւ Դիմնակ" աղուեսագրքէն առնուած է[3]։

Կը տեսնուի որ անուանցս գոնէ հնագոյններուն մէջ մեծ դեր մը կը խաղայ "Նաբոյ" դիք.

---

1 Մայսնէր կը համեմատէ անունս Ս. Գրոց յիշած Ամիկամ անուան հետ (տես Դ Թագ. ԻԵ, 22. Եր. Լթ, 14. Խ, 5. հոյը "Ամիկամ")։ Տես նաեւ վերը։

2 Հմմտ. լաւ եւս Լաբուբնայի յիշած քրմապետն "Ամիդ-Ն-Բ-ո" (տպ. Վենետ. էջ 31) եւ նմաններ։

3 Մայսնէր կ'ուզէ համեմատել այն անուան հետ, զոր հայ թարգմանք տեղ մը (Եսայի, Է, 6) "Տաբէլ" եւ ուրիշ տեղ մը (Բ Եզր, Դ, 7) "Տաբեէլ" փոխագրած են։ Աղուեսագրոց արաբերէնը "Դաբշալիմ", ասորին "Դաբշարամ" անուն կու տայ Հնդկաց թագաւորին։ Տես՝ ի միջի այլոց՝ Keith-Falconer, Kalilah and Dimnah etc. կէմբրիջ 1885, էջ 1 եւ 270—1 Ծան. 4։

այնպէս որ անկարելի չէ այն մեկնութիւնն ալ որ «Նագան» անունն աղաւաղութիւն կը համարի «Ն-Գ-Ռ-Գ-Ն» ասորեստանեան կազմութեան [1]։ Այս ամէնն ասորեստանեայ շրջան մը կ'ենթադրէ, կարծես երաշխաւորութիւն մը Խիկարու պատմութեան ստուգիւ նախ ի Նինուէ երեւան գալուն՝ այս կամ այն ձեւով։ Միւս կողմանէ ենթադրել կու տայ որ նախնականին մէջ Խիկար ներկայացուած էր իբր հեթանոս մը, կամ գոնէ հեթանոսական գաղափարներով խառնուած. եւ այս կընայ մեկնել զբիս նախնականին կորսուիլը։ Հայերէնն այս մասին որ եւ է տարակոյս չի թողուր, ամէն տեղ դից յիշատակութիւն կայ, անոնց կ'աղաչէ Խիկար զոհով ու ընծաներով եւն։ Արդի օրինակները շատ տեղ «չաստուածք» կ'ըսեն, որ չենք կարծեր հին ընթերցուածն ըլլայ. բայց արդէն Խիկար կ'աղօթէ՝ «Ո՛վ տէրք իմ եւ չաստուածք, Բէլտ եւ Շէմէլ եւ Շամն» (Պարիսի թ. 131 «Շիմել եւ Շամին») դից անուններ՝ որ միւս խմբագրութիւնքն չունին եւ մասամբ ալ դժուարաւ կը մեկնուին։ Յայտնի կը տեսնուի որ թէ ասորին եւ թէ արաբն հեթանոսական կամ դիցական հետքերը ջնջելու աշխատած են։ Տեղ մը միայն աչքէ փախած է։ Երբ Փարաւոն կը հարցընէ Խիկարու թէ ինքն որո՞ն նման է, պատասխան կու տայ Խիկար՝ «Նման ես դու դիցդ» (այսպէս հայերէն, ասորին ու արաբը «Բէլայ». ասոր. ܒܥܠ, արաբ. بعل եւ նախա-

---

1 Հմմտ. Հարրիս, էջ Լ.Զ–Լ.Ը։ Իրաւամբ մտադիր կ'ընէ Հարրիս որ հայերէն դից անուանքն ալ շփոթ են եւ մեկնութեան կարօտ։ Բաց ասած Նաբոյի ամէն յիշատակութիւն պէտք չկայ Նինուէի եւ Բաբելոնի օրերուն հանել։ Շատ եւրն ալ մեացին անոնք. Եդեսիա քրիստոնէութեան դարձաւ Բէլի եւ Նաբոյի պաշտամանէն, ինչպէս Լաբուբնա յաճախ կը յիշատակէ այս դիքն. (հայերէն տպ. էջ 24, 28 եւն. «Նաբոյ», զոր Խորենացի Բ, իէ «Նաբոգ» ձեւով ունի)։

բարքդ քո քրմանց»։ Քիչ մ'ետքն այն հարցման թէ Սենեքերիմ որուն նման է, կը տուուի պատասխանս՝ «Սենեքերիմ արքայ նման է Բէլլէմ եւ նախարարքն նորա փայլատականց» եւն։ Ասորին ճիշդ հոս (տպ. էջ 61) ջնջուած է, այնպէս որ «Բիլշիմի» տեղն անընթեռնելի կը մնայ։ Բայց այս տեղս կը մեկնուի արաբերէնով որ կ'ըսէ՝ «Տէրն իմ (Սենեքերիմ) է ասպուածն Երկնից» եւն (سيدى الله السماء, տպ. էջ 21)։ Դժուար չէ այժմ որոշել որ ասորին ունէր «Բէլ երկնից» կամ նման բան մը, որով կ'արդարանայ Հայուն «Բէլլէմ» անունը. («Բէլ-Շիմ», երկինք՝ ասոր. «շմայա» եւն)։ Հայուն այս դիցաբանական անուանց մասին յետոյ առիթ կ'ունենանք խօսելու. հոս կը բաւէ հաստատելն որ ըստ երեւութին ասորեստանեայ-հեթանոսական հետքեր կային Նախնականին մէջ, եթէ մանաւանդ ճիշդ է Լիցբարսկի գիտնականին դիտողութիւնն, որ մինչեւ անգամ նոր տարւոյ օրուան Բէլայ արձանին թաքուրին ակնարկութիւն մը կը կարծէ գտնել[1]։ Ըստ մեզ այս հեթանոսական նկարագիրն աւելի յետոյ զարգացած ըլլալու է, վէպի զարգացումն տուող դրշէն, գժուարաւ բուն Նախնականին մէջ։ Գոնէ Տովբիթայ հեղինակին Ա.քիկարի մասին ակնար-

---

1 Ա.յս ակնարկութիւնը կը նշմարուի հոն՝ որ Նախ Խիկար զփարաւոն կը նմանցընէ, ինչպէս վերը յիշեցինք, «Դալբոյ (ասորին եւ արաբը՝ «Նիսան ամսոյ») եւ նախարարք քո ծաղկանց», իսկ յետոյ Սենեքերիմ կ'ըլլայ «Բէլշիմ», որ երբ կ'ուզէ կարկուտ կը բերէ, կամ «Ծագէ արեւ եւ հարկանէ զբոյս դալարս» (Նիսանի դեղը), եւ գարձեալ ասուլոյն համեմատ՝ «կ'արգելու զԲէլ գալու եւ երթալու ի փողոցի եւ զքրմերը տեսնուելու» եւն։ Եթէ ասովատուդիւ կ'ակնարկուի Ասորեստանեայց ամանորայ տօնն, երբ Բէլայ եւ ուրիշ դից արձանները թաքորով կը պատցընէին, այն ատեն լեռվին կը հաստատուի այն պարագան ալ՝ որ Խիկարու պատմութեանս եգիպտական միջադէպը Նախնականին կը վերաբերէր՝ գոնէ յեսականս։

կածներն ու բրած գովութիւնքն (Հմմտ. ԺԱ 17, եւ եւ ԺԴ, 10) դժուարաւ կը մեկնուին, եթէ իւր առջեւն եղած գրութեան մէջ Ա.քիկար կռապաշտ հեթանոս մը ներկայացուած ըլլար այնպէս բացորոշ գոյներով։

Ցեղոյ անուն չենք գտներ վէպին մէջ, բայց միայն Նինուէ եւ "Արծրունեաց դաշտն" ուր եղաւ զօրաժողովը։ Ասորին ալ նոյնն ունի (ܐܬܪ ܐܫܘܪ), զոր բառ առ բառ օրինակած է արաբացին ةقبة نسرين թէեւ այս իւր լեզուաւ ուրիշ իմաստ մ'ունի սովորաբար[1]։ Հայերէնին մէջ Բոդլեան ձեռագիրն է որ "դաշտ Արծրունեաց" կ'ըսէ կանոնաւորապէս։ Ակէ միայն քայլ մը կը մնար բոլորովին հայացընելու եւ "Արծրունեաց դաշտ" ընելու, ինչպէս ըրած են բոլոր միւս օրինակները։ Այս ալ վէպին հայացընելու հին ճիգ մը համարելու չենք, այլ պարզապէս շփոթութեան արդիւնք։

4.

Եսովպոսի անունը քանի մ'անգամ յիշեցինք, իւր վարուց գտնէ մէկ մասը Խիկարայ զրուցին վրայէն ձեւուած ըլլալով։ Եսովպոսի հռչակը հիմնուած է իւր Առակաց վրայ, որոնք բազմատեսակ բախտի հանդիպած են մինչեւ մեզի հասնիլն։ Թողլով հիները՝ միայն Բիւզանդեան ժամանակէն բազմաթիւ խմբագրութիւններ եւ Առակաց այլա-

---

1 Արաբացին "Սոորն" ընթերցումը պահելով աւելի "վայրի վարդեր" կրնայ նշանակել արդի լեզուաւ քան արծուիք, որովհետեւ "Սոոր" արծիւ նշանակութեամբ յոգնակի կը կազմէ՝ բեկեալ կոչուած ձեւով՝ "նուսուր" եւ "անսուր" (տես Հարրիս, էջ 96 եւ այլուր)։ Բայց արաբացին հոս պարզապէս օրինակած է ասորի բառերն՝ առանց միտ դնելու այս կէտին։ "Հազար ու մէկ գիշերաց" մէջ աղաւաղած է անունս եւ եղած "դաշտ Բուլին" (զոր ուղղելու է "նասրին", տես Պայներ, էջ 173 եւ 185)։

զան հաւաքումներ եղած են, ամէնքն ալ Եսովպոսի անուամբ[1], միւս կողմանէ "Ինդիպոս" փիլիսոփայի (Բանք Եւթն Իմաստասիրաց) անուամբ անգամ՝ կը գտնենք Եսովպեան առակաց հաւաքումն, որ Թ—ԺԱ դարերու մէջ ասորերէնի թարգմանուած՝ "Սոֆոս" իմաստնոյ կ'ընծայուի[2], անուն մ'որ ուրիշ բան չէ բայց "Եսովպոս"ի աղաւաղութիւնը։ Ասորւոց քով արդէն "Յովսեպոս" ալ կը կոչուի Եսովպ[3]։ Եսովպեան առակաց ուրիշ խմբագրութիւն մը կամ յարատութիւն մը յօրի-

---

1 Հմմտ. Krumbacher, Geschichte der Byz. Lit. Միւնխէն 1897, էջ 906, 908 եւ այլուր։

2 "Սինոպասի" առակաց մասին տես՝ Կրումբախէր, էջ 894–5, ուր նաեւ դրուած են հրատարակութիւնք, ի միջի այլոց՝ Chr. Fr. Matthaei, Syntipae philosophi Persae fabulae. Lips. 1781 եւն։ Ասորերէն "Սոֆոսի" առակները հրտ. Jul. Landsberger, Mathle de-Suphus, die Fabeln des Sophos, syr. Original der gr. Fabeln des Syntipas, Posen 1859, դարձեալ՝ Fabulae aliquot Aramaeae 1846. Նոյն անձին գրութիւնն ի թերթին ZDMG, 1858, p. 149—159, դարձեալ Geigerի՝ անդ, 1860, էջ 586—93 եւ ուրիշներ։ Քննութեանց մէջ յիշենք H. Grauert, De Aesopo et Fabulis Aesopiis, Bonnae 1825, եւ նմաններ։

3 Վ. Բայտ իւր "Ասորական Մատենագրութեան Պատմութեան" մէջ (W. Wright, A short History of Syriac Lit. Լոնդոն 1894, էջ 241—2) կը նշանակէ որ "Յովսեպոս" կ'ըսուի յաճախ Եսովպ Ասորւոց քով, այնպէս որ կապ մ'ըլլալու է նաեւ այն վէպին մէջ որ իբր "Պատմ. Յովսեպոսի եւ Նաբուքոդոնոսորայ արքայի" կը գտնուի Պերլինի ձեռագրի մը մէջ (Alt. Bestand 57, թղ. 16—57), ուսի՞ շարք մ'Եսովպեան առակներ առած հրատարակած է Ռէօդիգէր (Rödiger, Chrestomathia syriaca, Բ. տպ. էջ 97—100) "Յովսեպոսի" երկու շարք առածներ ունի նաեւ Կէմբրիջի Խիկարայ ձեռագիրը (տես Հարրիս, էջ ԼԲ)։ Նոյնպէս Պերլինի Թ. 336 (Սխալ.) եւ ուրիշներ։ Ըստ այսմ նաեւ ձեռագիրը Խիկարի պատմութեան կից ունին Եսովպայ առակները։ Տես նաեւ Մայսներ, էջ 184։

նած է Իգնատիոս սարկաւագ ի Կ. Պոլիս, յետոյ մետրապոլիտ Նիկիոյ (Թ դարուն), որուն գործքը Վիեննայի կայսերական գրատան մէկ ձեռագրին մէջ Բաբրիոսի անուամբ է[1]: Աւելի ուշ Գէորգ մատենագիր ԺԳ դարու՝ իբրեւ պատրիարք Կ. Պոլսոյ (1283—89) Գրիգորիոս՝ յօրինած է նոյնպէս յաբասութիւն մ'Առակացս, որ տակաւին անտիպ է[2]: Եթէ աւելի նորագոյններ ալ յիշել ուզենք՝ կրնանք անուանել Գէորգայ Եսոլիացւոյ († 1580) գործն, որ Եսովպայ եւ "Բաբրիոսի" առակները տաղաչափած է[3]: Թողուցինք յիշել բազմաթիւ նման գործքեր՝ հին ու նոր փոխադրութիւններ, թարգմանութիւնք քիչ շատ ամէն լեզուաւ, քննութիւնք եւն: Հայերէն ալ ունինք Եսովպոսի Առակները զանազան թարգմանութեամբ[4], նաեւ պատկերազարդ տպագրութեամբ:

---

1 Իգնատիոսի Եսովպեան առակները շատ անգամ լոյս տեսած են (նախ հրատ. Ալտոս Մանուտիոս, ի Վենետ. 1505). ամենէն կատարեալ գործն է՝ C. Fr. Müller, Ignatii Diaconi tetrasticha iambica, Kiel 1886, եւ O. Crusius, Babrii fabulae Aesiopeae, Լայպսիգ (ընդ մամլով): Մնացեալք տես Կրումբախեր, էջ 717:

2 Տես Կրումբախեր, էջ 477:

3 Գէորգայ տաղը հրատարակած է P. Lambros, ի թերթին Δελτίον եւն, Աթէնք 1896 (Ե. տարի, էջ 1—102): Տես Կրումբախեր, 898: — Ընդդէմ Եսովպի ալ գրող յոյն մատենագիրներ եղած են (հմմտ. Կրումբ. էջ 782): Միւս կողմանէ առակախօսին մեծ համբաւը պատճառ եղած է որ իրեն վերագրած են նաեւ բոլորովին օտար նիւթեր, այսպէս նոյն իսկ Աղուեսագիրքը (հմմտ. Baldo ի լատիներէն Alter Aesopus, տես Keith-Falconer, Kalilah and Dimnah. Կէմբրիջ 1885, էջ ԺԵ), եւ ուրիշ նմաններ՝ զորոնք հոս յիշելն աւելորդ կը համարինք:

4 "Առակք Եզոբոսի Փռիւգացւոյ, թարգմանեալ յանգղիացի բարբառոյ ի հայս՝ յԱղայ Մարգարայ Շահրիմանեանց... սրբագրեալ ի վերայ իտալական օրինակին ի Հ. Կոմիտաս վարդապետէ Կարապետեան" եւն: Թրեստ 1784:

Սակայն հոս մեզի համար հետաքրքրական չէն "Եսովպի" առակներն եւ իւր հեռաւորդներն Փեդրոսէն մինչեւ Լաֆոնդէն, Լեսինգ ու Կռիլով[1], այլ իւր կենսագրութիւնը, այն ալ անյատուկ մոգ. վասն զի՝ ինչպէս քննադատութիւնը ցուցուցած է, Եսովպոս ինքնին առասպելական անձնաւորութիւն մըն է, որուն մասին հները շատ բան պատմած են՝ զանազան աղբիւրներէ քաղելով եւ "Եսովպի" մը վրայ յարմարցընելով։ Ամենէն աւելի նշանաւորն եւ ամենէն տարածուածն է այն կենսագրութիւնը, զոր խմբագրած է՝ կ'ըսուի՝ Մաքսիմոս Պլանուդէս (Πλανούδης), իբր կրօնաւոր՝ Մանուէլ, որ Նիկո-

---

— "Առակք Եզովբոսի, թարգմանեալ ի գաղղիական լեզուէ, յաւելմամբ ոտանաւոր իմաստից եւ բարոյական խրատից, ի Հ. Մինաս վարդապետէ Բժշկեան"։ Վենետ. 1818. չորրորդ տպ. 1860. հինգերորդ տպ. 1886 (պատկերազարդ, 8º էջք 540)։ — "Հայկ. Մատենագրութիւն" (Վենետ. 1883, էջ 165) կը յիշէ նաեւ "Եզովբոս, հատընտիր առակք եւ առածք պէսպէս ազգաց, պատկերազարդ, Ս. Պետերբ. 1859", զոր տեսած չենք։ — Հմմտ. նաեւ Մերզաբեկեան խորէն քհ. "Գոռ Մխիթարի, Ողմպիանու եւ Եզովպոսի ընտիր առակներըն", թրգմ., Բագու 1878. (ասոր մասին տես մատենախօսութիւնն ի "Փորձ" 1879, Դ, էջ 143—50)։

1 Ասոնք ալ հայ թարգմանութեամբ ունինք։ Այսպէս՝ "Փեդրոսի ազատագրին Աւգոստեայ ինքնակալն առակք" (եսովպեանք) թրգմ. Հ. Եդուարդ արքեպ. Հիւրմուզ. Վենետ. 1855, 4º էջք 108։ — "Առակք Լաֆոնդենի" թրգմ. Ա. Մ. Գարագաշեան. Վիեննա 1894, 8º էջք 478։ — "Առակք Յովհ. Քռիլովի յինն գիրս" թրգմ. Գրիգոր արքեպ. Այվազեան. Կ. Պոլիս 1870, Բ. տպ. Էջմ. 1896. 8º էջք ԿԴ+408 (հմմտ. նոյն թարգմանչին "Հատընտիր առակք Քռիլովի" տպ. Թէոդոսիա). Թարգմանութիւն մ'ալ ունի Քուշներեան Հ. Ք. "Առակք ծաղկաքաղք" եւն. Վենետ. 1876, էջք 95 եւ նմաններ, զոր օր. Յովհ. Տէր-Աբրահամեան, "Ընտիր առակներ Եզովպոսի եւ Քռիլովի" եւն, Ռոստով 1880, 8º էջք 170 եւն։

միջիա ծնած է 1260ին, ապրած Կ. Պոլիս եւ հոն մեռած 1310ին։ Նշանաւոր Բիւզանդեան մատենագիր մըն է[1], մանաւանդ իբրեւ հմուտ լատին լեզուի եւ թարգման բազմաթիւ լատիներէն գրքերու. ցանցառ կերպարանք մը վերջին ժամանակի Բիւզանդեան գրականութեան մէջ։ Պղանուդէսի կը տրուին արդ նաեւ Եսոպեան առակներու յարատեւութիւն մը եւ "Վարք Եսոպոսի", ինչպէս նաեւ յունական առածներու հաւաքում մը եւն։ Այս վարքը՝ բազմաթիւ դլուխներու բաժնուած՝ կը պարունակէ այն ամէն զրոյցներն որ Եսոպոսի վրայ յարմարցուած են. եւ շատ տարածուած է[2], բազմաթիւ լեզուներու թարգմանուած[3] նաեւ

---

1 Այս անձին եւ իւր գրութեանց մասին մանրամասն տես Կրումբախէր, էջ 99—100, 543—5 եւ այլուր յաճախ։ Յատկապէս Եսոպոյ կենսագրութեան մասին, անոր հրատարակութիւնքն, թարգմանութիւնքն ու քննութիւնքն՝ անդ, էջ 897—8, ուստի դլխաւորներէն մէկ քանին կը յիշենք այսուեղ յաջորդներովս։

2 Շատ յաճախ հրատարակուած է, ի վերջոյ առ A. Eberhard, Fabulae Romanenses, Լայպցիգ 1872, Հտոր. Ա, 226—305։ Անկէ առած է Հարրիս Խիկարայ վերաբերող դլուխներն. (էջ 119—124, Դլուխք ԻԳ—ԼԲ։) Բայց Եսոպոյ վարքը կայ նաեւ ուրիշ խմբագրութիւններով. այսպէս ուրիշ բնագիր մը հրատարակեց A. Westermann, Vita Aesopi. Բրաունշվայդ 1845, էջ 7—57։

3 Նորագոյն եւրոպական բազմաթիւ լեզուներով թարգմանութեանց հիմը կը համարուի Rinuccio d'Arezzoի լատին թարգմանութիւնն որ 1448ին եղած է՝ այնպիսի յոյն բնագրի մը վրայէն որ երբորդ տարբեր խմբագրութիւն մըն էր։ Ռամկօրէն յունարէնի թարգմանած էր Անդրոնիկոս Նուկէոս (տպ. Վենետ. 1543), նոր յունարէն վարք մ'ալ տպ. Վենետ. 1783։ Բուլդար-սլաւոնական թարգմանութիւնը հրատարակած է Պ. Սիրկու՝ որուն կից է լատիներէն թարգմանութիւն մը նոյն բնագրին՝ խնամովք Եակիբի ("Յարեգիրք սլաւական բանասիրութեան", Հտոր. Է։ 1884, էջ 88—89)։ Յաճկերէն թարգմանութիւն մ'ալ կայ (տես

հայերէն, եւ Եսովպոսի քննչաց կողմանէ յաճախ ուսումնասիրուած[1], մանաւանդ այն մասն որ Խիկարու հետ կապ ունի. վասն զի արդեամբք վերջին դլուխներուն մէջ "Եսովպայ" անուանտակ Խիկարայ զոյցն է, զոր կը կարդանք։ Եւ որովհետեւ ԺԳ· դարու Պղանուդէսն հոս հնագոյն աղբիւր մը օրինակած է, շատ շատ նոր խմբագրած, այս մասն կարեւոր աղբիւր մըն է Խիկարու զոյցին քննութեան համար։ Բարեբախտաբար Հ· Մինաս Բժշկեան թարգմանած է Պղանուդէսի այս գործը, թէեւ դղ· թարգմանութեան վրայէն[2], որով

O. Blauի յօդուածն ի ZDMG, 1874, էջ 572—5)։ Ինչպէս նաեւ ռումաներէն եւն եւն. (տես Կրումբախեր՝ անդ, եւ ի միջի այլոց՝ Grösse, Lehrbuch einer allgemeinen Literaturgeschichte, II, 2, p. 1113—6 եւ այլուր։)

1 Շատերն արդէն յառաջագոյն յիշեցինք, յատկապէս անոնք որ Խիկարի խնդրով զբաղած են. մեացեալներէն գլխաւորներն ալ գտնէ հարեւանցի։ Նշանաւոր դրութեանց մէջ յիշենք՝ J. Zündel, Aesop in Aegypten, ի պարբերականին Rheinisches Museum, V (1847), p. 422—456.—O. Keller, Untersuchungen über die Geschichte der gr. Fabel, ի պարբերականին „Jahn's Jahrbuch" Supplementband IV (1861—7), p. 361 եւն։ — M. Gaster, Litteratura populara romana, Բուկարեշտ, 1883, էջ 104—113 (ռումանական խմբագրութեանց մասին). նոյն անձին՝ Greeko-Slavonik, Լոնդ· 1887, էջ 112—115։ Ուրիշ բազմաթիւ գործքերը մի առ մի յիշել չենք կրնար. (տես W. Engelmann, Bibliotheca scriptorum classicorum, I, 8 (1880), p. 114 եւն, Կրումբախեր, Մայսներ եւ այլուր։

2 "Վարք Եզովբոսի շարադրեալ Հելլեներէն ի Մաքսիմոս Բլանուսէ", թրգմ. Հ· Մինաս Բժշկեան՝ "Ընտակք Եզովբոսի" եւն, Վենետ. 1886, էջ 3—86։ Սկիզբը սա ծանօթութիւնը կը գտնենք. "Բլանուս Մաքսիմոս էր յոյն կրօնաւոր, որ հին բաներու տեղեակ ըլլալով փիլիսոփաներու ոտանաւորները ժողվեց Է գիրք ըրաւ. յետոյ Եզովբոսի վարքն ալ հին դրեանց մէջէն եւ հիներուն բերանէն լսելով շարադրեց, որ ֆրանսերէն ընտիր թարգմանած ըլլալով՝ մենք ալ աշխարհաբառ դարձուցինք։ Կ'ե-

պէտք չկայ հոս երկար յառաջ բերել այս գլուխները. ուստի միայն քանի մը կարեւոր կէտերը յիշելով կը շատանանք։

Եսոպպայ վարքին մէջ երկու իրարմէ շատ տարբեր մասեր կը զանազանուին։ Սկիզբէն մինչեւ ԻԲ գլուխ կը պատմուի Եսոպպայ անցուցած վարքն Քսանթոս փիլիսոփայի հետ եւ Լիւդիոյ Կրեսոս թագաւորին քով։ Վերջին մասն ալ (գլ. ԼԳ, հայ թրգմ. ԻԷ—ԻԸ) կը պատմէ Եսոպպայ մահն "ի Դեղոս„ կամ Դիլփի։ Երկուքն ալ զուտ յունական նկարագրաւ են՝ որչափ ալ թերեւս հոս հոն օտար նիւթեր մուծուած ըլլան։ Բայց այս երկուքին մէջ կայ բոլորովին արեւելեան նկարագրաւ մաս մը, ուր յանկարծ Եսոպպոս Բաբելոն ու Եգիպտոս կը փոխադրուի, ուր՝ ինչպէս լաւ կ'ըսէ Մայսնէր (էջ 179) Եսոպպոս իբր արեւելեան մոգ մը կը ներկայանայ։ Ահա այս միջանկեալ մասն է որ կապ ունի Խիկարի հետ, կամ լաւ եւս՝ Խիկարայ վարքն է ամէն մանրամասնութեամբ, քանի մը մանր կէտերու մէջ միայն քիչ մը շեղելով։ Միայն անունները փոխուած են. Խիկար եղած է

բեւայ թէ մեր մէջ ալ հին ատենը թարգմանած պիտի ըլլայ. վասն զի հին գրեանց մէջ Եզովբոսին բաներէն կը գտնուին„-- Գաղղերէնէ թարգմանուած այս աշխարհաբարը տեղ տեղ բաւական տարբեր բնագիր մը կը ցուցնէ քան այն սովորական վարքը՝ զոր վերոյիշեալ Եբերհարդ հրատարակեց։ Եբերհարդի քով Խիկար-Եսոպպոսի վարքը կը սկսի ԻԹ գլխով՝ "Յետոյ ելաւ այս կղզիէն գնաց աշխարհ ամենայն պտըտեցաւ՝ ամէն տեղ փիլիսոփայից հետ հակաճառելով. եւ գալով Բաբելոն„, եւն (= հայ. թրգմ. էջ 64։ ԻԲ գլխուն կէսէն)։ Եբերհարդի քով կը լմննայ Խիկարայ վերաբերեալ մասը ԼԲ գլխով, իսկ Բժշկեանի թարգմանութեան մէջ ԻԶ գլխով (էջ 77), երկուքն ալ ճիշդ նոյնպէս վերջանալով, իսկ գլխոց բաժանման եւ նաեւ բնագրին մէջ իրարմէ տեղ տեղ շեղելով. բայց մեր նպատակին համար աննշան է այս պարագան։ Նոյն բանն է հայերէն ալ՝ Էսոպեանց մէջ։

"Եսովպ", նախան՝ "Ենենոս", նաբուսմաք՝ "Հերմիպպոս", Սենեքերիմ թագաւորը՝ "Լիգերոս", իսկ Փարաւոն առած է հոս այլուստ ալ ծանօթ "Նեկաենաբոս" անունը։

Եսովպ-Խիկարու այս մասն համառօտիւ հետեւեալն է։ Եսովպ կ'ելլէ Սամոսէն եւ շատ տեղեր պտըտելով ի վերջոյ Բաբելոն կ'երթայ, հոն ալ իր իմաստութիւնը կը յայտնէ եւ Լիգերոսի (Λυχῆρος) Բաբելոնի թագաւորին քով կը մնայ։ Այն ժամանակ թագաւորներն իրարու առակներ եւ հարցումներ կը խաբէին, որոնց եթէ մէկը չկարենար լուծում տալ, տուրք վճարել կը ստիպուէր։ Լիգերոս շատ համբաւ եւ տուրքեր ստացաւ, քսվն ունենալով Եսովպոս իմաստունը։ — Այսպէս յառաջաբանութիւնը՝ որմէ ետքը կու գայ բուն պատմութիւնն՝ ըստ Խիկարայ։

Եսովպոս որդի չունենալով որդեգիր կ'առնու զԵննոս (Ἔννος, այլ օրինակ՝ Αἶνος), ազնուականի մ'որդին[1], բայց շուտով կը սկսի Ենենոս անկարգութիւններ ընել՝ Եսովպայ մէկ հարճին հետ։ Եսովպ անէն կը մերժէ զԵննոս, որ վրէժ առնելու համար կեղծ նամակ մը կը գրէ Եսովպայ անուամբ եւ անոր կնքով՝ որով Եսովպ մատնիչ կ'երեւայ։ Լիգերոս իմանալով կը բարկանայ, կը հրամայէ Հերմիպպոսի (Ἑρμιππος) սպաննել զԵսովպոսը։ Բայց Հերմիպպոս կ'ազատէ ծածուկ պահելով զԵսովպոս գերեզմանի մը մէջ[2]. իսկ Ենենոս կը տիրէ Եսովպի տան եւ կալուածոց։

---

1 Այս առաջին շեղումն է։ Խիկարու վէպին մէջ նախան քեռորդի է Խիկարու, հոս Ենենոս ազգական չէ Եսովպայ, այլ օտար ազնուականի մը զաւակը (ἕνα τινὰ τῶν εὐγενῶν, Ἔννον κτλ.)

2 Այս ալ (ἐν τινί τῶν τάφων) փոքր շեղումն է։ Լաւագոյն է Խիկարու վէպին "գեռնափոսը"՝ անոր տան սեմին տակը, ուր կը պահուի Խիկար։

Եգիպտոսի Նեկտենաբոս (Νεκτεναβὼ) թագաւորը լսելով Եսովպայ մահը՝ նամակ մը կը գրէ Լիգերոսի, ճարտարապետներ ուղելով որ աշտարակ (πύργος) մը շինեն որ սէշ երկնքին դպչի եւ սէշ գետնին, նաեւ իմաստուն մ'որ իւր հարցմանց պատասխան տայ, ապա թէ սէշ տուրք տալու է։ Լիգերոս նեղ կը մնայ՝ իմաստուն մը չունենալով։ Այն ատեն Հերմիպպոս կ'իմացընէ որ Եսովպ կենդանի է։ Լիգերոս կ'ուրախանայ, Եսովպայ կը դարձընէ իւր ստացուածքն եւ պատիւը, իսկ Եսովպ յանձն կ'առնու Նեկտանեբոսի պատասխան տալ։ Եսովպոս դարձեալ տուն կ'առնու զինոս եւ անյիշաչար ըլլալով՝ դեղեցիկ խրատներ կու տայ անոր (հոս կան 15 կտոր առածներ)։ Զինոս այս խրատներէն այնպէս կը զգածուի, որ սրտի ցաւէն քիչ ժամանակէն կը մեռնի՝։

Եսովպոս հաւորներու կ'ապսպրէ արծուի շորս ձագ որսալ. զանոնք անոյշ, ու "ինչպէս կ'ըսուի" այնպէս կրթեց, "որ ինծի ամենեւին հաւատալի չ'երեւար" (ὅπερ οὐ πάνυ τί με πειθόμενον ἔχει)[2], մինչեւ վերջէն զամբիւղներ (θύλα-

---

1 Տարբերութիւն մ'ալ այս է։ Խիկարու վէպին մէջ Նաթան կը մեռնի՝ Խիկարի Եգիպտոսէն դառնալէն եւքը, նախ պատիժ կրելով՝ խրատները լսած ատեն։ Բայց ատի Խիկարի բուն խրատները նախ գրուած են հոն՝ ուր յարմար է, այսինքն երբ Խիկար կը կրթէ զՆաթան։ Դարձեալ Եսովպայ այս 15 առածները կամ խրատներն անոնցմէ են համեմատութեամբ Խիկարայ առածներուն։ Հոս ալ կայ այն առածը թէ "Շան ագին կեր կու տայ անոր" եւ նմաններ։

2 Նշանաւոր է այս խօսքն, այնու որ կը ցուցընէ թէ Պղանուդէս թէեւ չէր կրնար հաւատալ պատմուածին, հաւատարմութեամբ օրինակած է. ուստի ստուգիւ հնադոյն գաղափար մ'ուներ առջեւը, սէշ թէ ինքը կցկցած է Խիկարու զրոյցն Եսովպոսի վրայ։

χες)[1] կախած՝ որոնց մէջ տղաք կային, կը թռչէին։ Այսպէս պատրաստուած՝ ձմեռն անցնելէն ետքը գարնան կ'երթայ Եգիպտոս։

Հոն՝ Խիկարայ պէս՝ նոյն հարցման կը ստիպուի պատասխանել Եսովպոս, այսինքն թէ Փարաւոն որոնն նման է։ Երկու անգամ կ'ըլլայ հարցումն, որուն կը պատասխանէ նախ թէ Փարաւոն կը նմանի գարնան արեւու, իսկ իշխանքն ատոքայնեալ ցորենոյ[2]. երկրորդ անգամ թէ՝ "նման ես արեգական, եւ իշխանք՝ ճառագայթից"։ Իսկ երբ Փարաւոն ինք զինք Լիգերոսէն վեր կը համարի, կը պատասխանէ Եսովպ թէ Լիգերոս լոյս (φῶς) է, իսկ Նեկտենաբոս խաւար (ζόφος)։ Յետոյ՝ ինչպէս Խիկար՝ կը շինէ աշտարակն, այսինքն կը թռչին արծիւներն, իսկ զամբիւղն մէջ եղող տղաք կը պոռան թէ "Բերէք մեզի քար ու կիր եւ փայտ" (δότε ἡμῖν λίθους, δότε κονίαν, δότε ξύλα)· այնպէս որ Նեկտենաբոս կը զարմանայ այս "թեւաւոր մարդկան" վրայ։ Յետոյ կ'առաջարկէ լուծել այս հանելուկը թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ Եգիպտոսի մատակները (θήλειαι ἵπποι) լսելով Բաբելոնի արու ձիոց խրինջիւնը շուտով կը յղանան։ Եսովպոս ալ Խիկարի պատասխանը կ'ընտրէ.

---

1 Այսպէս յոյնը՝ θύλαξ (պարկ, քսակ, կողով), զոր Մայներ (էջ 180) Ballon կը մեկնէ. յամենայն դէպս լուսագոյն է յունին զամբիւղ ըսելն եւ աւելի խելքի մօտ՝ մտածելն տղաքն զամբիւղի մէջ դրուած եւ արծիւներու վզէն կախուած, քան Խիկարու վէպին մէջ "արկղոց" կամ անուանկներն՝ արծուեաց կռնակը դրուած եւ անոնց մէջը տղաքն։ Հոս նախնականին աւելի մերձաւոր է "Եսովպոս"։

2 Այս ալ շեղում մըն է։ Խիկարու քով Փարաւոն նման է "Դալարոյ" կամ Գարնան (Նիսան) եւ իշխանքն ծաղկանց գարնան։ — Նոյնպէս Լիգերոսի "Լոյս" եւ Նեկտանեբոսի՝ համեմատութեամբ առաջինն՝ "խաւար" ըլլալը տարբերութիւն մ'ունի Խիկարու զուցէն, ուր Սենեքերիմ "Բելշիմ" է եւն։

Եգիպտացւոց պաշտած կատու (αἴλουρος) մը բռնելով կը գանակոծէ ըսելով թէ դիշերն Բաբելոն գացած եւ Լիդերսոսի աքաղաղը խզդած է. երբ կ'ըսեն թէ կարելի չէ այս, կը պատասխանէ թէ այնպէս կարելի է ինչպէս Եգիպտոսի մատակներուն յղանալն, եւն։ — Վերջապէս Նեկտենաբոս Արեգ-քաղաքէն (ἀφ' Ἡλίου πόλεως) կը կանչէ "սոփեստական հարցմանց հմուտ անձինք„ Եսոպի հետ վիճաբանելու համար։ Մին կ'ըսէ թէ իւր աստուածը զինքը խաւրած է որ հարցումներ ընէ, որուն կը պատասխանէ թէ Աստուած ամենագէտ ըլլալով՝ հարցում ընելու համար զանի խաւրելու պէտք չի կրնար ունենալ[1]։ Ուրիշ մը կը հարցնէ տարբոյն առակը, այսինքն թէ՝ "Մեծ տաճար (ναὸς) մը կար, մէջը մէկ սիւն (στῦλος) տանուերկու փաղով[2], ամէն մէկն երեսուն գերան (δοκὸς) ունէր, եւ երկու կանայք կը պտրտէին չորս դին„։ Պատասխանն ի հարկէ նոյն է. տաճարն՝

---

1 Խիկարու մէջ կը պակսի այն պարագան, բայց այս՝ ինչպէս նաեւ ամբողջին մէջ եղած շեղումնք՝ մեծ բաներ չեն։

2 Այսպէս նաեւ յոյն բնագիրը (δώδεκα πόλεις ἔχων), բայց անշուշտ անյարմար է այս "քաղաքներ„՝ սեան մը վրայ։ Հարրիս (էջ 123) կ'առաջարկէ կարդալ πύλας (փեղկեր եւն), որ գոնէ աւելի լաւ է։ Ընդհանրապէս Խիկարու վէպէն կը շեղի առաջս. հոն կայ՝ "սիւն„ մը, վրան 12 "մայրք„՝ մայրի գերաններ, երեսուն "անիւ„ներ, եւ երկու "սուրհանդակք„ (ասորին՝ երկու շուանդեր, մէկը ճերմակ, միւսը սեւ), շյիշելով այլեւայլ խմբագրութեանց մանր տարբերութիւնքը։ Ցիշեցինք որ Մայաներ (էջ 182 եւն) նախապատուութիւն կ'ուզէր տալ այս յունական ձեւին, որուն դէմ գրեց Վինտիշ յատուկ յօդուած մը։ Մայաներ կը յիշէ Դիոդենէսի Լայերտացւոյ "Վարք փիլիսոփայից„ գրոց մէկ տեղն (Ա, 6, թիւ 3), Կդեսոյլի կ'ընծայուի նման հանելուկ մը տարբոյ, որ սակայն բաւական տարբեր է. հոն՝ հայր մը կ'ըսուի, երկոտասան որդիք, իւրաքանչիւրն երեսուն երկդիմի (սպիտակ ու սեւ) կերպարանօք։

աշխարհս է, սիւնը՝ տարին, «քաղաքները՝» ամիսները, գերանք՝ օրերն, երկու կանայք՝ ցորեկն ու գիշեր։ — Վերջապէս տուրքէ ազատելու համար՝ պայման կը դնեն Եգիպտացիք որ Եսոպոս առաջարկութիւն մ՚ընէ զոր ամենեւին լսած ու գիտցած չըլլան։ Եսոպոս թուղթ մը կը յօրինէ ուր գրուած էր թէ Նեկտենաբոս հազար տաղանդ տալիք ունի Լիգերոսին։ Թուղթն երբ կը ներկայացընէ թագաւորին՝ իշխանքը կը պոռան թէ՝ գիտեն, անծանօթ չէ իրենց եւն։ Լաւ, կ՚ըսէ Եսոպոս։ Բայց երբ թուղթը կը կարդացուի՝ նեղ կը մնան Նեկտենաբոս, որուն համամիտ կ՚ըլլան իշխանք ալ թէ այսպիսի տալիք մը չեն գիտեր. բայց ճիշդ ասով ալ պիտի յաղթէ Եսոպոս, ներկայացընելով խնդիր մ՚որ լսած չըլլային ամենեւին։ Վերջապէս հազար տաղանդն առած կը դառնայ Եսոպոս փառաւորութեամբ Լիգերոսի քով, որ ի պատիւ Եսոպոսի ոսկէ արձան (ἀνδριάντα χρυσοῦν) մը կանգնել կու տայ։ — Այսպէս կը լմնայ «Եսոպոսի՝» Խիկարայ համապատասխանող մասը։

Եսոպոսյ այս մասն քննչաց բազմաթիւ կարծեաց առիթ տուած է, գլխաւորաբար այն տեսակէտով որ արդեօք «Եսոպոսյ» առաջնութիւն տալու է թէ Խիկարայ։ «Հազարումէկ գիշերաց» գերմանացի թարգմանն (Հտր. ԺԳ, 294) Խիկարայ կու տայ առաջնութիւնն. նոյնպէս Ցիւնդել եւ մասամբ Վագենէր՝։ Ընդ հակառակն Կելլէր (էջ 372 եւն) ջերմ պաշտպան է Եսոպոսյ առաջ-

---

1 Հմմտ. Zündel, Aesop in Aegypten, ի գիրս Rein. Mus., V, 450 եւն։ Wagener, Essai sur les rapports qui existent entre les apologues de l'Inde et les apologues de la Grèce, ի պարբերականին Mémoires de l'Académie royale... de Belgique, XXV, 54 եւն։ Վագենէր Եսոպոս-Խիկարու զուգին ծագումն հնդկական կը համարի, որուն մասին յետոյ։

նութեան, որուն համամիտ է Մայսներ՝ որ ընդարձակ կը խօսի այս խնդրոյն մասին[1], թէեւ ինքն ալ կը հաստատէ որ Խիկարայ միւս բնագիրքն "Եսովպայ" արդի բնագրէն անկախ են։ Վերջին կէտիս մասին խնդիր չի կրնար ըլլալ. ինչպէս նաեւ այն կէտն ալ ստոյգ է՝ որ (Պղանուդէսէն ալ յառաջ) Խիկարայ զրոյցն բերուած ձեւուած էր Եսովպի վրայ, եւ յետոյ մուծուած անոր վարքին մէջ։ — Կելլէր այնչափ յառաջ կ'երթայ որ Եսովպի օգեղէն աշտարակ շինելու մասը բոլորովին յունական համարելով՝ անոր աղբիւր կը կարծէ Ստոյն-Կալլիսթենեայ՝ Աղեքսանդրի վարուց այն մասն, ուր կը պատմուի Աղեքսանդրի երկու թռչուն լծակով մը կառքին կապելով՝ օդոյ մէջ թռչիլն եւն[2]։ Եսովպ-Խիկարի դեռնափորի մէջ պահուելով աղատիլն ալ

---

1 Հմմտ. ZDMG, 1894, էջ 181—4, 187—96, շատ ընդարձակ եւ հմտական տեղեկութիւններով։ Ինքը յունական Եսովպայ աւելի նախապատուութիւն կու տայ այլեւայլ տեսակէտով։ Յունականին առաւելութանց մին կը համարի ներածութեան մասն, ուր կ'ըսուի թէ թագաւորներն իրարու հանելուկ կը խաւրէին. վասն զի ասով կը հասկցուի «Եսովպի» Եգիպտոս երթալու պատճառն եւն։ "Խիկարի" քով այս ներածութիւնը չկայ։ Երկրորդ՝ աւելի պարզ է ոչոց թռչելու զրոյցն՝ արծուեաց վզէն կախուած զամբիւղներով, քան (Խիկարու քով) մնատուկներով՝ որ արծուեաց թեւերուն վրան դրուած կ'ըսուին։ Աւելի լաւ կը համարի դարձեալ Եսովպի ըսելն թէ Լիգերոս "ոչոս" է, որուն համեմատութեամբ Նեկտանեբոսի արեւն «խաւար» է։ Յարուց հանելուկն՝ ինչպէս ըսինք՝ նոյնպէս յունական կը համարի Մայսներ, որ վերջապէս Խիկարայ առածներուն մէկ երկուքն յունական աղբիւրէ կը համարի։ Ասոնց մասին յետոյ։

2 Տես Կալլիսթ. Բ, 41, բայց միայն C (ընդարձակեալ) յոյն օրինակն ու լատին թարգմանն ունին այս մասն. ոչ միւս յունական բնագիրք եւ ոչ հայերէնը (տպ. Վենետ. 1842, էջ 128, Հած. ՄԹ)։ Տես մեր "Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալլիսթենեայ», Վիեննա 1892, էջ 251։

կը համարի Յամբլիքոսի "Բաբելոնականք" վէպէն առնուած[1] եւն։ Թէ նմանութիւններ կան՝ պէտք չկայ ուրանալու։ Սակայն ալ է որ Եսովպի կենսագրին ծանօթ էր Սուտ-Կալլիսթենէս, որմէ առած կ'երեւայ "Նեկտենաբոս" անունը[2], մինչդեռ Խիկարու քով պարզ "Փարաւոն" մը է։ Բայց Սուտ-Կալլիսթենէս իբրեւ աղբիւր նկատել ամբողջ "Եսովպայ" զրոյցին՝ կարելի չէ։ Մայսնէր շատ լաւ կ'ապացուցանէ այս կէտը, նշանակելով նաեւ որ այս կամ նման բաներ չեն պակսիր ընդհանրապէս արեւելեան զրոյցներու մէջ։ Օրինակի համար այն կէտը թէ՝ հին ատեն թագաւորներն իրարու հանելուկներ կը խաւրէին, որոնց պատասխանել չկրցողը կը տուժէր, շատ հին է արդէն։ Յովսեպոս (Հնախ. Ը, 5) կը պատմէ Նոյնը Քիրամայ եւ Սողոմոնի մասին։ Յովսեպոսի քով Սողոմոն է միշտ յաղթողն ու հանելուկները լուծողն. ընդհակառակն Մենանդէր կը պատմէ որ Քիրամայ իմաստուներ Աբդեմոնոս (Ἀβδήμονος) յաղթող կ'ելլէր Սողոմոնի հանելուկները լուծելով. նոյնպէս կը պատմէ Դիոս՝ յաւելլով որ Սողոմոն չկարենալով լուծել Աբդեմոնոսի հանելուկները՝ շատ տուգանք վճարել ստիպուած էր։ Իրաւամբ կրնայ հետեւցուիլ ասկէ որ "Եսովպ - Խիկարի" նման զրոյց մ'ալ կար, ուր Քիրամ, Սողոմոն ու Աբդեմոնոս այն դերն ունէին[3], զոր ունին Լիդերոս, Նեկտե-

---

1 Յամբլիքոսի գործքէն (Jamblichusի *Βαβυλωνιακά*) գեանափորի զրուցին առնուած ըլլալուն դէմ՝ են ուրիշ գիտնականներ ալ, այսպէս Rohde, der gr. Roman p. 367.

2 Սովորական ձեւն է "Նեկտանեբոս" (տես Կալլիսթ. էջ 1—14 եւն). Հոս ալ միայն C ձեռագիրն է որ "Նեկտենաբոս" (*Νεκτεναβώ*) ձեւն ունի։ Յայտնապէս յեղոյ աւելցուած է, ուստի լաւագոյն է Խիկարու պարզ "Փարաւոն" բառն անուան։

3 Յոյն բնագիրքն տես Մայսնէր, էջ 189—190, ուրիշ տեղեկութիւններով։ Աբդեմոնոսի զրուցէն ծագած

նաբոս եւ Եսովպ՝ Խիկարայ "Եսովպեան„ խմբագրութեան մէջ[1]։ Օգեղէն աշտարակին զրոյցն ալ անսովոր չէ. նոյնը կը գտնենք պարսկական առասպելեալ արքայի Կայ-Կաւոսի մասին պատմուած, որուն համար դեւերը քաղաք մը կը շինեն ութ հարիւր փարսախ երկայնութեամբ՝ օդոյ մէջ կախ, զրոյց մը զոր կը յիշեն նաեւ Էլ-Թաբարի (Ա, 602) եւ Համզա (էջ 35)։ Գիրդուսի (1, 411 եւն) Կայ-Կաւոսի օդոյ մէջ թռչելն ալ գիտէ՝ ճիշդ Ալեքսանդրի վարքին պատմածին պէս։ Արդէն աւելի հնագոյն է այս զրոյցը, բաբելոնական Եռանայի զրոյցին մէջ ալ դանուելով նոյն թռիչքն[2]։

Ամենալաւ մեկնութիւնն այն է որ թէ "Եսովպոս„ - Խիկարն եւ թէ բուն Խիկարն կամ անոր արդի խմբագրութիւնքն իրարմէ անկախ են, այս մտօք որ մէկը միւսէն անմիջաբար թարգմանուած չէ։ Բայց երկուքն ալ միակերպ աղերս մ՚ունին Խիկարի պատմութեան նախնականին հետ. այն տարբերութեամբ որ "Եսովպայ„ քով այս նախնականը մեծ փոփոխութիւն մը կրած է՝ յունացած ըլլալով։ Դժբախտաբար որոշ գաղափար մը չունինք, թէ ե՞րբ եւ ինչպէս Յունաց անցած է Խիկարու զրոյցը։ Բայց անցած է արդէն բաւական

կ՚ըսէ Մայսներ միջնադարեան Մարգոլիեան զրոյցը, զոր արդէն ԺԸ. դարուն կը յիշեն Նոտակեր Լաբէոյ († 1022) եւ ուրիշներ։

1 Մայսներ ուրիշ տեղ մը (էջ 194) պարզ ընթերցման սխալ մը կը համարի "Լէքէրոս„ (ΛΥΚΗΡΟΣ) անունը, զոր կը համարի Տովբիթայ գրոց "Ասուէրոս„ (ΑΣΥΗΡΟΣ) արդեամբք ալ գիւրաւ կրնար այս շփոթութիւնն յառաջ գալ։ Նեկոտանեբոսի մեկնութիւնը յայտնի է, յեւոյ առնուած ըլլալով Կալլսթենէսէ։ Մեկնելի կը մնայ ուրեմն միայն այն կէտն որ Խիկար "Եսովպոս„ եղած է Յունաց քով։

2 Տես Մայսներ, էջ 191, ուր յիշուած են այս մասին եղած քննութիւնքն եւն։

կանուխ ժամանակաւ, ինչպէս կը ցուցընեն դասական յունական մատենագրաց քանի մը յիշատակութիւնք։ Ասոնց մասին կ'արժէ քիչ մ'աւելի ընդարձակ խօսիլ, ինչպէս նաեւ այն ազդեցութեան մասին, զոր ունեցած է Խիկար ընդհանուր գրականութեան վրայ։

5.

Արդէն այն զարագայն որ Խիկար մէկ կողմանէ Տովբիթայ գրոց՝ միւս կողմանէ Եսոփպայ վարուց հետ կապ ունէր, ինչպէս տեսանք, ապացոյց է որ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է ընդհանուր գրականութեան վրայ։ Յատկապէս Եսոփպայ առթիւ յիշեցինք որ Խիկարի զրոյցը Պլանուդէսէն շատ յառաջ յունական գրականութեան մէջ մտած ըլլալու է։ Այս կէտիս համար յայտնի ապացոյցներ կան, այնպիսի յիշատակութիւններ՝ որ սպասուածէն ալ աւելի խորագոյն հնութեան կը տանին զմեզ։ Արդէն Մայսնէր ամփոփ կերպով յիշատակած էր Կղեմայ Աղեքսանդրացւոյ («Օթոցք» Ա· 69) այն յիշատակութիւնն՝ ուր կ'ըսէ թէ Դեմոկրիտոս իւր իմաստութիւնն Բաբելացիներէ քաղած է եւ «Ակիկ-ի-ի-ը» կամ արձանը (τὴν Ἀχιχάρου στήλην) թարգմանած։ Ստրաբոն (ԺԶ· 762) կը յիշէ բոսդրացի «մարգարէ» մը «Ա+ՅԷԿԱՐՈՍ» (Ἀχαΐκαρος) անուն, իսկ Դիոգենէս Լայերտացի իւր փիլիսոփայից վարուց մէջ (Ե, գլ· 50) մինչեւ անգամ Թէոփրաստի Լեսպացւոյ մէկ երկասիրութեանն անունը Ἀχίχαρος կ'ըսէ։ Վերջապէս ի Տրիէր գտնուած հին միւսէոնի վրայ ալ կը տեսնուի իմաստուն մը ձեռքը գրութեան դաշարով, որուն անունը Acicarus կը կարդացուի։[1] Եթէ մատագրու-

---

1 Տես Meissner ի ZDMG, 1894, էջ 196։ Տրիէրի նկարը՝ Antike Denkmäler des archeol· Instit· I., 57 ff.

թեամբ փնտռուի՝ Խիկարայ զրուցին մէջ հիւսուած առածներէն ու խրատներէն ալ կրնան գտնուիլ հնութեան մէջ, ինչպէս մէկ երկու կտոր պիտի յիշենք յետոյ։

Այսչափն ալ կը բաւէր ցուցընելու որ Խիկար շատ կանուխ ծանօթացած է Յունաց։ Ի մասնաւորի Կղեմայ Աղեքսանդրացւոյ խօսքը շատ կարեւոր է, վասն զի կարծես կրնայ ցուցընել թէ ինչ ճամբով եղած է այս անցքն դէպ ի Յունաստան։ Հարրիս մինչեւ անդամ յատուկ գլուխ մը նուիրած է այս կէտին[1]։ Դժբախտաբար խօսքը մթին է, եւ պէտք է սրբագրութիւններ ընել՝ պայծառ իմաստ մը հանելու համար։ Կղեմէս ծաղրելով Յունաց փիլիսոփայից մեծամտութիւնը՝ ի միջի այլոց կը յիշէ Դեմոկրիտոս. որ կը պարծէր Բաբելոն, Պարսկաստան եւ Եգիպտոս գացած ըլլալով՝ աշակերտած Մոգերու եւ Քրմերու, կը գրէ՝ ներկայ մթին բնագրին համեմատ[2]. "Իսկ Դեմոկրատէս արար խօսս բարոյականս բաբելոնականս. քանզի ասի ընդ՝ Անիկոբոս Ռոբմանէլ՝ յիւր իսկ գիրսն կցել. եւ այս անտի իսկ յայտ է յորժամ գրէ՝ Այսպէս ասէ Դիմոկրիտոս։ Վասն որոյ եւ զանձնէ եւ զմեծ գիտութենէ իւրմէ հպարտացեալ ուրեք ասէ" եւն։ Մթին խօսքս պայծառ կ'ըլլայ եւ Կղեմայ պարսաւն աւելի հասկանալի, եթէ "բարոյա-

---

ուղիղ ընթերցումն գտած՝ Studemund, Archeol. Jahrb. V., 4 ff., որ եղծուած տառերը լրացուցայսպէս՝ [Ac]icar[us].

1 Հարրիս՝ էջ Լթ—Խդ։

2 Աղեքսանդրացւոյ Stromata I, ed Potter, p. 356 այսպէս է բնագիրը. Δημόκριτος γὰρ τοὺς Βαβυλωνίους λόγους ἠθικοὺς πεποίηται. λέγεται γὰρ τὴν Ἀκικάρου στήλην ἑρμηνευθεῖσαν, τοῖς ἰδίοις συντάξαι συγγράμμασι. κἄστιν ἐπισημήνασθαι παρ' αὐτοῦ, Τάδε λέγει Δημόκριτος եւն։ Առաջարկուած սրբագրութիւնն է ἠθικοὺς տեղ ἰδικούς կարդալ կամ գտնէ այս բառն ալ կցել։ Կղեմայ այս գործքն հայերէն թարգմանուած չկայ։

կան„ բառին միայն սրբագրութեամբ՝ Հարբիսի հետ հասկընանք այսպէս. Դեմոկրիտոս բաբելական ճառերն էրէն սեպհականեց, վասն զի Ակիկարու արձանն իւր գրութեանց մէջ խառնեց, եւ սկիզբն աւելցուց թէ Այսպէս կ'ըսէ Դեմոկրատէս„ եւն։ Եթէ գժուարութիւն մը կայ՝ այն է որ արդէն Եւսեբիոս այսպէս մթին՝ կամ եթէ ուղիղ աղաւաղ՝ տեսած է այս խօսքն, որով մթարութիւնը շատ հին է։[1] Յամենայն դէպս՝ Խիկարայ իմաստութիւնը այնչափ հռչակուած էր արդէն հին Յունաց քով որ նաեւ Դեմոկրիտոսի տրուած՝ — ճիշդ թէ սուտ՝ այն խնդրէն գուրս կրնայ մնալ — գրոց մէջ ալ մուտք գրած էր. մանաւանդ թէ՝ եթէ հաւատանք Կղեմայ՝ Խիկարայ իմաստութիւնն գրուած ալ էր բաբելական շատ մ'արձանագրութեանց պէս՝ "սեան„ կամ արձանի վրայ, եւ թէ այսպիսի բեւեռագիր գլանէ մը թարգմանած է զայն Դեմոկրիտոս։ Այսչափ հնութիւն ի հարկէ քիչ մը գժուար է։ Դեմոկրիտ՝ Լեւկիպպոսի աշակերտը, հին փիլիսոփայութեան հիւլէական դրութեան գլխաւոր պաշտպաններէն մին, ծնած կը համարուի իբր 460ին (Ն· Ք·) յԱբդերա,[2] ուստի այսպիսի հնութիւն մը կ'ունենայ Խիկար Յունաց

---

1 Տես Եւսեբեայ՝ "Պատրաստութիւն Աւետարանի„ Գիրք Ժ, գլ· 4· "Եւ Դեմոկրիտոս ասի նախ զառաջինն խօսս բարոյականս Բաբելացւոց առնել„ եւն՝ Ճիշդ նոյն դարձուածով։ Եւսեբեայ այս ընդարձակ երկասիրութեան ալ հայերէն թարգմանութեան չենք հանդիպած։

2 Դեմոկրիտոս մեռած կ'ըսուի իբր 361ին Ն· Ք. իւր գործքերէն շատ բան կորսուած՝ մաս մը հասած է՝ մեծաւ մասամբ հատակոտորներով, զորոնք հաւաքած է Mullach (տպ· 1843, հմմտ. Mullach, Quaestionum Democratearum spec. I—II. Բերլին 1835—43) իւր փիլիսոփայական դրութեան՝ հիւլէականութեան մասին՝ բազմաթիւ գրութիւնք լոյս տեսած են, հմմտ. A. Stöckl, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. Mainz 1875, p. 53—56 եւ այլուր։

քով, որ գժուար է ընդունիլ։ Ի հարկէ քիչ հնութիւն չունին նաեւ միւս յիշատակութիւնքն, զոր վերը յիշեցինք, այսպէս Դիոնեսեայ Լայերտացւոյ այն տեղեկութիւնն որով Թէոփրաստի կ'ընծայէ "Ակիքարոս„ անունն գործ մը։ Վասն զի Թէոփրաստ Լեսպացի ալ, որ հնոց ամէնէն նշանաւոր փիլիսոփաներէն է, ծնած կը համարուի 390ին (Ն. Ք.), աշակերտ նախ Պղատոնի, յետոյ Արիստոտելի եւ վերջնոյս կողմանէ իրէն յաջորդ նշանակուած, թողուցած է բազմաթիւ գրքեր՝ թուով մինչեւ 200 ըստ աւանդութեան, որոնց նշանաւորն է "Նկարագիրք բարոյականք„։[1] Ոչ այսչափ հնութիւն՝ բայց նաեւ աննշան չէ Սարաբոնի (ծն. 60 Ն. Ք. Ամասիա) յիշած հռչակաւոր "մոգ„ իմաստուն՝ "Ա֊ոյիկարոս առ բոսբորայիս„ (παρὰ τοῖς Βοσποραν̀οῖς Ἀχαίκαρον.)[2] — Յամենայն դէպս այս ամէն տեղ յիշատակուած իմաստունն ուրիշ անձ չէ, բայց մեր Խիկարն՝ որ ըստ այսմ արդէն կանուխ ժամանակ մուտք գտած էր Յունաստան։

---

1 Թէոփրաստ մեռած կը համարուի 287ին Ն. Ք.։ Իւր բազմաթիւ գործերուն մեծագոյն մասը կորսուած է. մնացածները յաճախ հրատարակուած են, ի մէջ այլոց՝ իւր Ethici Characteres, ed Petersen, 1859. բովանդակ գործերն որ հասած են՝ հրատարակեց Wimmer 1842—1866. երեք հատոր. հմմտ. նաեւ H. Usener, Analecta Theophrastea, Լայպցիգ 1858։ — Հայերէն՝ "Թէոփրաստի Նկարագիրք Բարուցն„, թրգ. Հ. Ամսէն Գոմիտաս Բագրատունի։ Վենետ. 1830. 12° էջք 120։

2 Հարբիս (էջ ԽԱ, Ծան.) այն առարկութեան որ Βοσποραν̀ὸς անյատուկ կերպով միայն կրնայ վերաբերիլ Ախիկարու՝ կը պատասխանէ թէ այս բառն առ Սարաբոնի անշուշտ աղաւաղութիւն մըն է. իսկ միւս առարկութեան որ Խիկարու արեւելեան զրոյցին մէջ "սեան„ մը վրայ գրութեան ակնարկութիւն անգամ չկայ՝ կը պատասխանէ յիշեցնելով "Եսովպ„-Խիկարու մէջ անոր գտնուիլը։ Սակայն եւ այնպէս՝ չ'ուզեր Հարբիս սյսչափ խորին հնութիւն մը տալ Խիկարու զրուցին։

Դեմոկրիտոսի թարգմանած «սիւնն» ալ արդէն կը յիշեցընէ Եսովպ-Խիկարի զրոյցը, որուն համեմատ պատգամին պահանջելովն Դելփիացիք «սիւն կանգնեցին» (στήλην ἀνέστησαν) «Եսովպայ», ինչպէս վերը նշանակեցինք Պլանուդէսի պատմածին համեմատ։

Հարիս չի կրնար ընդունիլ որ ստուգիւ Դեմոկրիտոս ծանօթացուցած ըլլայ Յունաց Խիկարու իմաստութիւնը։ Նախ որ Դեմոկրիտոսի անուամբ ցայսօր ալ շրջող բաղմաթիւ առածներ ու բարոյական վճիռները հարազատ չեն համարիր նաեւ ուրիշ գիտնականք (հրատարակիչք Natorp, Müller եւն։) Մէկ կողմանէ Դեմոկրիտոս՝ իբրեւ հռչակաւոր առածաբան՝ շատ անգամ կ'երեւայ առածներու հաւաքման մէջ, ուր ստուգութեամբ իրեն (երբեմն նաեւ Սոկրատէս ձեւով[1]) ընծայուած են բաղմաթիւ առածներ, միւս կողմանէ ալ Խիկար նոյն հռչակն ունէր արեւելքի մէջ. եւ այսպէս՝ արեւելեան առածներուն Յունաստան անցնելով՝ Խիկարի առածներն ալ միասին դացած են եւ Դիոկրիտի անունն առած, որով Կղեմէս Ազեքսանդրացի վերջնոյս կրնար ընծայել Խիկարի իմաստութեան թարգմանութիւնն. եւ ճիշդ այսպիսի առածներու հաւաքումն մրն է որուն կ'ակնարկեն Թէոփրաստ եւ Պորբան։ Հարիս այս ճամբով կ'ուզէ մեկնել մէկ կողմանէ Դեմոկրիտի անուան Խիկարի հետ կապ ունենալն, միւս կողմանէ այն երեւոյթն որ Խիկարու առածներէն կը գտնենք յունական առածներու հաւաքմանց մէջ։ Այսպէս հռչակաւոր եթովպական «Բանք իմաստասիրացն» զոր յիշեցինք արդէն եւ որ առածներու հաւաքումն է, ունի իւր մէջ Խիկարու 15

[1] Հմմտ. օրինակի համար Cornill («Բանք իմաստ.») էջ 34, ուր մի եւ նոյն առածը ձեռադիր մը Սոկրատի, ուրիշ մը Դեմոկրատեայ կ'ընծայէ։ Երկու անունները դիւրաւ կրնային շփոթուիլ։

առածներ՝ որ կան Խիկարու բոլոր խմբագրութեանց մէջ ալ։ Արդ ասոնց երկրորդը (— Հայերէնին մէջ՝ "Ագին շան հաց ապայ եւ բերան՝ բիր„ —) կը գտնուի Դիմոքրատէսի տրուած[1]։ Ցիշելոց երեքտասաներորդ առածն ալ — որուն իմաստն է մերձաւորապէս՝ Լաւ է գթել ոտքով քան գթել լեզուով, — Սոդոնի անուն կրող վճռոց մէջ կը գտնուի, մինչդեռ միւնոյնը Մաքսիմոս՝ Սոֆրոդոյ կ'ընծայէ[2]։ Պայմաներ աւելի յառաջ ալ երթալով՝ Խիկարի ուրիշ մէկ խրատը՝ (— "Որդեակ՝ մի լինիր որպէս նշենի որ յառաջ ծաղկի եւ յետոյ հասանի պտուղն իւր, այլ լեր որպէս թթենի որ յետոյ ծաղկի եւ յառաջ հասանի պտուղ իւր„ —) համեմատելի կը դնէ Բարբիոսի մէկ տեղւոյն հետ. բնական է նաեւ որ Եսոփպայ առակաց մէջ ալ համեմատելիքներ գտնուին[3], եւ նմաններ։

Ինչպէս Ցունական՝ նոյնպէս միւս գրականութեանց մէջ ալ մուտք գտած է Խիկար, արեւելեանց մէջ աւելի եւս՝ քանի որ նոյն լեզուներով խմբագրուած զրոյցն ալ ամբողջութեամբ կը գըտնուի։ Օրինակի համար Բար-Բահլուլիւ Հոչակաւոր ասորական-արաբական բառգրքին մէջ կը ցու-

---

1 Տես Schahrestâni, ed. Cureton, p. 306.

2 Սոդոնի կ'ընծայէ յիշեալ Schahrastani, p. 298. Սակրատի՝ Մաքսիմոս (տես Migne, Patrol., Ser. Graec. XCI, Nr. 940, հմմտ. Cornill, p. 40, 43.) Հարբիս (էջ ԽԳ., Ծան.) կը յիշէ նաեւ շատ նման առած մ'ալ Սոդոմոն Իբն Գաբիրոլ Ռաբիի "Մարգարտաց„ հաւաքման մէջ (թիւ 357) "Լեզուի գայթելն աւելի վատնդաւոր է քան ոտքին գայթելն„ եւն։

3 Հմմտ. Պայմաներ՝ էջ 183—184։ Բարբիոսի համեմատական տեղը տես Babrius, ed. Gitlbauer, 254։ Պայմաներ կը համեմատէ արաբական բնագրին առածներն "Հիւսն ու ծառ„ եւ "Խաղը ու թռչուն„՝ Եսոփպայ առակներուն հետ (171 եւ 46). վերջինը յատուկ զրոյց մ'եղած է Արաբաց քով, տես Salhani, Contes arabes, p. 91ff, եւ այլուր։

ցընէ որ իրեն անծանօթ չէր Խիկարու զրոյցը, երբ "Ակիկար" (այլ օրինակ "Ակիկա՛") անուան դիմաց կը նշանակէ որ էր "այր հռչակաւոր երկրորդ ("վեզիր") արքայի" եւ "շատ իմաստուն" եւն[1]: Նոյն Բար-Բահլուլի բառգրքին ուրիշ մէկ օրինակն, — որ այնու ալ նշանաւոր է որ նաեւ Հայերէն մեկնութիւններ ունի աւելցուցած եւ այն ասորերէն տառերով Հայերէնը[2], — արդէն քիչ մ'այլակերպած կը ցուցընէ զրոյցը. վասն զի հոն կ'ըսուի թէ "Ակիկար" երկրորդ կամ "վեզիր" էր "Խայիար" կամ "Խիկար" արքային[3]: Զրուցին հետքեր չեն պակսիր նաեւ ուշ ժամանակի հրէական կամ բարբունական գրութեանց մէջ ալ. օրինակի համար երբ Յոսուա բէն Խանանիա բարբունին՝ որուն համար կ'ըսուի թէ Ադրիանու կայսեր օրերը կ'ապրէր, վէճի կը բռնուի հելլենական իմաստնոյ հետ, եւ երբ իմաստունը իրեն կ'ըսեն՝ "Շինէ մեզի տուն մը օդոյ մէջ", բարբունին "արտասանեց Էմը (դիւթական շարադրութիւնին), օդը բարձրացաւ եւ կախուեցաւ երկնից ու երկրի մէջտեղ: Այն տեղն պռռաց անոնց. Բերէք ինծի աղիւս ու կիր": Ասի ճշդիւ Խիկարի օդեղէն աշտարակ շինելու զրոյցն է: Նոյն տեղ կայ նաեւ Խիկարու զրուցին "աւազեայ պարան" հիւսելու սրամտութիւնը. վասն զի երբ իմաստունը բարբունոյն կ'առաջարկեն թէ "Ջրհոր մ'ունինք դաշտի վրայ, քաղաքը բեր զանիկա", կը պատասխանէ՝ "Դուք պարան մը մանեցէք, այն

---

1 Bar-Bahlul, Lexicon, ed. Duval, p. 103. Տես Մայսներ, էջ 194 որ արաբական բնագիրն յառաջ կը բերէ:

2 Այս շատ կողմանէ հետաքրքրական "Ասորատառ Հայերէն բառգրքին" վրայ տեղեկութիւն տուած ենք ուրիշ տեղ մը. տես "Հանդէս Ամս." 1899, էջ 22—23:

3 Տես Հարրիս, էջ խԴ: Նշանակելի է հոս արքային յՕաա անունը, որ մեր "Խիկար" ձեւը կը յիշեցնէ ճշդիւ, թէեւ "Խայկար" ալ կրնայ կարդացուիլ: "Ակիկար" ճիշդ նոյն ուղղագրութեամբ է զոր տեսանք վերը:

ժամանակ ջրհորը կը բերեմ՝ եւ նմաններ[1]։ Զարմանք չէ բան այսմ՝ որ մէկ կողմանէ Եւրոպա ալ անցած է Խիկարու զրոյցն նաեւ ուշ ժամանակներն[2], միւս կողմանէ մինչեւ Հնդկաց քով համապատասխանող զրոյցներ կը գտնուին։ Այսպէս Խիկարի հետ կապ ունենալու է Çukasaptatiի 48—49երորդ գիշերուան մէջ պատմուած զրոյցն Նանդա արքային եւ Սակատալա վեղարին[3]։ Վերջինս ալ ճիշդ Խիկարի բախտը կ'ունենայ, նոյնպէս հոր մը կը ձգուի եւ նոյնպէս վերջէն անկէ կ'ազատի՝ Վանդալա թագաւորին հանելուկները լուծելու համար։ Նմանութիւնն այնչափ է որ հռչակաւոր հնդկագէտ առաջարանն Բէնֆէյ յիշեալ հնդկական զրոյցը նախագաղափար կը համարի Խիկարի զրուցին, հնդկական դրականութենէ Արաբացւոց անցած եւ յետոյ յունարէնի թարգմանուած։ Վերջին կէտս ի հարկէ բոլորովին անընդունելի է՝ Խիկարի զրուցին բնագրաց արդի քննութեանց համեմատ։ — Ս. Հարց քով ալ չէն

---

1 Ասոնց եւ նմանեաց վրայ երկար կը խօսի Պայսնէր՝ էջ 194—195, յառաջ բերելով նաեւ եբրայական բնագիրները։

2 Հմմտ. Հարրիս էջ 2։ Խիկարու այն առածը թէ "Զգայլոյ ձագն յուսումն տվին եւ ասեն՝ Ասա Այբ, Բէն, Գիմ, եւ նա ասէր՝ Այբ, Բոռ, Գոռ", կը գտնուի հին դաղղիական բանաստեղծութեանց մէջ տաղաչափուած Մարի ալ Ֆրանսէն (տես Roquefort, Poésies de Marie de France, vol. II, Nr. 82)։

3 Հմմտ. Պայսնէր, էջ 196. Benfeyի գրածը կը գտնուի ի Թերթին Aussland, 1859, Nr. 20, սոսր մասին նաեւ R. Schmidt, die Çukasaptati, p. 68։ Այս զրոյցը տիբետական խմբագրութիւն մ'ալ ունի, որուն մէջ մինչեւ անգամ Սոզոմենի վճիռը (Դ. թագ. Գ. 16—28) մուտք գտած է, զոր Պայսնէր զօրաւոր ապացոյց մը կը համարի այս պատմութեանց արեւելքէն Հնդկաստան անցնելուն եւ ոչ թէ Հնդկաստանէն Հրէից եւն։

պակսիր ակնարկութիւններ. այսպէս երբ Որոգինէս իւր առ Ափրիկանոս թղթին մէջ (Migne, XI, 48—85) ի պաշտպանութիւն Դանիէլի գրոց Շուշանայ պատմութեան վկայ կը բերէ զԱքիաքարոս եւ Տուբիթ։ Սակայն այսպիսի տեղեր սովորաբար չեն ցուցներ թէ այն հեղինակներուն ծանօթ էր Խիկարի զրոյցն, այլ Աքիկարու կամ Խիկարի պատմութիւնն այնչափ՝ որչափ կայ արդէն Տովբիթայ գրոց մէջ. ուստի վերջինս է աղբիւր յիշեալ տեղեկութեանց[1]։

Աւելի ծանրակշիռ է այն կապն որ կայ Արաբաց Հուշակաւոր "Եսոպին" կամ Լոկմանն հետ, եւ Խիկարայ զրուցին այն ազդեցութիւնն զոր կը տեսնենք Լոկմանի վրայ եղած աւանդութեանց մէջ. պարագայ մ՝որ Խիկարայ քննչայ յատկապէս մտադրութեան արժանի եղած է։[2] Արդէն երբ "Եսոպ" զտանք իբրեւ ուրիշ այլակերպութիւն մը Խիկարի, բնական էր որ Լոկման ալ կապ մ՝ունենար. վասն զի "Եսոպ" եւ "Լոկման" իրարմէ անբաժան են։ Լոկմանի անուամբ Արաբաց քով գտնուած առակներն[3] այնպէս մեծ նմանութիւն՝ կրնանք ըսել

---

1 Այսպէս մտերս հրատարակուած Inventiones nominum գործ մը (Ս. Գալլէնի ձեռագրէն թիւ 130 Ը. դարէն) կ՝ըսէ՝ "Երկու հատ են Նադաբ, մէկը Նադաբ որդի Ակարոնի, միւսը Նադաբ [ի] Տուբիա որ թագեաց կենդանի զԱքիաքարոս (Achia Caroneum ուղղելու Achiacarum) որ անոյշ գնա„։ Յայտնապէս միայն Տովբիթայ դրքէն է տեղեկութիւնս, ինչպէս արդէն ամբողջ խօսքը Տովբիթայ Վուլգատայի բացատրութիւնները գործածած է։ Տես Հարրիս՝ էջ ԽԵ։

2 Տես յատկապէս Հարրիս՝ էջ ՀԲ—ՁԱ։ Անկէ կը քաղենք գլխաւոր կէտերը յաջորդիս։

3 Բազմաթիւ հրատարակութիւններէն, թարգմանութիւններէն եւ քննութիւններէն յիշենք միայն մէկ քանին. Locmani Sapientis Fabulae . . . cum interpr. lat. et notis Thomae Erpenii. Լայդէն 1615, այլ տպանդ՝ 1636. — Locmani fabulae et plura loca ex codd.

նոյնութիւն՝ ունին Եսոփպեան առակաց հետ, որ արդէն շատոնց գիտնոց քով վէճի նիւթ եղած է թէ ո՞րը համարելու է աղբիւր. Լոկմա՞ն առած է Եսոփպէն թէ Եսոփպ յունական խմբագրութիւն է արեւելեան առակացն՝ որ ի միասին ամփոփուած են արաբացի "իմաստնոյն" անուամբ։ Բայց մեզի կարեւոր են գլխաւորաբար այն աւանդութիւնքն որ կը պատմուին Լոկմանի վրայ, եւ զորսնէք շատ մասամբ նոյն կը գտնենք "Եսոփպ"-Խիկարի հետ։ Արաբացւոց "Եսոփպի" մասին հնագոյն տեղեկութիւնքն կու տայ արդէն Կուբանն, որուն 31 երրորդ սուրան "Լոկման" (لقمان) խորագիրը կը կրէ, եւ բաղմաթիւ խրատներ կամ առածներ յառաջ կը բերէ նոյն իմաստնէն։ Խիկարի պէս ասա՝ իմաստուն մին է, որ ճիշդ նոյն ոճով խրատներ կու տայ իւր որդւոյն։ Խրատներուն կամ առածներուն առաջինն է՝ "Որդեակ, մի՛ առներ զոր ընկեր Աստուծոյ, զի կապաշտութիւն անօրէնութիւն մեծ է"։ Ի միջի այլոց կայ նաեւ վճիռս՝ "(Որդեակ) լեր ցածուն ի գնացս քո եւ կակղացս զբարբառ քո, զի անհաճոյ յամենայն բարբառս է ազաքէն ձայն իշոյ"։ Արդ հա-

selecta, ed. G. W. Freytag, Բոն 1823. — Locmani fabulae 40 . . . ed. Er. Rask, 1831. — Locmani fabulae . . . annot. critic. et glossar. explanatae ab Aem. Roedigero, Հալլէ 1830, այլ տպ. 1839. — Loqmân, surnommé le Sage, Fables, ed. arabe . . . avec une trad. franç. et accomp. de remarques et d'un vocabulaire arabe-français par Ch. Schier, Լայպցիգ 1831, այլ տպ. 1839. — Les fables de Loeman, avec. trad. par J. Derenbourg, Բերլին 1850, եւ բազմաթիւ ուրիշներ, օրինակի համար Loqman, fables, version berbère, transcription franç. et glossaire, par R. Basset, Պարիս 1889։ Հմմտ. J. G. Wenrich, De auctorum Graecorum Versionibus etc. Լայպցիգ 1842, p. 78–85, ուր յիշուած են նաեւ հին քննութիւնք Եսոփպ-Լոկման խնդրոյ մասին. G. Flügel, de arabicis scriptorum graecorum interpretibus, 1841 եւն։

մեմատենք այս վճիռը Խիկարի սա առածին հետ՝ "Որդեակ ցածոյ զաչս քո եւ կակղացոյ զբարբառ բերանոյ քո եւ նայեա ընդ ակամբ, զի մի երեւեսցիս մարդկան անդգամ, զի եթէ ազաղակաւ տաճար շինէր՝ էշն ամէն աւր (այսպէս) Է ապարան շինէր„ եւն: Կը տեսնենք որ Խիկար անծանօթ չէր "Լոկմանի„ կամ անոր տուած առածներուն գրոզին, թէ Լոկման ալ Խիկարու պէս առածաբան իմաստուն մը կը համարուի, որուն առածներն ալ ճիշդ նոյն ձեւն ունին, սկսելով նոյնպէս "Որդեակ„ եւն: Համեմատութեան կէտերը կը շատանան, երբ աչքէ անցընենք Կուրանի մեկնիչներն՝ որ ի հարկէ վերոյիշեալ "սուրան„ բացատրել ստիպուած էին: Ոմանք Յոբայ քեռորդին կը դնեն զԼոկման, ուրիշներն Աբրահամու եղբօրորդին որ մինչեւ Յովնան մարգարէի ժամանակն ապրած է, ճիշդ ինչպէս Նադան Աքիկարայ եւ վերջինս Յուբիթայ քեռորդի է որ կ՝ապրի մինչեւ Յովնանու ժամանակ կամ Նինուէի կործանումը: Ուրիշները զինքն Ափրիկեցի սեւամորթ դերի մը կ՝ըսեն, ճիշդ ինչպէս կ՝աւանդուի Եսովպի համար: Այս արաբական աւանդութիւնքն կ՝ամփոփէ Ալ-Մասուդի (գլ· դ) հետեւեալ կերպով·[1] "Այլահ եւ Միդիան աշխարհը կար իմաստուն մը Լոկման անուամբ, որդի Մեզեդի, որդի Սարունի· Նուբիացի էր, աղատագիր Լոբայնի որդւոյ Եսրի: Ծնաւ Դաւթի թագաւորին տասներորդ տարին· առաբինի գերի մըն էր որուն Աստուած իմաստութեան պարգեւը շնորհեց· ապրեցաւ եւ շգադրեցաւ աշխարհի իմաստութեան եւ բարեպաշտութեան օրինակ տալէն, մինչեւ Յովնանու որդւոյ Մատտայի օրերը, որ խաւրուեցաւ Նինուէի ժողովրդեան՝ Մոսուլի գառաւին մէջ:„ Այստեղ հաւանօրէն "Միդիա„ ըսուածն "Մեդիա„ կամ Մարաստան կարդալու է: Ուրիշները զինքը Ս· Գրոց Բա-

---

1 Տես Հարրիս՝ էջ Հե·

զատմուն հետ նոյնացուցած են.[1] խնդիր ալ յարուցած են թէ արդեօք լոկ իմաստուն էր թէ "մարդարէ", որ զարմանալի ալ չէ. վասն զի հնոց քով "մարդարէ" կը կոչուէին նաեւ իմաստուն առածախօսք եւն։[2] Ա.յսպէս Մուստաֆա իբն Աբդուլլահ իւր կենսագրական բառգրքին մէջ նշանաւոր մարգարէներն, որոնց շնորհուած էր "արուեստ մարգա-

---

1 Ա.յսպէս Հարրիս (անդ) յառաջ կը բերէ Պետրոսի Ալֆոնսոսի Disciplina Clericalis գործքին (Migne, Patr., Ser. Lat. 157) սա վճիռը. "Բաղդատ որ Արաբացւոց լեզուաւ Լոխման կը կոչուի, կ'ըսեր իւր որդւոյն. Որդեակ, մրջիւնը քեզմէ իմաստնագոյն չըլլայ եւն։ — Կը նշանակէ այն տեղ միանգամայն որ Բրիտանական թանգարանի Արաբական ձեռագրի մը մէջ կը գտնուի "Կոռ՝ Լոխմանի խմատոյ տ՝ որդւոյն" (Ms. Arab. 644, fol. 189—193. Testamentum Lukmani sapientis ad filium.) բայց նմանութիւն չի տեսնուիր խիկարի առածներուն հետ։

2 Նոյնը կը տեսնուի նաեւ Ս. Գրոց մէջ. հմմտ. "որդիք մարգարէից" եւն՝ որոնց մասին արդէն մեծ գրականութիւն կայ։ Հարրիս (էջ ՀԶ) կը յիշէ Առակաց Լ եւ ԼԱ գլուխներն՝ որոնց մէջ երկու իմաստնոց առածները "մարգարէութիւն" (տեսիլ, visio եւն) կը կոչուին. այսպէս Վուլգատա Prov. c. XXX ըստ Եբր. Verba Agur filii Jage (կամ՝ թարգմանելով անուններս՝ Verba Congregantis filii Vomentis) Visio quam locutus est vir, cum quo est Deus եւն, եւ cap. XXI. Verba Lamuelis regis, visio qua erudivit eum mater sua եւն. ուստի այն գլուխներն յիշեալ իմաստնոց առակներն են։ Հայերէն թարգմանութեան մէջ՝ ընդհանրապէս յունարէնի համեմատ՝ բոլորովին այլակերպ են գլուխներն եւն, նաեւ այս անուններն անճանաչելի եղած են։ Յունարէնին պէս հայերէնն ալ ունի առաջնոյն տեղ (տպ. Վենետ. 1805. հրտ. Զօհրապ, հտ. Գ., 182) "Զոյս ասէ այր ցհաւատացեալս Աստուծոյ" եւն. երկրորդին տեղ (էջ 185) "Իմ Բանի յԱստուծոյ խօսեցեալ են, հրամն Բանիս զոր խրատեաց զնա մայր իւր" եւն։ Ասորին ի հարկէ Վուլգատայի համաձայն է, առաջինը՝ "Բանք Ագուրայ որդւոյ Եաքի", երկրորդը՝ "Բանք Մոլոխէլի արքայի մարգարէի"։

*րէանալոյ. հրաշք՝ներով եւ որոնք գրաւոր թղուցեր են, վեց հատ կը դնէ, "այսինքն Ադամ, Իդրիս (= Ենովք), Լոկման (= Խիկար), Երեմիա, Շայա (Եսայի) եւ Դանիէլ"։ Նաեւ քրիստոնեայ մատենագրաց քով մուտ գտած են այս աւանդութիւնք, որոնք զԼոկման կ'ուզեն Դաւթի ժամանակակից ընել. այսպէս նաեւ Աբուլ-Ֆարաջ կամ Բարհեբրէոս իւր "Հարստութեանց Պատմութեան" մէջ կը գրէ[1]. "Անոր (Դաւթի) ժամանակն էր Եմպիդոկղէս իմաստուն, փիլիսոփայութեան հինգ սիւներէն մին. այսինքն՝ ինքը, Պիւթագորաս, Սոկրատ, Պղատոն եւ Արիստոտէլ...։ Ուրիշ մը կ'ըսէ թէ՝ Պիւթագորասն էր որ ամէնէն յառաջ փիլիսոփայութեան հետամուտ եղաւ։ Իսկ Իսլամաց ոմանք կը հաստատեն թէ առաջինն՝ որուն իմաստութիւն շնորհուեցաւ՝ էր Լոկման, որ Դաւթի ժամանակ ծաղկեցաւ, եւ անկէ առաւ Եմպիդոկղէս" իւր իմաստութիւնը։ Կը տեսնուի որ ճիշդ մը կայ Լոկմանի՝ հին կատակարանի մարգարէից շարքին մէջ տեղ մը պատշաճեցընելու. որով կամ կը նոյնացուի Բաղաամու հետ, կամ կը շեշտուի այն պարագան թէ՝ Դաւթի թագաւորութեան ճիշդ դառնէրորդ տարին կ'իմնայ անոր ծաղկիլն։ Այս վերջին պարագայն ծանրակշիռ է, որուն մեկնութիւնը կը դանենք, եթէ բանանք Եւսեբեայ Քրոնիկոնի կանոնները, ուր ճշդիւ Դաւթի տասներորդ տարին նշանակուած կը գտնենք[2]. "Մարգարէանային Գադ, Նաթան եւ Ասաֆ։" Յայտնի կը տեսնուի որ արեւելեանք ջանք ունեցած են "Լոկման-Խիկար-Եսաֆ"ն՝ նոյնացընել "Ասաֆ" մարգարէի հետ։ Անշուշտ իրաւունք

---

1 Տես Mustafa ibn Abdullah, հրատ. թրգմ. Flügel III, 478, իսկ Abulfaradj, Hist. Dynast., ed. Pococke, p. 33. Տես Հարբիս՝ էջ ՀԶ—ՀԻ։

2 "Եւսեբի Պամփիլեայ ժամանակականք" եւն։ Մասն Բ. "Քրոնիկոն կանոն", տպ. Վենետ. 1818, Բ, էջ 146։

ունի Փաբրիկիոս[1] երբ կ'ըսէ թէ "յիմարութիւն" է ոմանց բրածն որ անուան նոյնութեան պատճառաւն "Եսոփպ" ու "Ասափ" նոյնացուցած են։ Սակայն մոռանալու ենք որ հինեերն ուրիշ գաղափար ունէին յաճախ. առաջարան "Լոկման", "Խիկար" կամ "Եսոփպ" այնչափ մեծ ճոխութիւն ունէին որ ի հարկէ տեղ մը գտնել պէտք էր անոր՝ "մարգարէից" կարգին մէջ. անգամ մը որ Լոկման՝ ինչպէս վերը տեսանք, ամէնէն հաչակաւոր "վեց մարգարէից" շարքը դասուած էր։ Այն ատեն բնական էր "Ասափն" ու "Եսոփպն" նոյնացընել եւ Լոկմանն ալ Դաւթի տաներորդ տարին դնել։ Արդէն՝ ինչպէս Եսոփպի առակաց վրայ խօսած ժամանակ նշանակեցինք, "Եսոփպ" Ասորւոց ալ քով յաճախ "Յովեփոս" կը կոչուի, ինչպէս միւս կողմանէ նաեւ "Սոֆոս"։

Այս տեսակէտն ի հարկէ անոնցն է միայն, որոնք զԼոկմանը "մարգարէ" կը համարէին. ուրիշները որ կը ժխտէին անոր մարգարէ ըլլալն՝ այլ միայն իմաստուն մը կ'ընդունէին, աւելի շեշտած են անոր "Նուբիացի գերի" ու "սեւ" ըլլալն, ինչպէս Ալ-Մասուդի (վերը յիշուած տեղը.) ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս Պղանուդէս ներկայացուցած էր իւր յունական Եսոփպոսը։ Թէ նաեւ այս տեսակէտը հանրածանօթ էր Արաբացւոց, կը տեսնենք ուրիշ վկայութիւններէն։ Այսպէս Իբն-Խալլիկան իւր կենսագրական բառադրոց մէջ կը յիշէ թէ Ալ-Կադի աբ-Ռաշիդ սեւագոյն էր, անոր համար վերջնոյս վրայ երգիծական տողեր գրած է Աբուլֆաթի Մահմուդ Իբն Կարդուս՝ հետեւեալ կերպով. "Ո՜վ դու, որ կը նմանիս Լոկմանի, բայց ոչ յիմաստութեան։ Դու որ կորսընցուցեր ես ուսումդ ու չես պահած։ Դու գողցեր ես ամէն մարդու տաղերն, եւ պէտք ես կոչուիլ՝

---

1 Fabricius, Bibl. Graec., II, c, 9.

«Է- գող։»[1] — Այսչափն ալ կարծենք բաւական է Խիկար-Լոկմանի մասին։

Վերը՝ Եսովպայ վրայ խօսած ատեն՝ յիշեցինք նաեւ վէպ մ'ալ՝ «Սինդիպա» Իմաստասիրի» կամ Սինդբատի պատմութիւնը, որ բազմաթիւ լեզուներով կը գտնուի, եւ որուն մասին ուրիշ տեղ խօսուած ալ է[2]։ Արդ նաեւ այս գրոց վրայ՝ ըստ Հաբրիսի (էջ ՀԹ.) ազդեցութիւն ըրած կ'երեւայ Խիկարու զրոյցը։ Արդեամբք ալ յիշեալ գրոց արաբերէն թարգմանութիւնն որ իբր 956ին եղած է, կը սկսի պատմութիւնն այսպէս. «Կար երբեմն թագաւոր մ'որուն անունն էր Կէ-բոս։ Եօթը կին ունէր, բայց ծերացաւ եւ որդի չունեցաւ։ Այն ատեն ելաւ ու աղօթեց, ուխտեց ուխտ եւ օծեց ինք զինքը։ Եւ Աստուած հաճեցաւ անոր որդի մը տալու։ Մեծցաւ տղան եւ հասակ նետեց մայր ծառի պէս։ Այն ատեն տուաւ զանի իմաստութիւն սորվելու, եւ երեք տարի կեցաւ իւր ուսուցչին հետ առանց բան մը սորվելու» եւն։ Ակնյայտնի է հոս Խիկարի զրոյցը, անոր վաթսուն կին, որդի չունենալն, աղօթելն ու աղաչելն դից, «Նադան»ի ուսումն առնուլն ու «անուսումն» մնալն, եւն։ Մինչեւ անգամ բացատրութեանց մէջ նոյնութիւն կայ, զոր օրինակ երբ Խիկարու արաբականը կ'ըսէ՝ «Նաթան աճեցաւ ու զարգացաւ, հասակ նետեց մայր ծառի պէս»։ Նոյն իսկ Սինդբատի «Կէ-բոս» անունը չի կրնար դժուարութիւն պատճառել, երբ նկատուի որ Խիկար՝

---

1 Հմմտ. Հաբրիս՝ էջ ՀԸ։

2 Հմմտ. ի միջի այլոց F. Baethgen, Sindbad oder die Sieben weisen Meister, Լայպցիգ 1879 (ասոր. եւ գերմ.) — Paulus Cassel, Mischle Sindbad, Secundus-Syntipas etc. Բերլին 1888, եւ նմաններ։ Հայերէն թարգմանութեան մասին «Հանդէս» 1891, էջ 37—38, եւ այլուր։ Տես մեր «Ցուցակ», էջ 1094 եւ «Մատենագրութեան Ուսումն. Ա. (Վիեննա 1895), էջ 181—189։

յունարէնէ բղխած սլաւականին մէջ՝ "Ակի-բոս" ձեւով (Akyrios) կ'երեւայ։ Վերջապէս չեն պակսիր նաեւ ուրիշ նմանութիւններ[1]. սակայն կը թողունք, բաւ համարելով միայն այժմ բսուածները։

Զենք կրնար փակել ուսումնասիրութեանս այս մասն առանց յիշելու Հարրիսի մէկ խօսքն (էջ 21) թէ "Մասամբ իւիք զարմանալի է, որ՝ նկատելով այս գրքին Հայոց մէջ շատ ալ տարածուած ըլլալը, ուրիշ որ եւ է հետք չի տեսնուիր Հայ գրականութեան մէջ. թերեւս ասոր պատճառն է նոյն թարգմանութեան ուշ ժամանակ կատարուած ըլլալը։" Թէ այս խօսքը ճիշդ չէ, յայտնի է արդէն մեր ուսումնասիրութեան ներածութենէն, ուր նշանակեցինք Խիկարի զրուցին Հայ գրականութեան վրայ ըրած ազդեցութիւնն եւ թէ արդէն Ն. Շնորհալւոյ ծանօթ է այն, եւն։ Քանի մը բան ալ յաջորդիւս պիտի նշանակենք։ Սակայն նախ քան Հայերէնի մասին խօսիլն՝ հարկ է տեսնել այն կարեւոր պարագան որ Խիկարի առածները գործածուած կը գտնուին նաեւ Հին ու Նոր Կտակարանի մէջ։

---

1 Սինդիբասի մէջ ալ երիտասարդը բարոյական հանելուկները կը լուծէ եւն։ Հոս կայ Խիկարէն հետք մը՝ սա առածը "Անյագ աչքն որչափ որ հարստութիւն կը տեսնէ՝ այնչափ անյագ է անոր որ զԱստուած ալ չի տեսներ, մինչեւ որ մահուամբ հողը ծածկէ իւր աչքերը։" Խիկարի քով այսպէս՝ "Ակն մարդոյ աղբիւր է, որ ոչ յարգի մեծութեամբ՝ մինչեւ լցի հողով։. Հայերէնն աղաւաղ լեզուով՝ "Ագահ մարդոյ աչքն ոչ լցի գանձով, մինչեւ լցի հողով։" Բայց արդէն՝ ինչպէս նաեւ Դիլլան (Dr. Dillon) միտ դրած է, այս առածն ալ Կուրանի հաւատաւոր ասացուածներէն մին է. Հմմտ. Սուրա 102՝ "Անյագ ցանկութիւնունիք դիզելու (հարստութիւն), մինչեւ տեսնէք գերեզմանը։" Եթէ ուղիղ է համեմատութիւնս՝ փոխառութիւն մ'ալ այս կ'ըլլայ, Լոկմանի պէս՝ ազդեցութեան ալ նշան Խիկարի զրուցին։ Տես Հարրիս՝ էջ 2։

6.

Խաւսկան երկարեցաւ մեր ուսումնասիրութիւնն յատկապէս այն խնդրոյ մասին թէ ինչ դիրք եւ դեր ունեցած էր Խիկարայ Իմաստութիւնն ընդհանուր գրականութեան մէջ։ Եսոպոս եւ Լոկման երկու գլխաւոր անուններն էին, որոնց կապը Խիկարի հետ մանրամասն քննութեան արժանի էր. յետոյ կը մնար ընդհանրապէս արեւելեան եւ արեւմտեան գրականութեան մէջ Խիկարի կատարած դերն եւ բրած ազդեցութիւնը կշռել։ Այս ամէնը նիւթ էին նախընթաց բաժիններու մեր ուսումնասիրութեան, զոր եթէ չենք ուզեր կիսակատար թողուլ՝ լրացրնելու ենք նոյն կարգի, բայց ծանրակշռութեան տեսակիտով ամենակարեւոր մէկ խնդրով։ Այս խնդիրը կը կայանայ յայտնի՞ որ աբդեաք եւ ինչ կապ կայ ու կրնայ ըլլալ Աքիկարի պատմութեան նախնականին եւ առածներուն՝ մէկ կողմանէ, եւ Հին եւ Նոր Կտակարանի այլեւայլ տեղերուն մէջ՝ միւս կողմանէ։

Թիւրիմացութեան տեղի չտալու համար կրկնենք հոս դարձեալ, ինչ որ Ցովբիթայ գրոց վրայ խօսած ժամանակն ըսինք, թէ նախ երբ խօսք կ'ըլլայ Աքիկարու եւ Ս. Գրոց այլեւայլ տեղերու համեմատութեանց մասին, բնականապէս չեն հասկրցուիր Խիկարայ արդի օրինակներն եւ ոչ ընդհանրապէս "Խիկարայ" զրոյցը, այլ անոր նախնական սկզբնագիրն՝ Աքիկարու պատմութեան։ Այս նախնականը մնասմբ պատմութիւն էր Աքիկարու եւ Նադանայ, զոր կը յիշէ արդէն Ցովբիթ, եւ մնասմբ խրատներ ու առածներ։ Երկուքն պէսպէս ձեւակերպութեամբք եւ այլակերպութեամբք փոփոխուած հասած են ներկայ ձեւին՝ Խիկարայ զրոյց մը կազմելով մեր ձեռագրաց մէջ։ Յատկապէս առածներէն շատերն անշուշտ նորամուտ են, ուրիշները յընթացս ժամանակաց փոփո-

խուսած, բայց գոնէ մաս մը, յէական թերեւս մեծ մաս մ՚արդէն նախնականին կը վերաբերէր։ Արդ այսպիսի գրուածք մը՝ սիրուն պատմութիւն եւ գեղեցիկ առածներ ու խրատներ՝ բնական էր տարածուած ըլլար եւ ընդունելութիւն գտած եբրայական շրջաններու մէջ։ Եւ եթէ՝ ինչպէս խնդրոյ տակ է՝ Տովբիթայ գրոց հեղինակին ձեռքն էր այս նախնականը, դժուարութիւն չկայ որ նոյնն ուղղակի կամ միջնորդաբար (— առածները յատկապէս կրնային դիւրաւ շրջիլ յետոյ նաեւ բերնէ բերան, —) գտնուէր նաեւ հին ու նոր կտակարանի ուրիշ հեղինակաց ձեռքն ալ։ Սակայն երկրորդ՝ շատ անգամ այսպիսի համեմատութիւնք եւ զուգադիպութիւնք կրնան նաեւ քիչ շատ պատահական ըլլալ, անգամ մ՚որ այս կամ այն առածը սովորական եղած էր շրջանի մը։ Բայց նաեւ այս մեղի համար կարեւոր կէտ մըն է, ցուցընելով գոնէ որ Ա.քիկարու պատմութիւնն ու առածները ծանօթ էին այն եբրայական շրջանին. եւ այն կարգի ծագումն ունէին զոր կը գտնենք շատ մ՚ուրիշ անվաւերական գրուածքներու վրայ ալ, որոնք նոյնպէս՝ գիտենք՝ կը շրջէին նոյն եբրայական շրջաններու մէջ. (պատմութիւնք եւ զրոյցք Նախահարց, Ենովքայ, Կտակք Նահապետաց, պատմութիւն Յովսեփայ եւ Ասենեթի, եւ բազմաթիւ ուրիշներ։) Եւ վերջապէս երրորդ՝ այս համեմատութեանց մէկ մասն ստուգիւ հաստատուն կուսան մ՚ունի եւ դժուար է այլազգ մեկնել, բայց մեծ մաս մ՚ալ տակաւին աւելի կամ նուազ խնդրական է, թերեւս մասամբ շատ ընդհանուր նմանութեամբ եւ զուտ պատահական, ուստի շատ ծանրակշռութիւն դնելու չէ. սակայն ամբողջութեան համար ասոնք ալ անտես ընելու չէ։

Այս խնդրով, Ա.քիկարու եւ Ս. Գրոց այլեւայլ տեղերու համեմատութեամբ, զբաղած են յատկապէս Խիկարու նոր քննիչները, յաճախ

ընդարձակ քննելով ամէն նաեւ դոյզն կէտերը։[1] Մենք պիտի ջանանք համառօտիւ ամփոփել գլխաւոր կէտերը։

Սկսելու ենք դարձեալ Տովբիթայ գրքէն։ Վերջնոյս ծանօթ էր Աբիկարու պատմութիւնը։ զոր համառօտիւ յառաջ բերած է, ինչպէս մանրամասն խօսեցանք վերը։ Այս արդէն բաւական էր մեր խնդրոյն համար, քանի որ ասով ակներեւ պարզ է որ Տովբիթայ աստուածաշունչ հեղինակն առջեւն ունեցած է Աբիկարու պատմութիւնն ու առածները։ Կրնայ այժմ միայն՝ աւելի լուսաւորութեան համար՝ խնդիր յուզուիլ որ ուրիշ նմանութիւններ ալ չե՞ն գտնուիր երկուքին մէջ։ Եթէ ուզուի՝ կրնայ նշանակուիլ երկուքին ընդհանուր նկարագրին նմանութիւնը, քանի որ Տովբիթայ գրոց նիւթն ալ մասամբ պատմութիւն է Տովբիթայ, մասամբ խրատներ՝ որ հոս հոն հիւսուած են. երկուքն ալ ուղղուած են շատ նման խրատ մը հաստատելու, Տովբիթայ նպատակն ըլլալով ցուցնել որ Ընկերին եղած Ողորմութիւնն աստուածահաճոյ առաքինութիւն մըն է որ անվարձ չի մնար, Աբիկարու պատմութեան եւ առածներուն գլխաւոր նպատակը՝ ցուցնելու որ ընկերին չարիք ընելն անպատիժ չի մնար կամ Ով որ ուրիշին որոգայթ կը փորէ ինք մէջը կ՚իյնայ։ Ասոնք ընդհանուր գծեր են միայն, որ առանձինն՝ եթէ չըլլար Տովբիթայ քով Աբիկարու պայծառ եւ աներկբայելի յիշատակութիւնը, շատ մեծ արժէք մը չէին կրնար ունենալ. բայց այժմ միայն շնորհիւ այն պարագային՝ արժանի են նշանակուելու. բայց չեն պակիր նաեւ ուրիշ մանրամասնութիւններ։ Երբ Տուբիա Մա-

---

1 Այսպէս ի միջի այլոց երկու ընդարձակ գլխով կը քննէ Հարրիս այս կէտերը, նաեւ Աբիկարի եւ Տովբիթայ գրոց աղերսը (Գլ. Ե. էջ՝ Խ.-Ծ.) եւ երկրորդ՝ Աբիկարու եւ հին ու նոր Կտակարանի աղերսը (Գլ. Զ. էջ ԾԳ–ՀԱ։)

բաստան երթալու վրայ էր, կը կանչէ զինքն հայրը եւ խրատներ կուտայ։ Հոս (Տովբ. Դ, 5—20) կը գտնենք խրատներու խումբ մ՚որ կը սկսի (Դ, 5) "Յիշեա դու զՏէր Աստուած քո զամենայն աւուրս կենաց քոց եւ մի մեղանչիցես դու եւ կամ անցանիցես զպատուիրանսն նորա„ եւն, եւ կ՚աւարտի (Դ. 20) վերջաբանով՝ "Եւ արդ, որդեակ իմ. յիշեսցես դու զամենայն պատուիրանս իմ զոր պատուիրեմ ես քեզ. մի ընկեսցին նոքա ի սրտէ քումմէ„ եւն։ Արդ կրնայ համեմատութեան բերուիլ Խիկարու մէջ խրատներու վերջաբանը՝[1] "Որդեակ ի միտս քո առ զխրատս եւ մի մոռանար։„ Բայց աւելի անձուկ աղերս կը գտնենք նոյն իսկ Տովբիթայ յիշեալ խրատներուն մէջ, այսպէս հետեւեալը.

Տովբ. Դ, 17:	Աքիկար (Հայ՝ էջ 128):
Սփռեսցես դու զհացն [եւ զգինի?] քո ի վերայ գերեզմանաց արդարոց, եւ մի տացես զայն մեղաւորաց։	Որդեակ, հեղցես զգինի քո ի վերայ գերեզմանաց արդարոց[3] եւ մի ըմպել ընդ անզգամս եւ անաւրէնս։

Հոս համեմատութիւնը ստուգիւ համոզիչ է. երկուքին նոյնութիւնը պատահական չի կրնար ըլլալ, եւ որովհետեւ Տովբիթայ գրոց ծանօթ է Աքիկար՝ բնականապէս վերջնոյս նախնականին մէջ

---

1 Հայերէնին մէջ Վերջաբան է խրատներու, որ լաւագոյն է եւ համեմատ Տովբիթայ գրոց. միւսներուն մէջ խրատներու «Ի՛ղձն գրուած է. Ասորականին համեմատ այսպէս. "Եւ արդ, որդեակ, յիշեա զպատուիրանս իմ եւ մի ընկեսցին նոքա ի սրտէ քումմէ„, որ աւելի նման է Տովբիթայ խրատուն. նոյնպէս Արաբականը՝ "Որդեակ, լուր զբանս իմ եւ գնա զհետ խրատու իմոյ եւ յիշեա զոր ինչ ասեմ քեզ։„

2 Այս "Ի՛ էՏՏէ„ չունին հայուն հետ այլեւայլ ուրիշ օրինակներ ալ. սակայն կարեւոր է, եւ ունի Եբրայական սկզբնագիրը։

3 "Ի վերայ գերեզմանաց արդարոց„ չունի հայերէնը, սակայն անհրաժեշտ է, եւ ունին Ասորին ու Արաբը։

կար առածս, որմէ անցած է Տովբիթայ։ Բայց արդէն Տովբիթայ յիշեալ խրատներուն մէջ կայ նաեւ հետեւեալը. (Դ, 10.) "Ողորմութիւն է մանուանէ ետ՝ ոչ պառ տրանել է ետարն։" Ի՞նչ կը հասկընայ Տուբիա այս վճռով։ Ոչ այլ ինչ՝ բայց Աբիկարու եւ Նադանայ պատմութենէն հանուած հետեւութիւնն, ինչպէս բացորոշ կ'ըլլայ Տովբիթայ քով Աբիկարու հաշակաւոր տեղէն զոր արդէն յառաջ բերինք, այսինքն (ԺԴ, 12)՝ "Այլ Աբիքարոս ապրեցաւ... եւ էջ նա (Նադան) փոխանակ նորա է ետարն. եւ Մանասէ (Աբիկար) արար ողորմութիւն ետ՝ ապրեցաւ յորոգայթէ (յորոգայթէ) զոր թաքոյց նմա, եւ Ադամ (Նադան՝) անկաւ յորոգայթ եւ կորեաւ։" Հոս ալ Տուբիայի վճիռն իմաստ կ'ունենայ՝ միայն երբ նկատենք զայն Աբիկարու պատմութենէ հանուած առած մը։[2] Եւ այսպէս երկու գրոց կապը կը հաստատուի նաեւ առածներովն։ Միայն թէ հոս դժուարութիւն մը կրնայ հանուիլ։ Տովբիթայ քով կը շեշտուի միշտ "ողորմութիւն," ընելու լաւութիւնն, ինչպէս նաեւ յիշեալ տեղն Աբիկարի համար ալ յատկապէս կը հաստատուի թէ "արար ողորմութիւն," եւ անով փրկուեցաւ մահուանէ։ Բայց արդ Խիկարու քով չենք գտներ "ողորմութիւն," ընելու մասին բան մը, ոչ ալ առած մը։ Միայն թէ մեկնութիւնը դիւրին է, եւ այս մեկնութիւնը գաղափար մը կու տայ նախնականին էական կէտին։ "Ողորմութիւն," Ս. Գրոց մէջ յատուկ իմաստ մ'ունի զոր Յոյնք ալ ἐλεημοσύνη բացատրութեամբ յայտնել ջանացած են. այս բառերը սովորական թարգմանութիւն եղած են ա-

---

1 Տես վերը՝ էջ 30—1։

2 Նոյնն աւելի ընդհանրացած կը գտնենք առ Սեբրայ ԻԹ, 12 (տպ. Վենետ. 1833, ԻԹ, 15) "Գուսմարեա ողորմութիւն ի չտեմարանս քո, եւ այն փրկեսցէ զքեզ յամենայն չարչարանաց։"

բամէական צדקה յատուկ բացատրութեան[1] որ կը նշանակէ թէ՝ "Ողորմութիւն„ (տուրք ողորմածութեան) եւ թէ՝ "Արդարութիւն„ ընդհանրապէս. (հմմտ. այսպէս նաեւ Մատթ. Զ. 1 "Զգոյշ լերուք ողորմութիւն ձերում մի առնել առաջի մարդկան„ եւն) Այս կը տեսնենք Ս. Գրոց մէջ շատ տեղեր, նաեւ Տովբիթայ մէջ[2]. եւ կը տեսնենք որ յոյն եւ ըստ հետեւորդի նաեւ հայ թարգմանիչք այս մէկ բառին երկդիմի իմաստը բացատրելու համար կրկին բառով ստիպուած են թարգմանել, օրինակի համար Տովբ. ԺԲ, 9՝ "Որք առնեն ողորմութիւն եւ արդարութիւն (յոյն՝ οἱ ποιοῦντες ἐλεημοσύνας καὶ δικαιοσύνας)՝ լցցին կենաց„ եւ նմաններ,[3] ուր բնագիրը յիշեալ նոյն միակ բառն է: Այժմ նկատելով իրն այս տեսակիտով, այսինքն որ հնոց քով "ողորմութիւնք„ եւ "արդարութիւն„ յաբակից գաղափար մին էին միեւնոյն բառով բացատրուած, կը գտնենք որ Ախիկարու քով ալ չէր պակսեր այս մասին առած մը. նաեւ արդի Խիկարի մէջ կայ օրինակի համար սա խօսքը՝ հայերէնին համեմատ[4] "Որդեակ, արդարութիւն իմ է անմեղու-

---

1 Հմմտ. ասորական ܙܕܩܬܐ (արդարութիւն) եւ ուրիշ ձեւով ܙܕܘܬܐ (ողորմութիւն, տուրք): Նոյն կարգի թարգմանութիւնք յաճախ են նաեւ ասորականէն եղած մեր թարգմանութեանց մէջ, այսպէս Զգօնի եւն քով:

2 Այսպէս օրինակի համար նոյն իսկ Սղմ. ՃԺԱ, 4 խօսքին մէջ՝ "Ողորմած, գթած եւ արդար է Տէր„ այս իմաստով է ըստ բնագրին "արդար„ բառը: Տովբիթայ քով հմմտ. Դ, 6–7 "...եւ ամենեցուն որոց գործեն զարդարութիւն. յընչիք քոց առնիցես զողորմութիւնս„ եւն. Դ, 8, 11, ԺԲ, 8 եւն եւն. տես նաեւ յաջորդը:

3 Ուրիշ օրինակներ՝ Տովբ. ԺԲ, 8 "Բարի են աղօթք պահօք եւ ողորմութիւն+ եւ արդարութիւն+.„ ԺԴ, 11՝ "Լեր դու ողորմած եւ արդար:„ Հմմտ. Բ, 14 "Ո՞ւր են ողորմութիւնք քո եւ արդարութիւնք„ ըստ յունին. (Հայերէնին մէջ կը պակսին հոս Բ, 10–17 համարները)

4 Տես էջ 157: Ասորերէնն, ուրիշ խօսքի մը մէջ

ՐԻ-Ն ԷՄ (Հմմտ. "ողորմութիւն եւ արդարութիւն") ՀԲԷԼԵՑ ԶԼՈ եւ ապրեցոյց զիս" եւն։ Յայտնապէս Ախիկարու նախնականին մէջ ալ կար հոս միայն յիշեալ արամէական բառը։

Երկրորդ կէտ մ'որ նոյնպէս առերեւոյթ դժուարութիւն մըն է, կրկին առիթ կու տայ նախնականին ուրիշ մէկ կէտը պարզելու։ Տովբիթ կ'ըսէ (Բ, 18) որ Ախիկար դարմանեց զինքն իւր կուրութեան ատեն երկու տարի "ՄԻՆՉԵ-ՉՔԷ-ՆԱ ՅԵՂԻՄՅԻԴԱ"։ Արդի ձեւը (Խիկար) չի նշանակեր այսպիսի ճամբորդութիւն մը։ Այս հակառակութիւնը կրնայ մեկնուիլ նաեւ անով, եթէ ուզուի, որ նախնականին փոխուելով արդի "Խիկարին" ձեւ առնելու ատեն դուրս մնացած է այս պարագան։ Սակայն շատ աւելի լաւ է ուրիշ մեկնութիւն մը, զոր կու տայ Դիլլան գիտնականը։ Այսինքն՝ որ հոս սրբագրելու է Տովբիթայ գրոց օրինակներուն ընթերցումն։ Աբիկար Թուփոպոցի կամ դեռնափորի մէջ պահուեցաւ, ինչպէս գիտենք։ Արդ Տովբիթ ալ նոյնը կ'ըսէ հոս ըստ Դիլլանի, այսինքն՝ "մինչեւ չոքաւնա ի Նուփոպոցն," (կամ ի դեռնափորն։) Իսկ արդ բնագրին ՀԼՅ (Թաքչել) բառը շատ նման կը հնչէ "ԵՂԻՄՅԻԴԱ" (Եղիմայիդա) անուան, որ անուանն ըստ այսմ յիշեալ "Թաքսատոց" բառին յոյն թարգմանչին սխալ հասկընալէն յառաջ եկած ըլլալու է։ Եթէ ուղիղ է կարծիքս (— վասն զի դժուարութիւններ կրնան հանուիլ, եւ ընդհանրապէս աւելի պարզ մեկնութիւն ալ կրնայ տրուիլ,[1] —) կապակցու-

---

ունի նոյնը, այսպէս՝ "Որդեակ, յամենոս փառաց նստուցի զքեզ եւ դու յամենոսոյ իմոյ կործանեցեր զիս (= հայ՝ էջ 156)։ Բայց արդարոՐԻՆ ԷՄ ՀԲԷԼԵՑ ԶԼՈ" եւ նման խօսք մ'ալ այլուր։

1 Այսպէս Ախիկարու պատմութեան այն կէտը, որ Նադան կը սկսի անկարգութիւններ ընել ծառայից եւ աղախնաց հետ՝ բնականապէս կ'ենթադրէ որ Աբիկար այն միջոցին բացակայ էր ճամբորդութեամբ, եւն։

թեան կէտ մ՚ալ այս կ՚ըլլայ։ — Սակայն անցնինք այժմ ուրիշ կէտերու։

Ցովելիթէն եռբը՝ ինքնին յառաջ կու գայ այն հարցումը թէ արդեօք Նոյնպիսի համեմատութիւններ չէ՞ն կրնար գտնուիլ Ս. Գրոց միւս մասերուն մէջ այլեւայլ տեղեր։ Անկարելիութիւն չկայ, ինչպէս բացատրեցինք, Ախիկարի նախնականին համար. եւ արդեամբք կը գտնուին այլեւայլ կէտեր։ Բնական է որ նախ համեմատելի կէտեր փնտռենք Իմաստութեան գրքերու մէջ, ուր նոյնպէս առածներու եւ վճիռներու հրաշալի հաւաքումներ կան ամենայն ճոխութեամբ, Գիրքն Առակաց, Ժողովող եւ Սիրաք, եւ ուր նոյն ոճը կը գտնենք վարդապետութեանց մէջ՝ սկսելով առհասարակ "Որդեակ„ եւն (յատկապէս Սիրաքայ քով), որ Հրէից քով ալ հին ժամանակի վարդապետութեան սովորական ձեւն էր։ Սիրաքայ գրքէն ահա համեմատութեան կէտեր.

Սիրաք, Դ, 26:	*Ախիկար (հայ էջ 137):*
1. "Մի՛ բռնադատիր զհո

գինոյ (= μὴ βιάζου οἶνον ποταμοῦ), եւ մի սատանար առն յիմարի զանձն քո։„ (Ա.յսինքն՝ "Մի՛ կոչիր ընդդէմ յորձանոց գինոյ„ եւն)[1] | 1. Որդեակ ընդ առն ուներեւորի եւ ընդ գինոյ յորոցիլոյ մի հակառակիլ։ (Ասմիայն. Մի կալ ընդդէմ յորձանայ գետոյ։) — էջ 135՝ "Որդեակ, ընդ սառուցեալ եւ ընդ յարուցեալ գետ(ոյ) մի անցանիցես„ եւն։ |
| *Սիրաք ԻԲ, 17—8 (հայ՝ 14—5):* | *Ախիկար (հայ՝ 136):* |
| 2. Քան զկապար զի՞նչ ծանր լինիցի, եւ զի՞նչ ա- | 2. [Որդեակ, կերայ դառնիճ եւ արբի լեղի. եւ ոչ |

[1] Ա.յսպէս ուրեմն հաս յոյնն ու հայը լիովին համաձայն են։ Ցարբեր է միայն Ասորին, որ կը կարդայ արդի օրինակին համեմատ՝ "Մի կալ ընդդէմ չիմարէ„. բայց այս սխալ մ՚ըլլալու է։ Քննիչը կ՚ուզեն "յիմար„ բառին տեղ՝ դոյզն փոփոխութեամբ արամէական բնագրին՝ կարդալ "գետ„, որով համաձայնութիւնը լիա կատար կ՚ըլլայ։

նուն նորա՝ թէ ոչ յիմար: Զաւաղ եւ զաղ եւ զշանթս երկաթոյ դիւրին է կրել՝ քան զմարդ անմիտ:

= Ա՛՝ի, ԻԷ, 3· Քար ծանր է, եւ աւազ դժուարին առ ի բառնալ, բայց բարկութիւն անզգամի ծանրագոյն է քան զերկոսեան:

էր լեղի քան զաղքատութիւն:1] Բարձի աղ եւ արծիճ (կապար) եւ ոչ էր ծանր քան զպարտսն...: Բարձի երկաթ եւ քարինս ի վերայ ուսոց իմոց, եւ լուագոյն էր ինձ քան զընակիլն ընդ անգիտի եւ անմտի: — (Ասորին՝ "Որդեակ, բարձի աղ եւ շարժեցի զկապար, եւ ոչ էր ծանր քան հատուցանել զպարտսն զոր չէ ուրուք ի փոխ առեալ: Որդեակ, կրեցի երկաթ, եւ շարժեցի քարինս, եւ ոչ էր ծանր քան բնակել ի տան անեղոյ:)

Համեմատութեան կէտերը բաւական ակներեւ են. սակայն արդեամբք փոխառութիւն մ՚եղած է, եւ ո՞րը որմէ, Սիրաք Ախիկարէն թէ հակառակը. այսպիսի տեղերը դժուար է առաջնութիւնը որոշել, մանաւանդ որ արդի օրինակներն ալ այնպէս պէսպիսութեամբ հաղորդած են առածները: Միտ դրուի գաղափարաց նմանութեան ոչ միայն Սիրաքայ, այլ նաեւ Առակաց գրոց մէջ: Յատկապէս վերջնոյն հետ ալ մէկ երկու նմանութիւններ կը նշանակեն քննիչք Ախիկարու առածներէն, եւ կարծես հոս հայ թարգմանութիւնը մթին կէտ մը լուսաւորել կրնայ: Ահա համեմատութիւն մը՝ Ա՛՝ոՐէ առակներէն:

Առակք, Լ, 21 եւն:

"Երիւք շարժի երկիր, եւ չորրորդին ոչ կարէ հանդարտել. եթէ ծառայ թագաւորեսցէ.„ եւն:

Ախիկար (Ասորին):

"Զորք իրք են, որոց ոչ կարէ արքայ կալ ընդդէմ„....:

---

1 Փակագծեալս՝ զոր Հայերէնն ունի, կայ միայն նաեւ Արաբերէնին մէջ, ճիշդ նոյն կերպով: Արաբերէնը միայն ասիկա ունի, չունի միւս յաջորդ մասերը: Սլաւա-

— (Լ, 24) "Զորք են որ փոքր են յերկրի, եւ նոքա իմաստնագոյնք են քան զիմաստունս. մրջիւն„ եւն եւն:

"Զորք իրք են որ ոչ կարեն թաքչել„ եւն:

Ինչպէս կը տեսնուի՝ համեմատութիւնն առածներու ընդհանուր ձեւին նոյնութեան վրայ է գլխաւորաբար. երկուքին մէջ նկարագիրը, անձինք եւ իրք թուական խմբերու բաժնուած՝ յառաջ կը բերուին: Հայերէնին մէջ խիկարու յիշեալ առածները չկան: Ասոր փոխարէն կայ հատած մը յատուկ վերնագրով ալ, որուն մեծ նշանակութիւն կու տայ ի մասնաւորի Հարրիս:[1] Այս հատածն ու խորագիրն է հետեւեալը (էջ 140—141):

Հարցումն Ռափուորոյ որդւոյ, ի դպրոցական խնդրոյ: Հարցայ ի Բուզիոյն հարցան է խնդրին, ի ումեք խնդիր է նոքան: Զորս բան զմարդոյն աչաց լոյսն շատացընէ՝ ի վերայ ծաղկանց նայիլն. բորիկ զկանանչ կոխիլն. եւ ի հետ ջրի վերայ գնալն. եւ զիւր բարեկամն տեսնուլ: — Զորս բան զմարդն գիրացնէ եւ առողջ պահէ. վուշ հագնելն, եւ լսել հանց բան որ իւրն դիւր թիւ, ի տանէն սիրան հեշտ եւ առողջ [լինայ], եւ զիւր հեռաւորն բարով տեսնուլ: — Եւ չորք իրք է որ զմարդոյն հարկիկն աւելցեն ամենայն ժամու, զբարի խաւսիլն, ամէն բանի ջուապ չտայ, խոնարհ կենալն, պակաս խաւսիլն, ամաչէ ի փոքրէ եւ ի մեծէ: — Եւ. Դ. իրք է որ զմարդոյն եւ բեսին ջուրն տանի, սիրոյ տէրութիւն, շատախաւսիլն, եւ զոր ոչ գիտենայ՝ պարծենայ, ամէն բան թաքուցանելն. յարել ի ներս ընկնելն եւ զոր ոչ գիտէ ի ներս ընկնի եւ ասէ թէ գիտեմ. եւ ստախօսութիւն: — Հարցին Պէրուխոն եւ ասեն՝ եթէ յերկրի զի՞նչ կայ քաղցր: Ասէ. Ամաւթ երեսաց. որ ամաւթ ունի քաղցր է նա. զի ամենայն չարիք ի լրբութենէ եւ անմտութենէ ծնանին: — Եւ այս էր խրատն զոր ուսուցի Նաթանա:„

կանն ունի երկուքն ալ, բայց աւելի պարզ ձեւով. Ասորականը տես վերը:

1 Տես էջ ԾԼ—ԾԶ:

Մենք այս կտորին մեծ նշանակութիւն չենք տար, անոր համար որ յայտնապէս յետսամուտ է. նաեւ միայն լեռվին ռամիկ եւ աղաւաղ լեզուն ասոր ապացոյց է, վասն զի թէեւ Խիկարի արդի հայերէնին մէջ ալ ռամկաբանութիւնք չեն պակսիր (— որոնք նոյնպէս ուշ ժամանակի արդիւնք են ըստ մեզ, բուն թարգմանութիւնք շատ ընտիր եւ առոյգ լեզու մ'ունի, ինչպէս կը վկայէ նաեւ արդի բնագրին մեծ մասը. —) բայց այսչափ աղաւաղութիւն այլուր չի գտնուիր: Դարձեալ անկապ է ամբողջը: Խիկարի խրատներուն լմնալէն ետքն, երբ կրկին պատմութիւնը պիտի շարունակուէր, յանկարծ Նոր շարք մը կը սկսի յոտոտ-ով ալ խորագրով՝ "Հարցումն թագաւորաց որդւոց" եւն: Եւ վերջապէս յայտնապէս առակաւորաց հաւաքմանէ մը մուծուած է, եւ այն՝ ըստ երեւութին աբոբական բնագրէ մը: Առակաւոր հաւաքման նշան մին է որ նախ "Հոտայ եւ Բաղնայն"ի հարցումն եւ Խիկարի պատասխաններ կը գտնենք, բայց յետոյ նաեւ հարցումն եւ պատասխանի "Պիտարխաս"ն: Արդ դժուար չէ ճանչնալն որ "Պիտարխաս" է "Պի-Խոֆորոս", ուստի արաբական բնագրէ մը փոխանցած: Այս կէտին, ուստի յիշեալ կտորին նորամուտ բլլալուն որեւէ տարակոյս չունինք. եւ եթէ հայ ձեռագիրը ունին՝ նշան մ'աւելի է իրենց բնագրին աղաւաղութեան. եւ արդէն ձեռագիրը մեծ հնութիւն մը չունին, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Սակայն Հարրիս գիտնականը նշանակութիւն կու տայ այս կտորին ուրիշ տեսակէտով: Հոս կան երկու "Թագաւորաց որդիք"՝ անուամբ "Հուտայ եւ Բաղնայն" որ հարցումներ կ'ընեն եւ պատասխան կ'առնուն առածներով: Արդ այս կէտս կրնայ լոյս մը սփռել Առակաց Լ. գլխուն, ուր նոյնպէս երկու անուն կը գտնենք "ԻԹԻԷԼ" (Ithiel) եւ "Ո-ՀՈԼ" (Uchal), որոնց կ'ուղղէ Ագուր որդի

Եաքի իւր առաջները։ Ի հարկէ Առակաց յոյն եւ հայ թարգմանութեանց մէջ հեռաք չկայ ոչ սոնոց եւ ոչ նոյն գլխոյ հեղինակին Ագուրի մասին, ինչպէս արդէն վերն առիթ եղաւ նշանակելու. բայց ունին նոյներն եբրայականն (ու թարգումն), սասրականն ու Վուլգատան՝ թէեւ վերջինս անունները թարգմանելով. այսպէս Եբր. (Առակք, Լ, 1 իբր խորագիր) "Բան+ Ագուրի որդւոյ Եաքի, զվերասնալն ասաց այր առ Իթիէլ, առ Իթիէլ ե- Ուքալ.", նոյնպէս թարգումն եւ Ասորին՝ "Բանք Ագուրի, որդւոյ Եաքի, որ ընկալաւ զմարգարէութիւն, եւ ասէ այր առ Իթիէլ, Իթիէլ եւ Ուխալ." (Ասորին միայն "ասէ առ Ա՚ուքէլ։") Վուլգատան յիշեցինք արդէն, այսինքն՝ անունները թարգմանելով՝ "Բանք Ժողովողի որդւոյ Փսխոյի, Ցեսիլ զոր խօսեցաւ այր ընդ որում է Ատուած"[1] եւն։ Արդ վերոյիշեալ բաղդատութենէն կը տեսնուի որ հոս ալ Իթիէլ եւ Ուխալ իբր "թագաւորաց որդիք" կամ առաջներս հարցընողներ ըլլալու են, որոնց պատասխան կու տայ Ագուր։ Այս մեկնութիւնն որով նոր լոյս մը կը սփռի Ս. Գրոց մթին մէկ տեղւոյն վրայ,[2] կրնայ շատ լաւ ըլլալ, եւ ուրախ կրնանք ըլլալ որ Խիկարի հայերէնին նաեւ եկամուտ մէկ կտորը կը նպաստէ համեմատութեամբ այս լուսաւորութեան։ Բայց անկէ աւելի բան մը հետեւցընել չենք

---

1 Ցես վերը, ուր յիշեցինք բնագիրը՝ Verba Congregantis filii Vomentis, Visio եւն։ Վուլգատայի տպագրութեանց մէջ լուսանցքի վրայ միշտ կը նշանակուի որ բնագիրն է Ագուր եւն։

2 Այս տեղւոյ, ընդհանրապէս "Առակաց" գրոց այլ եւս այլ հաւաքմանց եւ յարակից խնդիրներուն՝ Առակք "իմաստանոց", Ագուրի, Լամուէլի, "Առակք Սողոմոնի անքնինք, զոր գրեցին բարեկամքն Եզեկիայ արքայի Հրէաստանի" (Իե, 1) եւ նմանեաց՝ տես Ս. Գրոց ներածութիւնքն, այսպէս՝ F. Kaulen, Einleitung եւն 1876, p. 268—70, եւ այլուր։

կրնար, ինչպէս կ'ընէ Հարրիս, հետեւցընելով որ Ադուր տեսակ մ'Ասիկար ըլլալու է եւ երկուքին յիշեալ առածները նոյն կարգի մէջ դնելու է, թէ Ասիկարու նախնականին մէկ բեկորն ըլլայ յիշեալ Հայերէնն, եւն։ Անժխտելի է ըսինք որ Հայերէնին յիշեալ կտորն եկ»մա՝ է եւ այն՝ արաբական աղբիւրէ իւր "Պիտարխաս„ով եւն։ — Անցնինք ուրիշ համեմատութեան։

Քննիչք խնդիր յարուցած են թէ չկայ արդեօք որեւէ համեմատութեան կէտ մ'այս առածներու եւ Սաղմոսաց վճիռներուն մէջ։ Կ'ենթադրուի որոշ բան մ'ըսել կարելի չէ. եւ եթէ ընդհանրապէս խօսք անգամ ըլլայ համեմատութեան՝ միայն Սաղմոսարանի այն կտորներուն վրայ կրնայ խօսք ըլլալ, որ աւելի ուշ են ծագմամբ[1]. եւ ընդհանրապէս գաղափարաց նմանութենէն միայն այն կրնայ հետեւցուիլ որ Ասիկարու նախնականն ալ եբրայական կազմուածք մ'ունէր, ուստի այն լեզուաւ եւ այն շրջանէն ըլլալու է սկզբնագիրը։ Հարրիս կը նշանակէ հետեւեալ համեմատութիւնն, ուր դժբախտաբար Սաղմոսի բնագիրք իրարմէ բաւական կը շեղին. Հայերէնը՝ զոր յառաջ կը բերենք՝ յունարէնին համեմատ է։

---

1 Սաղմոսը, թէեւ մեծ մաս մը Դաւթէ իսկ, յորինուած է այլեւայլ հեղինակներէ եւ այլեւայլ ժամանակ, քանի մ'ալ խմբագրութիւն ունեցած է մինչեւ ներկայ վիճակին հասնիլը, ինչպէս կը համարուի Ղեւեմեայ ձեռօք։ Թողլով մեկնչաց եւ քննչաց կարծիքներն (վերջնոցս երբեմն չափազանց բացասական ուղղութեամբ), միայն սաղմոսաց վերնագիրքը բազմաթիւ հեղինակներ կը յիշեն՝ այսինքն 73 հատ Դաւթի անուամբ են, երկու հատ (ՀԲ, ՃԻԷ) Սողոմոնի, 11 հատ "որդւոց Կորխայ„ (ԽԲ, ԽԴ—ԽԹ եւն), 12 հատ Ասափայ (Ծ, ՀԳ—ՁԳ), մէյ մէկ հատ Եմանայ եւ Եթանայ (ՁԼ, ՁԹ), հատ մը Մովսէսի (Ղ) եւ Նմաններ. չատ Սաղմոսներ Բաբելոնի գերութենէ ետքն են։ Տես ի միջի այլոց Kaulen, Einleitung, p. 260—62, եւ այլուր։

Սղմ. ճԼԿ. (այլք՝ ճԼԿԱ.)
4–5:

1. Մի խոտորեցցի սիրտ իմ բանիւ չարութեան (Յոյնն՝ Մի խոտորեցուսցես զսիրտ իմ ի բանս չարս) պատճառել զպատճառս մեղաց ընդ մարդս որ գործեն զանաւրէնութիւն։ Ոչ եղէց կցորդ ընտրելոց (Եբր. փափկութեանց) նոցա։

2. — ՃԼԿ. 5. Խրատեսցէ զիս արդարն ողորմութեամբ. եւ ակնյանդիման արասցէ զիս (այսինքն յանդիմանեսցէ զիս.) իւղ մեղաւորի մի օծցէ զգլուխ իմ։

3. — ՃԼԿ. 10. Անկցեն ի ցանցս նոցա (Է-բ-է-ռ-ն) մեղաւորք. միայն եմ ես մինչեւ անցից. (Լատ. անկցին մեղաւորք միանգամայն ի ցանցս իւրեանց, մինչեւ անցից ես։)

Ախիկար:

1. (Արաբ. վճիռ ԺԹ.) "Որդեակ, մի լինի մերձաւոր յիմարի եւ մի ուտեր հաց ընդ նմա, եւն։ — (Հայ՝ էջ 129) "... ընդ անարկիւղի ի ճանապարհ մի երթալ, եւ ընդ անսգամի հաց մի՛ ուտել". եւ նմանները։

2. (Ասոր. վճիռ Հգ.) "Որդեակ, հարցէ զքեզ իմաստունն գաւազանաւ. մի օծցէ անմիտն իւղով առնուշիւ զգլուխ քո."

3. (Հայ եւ Ասոր.) "Որդեակ որ բարի առնէ՝ բարի գտանէ. եւ որ այլոց (Ասս.՝ եղբօր) խորխորատ փորէ՝ ինքն անկանի ի նմա. (այլ ձգուր = Ասս. "անձամբ իւրով ընս.") — (Արաբ.) "Զի որ եղբօր իւրում խորխորատ փորէ, ինքն անկանի ի նմա. եւ որ ցանցս արկանէ՝ ինքն ըմբռնեսցի ի նոսա։"

Համեմատութիւնքս նշանակելէն ետքը, որ՝ ինչպէս ըսինք, շատ շատ կրնայ ցուցընել Ախիկարու նախնականին եբրայական նկարագիրն ու ոճը, կրնան քանի մը լեզուական եւ նման համեմատութիւններ բերուիլ նաեւ ուրիշ գրքէ մը։ Ախիկարու պատմութիւնը նինուէ կը դառնայ. ուստի շատ մը բացատրութիւններ կան ասորեստանեայ կեանքը պատկերացընող, որոնք կրկին կը գտնուին Դանիէլի գրոց մէջ, որ կը նկարագրէ բաբելական կեանքը։ Սակայն, ինչպէս կը տեսնուի՝ ասոնք լոկ պատահական են յաճախ եւ արդէն քիչ շատ ամէն արեւելեան պատմչաց յատուկ։ Այսպէս՝ օրինակի

համար՝ "Արքայ, յաւիտեան կեաց„ (Հայ՝ էջ 145) կամ (Հայ՝ էջ 126) "Ագուցի նմա բեհեզս եւ ծիրանիս եւ մանեակ ոսկի ի պարանոց նորա կապեցի„. (հմմտ. Դան. Ե, 16 "Եթէ կարիցես... զմեկնութիւն դորա ցուցանել ինձ, ծիրանիս զգեցցիս եւ մանեակ ոսկի ի պարանոցի քում։„) Երբ Փարաւոն թուղթ գրելով կը պահանջէ Սենեքերիմ որ օգնէն աշտարակ մը շինէ, Սենեքերիմ նեղ մնած "առաքեաց կոչեաց զնախարարսն„ որ խորհուրդ մը չկրցան տալ, կը կանչուի Նաթան ալ, որ "իբրեւ կարդաց զթուղթն ի ձայն բարձր աղաղակեաց եւ ասէ, Զայդ քանդ է՝ դէտն ոչ կարէն վճռել կամ տալ պատասխանի, եւ զիմարդ կարացից տալ պատասխանի.„ (հմմտ. Դան. Բ, 11 "Զի բան զոր արքայ հարցանէ՝ ծանր է. եւ այլ որ չիք որ պատմէ զայդ առաջի արքայի, բայց եթէ դիցն որոց ոչ է բնակութիւն ի մէջ ամենայն մեղեցաց։„) Երբ Ախիկար դեռնափորէն կ'ելլէ՝ "էին երեսք... այլագունեալ եւ գլուխ ...թաղկեալ, եւ բղջնկունք... իբրեւ զարծուոյ աճեցեալ.„ (հմմտ. Դան. Դ, 30 "զարքս նորա իբրեւ զառիւծուց մեծացան, եւ եղնդունք նորա իբրեւ զթռչնոց։„) Կրնանք նաեւ բացատրութեանց ուրիշ նմանութիւններ ալ գտնուիլ,[1] բայց նաեւ միայն այսչափ։ Նոյն իսկ Հար-

---

1 Այսպէս Հարրիս (էջ ԾԸ) յառաջ կը բերէ Խիկարի արարերէնին այն տեղն ուր կ'ըսուի թէ "մոգք, գէտք (աստեղագէտք) եւ իղձք„ ծանուցին Խիկարայ որ որդի պիտի չունենայ, կամ երբ Սենեքերիմ Փարաւոնի թուղթն առնելով խորհրդի կը կանչէ "զիշխանս, զմաստուսէրս, զմաստունս եւ զաստեղագէտս„ եւն, որոնց հետ կրնայ համեմատուիլ Դան. Բ, 2 "Ասէ թագաւորն. կոչեցէք զգէտս եւ զմոգս եւ զկախարդս եւ զքաղդեայս„, կամ Դան. Բ, 27՝ "զխորհուրդդ զայդ զոր արքայ հարցանէ, ոչ է իմաստանոց եւ մոգուց եւ գիտաց եւ ըղձից՝ պատմել առաջի արքայի„ եւն։ Սակայն նաեւ այս ընդհանուր նմանութիւնը միայն Արաբացւոյն յատուկ է, միւս օրինակները չունին,

բիս (էջ Ծ։—Կ) որ հաւանական կը դանէ երկու գրոցս մէկուն միւսին ծանօթ ըլլալն եւ Ախիկար աւելի հնագոյն կը դնէ քան Դանիէլի գիրքը, ի վերջոյ կը ստիպուի յայտարարել որ այսպիսի սերտ աղերս մը կրնայ խնդրոյ տակ ըլլալ, նկատելով այն պարագան որ ի վերջոյ Ախիկարի նախնական բնագրին մասին որոշ տեղեկութիւն չունինք։

Այսչափս՝ Հին Կտակարանի մասին։ Անցնինք Նոր Կտակարանի, որմէ չեն պակսիր նոյնպիսի համեմատութիւններ, մանաւանդ Աւետարանի մէկ երկու տեղեր։ Այս բանս ստուգիւ անհնար չէ։ Ախիկարի նախնական պատմութիւնն ու առածներն, որ Տովբիթայ ծանօթ էին, բնականապէս կը շրջէին ի Հրէաստան, նաեւ բերնէ բերան. եւ այս կամ այն ճամբով կրնային աւետարանչաց եւ առաքելոց ընտելական ու ծանօթ ըլլալ։ Առակներ նոյն իսկ Տեառն մերոյ սիրելի էին, որոնցմէ բազմաթիւ քանակութեամբ աւետարանաց մէջ կը գտնենք. այսպէս առակ Սերմանացանին եւ Որոմանց, (Մատթ. ԺԳ. Մարկ. Դ, 1 եւն.) Ծառայից թագաւորի (Մատթ. ԺԸ, 23 եւն.) Առն տանուտեառն (Մատթ. Ի, 1 եւն.) Երկու որդւոցն եւ Այգւոյն տանուտեառն (Մատթ. ԻԱ, 28 եւն, Մարկ. ԺԲ, 1 եւն.) Հարսանեաց թագաւորի (Մատթ. ԻԲ, 1 եւն.) Տասն կուսանաց (Մատթ. ԻԵ, 1 եւն.) Ծառայից (անդ՝ ԻԵ, 14—30.) Թղենւոյն (Մարկ. ԺԱ, 13 եւն.) Սամարացւոյն եւ Ղեւտացւոյն (Ղուկ. Ժ, 29 եւն.) Մեծատան (Ղուկ. ԺԲ, 16 եւն.) Չար ծառային, (Ղուկ. ԺԲ, 45 եւն,) Անպտուղ թզենւոյն (Ղուկ. ԺԳ, 6,) Կորուսեալ ոչխարին (Ղուկ, ԺԵ. 3,)

օրինակի համար հայն առաջին տեղը կ'ըսէ. "Զայն եղեւ ի չաստուածոցն„ թէ խիկար զաւակ պիտի չունենայ, եւ երկրորդ տեղը՝ թէ "առաքեաց ժողովեաց զնախարարսն իւր„ (տես էջ 126, 148)։ Նոյնպէս Սլաւականը՝ հայուն նման՝ "յայտնեցաւ ինձ յԱստուծոյ„ եւ "ժողովեաց զիմաստունս„։

Դատաւորին (Ղուկ. ԺԸ, 3 եւն.) եւ բաղմաթիւ ուրիշներ։ Աւետարանիչք յաճախ կը հաստատեն որ Տէր մեր "առանց առակի ոչինչ խօսէր", բայց նաեւ "այնպիսի առակօք խօսէր ընդ նոսա զբանն, որպէս կարող լինէին լսել.", եւ դարձեալ յետոյ աշակերտաց "մեկնէր զամենայն" (տես Մարկ. Դ, 33, եւ նմաններ։) Բնական էր արդ որ կրնային գտնուիլ, եւ ինչպէս Մեկնչաց ծանօթ է՝ կը գտնուին, առակաց մէջ նիւթեր որ ժողովրդեան ծանօթ պատմութիւններ էին, առածի կարգ անցած դէպքեր եւ նմաններ, զորոնք նոյն իսկ Տէր մեր գործածեց իւր վարդապետութիւնն "առակաւ" ուսուցանելու համար։ Եւ երբ այսպիսեաց աղբիւրը գտնենք նախաքրիստոնէական եբրայական յիշատակարանի մը մէջ, բնական է որ այն աւելի լուսաւորութիւն մ'ալ տայ յիշեալ առակին եւ առածին։ Այս կերպով ոչ անհնար եւ ոչ զարմանալի է, եթէ Աւետարանի առակաց մէջ ակնարկութիւն գտնենք Ախիկարու նախնական պատմութեան, ինչպէս գտանք Տոբիթայ քով։

Ամենէն աւելի մտադրութիւն ըրած են քննիչք Զար կամ Անհաւատարիմ ծառային առակին, որուն նմանութեան՝ կրնայ ըսուիլ նոյնութեան Ախիկարու պատմութեան հետ՝ նախ միտ դրաւ Ջէմս գիտնականը. եւ անկէ ետքը կ'ընդունին ամէն քննիչք, ինչ կարծեաց եւ ուղղութեան ալ տէր ըլլան[1]։ Այս առակն որ կրկին ձեւով կայ Աւե-

---

1 Մատթ. ԻԴ, 48—51. "Ապա թէ ասիցէ ծառայն չար՝ ի սրտի իւրում, Տէր իմ յամէ զգալ, եւ սկսանիցի հարկանել զծառայակիցս իւր, ուտիցէ եւ ըմպիցէ ընդ արբեցողս. գայցէ տէր ծառային այնորիկ՝ յաւուր յորում ոչ ակն ունիցի, եւ ի ժամու յորում ոչ գիտիցէ. եւ կտրեսցէ զնա ընդ մէջ, եւ զբաժին նորա ընդ կեղծաւորս դիցէ. անդ եղիցի լալ եւ կրճել ատամանց"։ — Ղուկ. ԺԲ, 45—46. "Ապա թէ ասիցէ ծառայն այն ի սրտի իւրում. յամէ տէր իմ ի գալ. եւ սկսանիցի հարկանել զծառայն

տարանի մէջ, կը պատմէ թէ անհաւատարիմ ծառայ մը յուսալով որ "յամէ տէր... ի գալ", կը սկսի "հարկանել զծառայսն և զաղախնայսն, ուտել և ըմպել և արբենուլ." սակայն յանկարծ կու գայ տէրն "յաւուր յորում ակն ոչ ունիցի" եւ ծառայն կ'առնու իւր պատիժը՝ "ընդ մէջ կարեսցէ զնա" եւն։ Արդ ի՞նչ դէպք կ'ակնարկէ այս առակը։ Յայտնապէս Ախիկարու եւ Նաթանայ պատմութիւնը։ Վերջնոյս հնարիւրն Ախիկար մահուան դատապարտուած, Նաթան ապահով է որ ալ տէրը պիտի "յամէ ի գալ", եւ "փոխանակ լալոյն՝ ժողովեաց զգուսանս եւ արար ուրախութիւն մեծ, եւ զծառայս և զաղախնայս լուրջրէր, փոնջէր դառնապէս յոյժ", նաեւ Ախիկարու կինը կ'ուզէր յափշտակել, եւն։ Սակայն մեռած համարուած Ախիկարը չկարծուած օրն ու ժամը յանկարծ եկաւ՝ կրկին լոյս ելլելով գեռնափորէն, եւ Նաթան առաւ իւր պատիժը, բաց ի անկէ որ հրաման եղաւ "գան հարկանել ի թիկունս եւ ի փոր նորա", այլ նաեւ որ ի վերջոյ "ի նմին ժամու ուռեցաւ Նաթան եւ պատառեցաւ" (հմմտ. "ընդ մէջ կարեսցէ զնա։") Վերջաւորութեան եւ պատժին նմանութիւնը կը մեծնայ, եթէ Մատթէի բացատրութիւնն "Կարեսցէ զնա ընդ մէջ, եւ զբաժին նորա ընդ կեղծաւորս (անհաւատս) դիցէ, անդ եղիցի լալ և արձակել ատամանց." (հմմտ. Նաեւ Մատթ. ԻԲ, 13,) եւ միւս կողմանէ Տովբիթայ գրոց Ակիկարու եւ Նադանայ մասին բաժին հետ՝ "Եւ էնոյ փոխանակ նորա ի խաւարն" եւն, որով հաւանական

եւ զաղախնայս, ուտել եւ ըմպել եւ արբենալ. եկեսցէ տէր ծառային այնորիկ՝ յաւուր յորում ակն ոչ ունիցի. եւ ի ժամու յորում ոչ գիտիցէ. ընդ մէջ կարեսցէ զնա. եւ զման նորա ընդ անհաւատս դիցէ։"

կ'երևայ թէ այսպէս երևաւ Ախիկարու նախնականին մէջ վերջաւորութիւնը, թէեւ արդի փոփոխեալ ձեւը ("Խիկար") քիչ մ'այլայլած է. ոմանք աւելի մեղմած են մահուան ձեւը[1]:

---

1 Այսպէս "Եսովպայ" - Խիկարի քով "Եննոս" (Նադան) սրտի ցաւէն կը մեռնի. ուրիշ խմբագրութեան մը համեմատ՝ (տես Benfey, Kleine Schriften, p. 191) խղճի խայթէն դնաց կախուեցաւ։ — Հարբիս (էջ կԳ-կԴ) Նադանայ մահուան որ "ուռեցաւ եւ պատռեցաւ" համեմատութեան կ'ուզէ բերել նաեւ Յուդայի մահուան պարագաները, որ սակայն ընդունելի չէ։ Յուդայի մահը կը պատմէ Մատթ. ԻԷ, 3–9, որուն համեմատ Յուդայ զղջալով ըրածին վրայ՝ "ընկեց զարծաթն ի տաճարին, եւ չոքեալ խեղդեցաւ", իսկ քահանայապետք այն սակով գնեցին "զագարակն բրտի ի գերեզման օտարաց", եւ "կոչեցաւ ագարակն այն՝ ագարակ արեան մինչեւ յայսօր։" Երկրորդ տեղեկութիւնն է Պետրոսի առաքելոյ խօսքը (Գործք Առաք. Ա, 18–19), "Այս ստացաւ դեւաղ ի վարձուց անիրաւութեան. եւ ուռուցեալ (այսպէս հայն՝ ըստ ոմանց, յոյնը՝ πρηνὴς γενόμενος, "անկեալ գահավէժ", բայց անշուշտ ուղղելու է πρησθεὶς "ուռուցեալ") հերձաւ ընդ ՄԷՋ, եւ հեղաւ ամենայն փոր նորա. եւ յայտնի եղեւ ամենեցուն որ բնակեալ են յԵրուսաղէմ, մինչեւ կոչել դեւաղէն այնմիկ բարբառով իւրեանց Ակեղդամա, այսինքն է՝ դեւաղ արեան։" Որչափ ալ ասոնք մանրամասնութեանց մէջ տարբեր երեւան, յատկապէս Մատթէի "խեղդեցաւն" ու Պետրոսի "ուռուցեալ հերձաւ ընդ մէջ", դժուար չէ համաձայնցընելը։ Աւելի դժուար է՝ համաձայնցընել Ս. Գրքէն դուրս եղած աւանդութիւնն առ Պապիասայ, որ կը պատմէ թէ Յուդայի "այնչափ ուռեցաւ մարմինն որ չջիւլ չէր կրնար, կառքի մ'ալ անհոգութեամբ անցած ժամանակ՝ կառքին տակն ինկաւ, այնպէս որ փորոտիքն դուրս թափեցաւ։" Եւ սակայն այս ամենը պատճառ մը չէ, որ ընդունինք թէ Յուդայի "մահուան պատմութիւնը նմանութիւն է մահուան Նադանայ", եւ ասով Ախիկարու պատմութիւնը բանալի մ'ըլլայ յիշեալ պարագաները պարզաբանելու, ինչպէս կ'ընդունի Հարբիս, թէեւ նաեւ իրը պարզ "հաւանական"։

Ուրիշ համեմատութիւններ ալ եղած են գիտնականներէն, բայց այնպէս հաստատուն կռուան մը չունին շատերը[1]։ Զանց առնելով զասոնք՝ յիշենք ուրիշ առակ մ'որուն համեմատութիւնը շատ աւելի հաւանական է։ Այս առակն է Անպտուղ թզենւոյն առակն, ինչպէս յաջորդէս կը տեսնուի։

Աղուկ. ԺԳ. 6—9։	Ախիկար (Հայ՝ էջ 160—1 = Ասոր.)։
Ա՜ոյ է՝ ղ՚ոռ՚ոկ ղայ. Թզենի մի էր ուրումն տընկ՚	Որդեակ եղեր ինձ որպէս արմաւենի (Արաբ.

1 Այսպէս գիտնական մը (ի Թերթին Revue biblique 1898 Ապրիլ) կը համեմատէ Փարիսեցւոյն մատածած Մագդալենացւոյ զՑիսուս օծելուն առթիւ (Ղուկ. Է, 39), որ "ասէր է գրա է՚ր՝ Սա թէ մարգարէ որ էր, ապա գիտեր թէ ո՞վ կամ որպէս՞ ոք կին ներկեալ է ոա, զի մեղաւոր է՚։" Փարիսեցին ըստ այսմ միտքը բերած էր Ցիս՚ մը թէ արդար մը մեղաւորի մը պէտք չէ որ մերձենայ եւ իւղով օծէ, ինչպէս Ախիկարի վէճերը՝ "Որդեակ, հարցէ զքեզ իմաստուն դաւազանաւ, զի՝ օծեսցէ անմիտն է՚ղ՚ով անուշ-գինւ՚ով։" Բայց այսպիսի համեմատութիւն մը բռնազբօսիկ է։ — Հարրիս (էջ ԿԷ) կը յիշէ ուրիշ համեմատութիւններ ալ, որ նոյն կարգի են։ Օրինակի համար Ախիկարու առածս՝ "Ատուած ընդ տկարին է զի զարմացուսցէ զհզօրն" (զոր Հայերէնին եւ Ասորւոյն մէջ չենք գտներ), հմմտ. Ա. Կորնթ. Ա, 27՝ "Եւ զտկարս աշխարհիս ընտրեաց Ատուած զի յամօթ արասցէ զհզօրս"։ — Կամ առակս՝ "Այլ եւ աղքատին ի նեղութեան եւ խօսեաց զնմանէ առաջի Արքայի եւ խնամ կալ փրկել զնա ի բերանոյ առիւծուն" ըստ Արաբականին, ուր Հայերէնն (էջ 135) ունի՝ "Որդեակ, ոչ՚ռ՚ի ռ՚ոռ՚ոյ է՚ ոչ՚ռ՚ի գ՚ոռ՚ոյ, աւգնական լեր ընկերին քոյ, զի որդեա՚ է՚ բերանոյ ոչ՚ի՚ոյ զերծուսցես զնա"։ (Ասորին աւելի համառօտ)։ Արդ շատ լաւ պարզաբանութիւն մըն է առածս Պաւղոսի առաքելոյն մէկ խօսքին (Բ. Տիմ. Դ, 17) "յառաջնումս ոչ՚ի՚ն ոչ ոք ինձ ի Թիկունս եկաց . . . այլ Տէր օգնեաց ինձ եւ զօրացոյց զիս . . . եւ ազատեցայ է՚ն ի բերանոյ առիւծուն"։ — Ախիկարու առածին (Հայ՝ էջ 129) "Ընդ անոգի հոգ՚ի՝ ոչ՚ի՚ն" կը գտնենք համեմատական մը Պաւղոսի քով ալ (Ա. Կորնթ.

կեալ յայգւոջ իւրում. եւ եկն խնդրել պտուղ ի նմա-նէ՝ եւ ոչ եգիտ: Ասէ ցայգեգործն. Ահա՝ երեք ամք են՝ յորմէ հետէ գամ խնդրել պտուղ ի թզենւոջդ՝ եւ ոչ գտանեմ. արդ՝ կտրեա զդա, ընդէ՞ր եւ զերկիրդ խափանէ: Նա պատասխանի ետ եւ ասէ. Տէր, թող զդա՝ այս ամ եւս, մինչեւ շուրջ զդովաւ բրեցից՝ եւ արկից աղբ. թերեւս արասցէ պտուղ. ապա թէ ոչ՝ յամէ եւս հատցես զդա:

"ծառ")՝ որ բուսեալ էր յեզը գետոյն. [յորժամ պտուղն հասանէր՝ նա ի գետն անկանէր[1]:] Եկեալ տէրն ծառոյն առ ի կտրել զնա, եւ ասէ ծառն՝ թող զիս յայսմ տեղւոջս[2], զի միւս ամի բերից պտուղս: Ասէ տէր ծառոյն՝ Մինչեւ ցայսաւր չեղեր ինձ պիտանի. այլ ոչ պիտանացիս:

Վերջապէս համեմատութիւն մ՚ալ կը մնայ որ նոյնպէս հաւանական է, առած մ՚որ յամենայն

Ե· 11) "Եթէ ոք եղբայր անուանեալ կամ պոռնիկ իցէ, կամ կռապարիշտ, կամ ագահ, կամ բամբասող, կամ արբեցող, կամ յափշտակող, ընդ այնպիսոյ՝ հաց մի՝ ուտիցէ՝

1 Միայն Հայերէնն ունի փակագծեալս, զոր ջնջելու է, վասն զի անյարմար է եւ ամբողջին իմաստն ալ կը խանգարէ:

2 Այսպէս Հայրերէնը "յայսմ տեղւոջ", որ շատ լաւ չէ. լաւագոյն կ՚ըլլար "զայս ամ" կարդալ: Ասորին այսպէս ունի՝ "Որդեակ եղեր ինձ որպէս արմաւենի որ կայր (տընկեալ) առ գետով, եւ իբրեւ եկն տէր նորա կտրել զնա, ասէ ցնա՝ "Թող զիս միայն զայս ամ, եւ բերից քեզ պտուղ զեղջերս.," (κεράτιον, եղջիւրենի:) Եւ տէր նորա ասէ ցնա՝ "Զեղեր դու պիտանի յայնմ որ քեզ անկ էր, զիա՞րդ եղիցես պիտանի յայնմ որ չէ քեզ անկ:" Իսկ Արաբացին այսպէս ունի՝ "Որդեակ եղեր որպէս զծառն որ անպտուղ էր՝ առ ջրով. եւ իբրեւ կամէր տէր նորա կտրել զնա, ասէ ցնա՝ "Ցուր զիս յայլ տեղի, եւ եթէ ոչ բերից պտուղ, կտրեա զիս,," Եւ տէր նորա ասէ ցնա՝ Դու որ առ ջրովդ էիր ոչ բերեր պտուղ, զիա՞րդ բերիցես եթէ յայլուս տեղւոջ իցես,," — Ահա օրինակ մ՚ալ պէսպիսութեան օրինակաց եւ խմբագրութեանց արդի Խիկարի պատմութեան եւ առածներուն:

դէպ Ակիկարու նախնականին կը վերաբերի եւ զոր յառաջ բերուած կը գտնենք ի Թղթին Պետրոսի առաքելոյ (Բ. Պետր. Բ, 22) այսպէս՝ "Եկեալ ի դէպ նոցա ճշմարիտ առակն զիօնոբիեան եթէ Շուն դառնայ անդրէն ի փսխած իւր եւ Խոզ լուացեալ՝ ընդ գիղն Ռոռոբելոյ." (Ὃς λουσαμένη εἰς κυλισμὸν βορβόρου.) Հոս բուն երկու առակ յառաջ կը բերուին իրարու կից. առաջինը "զգօնութեան" գրքէն է (Առակք Ի.Զ, 11.) բայց երկրորդն ուրիշ առած մըն է, որուն նոյն իսկ իմաստը լաւ հասկըցնալու համար համեմատելու է Ակիկարու առածն, որուն առածներէն մին է։ Միայն թէ վերջնոյս արդի օրինակները պէսպիսութեամբ ունին։ Հայերէնը (էջ 160) այս ձեւով է՝ "Որդեակ զխոզն ի բաղանիսն դարձն, եւ նա անկեալ ի մուրդն (թ. 92 "մուրատն." Ven. "մուրան") Ռոռոբէր ասելով՝ Դուք ի ձերդ լուացէք եւ ես յիմն։" Ասորին այսպէս կը բացատրէ՝ "Որդեակ, եղեր ինձ որպէս զխոզ, զոր տարան ի բաղանիս, եւ իբրեւ ետես ապմուտ ինչ՝ անկեալ ի նա լուացար եւ գոչէ ցընկերսն՝ Եկայք լուացարուք։" Հոս ամէնէն լաւ պահած է նախնականն Ակրաբացին, որուն քով այսպէս է առակը՝ "Որդեակ, արարեր որպէս զխոզն, որ չոքաւ ի բաղանիս ընդ ապնուականս, եւ ելեալ արտաքս՝ ետես տիղմ՝ շարահոտ՝ անկեալ թաւալէր ի նմա։" Ասկէ նախ կը հետեւի "խոզ լուացեալ" (ὃς λουσαμένη) պէտք չէ հասկընալ՝ "խոզ լուացած", այլ "...որ լուացուելու կ'երթայ" (յունարէնն այսպէս ալ կրնայ հասկրցուիլ։) Արդ այս առակը, որ այնպէս կը լուսաւորէ Պետրոսի առաքելոյ յիշած "ճշմարիտ առակն" (— որով անոր ուրիշ տեղէ մը առնուած բլլալը կը հաստատուի որոշ կերպով, —) յամենայն դէպս Ակիկարու նախնականներէն էր։ Հետաքրքրական պարագայ մըն ալ է որ, ինչպէս վերն երկար խօսեցանք, Ակիկարու առակները Յունաց թարգմանութեամբ ծանօթա-

ցուցած կ'ըսուի Դեմոկրիտոս. եւ ճիշդ Դեմոկրիտոսի անուամբ կը յիշէ համանման առակ մը նոյն Կղեմէս Աղեքսանդրացի (Clem. Alex. Protrept. p. 75.) այսպէս՝ "Զի ասեն թէ խողից առաւել դիւր լինի ի տղմի քան ի ջուր սուրբ, եւ մլեգնեալ դիմեն յաղբեւս որպէս ասէ Դեմոկրիտոս„ (δες γὰρ φησιν ἥδονται βορβόρῳ μᾶλλον ἢ καθαρῷ ὕδατι καὶ ἐπὶ φορυτῷ μαργαίνουσι κατὰ Δημόκριτον.) Միայն թէ կրնայ ըսուիլ որ ասոր առաջին մասը թերեւս սովորական առած մըն էր, եւ միայն վերջինը յատուկ է Դեմոկրիտի, ինչպէս որ միայն վերջինը կը յիշէ Պլուտարքոս (Plutarch, De Sanitate p. 14), այսինքն՝ "խողից մլեգնելոց յաղբեւս, որպէս ասէ Դեմոկրիտոս„ (συσὶν ἐπὶ φορυτῷ μαργανούσαις, ὡς ἔφη Δημόκριτος.) Առածս այնուհետեւ յունական մատենագրութեան մէջ ուրիշ տեղ ալ կը կրկնուի։ Ըստ այսմ Աքիկարու առածն ստուգիւնոյն հնութիւնն ունի, եւ կապ ունի Պետրոսի առաքելոյ յիշած առածին հետ։ Միայն թէ կրնայ շատ լաւ ըլլալ որ առաքելոյն ծանօթ ըլլայ այն ուրիշ տեղէ մը, ժողովրդեան բերնէն եւն, եւ ոչ ուղղակի Աքիկարու նախնականէն, թէեւ վերջինս ալ անհնար չէ։

Այսչափ բաւական համարինք Աքիկարու նախնականին եւ Ս. Գրոց այլեւայլ տեղերուն համեմատութեանց մասին։ Նմանութիւններ գտանք նաեւ Տովբիթայ քով, որ ստուգիւ գործածած է զԱքիկար, նմանութիւն Անհաւատարիմ ծառային առակին հետ՝ որ նոյնպէս ապահովապէս Աքիկարու հետ կապ ունի, իսկ թգենւոյն առակը միայն հաւանօրէն։ Նմանութիւններ գտանք դարձեալ Սիրաքայ, Առակաց, Սաղմոսի, Դանիէլի եւ Պետրոսի Բ. թղթոյն եւն այլեւայլ տեղեաց հետ, որոնք սակայն աւելի կամ նուազ խնդրական կը մնան փոխառութեան եւ առաջնութեան տեսակէտով։ Քանի մը բան ալ յաջորդաւս կը նշանակենք։

7.

Նախընթացներով ամէն տարակուսէ ազատ կը մնայ Ա.քիկարու պատմութեան նախնականին հնութիւնը, որ կանխագոյն՝ գոնէ համաժամանակեայ՝ բլլալու է Ցովբիթայ գրոց. բնականապէս նախաքրիստոնէական գրուածք մ՝որ երբայական շրջանին կը վերաբերէր. այնչափ սերտ կապ գաղափարաց գտանք ասոր եւ Ս. Գրոց այլեւայլ տեղերուն մէջ։ Ասով նաեւ հաւանական կ՝բլլայ որ նախնական երբայերէն կամ գոնէ արամերէն գրուած էր, եւ ասով վերջնականապէս ջնուած կ՝բլլայ այն գիտնոց կարծիքն (Մայսնէր եւն), որոնք "Եսովպի" աւելի առաջնութիւն կարծեցին տալ՝ զայն համարելով Ա.քիկարու պատմութեան հնագոյն ներկայացուցիչը։ Բայց արդ, ինչպէս արդէն տեսանք, "Եսովպ"-Խիկար բոլորովին այլափոխ եղած է, դէպքը նինուէէն Բաբելոն փոխադրուած, շատ մասամբ յունացած եւ այն ձեւին բերուած որ ջնջուած են անկէ բոլոր յիշեալ նմանութիւնք նիւթի եւ գաղափարաց Ցովբիթայ եւ այլ Ս. Գրոց յիշեալ տեղերուն հետ. օրինակի համար անհաւատարիմ ծառայի առակն, թզենւոյն առակն եւ բոլոր նմաններն անհետ եղած են հոն։ Փարաւոնի տեղ անցած է "Նեկտենաբոս"՝ վերջին Փարաւոնն, որ ինքնին աւելի ուշ ժամանակ մը կը ցուցնէ, եւ այլ այսպիսի բաղմաթիւ պարագաներ։

Ըստ այսմ կարեւոր է յատկապէս աչքի առջեւ ունենալ այն կէտը, որ Ա.քիկարու նախնականն ապահովապէս Եբրայեցւոց արտաքին մատենագրութեան արդասիք մըն էր, այն բաղմաթիւ նախաքրիստոնէական արտադրութիւններէն Հրէից, որոնց շատը կորսուած, բայց փոքր մասմ՝ալ՝ թէեւ յաճախ այլեւայլ փոփոխութեամբ՝ հասած է մեզի. Ասոնց հետ Ա.քիկար ալ նոյն նկարագիրն ունէր։ որչափ ալ արտաքին նիւթերով՝ միշտ տոգորուած

եւ ապդուած Աստուածաշունչ մատեաններու գաղափարներով, բացատրութիւններով, նաեւ ուր ուղղակի փոխառութիւն չկրնայ ապացուցուիլ։ Թէ ստուգիւ այս նկարագիրն ունէր Աքիկարու նախնականը, ապահով է. եւ նոյն իսկ արդի այլակերպեալ խմբագրութիւնքն եւ օրինակները պահած են շատ բան, ինչպէս տեսանք։ Սակայն եթէ ուզուի՝ կրնան այս կարգի ապացոյցներ կրկնապատկուիլ։ Առնունք օրինակի համար միայն Հայերէնին առածներու առաջին շարքը, կամ Խիկարի վարդապետութիւնն, եւ կը տեսնենք չափազանց մեծ նմանութիւն գաղափարաց՝ յատկապէս Ս. Գրոց առակաշատ գրութեանց հետ, գաղափարներ եւ առակներ որոնք ի հարկէ ժողովրդեան ալ բերանն բլլալու էին յաճախ ի Հրէաստան։ Ահա շարք մ՝այսպիսի նմանութեանց, յաճախ այնպէս լիակատար նոյնութեամբ որ յայտնապէս փոխառնուած են՝ այս անդամ անշուշտ Ս. Գրէն. վասն զի նախ որ՝ խնդիր է թէ այս ամէնը կամ նախնականին մէջ, եւ երկրորդ որ՝ արդի խմբագրութիւնք (հոս Հայերէնը) յաճախ ճոխացած են նոր տարրներով, եւ յատկապէս առածները բնական էր որ ճոխանային Ս. Գրոց առածներէն եւ վճիռներէն։ Այս կարգի խնդրոց մէջ միշտ զանազանելու է նախնական բնագիրն եւ յետագայ խմբագրութիւնքն իրենց զարգացումներով։ Ահա քանի մը համեմատութիւնք։

Ս. Գիրք։	Աքիկար (Հայերէնը)։
1. (Ծ-ՂԷԼ, 3.) Թարմի է երթալ ի տուն սգոյ՝ քան երթալ ի տուն արբեցութեան, զի այն ինքն է կատարած ամենայն մարդոյ։	1. (Էջ 131.) Որդեակ, մի թողուլ զլալին եւ երթալ ի հարսանիսն. զի ամենեցուն մահ առաջի կայ եւ պատուհաս մեծ է։
2. (Ա—ԷԼ ԺԸ, 24.) Լաւ է բարեկամ մերձաւոր քան զեղբայր հեռաւոր։ — Հմմտ. Ի։, 11 "Լաւ է բարեկամ մերձաւոր քան եղբայր ի հեռաստանէ բնակեալ։"	2. (Էջ 136.) Որդեակ լաւ է բան իմաստնոյ յարբեցութեան՝ քան զբան անմտի ի ծարաւութեան կամ լքջութեան. լաւ է ծառայ ուղիղ (ձոգբ.

3. (Ա—։+ ԻԳ., 13.) Մի խնայեր խրատել զտղայ քո. զի թէ հարկանես զնա գաւազանաւ ոչ մեռանի. դու հարկանես զնա գաւազանաւ, բայց զանձն նորա փրկեսցես ի մահուանէ։

"զորդդ")՝ քան ազատ եւ սուտ. լաւ է բարեկամ մատեւոր՝ քան եղբայր (ձեռգր. "եղբայրդ") հեռաւոր։

3. (Էջ 129 ըստ Bod.)[1] Որդեակ զդան որդւոյ քո մի խնայեր, զի դան մանկան այնպէս է որպէս աղբն ի պարտիզի... զի եթէ հարկանես գաւազանաւ մի կամ երկուս հանդարտի, բայց ոչ մեռանի. բայց եթէ թողուս զնա ի կամս իւր՝ դող լինի եւ տանեն զնա ի կախումն եւ ի սպանումն եւ լինի քեզ նախատինք եւ բեկումն։

4. (Ա—։+ ԻԴ., 17.) Եթէ կործանեսցի թշնամին քո՝ մի ոտն հարկանիցես. եւ ի գայթագղել նորա մի հպարտանար։

4. (Էջ 129.) Որդեակ եթէ տեսանես զթշնամին քո գլորեալ՝ մի ծաղր առնել զնա. զի եթէ կանկնի նա՝ չար հատուցանէ քեզ։ (Ասոր. "Որդեակ մի նախանձիր ընդ յաջողութիւն թշնամւոյ քո եւ մի ուրախ լինիր ընդ թշուառութիւն նորա։)

5. Ա—։+ ԻԵ., 17.) Մի՛ կարի յաճախեր ոտիւք քովք

5. (Էջ 138.) "Որդեակ մի յաճախեր երթալ (ձեռգր.

---

1 Այս առածը լաւ օրինակ մնն է՝ ի միջի այլոց՝ այս կարգի առածներու փոփոխուելուն, զարգանալուն եւ ամբանալուն։ Մենք գրինք ըստ Բոդլեան ձեռագրին։ Վենեկոյն (Ven.) այսպէս ունի ռամկացած եւ աճած՝ "Որդեակ զորդիդ ի ծեծ մի խնայեր, զի ծեծ մանկան այնպէս է որպէս աղբն ի պարտիզի, եւ որպէս կապն եւ մատնեհար ի քսակի. եւ որպէս կապն ի իշուն ոտքն՝ այնպէս աւգուտ է ծեծ աղջկին. զի թէ ծեծես գաւազանաւ մի կամ երկուս՝ նայ խելաւքանայ հանդարտութեամբ, ոչ մեռանի. բայց եթէ թողուս՝ եւն։ Ի հարկէ Բոդլեանն ալ ճոխացած է, վասն զի մեր կարծեաց "աղբն ի պարտիզի", "մատնեհար ի քսակի" եւ "կապն յիշոյն ոտքն" (զորոնք ունի Bod. ալ) լեզուի աղաւաղութիւն կրած են։

առ բարեկամ. գուցէ յա-
գիցի քեւ, եւ ասիցէ զքեզ։

6. (Ա-ՆԻ ԻԶ, 27.) "Որ
փորէ խորխորատ ընկերի
իւրում՝, ինքն լցցէ զնա.
եւ որ գլէ վէմ՝ յանձն իւր
գլեսցէ։„ — Հմմտ. Սէր-ի,
ԻԷ, 29 "Որ փորէ խորխո-
բատ՝ ի նոյն անկցի. որ դնէ
որոգայթ՝ ի նոյն ըմբռ-
նեսցի։„

7. (Ա-ՆԻ Լ, 17) Ակն
որ արհամարհէ զհայր եւ
անարգէ զծերութիւն մր,
խլեսցեն զնա ագռաւք ձո-
ւոց։ — (Միւսներու նման-
ներ ալ այլուր։)

8. (Սէր-ի ԺԲ, 10.)
Լուար ինչ բան՝ մեռցի
անդէն ի սրտի քում՝. պինդ
կաց որ ոչ հերձու եւ տա-
տաքս ելանէ։

9. (Սէր-ի ԺԳ, 26—27.)
Ի սխալել մեծատանն՝ բա-
զում՝ են պաշտպանք, իսկ
աղքատին եւ ոչ մի։ Խօսե-
ցաւ մեծատունն անարա-
ժանս, եւ ետուն նմա իրա-
ւունս։ Խօսեցաւ տառա-
պեալն եւ սաստկակոծ ա-
բարին զնա. բարբառեցաւ
իմաստութիւն, եւ ոչ
տուաւ նմա տեղի, եւն։

10. (Սէր-ի Ի, 20.) Լաւ
է յոտից գայթագղել քան
ի լեզուէ, եւն։

"Երթայր„) ոտիք ի տուն
բարեկամի քո. գուցէ ա-
տիցէ զքեզ։

6. (ԷՀ 161.) "Որդեակ
որ բարի առնէ՝ բարի
գտանէ. եւ որ այլոց խոր-
խորատ փորէ՝ ինքն անկանի
ի նմա. (ձոգր. Canon եւ
որ փորէ խորխորատ ընկերի՝
անձամբ իւրով ընու.„ =
Ասոր.) Կատարի բարին ի
բարի եւ չարն ի չար։„ (Ա-
բար. առելի նման՝ տես վերը։)

7. (ԷՀ 158.) Որդեակ.
շունն որ զորսն ինքն ուտէ՝
կերակուր գայլոց եղեցի։
Աչք որ ինձ լոյս ոչ տայ՝
ագռաւք փորեն (Bod., այլք՝
"ծեծեն„) զնա։ Ձեռք որ
ինձ ոչ աւգնեն՝ ուսովք
հատցեն զնա։

8. (ԷՀ 134.) Որդեակ
եթէ լսես բան չար զու-
մեքէ, թաքո զնա ի սրտի
քում՝ կանգուն։ Էր, զի այն
չարն մեռանի եւ բարին
կատարի։ — (Ղմաններ՝
յաճախ։)

9. (ԷՀ 136.) Որդեակ,
մարդ որ ստացուածս եւ
ինչս բազում՝ ունի, կոչեն
զնա իմաստուն եւ առա-
քինի. եւ որ ինչս պակաս
ունի՝ կոչեն զնա անմիտ եւ
անարգ, եւ ոչ ոք պատուէ
զնա. — (Ղմաններ այլուր,
զոր օր. էՀ 128՝ "Որդեակ,
մեծատան որդին աւձ կե-
բաւ՝ ասեն զեղ է նմա.
աղքատին որդին եկեր՝ եւ
ասեն ի սովու կերաւ։„)

10. (Երթոպ. ԺԳ.) "Որ-
դեակ, լաւ է գայթակղել
ոտիւք քան լեզուաւ, եւ
մի՝ հաներ բան ի բերանոյ

11. (Սէր՝ Իէ, 28.) Որ ձգէ քար երկնապող՝ ի գլուխ իւր ընկենու։

11. (Էջ 157.) "Որդեակ եղեր ինձ որպէս այն որ ձգեաց նետ յերկինս եւ ոչ կարաց հանել ի վեր. այլ զանաւրէնութիւն իւր շահեցաւ. զի դարձաւ նետն ի գլուխ իւր։"

12. (Սէր՝ ԻԹ. 29.) Լաւ են կեանք ազքատի ընդ յարկաւ գերանաց իւրոց՝ քան թէ կերակուրք պայծառք ի տունս այլոց։

12. (Էջ 131.) Որդեակ՝ թէպէտ եւ քաղցեալ իցես՝ որ հաց չէ քո՝ մի ուտիցես"։ — (Եւ նմաններ, զոր օր. էջ 135 "Որդեակ՝ չկուշեն գքեզ՝ մի երթալ ի պատիւ" եւն։)

13. (Սէր՝ Լ, 20.) Մի տար այլում զինչս քո, զի մի զղջացեալ կարօտասցիս նոքօք։

3. Էջ 137.) "Որդեակ, զինչս քո առանց մեւրհակի եւ վկայի մի տալ. գուցէ ուրանայ եւ դու ապաշաւես"։

14. (Սէր՝ Լ, 31.) Եթէ իցէ քո ծառայ՝ եղիցի իբրեւ զքեզ, զի արեամբ ստացար զնա։ Եթէ իցէ քո ծառայ, կալ զնա իբրեւ զեղբայր. զի որպէս անձին քո, այնպէս կարօտասցիս նովաւ։

14. (Էջ 132—133.) "Որդեակ. մի սիրել զորդին քո առաւել քան զծառայն քո. զի ոչ գիտես եթէ ո՞ի նոցանէ պիտանի լինի քեզ։

15. (Սէր՝ ԽԱ, 15—16.) Հոգ տար վասն անուան, զի այս մնայ առ քեզ առաւել քան զհազար մեծամեծ գանձս ոսկւոյ։ Բարի կենաց թիւ ոչ գոյ աւուրց, եւ բարի անուն մնայ յաւիտեան։

15. (Էջ 134.) "Որդեակ, լաւ է անուն բարի, քան զտեսակ ցանկալի. զի գեղեցկութիւն ապականի. եւ անուն բարի մնայ յաւիտեան։

Ահա մեծ շարք մ՝առածներու, որոնք նոյն գաղափարներով կը ներկայանան՝ զորոնք սովոր ենք

---

1 Վերն արդէն առիթ եղաւ խօսելու ասոր մասին, որ Հայերէնին մէջ կը պակսի, եւ որ առածներու հաւաքմանց մէջ մտած է Սողոմի եւ Մաքսիմոսի անուամբ։

գտնել Ս. Գրոց առածներուն մէջ, ինչպէս համեմատելու տեղերը նշանակեցինք։ Եթէ ուզէինք այս համեմատութիւնքը կրնայինք կրկնապատկել[1]։ Մեր նպատակին համար այսչափն ալ բաւ է՝ ցուցնելու որ Ա.քիկարու նախնականը ստուգիւ երբայական գրուածք մըն էր։ Վերը նշանակուածներէն ոմանք Ս. Գրքէն փոխառեալ են յայտնապէս (զոր օր. Թիւ 2, 3 եւն.) կան նաեւ ուրիշ դէպքեր ուր նոյն երեւոյթը կը տեսնուի[2]։ Եւ այս բնական է։ Հայերէնին (— նոյնպէս Ասորերէնին եւ Արաբացւոյն եւն —) առածներէն մաս մը միայն նախնականին կը վերաբերէր. միւսները յետսամուտ են, որոնց մէջ բնական է որ Ս. Գրոց առածներն առատութեամբ գտնուէին։ Առածներուս եւ ոչ կէսը հաւասարապէս կը գտնուի Հայոյն, Ասորւոյն, Արաբացւոյն եւ Սլաւականին քով. որով գրաւական մ'ունենանք անոնց հնութեան եւ նախնականին վերաբերելուն. միւսները մասամբ միոյն, մասամբ միւսին քովն են, եւ դիւրաւ ուրիշ տեղերէ կրնայինք գալ մտնել Ա.քիկարու առածներու շարքին մէջ։

---

1 Օրինակի համար (էջ 128) "Որդեակ, կցորդ լեր առն իմաստնոյ որ իմաստուն լինիս որպէս զնա, եւ մի լինիր կցորդ անզգամի եւ անմտի„ եւն. — (էջ 130.) "Որդեակ, սիրեա զՏէրն որ ծնաւն զքեզ, եւ զանէծս հաւր եւ մաւրքո մի առցես„ եւն. — (էջ 131) "Որդեակ, մի առնուլ կշռով մեծ եւ մի տալ փոքր կշռով„. — (անդ) "Որդեակ, մի երդնուլ սուտ, զի մի յաւուրց քոց պակասեսցին„ եւ բազմաթիւ ուրիշներ, որոնց հետ կրնան համեմատուիլ Ս. Գրոց շատ տեղերը։

2 Օրինակի համար՝ ի միջի այլոց՝ շատ լաւ նախնականին կրնայ ըլլալ այն խրատը թէ "Որդեակ, մի համբառնալ ի վեր զաչս քո տեսանել զկին դեղեցիկ յուշնեալ եւ ծարուրեալ„ եւն։ Սակայն Հայերէնին արդի վերջաբանը՝ թէ այն կինը "նման է դերեզմանի որ ի վերոյ դեղեցիկ լինի եւ ի ներքս լի է ժահահոտութեամբ եւ սոկերաւք մեռելոց„՝ յայտնապէս կը յիշեցնէ Մատթ. ԻԳ, 27. եւ նմաններ։

Միւս կողմանէ ոչ ամէն բան այնպէս դիւրաւ փոխառութիւն ըսելու է։ Օրինակի համար "Որ այլոց խորխորատ փորէ՝ ինքն անկանի ի նմա" առածը նոյնութեամբ կը գտնենք Ս. Գրոց մէջ ալ (տես վերը թիւ 6, նոյնը կը գտնուի այլուր ալ.) սակայն անշուշտ յետսամուտ չէ եւ ոչ Ս. Գրքէն մուծուած. վասն զի Ա.քիկարու պատմութեան էական վերջաբանն է. այս բանս ապացուցանելու կը ծառայէ բովանդակ պատմութիւնը։ Անշուշտ նախնականին հեղինակը՝ որ մեզի անծանօթ է՝ կրնար փոխառած ըլլալ նոյնը, եւ զայն հիմն առած իւր պատմածին. սակայն կրնայ նաեւ անկախ ըլլալ։ Այսպիսի առածներ դիւրաւ սովորական ըլլալով ժողովրդեան բերանը, երկու եւ այլ հեղինակներ կրնան գործածել առած մ'առանց ուղղակի իրարմէ կախում ունենալու։ Կան նշաններ ալ, որ արդէն նախնականին գրողը գործածած էր այսպիսի գրաւոր եւ ժողովրդական նիւթեր[1]։

Էական կէտը կը մնայ եւ պիտի մնայ միշտ Ա.քիկարու Ն-ԻՆԱ-Ն-ը գտնել, եւ կամ՝ եթէ անհնար է այս, գտնէ հնագոյն օրինակներ եւ խմբագրութիւններ արդի "Խիկարի", եւ համեմատութեամբ սոնց ջանալ գտնէ մերձաւոր եւ լաւագոյն գաղափար մ'ունենալ նախնականին բովանդակութեան մանրամասնութեանց վրայ։ Նաեւ մեր արդի անբաւական միջոցներով բաւական բան կրնանք որոշել համեմատութեամբ արդի օրինակաց, "Եսովպի" վարուց եւն, ինչպէս ցայս վայր նշանակե-

---

[1] Այսպէս յաճախ կը գտնենք պատմութեան մէջ եւ այլուր առածներ յառաջ բերուած ի վկայութիւն, յատկապէս ասորականին մէջ։ Հայերէնին մէջ քիչ կան, բայց կան. օրինակի համար երբ Նադան կը սկսի զեղծանիլ, կ'ըսէ Խիկար (էջ 142) «Ի բաց կաց յընչից իմոց, եւ մի մերձենար, զի ֆրեալ է յոտոյն՝ եթէ Զեռ՝ որ ոչ վոտոթեալ՝ ոչ նոր ոչ խնայէ», եւ նմաններ։ Յարուց հանելուկն նաեւ «Ասորւոց հօրթարածներն գիտեն» եւն։

ցինք իրենց տեղը։ Քանի մը բան ալ հոս կը նշանակենք։ Այսպէս նախնականին սեմական լեզուաւ գրուած ըլլալուն շատ լաւ նշան մըն է Գայլոյ ուսման առակը, զոր ամէնէն լաւ պահած է հայերէնը։ Այս առակն է (էջ 160) "Որդեակ, զգայլոյ ձագն յուսումն տուին եւ ասեն՝ Ասա այբ. բեն. գիմ։ Եւ նա ասէր՝ Այբ. Բայբ. գառն։" Ինչպէս արդէն Մայսներ (անդ՝ էջ 185) եւ Դիլլոն մատիր եղած էին, առակիս էութիւնը յայնմ կը կայանայ որ գայլու ձագն այբուբենքի առաջին երեք գրերով սկսող այնպիսի բառ կ՝արտասանէր, որ իւր նկարագրին յայտարար են։ Հայը շատ յաջողութեամբ յարմարցուցեր է՝ "այբ, բայբ, գառն"։ Ասորին միայն երկուքը (ܐ, ܒ) կրցեր է յաջողցընել, վասն զի երբ գայլուն կ՝ըսեն թէ "Ասա Ալեփ բեթ" (այբուբեն), կը պատասխանէ "Գառ, այբ", որոնց սկզբնատառք ասորերէնի մէջ միայն ܐ եւ ܒ տառերով կը սկսին (ܐܠܦ ܒܝܬ)։ Իսկ "բ" տառով սկսող չկայ։ Սակայն յայտնի է որ Ասորին գոնէ հասկցած է առակին էութիւնը, եւ թերեւս այն պակասը պատահական է։ Արաբացին ամենեւին չէ յաջողած, վասն զի իւր "գառն, ուլ եւ այբ" բառերը (خروف عنز جدى) բոլորովին ուրիշ տառերով կը սկսին[1]։

Ասկէ կրնայ միանգամայն հետեւցուիլ, որ Ա.քիկարուն նախնականի առածներն ալ այբուբենական կարգ մ՝ունեցած ըլլան, իւրաքանչիւր առած կարգաւ սեմական այբուբենի տառերովն սկսելով։ Այս այբուբենական դասաւորութիւնն առածներու կը գտնենք թէ Ս. Գրոց մէջ, օրինակի համար՝ Լա-

---

1 Ցես նաեւ Հարրիս՝ էջ 29, որ կը նշանակէ թէ հին գաղղիական զրուցին մէջ ալ կայ այսպիսի բան մը, երբ Գայլն ձանձրացած ուսման երկարութենէն՝ միշտ Aignel, Aignel կը պոռայ։ — Այս գայլուն ուսման առակն անցած է նաեւ Հայոց առակաց ժողովածոյից մէջ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք։

մուէլի աբքայի առածքն (Առակք, ԼԱ) զոր յիշելու առիթ ունեցանք, եւ թէ անկէ դուրս, օրինակի համար Բէն Սիրայի առածները, զորոնք լատինէրէնի թարգմանած է Փագիոս, եւ որոնք նմանութիւններ ալ ունին Ա.քիկարու հետ՝։

Անհնար չէ ըսա այսմ որ (— ինչպէս կը կարծէ Հարրիս —) Ա.քիկարու առածներն ալ այս պրեւբենական կարգն ունենային նախնականին մէջ։ Ի հարկէ արդի օրինակները շատ աւելի թուով առած ունին. այսպէս հայերէնն իբր հարիւր, Ասորին՝ 75, Արաբացին՝ 67։ Սակայն նշանակելի է այն պարագան, որուն մատիր կ՚ընէ Հարրիս, որ ասոնց մեծագոյն մասը յատուկ են այս կամ այն խմբագրութեան, որով յետասմուտ կրնան ըլլալ՝ այսպէս հայերէնի 100 առածներէն հաղիւ իբր 25ը լեռվին համաձայն է ասորւոյն եւ արաբականին, նոյնպէս փոխադարձաբար. որով հաւանական կ՚ըլլայ նախնականին միայն 22 առած ունենալն՝ սեմական պրեւբենքի համեմատ։ Այս կէտը ստուգիւ կարեւոր է, բայց տակաւին կարօտ անդրադարձի հետազօտութեանց, որոնք թերեւս կարենան օր մը հնագոյն նախնականին ձեւը վերակազմել։

Ա. այժմ կրնանք միայն ենթադրութիւններ ընել՝ ինչպէս այս նոյնպէս ուրիշ շատ կէտերու մասին։ Օրինակի համար հաւանական չ՚երեւար որ նախնականին մէջ դանուէր օդեղէն աշտարակ շինելու զրոյցը՝ արծուեաց կռնակը թռչող տղաներով, Փարաւոնի եւ Ա.քիկարու մէջ եղած հարցուպատասխանները։ Այս ամէնը չ՚երեւար որ դանուէր Տոբիթայ զրոյց հեղինակին ձեռքն եղած օրինա-

---

1 Հմմտ. Sententiae morales Ben Syrae . . . ex Hebraeo in Latinum per Paulum Fagium. Ենա 1542. մանրամասն տես Հարրիս՝ էջ 26–29, ուր կը հաղորդուին քանի մ՚առածներ ալ։ Բէն Սիրայ իւր ուսուցչին կը տեսնուի պատասխան տալ Ալեփ-Բեթի կարգաւ առածներով։

կին մէջ. եւ սակայն կայ այս ամէնը "Եսովպի" զրուցին մէջ ալ դոյզն փոփոխութեամբ, ուստի դժուար է զանոնք բաժնել մնացեալ մասերէն։ Նոյնն ըսելու ենք նաեւ Ցարուոյ Հանելուկին մասին՝ սիւն մը վրան 12 մայրք, որոնց իւրաքանչիւրը 30 ճիւղով (Հայր՝ 30 անիւներով) եւն, Հանելուկ մը, որուն համար Խիկար կ'ըսէ թէ "զայդ Ասորւոց հորթաբաժներն գիտեն". ըսել է սովորական Հանելուկ մըն էր։ Եւ արդեամբք նոյնը կը գտնենք այլուր ալ՝. եւ դարձեալ հնութեան նշան մըն է որ՝ խմբագրութեան մը համեմատ՝ նոյն Հանելուկին մէջ տարին 364 օր կը դրուի, զոր կը գտնենք Եռովքայ գրոց մէջ, որ ըստ այսմ նախաքրիստոնէական ժամանակի կը վերաբերի[2]։ Ուստի այս մասն ալ

---

1 Այսպէս այն վէպին մէջ, զոր Burton կ'անուանէ "Լեզուանի Տիկին", եւ որ հայերէն ալ կայ խորագրով՝ "Պոքմոնիէան Աղջիկն է Մանէն եւ Հարցմունք նոցա ընդ միմեանս", սովորաբար Խիկարի կից՝ լոյս տեսած նոյնպէս "Պղնձէ քաղաքի" տպագրութեանց մէջ, այսպէս տպ. 1807 էջ 106—129։ Այսուեղ ալ կայ հանելուկս (անդ՝ էջ 116, "Ասէ Աղջիկն. Այն է՞նչ ծառ է որ առնի ամ ճիւղ, է առնն ճիւղ լ տերեւ, է պտուղ նորա ոչ է ոգիպոյ։ Ասէ Մանուկն. Ծառն՝ տարին է. ամ ճիւղն՝ ամիսն է. տերեւն՝ լ օրն է. պտուղն սեւ ու սպիտակ՝ տիւ եւ գիշերն է։"

2 Ընդարձակ տես Հարրիս էջ 2Ե—2Ը։ Լիցարսկի գիտնականին հրատարակած խմբագրութեան համեմատ հանելուկս այսպէս է՝ Սիւնը շինուած է 8736 քարէ որ իրարու կը կապուին 365 (պէտք է ուղղել 364) աղիւսով, սեան վրայ անկուած 12 մայր ծառ, իւրաքանչիւրը 30 ճիւղով եւն։ Կը տեսնուի որ 8736 քարի թիւը տարւոյ ժամերու գումարն է (364×24) ուստի "աղիւսներ" (կամ՝ օրերը) 364 պէտք են ըլլալ։ Արդ այսպիսի 364 օրով տարի մը հնութեան նշան է. վասն զի ոչ մեր սովորական տարին է 365 օրով եւ ոչ լուսնականը 354 օրով։ Արդ 364 օրով տարի գիտէ նաեւ Եռովքայ գիրքը (տես գլ. 74, 75, 82), ուր վերջին տեղը օրոշ ալ կ'ըսուի "Ցարին կը լրանայ 364 օրերով", երկրորդ տեղը աշխարհքիս ընթացքը "364

չենք կրնար բաժնել վէպին միւս մասանց ամբողջութենէն։ Եւ այսպէս մի առ մի միւս ամէն կէտերը քննութեան պէտք են առնուիլ, մանրամասն պէտք են համեմատուիլ խմբագրութիւնքն որ կան, նախնականին պարունակութիւնը կարելւոյն չափ ճշդբռնելու համար։

Այս խմբագրութեանց կամ թարգմանութեանց մէջ յատկապէս քննութեան առնուելու են միայն յունականն, ասորականն եւ հայերէնը. վասն զի եթովպականն (որմէ միայն քանի մ'առածք գտնուած են առ այժմ) իրեն հիմն ունի արաբականը, վերջինս ալ յառաջ եկած է ասորականէն, ուստի ասոնք երկրորդական աղբիւրի նշանակութիւն ունին։ Յունականն ալ որ կ'ըսուի՝ պէտք չէ հասկընալ "Եսովպի" վարքն Պղանուդէսէն գրուած, այլ այն յունարէն խիկարն՝ որ թէեւ այժմ կորսուած է, բայց ծառայած է իբրեւ հիմն սլաւական թարգմանութեան։ Իսկ երբ խնդիր ըլլայ թէ ո՞րն է արդեօք արդի խմբագրութեանց հնագոյնն որ ուղղակի թարգմանուած ու խմբագրուած ըլլայ նախնական եբրայականին վրայէն, հաշուի առնելու ենք միայն ասորականն ու յիշեալ յունականը. վասն զի հայերէնը՝ թէեւ անկախ օրինակ մը ներկայացընէ՝ յամենայն դէպս թարգմանութիւն է, հաւանօրէն կորսուած ասորի օրինակի մը[1]։

աշխարհի օթեւաններուն կը բաժնուի, եւ առաջին տեղը կ'ըսուի "ամէն օրերը՝ որ կը վերաբերին մէկուն այն հինգ լի տարիներէն՝ 364 օրերու մէջ։" Ըստ այսմ այսպիսի հաշիւ մ'անծանօթ չէր, եւ եթէ Խիկարու քով ալ գտնուի՝ նշան է որ Ենովքայ գրոց շրջանին, այսինքն նախաքրիստոնէական ժամանակաց կը վերաբերէր այն։

1 Հարրիս (էջ 28Բ) կը յիշէ Կոնիբիր հայագիտի կարծիքը հայերէն խմբագրութեան մասին թէ "վէպին հնագոյն ձեւերուն մէջ՝ զոր ինքը քննած է, մեծ համաձայնութիւն մը կայ Հայերէնին եւ Ասորերէնին, բայց նաեւ քանի մը նշաններ՝ յունական ազդեցութեան։"

Սակայն այս խնդիրն առ այժմ որոշել չենք կրնար, թէեւ աւելի հակամէտ ենք ասորականը հնագոյն կարծելու, ինչպէս քանի մը նշաններ ալ կարծես կ'ուզեն հաստատել[1]: Մեր կարծեցք դժուարաւարդի խմբագրութեանց մին ուղղակի թարգմանութիւն կրնանք համարիլ նախնականին: Բովանդակ գործն՝ ինչպէս տեսանք, շատ փոխուած՝ վէպի վերածուած է. ուստի յայտնապէս այլեւայլ փոխանցման շրջաններէ անցած է՝ մինչեւ ներկայ դիրքն. ըստ այսմ արդի ասորականին աւելի նախապատուութիւն մը պէտք չենք տալ քան կորսուած յունականին, եւ հայկականին, որ թէեւ թարգմանութիւն՝ անկախ է արդի միւս երկուքէն ալ. եւ երրորդ հնագոյն խմբագրութիւն մը կը ներկայացրնէ: Սակայն թողլով այս ամէնն, ուր միայն ենթադրութիւններ կրնանք ընել, անցնինք մեզի համար կարեւորագոյն խնդրոյն՝ հայերէն խմբագրութեան:

---

1 Տես Հարրիս՝ էջ 29, որ այս նշաններէն կը համարի ասորական երբայեցանութիւնքն (զոր օր. "գտանելով եգիտ, յիշելով չյիշէ, լսելով չլուսա՞ր" եւն.) որ սակայն սովորական է նաեւ ուրիշ ինքնագիր ասորական գրութեանց: Երկրորդ նշան կ'առնու Հարրիս որ օրինակի համար սա տեղը թէ Փարաւոն հրամայեց "ծածկեցէք զդրունս պոշարէս (պալատոնս) կարմիր վարագուրօք" ասորին կը գործածէ ܡܫܟܢ բառը (էջ 60), որ բուն "դէհէն" կը նշանակէ (= "տաճար"), սակայն հոս միայն թագաւորի պալատը կրնայ նշանակել: Արդ ճիշդ այսպէս նոյն արամէական բառը "պալատ" նշանակութեամբ գործածուած կը գտնենք ի Ս. Գիրս Գ թագ. ԻԱ, 1. Դ թագ. Ի, 18. Դան. Դ, 1, 2, 18 եւն (այս ամէն տեղը հայ թարգմանութիւն "պատ" թոքաւորէ" կամ պարզ "պատ" ունի). ուստի հոս ալ նոյն բառը գործածուած էր նախնականին մէջ զոր ասորի թարգմանը նոյնութեամբ պահած ըլլայ՝ առանց միտ դնելու որ իւր նոր լեզուին մէջ այն բառը միայն "մեհեան" կը նշանակէ սովորաբար:

8.

Մ՝եր ուսումնասիրութեան վերջը հասած՝ կը մնայ միայն մէկ կէտ մը քննութեան առնուլ, որ սակայն մեզի համար ամէնէն կարեւոր կէտը համարուելու է. այսինքն՝ հայերէն թարգմանութիւնը։ Մինչեւ մեր ժամանակները երբ Խիկարայ զրուցին հայերէն թարգմանութեան մասին խօսք ըլլար՝ միակ բնագիր մը կար որ ծանօթացած էր տպագրութեամբ, այն՝ զոր վերն առիթ ունեցանք յիշելու, "Պղնձէ քաղաքի" կիսոտպագրուած քանի մ՝անգամ, աղաւաղ լեզուաւ եւ փոփոխեալ բնագրով։ Այժմ ընտրելագոյն բնագիր մ՝ալ ունեցանք՝ հայագէտ Կոնիբիրի հրատարակութեամբ, այլեւայլ ձեռագրաց համեմատութեամբ, ինչպէս արդէն յաճախ յիշեցինք։ Հոս պէտք էինք ըստ այսմ միայն վերջինս առնուլ քննութեան, թողլով առաջին աղաւաղեալն. սակայն ամբողջութեան համար աւելորդ չենք համարիր քանի մը խօսք ալ ըսել նաեւ առաջնոյն մասին։

Ցիշեցինք "Պղնձէ քաղաքին" բազմաթիւ տպագրութիւնքն այսինքն՝ կ. Պ. 1708, 1731 եւ հատուած մը հին տպագրութեան (B[1]), 1807 (B[2]), 1834[1] (B[3]), 1850 (B[4]) եւ 1861. իսկ հայագիտին հրատարակութիւնը կը նշանակենք A տառով։ Հարեւանցի համեմատութիւն մ՝այս երկու խմբերուն (A եւ B) կը ցուցնէ որ տարբեր բնագիր մը չէ նաեւ տպագրուածը, եւ ոչ նոր թարգմանու-

---

1 Վերը՝ ուսումնասիրութեանս ներածութեան մէջ՝ ուր յիշած էինք "Պղնձէ քաղաքին" եւ յարակից Խիկարայ տպագրութիւնքն, մոռցած էինք նշանակել այս 1834ի տպագրութիւնն՝ "Պատմութիւն Պղնձէ Քաղաքին, յորում են բանք խրատականք եւ օգտակարք Խիկարայ իմաստնոյ եւ այլ բանք պիտանիք . . . տպեալ վերստին 1834 յՕրթագիւղ ԲՄԶԳ, ի տպարանի Պօղոսի Ագրպեան Ապուլեխցւոյ։" 8° էջք 202. Խիկար՝ էջ 72–105։

թիւն մը՝ ըսենք արաբերէնէ, ինչպէս կրնար թերեւս կարծուիլ, եթէ մէջտեղ չըլլար հնագոյն հայերէնը։ Ընդհակառակն Բ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հնագոյն հայերէն բնագիրը, ծայրէ ծայր ուսմնասիրեալ լեզուաւ եւ աւելի կամ նուազ համառօտուած. միւս կողմանէ նաեւ այնպիսի տարբերութիւններով տեղ տեղ՝ որ մեր ձեռք եղածներէն քիչ մը տարբեր հայ ձեռագիր մը կ՝ենթադրէ իբրեւ նախագաղափար գործածուած։ Նոյն իսկ տպագրութիւնէն իրարու հետ բոլորովին նոյն չեն. եւ եթէ ուզենք կրնանք երկու խմբի բաժնել. առաջինները (B[1–2]) իրարու հետ նոյն են՝ անոնց տարբերութեամբ. իսկ վերջինները (B[3–4] եւն) բաւական կը շեղին միւսներէն։ Այս զանազանութիւնը որ կը տեսնուի յաճախ նաեւ մանրամասնութեանց մէջ,[1] գլխաւորաբար յայտնի է որ վերջինքը քիչ մը մեղմած են շափազանց խորթ օտարաբանութիւնքն. քանի մը կտոր ալ դուրս թողած։

Փոխանակ երկար բացատրութեանց՝ լաւագոյն կը համարինք հոս դէմ առ դէմ դնել քանի մը կտոր երկու բնագիրներէն (A եւ B), որով աւելի պայծառ կը տեսնուին երկուքին տարբերութիւնքն խմբագրութեան, ամմկացման լեզուի, եւ աղաւաղմանց երկու կողմանն ալ։ Տպագրութեանց տարբերութիւնքն ալ նշանակած ենք՝ միայն դաղա-

---

1 Այսպէս նոյն իսկ վերնագիրը՝ B1–2 "Խրատք պիտանիք եւ օգտակարք զոր ասացեալ է Խիկարայ իմաստնոյ.„ B3–4 "Խրատք Խիկարայ զոր ետ որդւոյն իւրոյ Նաթանայ։„ Դից անուանքն՝ B1–2 "Բելշիմ եւ Շահմիմ.„ B3–4 Բելշիմ եւ Շահիմ.„ (A Բելշիմ եւ Շիմիլ եւ Շամնն։) խրատներէն ի միջի անթիւ այլոց՝ B1–2 "զմարդոյ կապած եւ մոհրոՔՆ„ (B3–4 եւ ՆՓՓՔՆ) մի արձակեր.„ — "Լաւ է իմաստուն մարդոյն հեր (B1–4 ՀԷԲ) քար կրելն.„ — "Մի լինիր լեղի (B3–4 ԳՈՐՆ) որ թեքանեն զքեզ„, եւն եւն։ Անհնար է մանրամասնութիւնքն յառաջ բերել. այնչափ բազմաթիւ են։

փար մը տալու համար անոնց զանազանութեանց։ Առնուած են հոս քանի մը կարգ խրատներէն կամ խիկարայ "Իմաստութենէն"[1]։

A (հին բնագիրը։)

1. Որդեակ՝ եթէ [բարձր են շէմք տան քո եւ[2]] ընկերն քո հիւանդանայ, մի ասեր թէ զի՞նչ տանիմ նմա. այլ երթ ոտիւք եւ տես աչաւք. զի լաւ է նմա քան զհազար քանքարս ոսկոյ եւ արծաթոյ։

2. Որդեակ, ի կոչնատանէ եւ ի հարսանեաց յառաջ եկ (ձեռագր. "յառաջել") քան զընկերն քո, եւ այլ մի դառնալ յետս. զի անուն քո բարի առնուս եւ չառնուս վէրք ի գլուխ քո[3]։

B1—4 (տպագիրը։)

1. Որդեակ, եթէ ընկերն քո հիւանդ է, մի ասեր ի մտի քում (B1—2 ի միտքդ) թէ տանձ կամ խնձոր գտանեմ (B1—2 գտնում) եւ ապա երթամ ի տես, այլ երթ ոտիւք եւ տես աչօք. զի զհիւանդն դատարկ տեսանել շատ լաւ է քան զբազում միրգս տանել (B1—2 քան զբազում կամսկս ուտելոյ։)

2. (Միայն B1—2) Որդեակ, ի կնոջէ յօտարէ եւ ի հարսնեւտանէ (B2 հարսնառանէ) քան զընկերն յառաջ եկ եւ գնա, եւ այլ մի դառնայր որ հարկեւոր լինիս. ապա թէ դառնաս՝

---

1 Պատմական մասերը համեմատաբար աւելի մեծ նմանութիւն ունին. թէեւ այն ալ նոր խմբագրուած է ի B. եւ դարձեալ աւելի համառօտուած է հոն քան հնագոյն բնագրին մէջ։

2 Փակագծեալն անյարմար է եւ պէտք է ջնջել, արդէն չունին զայս երեք ձեռագիր Bod., 58 եւ Canon. եւ կրկնութիւն է ուրիշ առածի մը սկզբան. հմմտ. (էջ 131) "Որդեակ՝ թէ քաջբ են լեռ+ (Ven. լեռնի, Bod. 58 լեռ+ դան +») յերկինսն իրրեւ կանկուն է, յորժամ մտանիցես՝ խոնարհեցոյ զգլուխ քո։"

3 Ven. լուսնի "քան զընկերն քոյ", եւ փոխարէն կը կարդայ "մի դառնալ յետոյ" (ուրիշներ չունին "յետս։") Ամենքը կը կարդան "զի անուն բարի" եւն. միայն Canon, "էնպէսայ որ անուշ իւղով օծեցիր զգլուխ քոյ։ Կոնիբիր (էջ 32 եւ 136) կը նախընտրէ կարդալ՝ "զի անուշ քո բարի առնուս" եւն, վերջինս աւելի համեմատ ըլլալով Ասորւոյն (էջ 63, թիւ 43)՝ "Որդեակ, դարձիր յետ առաջին բաժա-

3. Որդեակ, լաւ է ։ողդ ի ձեռին քո քան զգէր բուռ մի յայլոց ձեռին. լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռին քո՝ քան զՀազարս յերկինս թռուցեալ. լաւ է ուլ մի [ի] պատարագ ի տան քում՝ քան զուարակ մի ի տան այլոց[2]։ — Որդեակ լաւ է աղքատութեամբ ժողովել՝ քան զմեծութեամբ ցրուել։

4. (Աղաւաղ.) Որդեակ, խնամիխաւսութիւն մի առնել. զի զբարին յԱստուծոյ եւ յոգակէ (ձոգր. "յոչա-

փոխարէն Հարկացդ առնուս անարգութիւն. — (B3-4 չունի[1]։)

3. (Միայն B1-2) Որդեակ, լաւ է ։ողդ ի ձեռին քում քան թէ ։ոգի (B3 չարիք) ի յայլոց ձեռն։ Որդեակ լաւ է ուլ մի ի ձեր տան զենած քան եզ մի ի տունս այլոց։ — (B3-4 չունի։)

4. (B3-4) Որդեակ, մի պատճառ լինիր հարսնացուցանելոյ զդուստր ուրուք ընդ առն օտարի. զի թէ

կէն, եւ մի յամենար յանոյշ ըմպելիս (կրնայ ուղղուիլ աստրին՝ "յանոյշ օծանելիս".) ապա թէ ոչ ունիցես վերս ի ձեռին"։

1 Ասոր փոխարէն B3-4 ունին հետեւեալը՝ "Որդեակ, եթէ դնաս ի հրաւիրեալ տեղիս յորում գտանի քան զքեզ մեծ եւ յարգի, մի նստիր ի վերին կողմն, զի յետոյ սակաւ առ սակաւ իջանես ամօթոյ ի ստորին կողմն." — Սլաւականն այսպէս ունի (էջ 6, թ. 52) "Որդեակ, եթէ կոչէ զքեզ ի հանդէս, մի երթար յետ առաջին հրաւիրանացն. եթէ կոչիցէ զքեզ երկրորդ անգամ՝ տեսցես եթէ մեծարոյ համարի զքեզ եւ մնցես առաջի նորա պատուով։"

2 Ven. եւ Canon ունին "յերկինս թռուցեալ." միւսները՝ "ընդ յաւդս թռուցեալ։" Bod. եւ Canon "ուլ մի պատարագ ի տան քում." Ven.՝ "ուլ մի ի տան քում պարարդ"։ — Ասորին այսպէս ունի (էջ 62, թիւ 51) "Որդեակ, լաւ է գաւազան թմբկի ի ձեռին քում քան թեւ մի յաման այլոց. լաւ է ոչխար մի ի ձեռին քան երինջ որ հեռի է. լաւ է աղքատութիւն որ ի ողովք ։ան ընդունիւն որ ցրուք (— Հայուն քով առանձինն առած է. —) լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռին քում քան զՀազարս թռուցեալս. լաւ է զգեստ բրդեայ ի թիկունս քո քան զկերպաս ազնիւ եւ գմետաքս ի թիկունս այլոց։"

կէ„) տեսնուն, եւ զչարն ի քէն է եւ ասեն զքո դէմ հանողն։

յետոյ այրն վատ լինի՝ անիծանեն զքեզ. եւ թէ աղէկ լինի՝ ոչ յիշեն բնաւ զքեզ։ — (B¹⁻²) Որդեակ, ընդ մարդոյ կնոջ մի խնամախօսիր, զի թէ դէշ լինի՝ անիծանեն զքեզ. եւ թէ աղէկ լինի՝ ոչ յիշեն զքեզ։

5. Որդեակ, որ դաւրաւորէ քան զքեզ մի հակառակիլ ընդ նմա. գուցէ սպանանիցէ զքեզ։

5. Որդեակ, ով որ քան զքեզ պինդ երես է, մի հակառակեր ընդ նմա։

6. Որդեակ, մինչդեռ կաւշիկդ ի յոտսդ է (ձեռքդ. "ի յոտտէ„), կոխեա զփուշն եւ արա ճանապարհ որդոց (այլք՝ "ոտից„) քոց։[2]

6. Որդեակ, մինչդեռ կօշիկդ յոտս քո է, կոխեա զփուշն, եւ արա ճանապարհ ընկերի քում՝ որ ընդ քեզ գնալոց (B¹⁻² գալոց) է։

7. Որդեակ, յաւուր զոհից մի խոտորիր, գուցէ ոչ հաճեսցի Տէր ի զոհս քո։

7. (Միայն B¹⁻²) Որդեակ, յաւուր զոհից քոց առատ բռնէ զձեռքդ որ աչք մարդոյն ի ձեռն քո չմնայ. քանզի ոչ հաճի Աստուած. եւ դու ի մարդկանէ անարգիս։ (B³⁻⁴ չուներ։)

8. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կարիճ՝ որ եհար զասեղն. ասէ ասեղն՝ ահա խայթոց որ չար է քան զքոյդ։ Դարձեալ եհար զթաթն ուղտուն, եւ նա եհար զթաթն ի վերայ նորա եւ ճմլեաց զնա եւ ասէ՝ գերի՞, ոչ գիտէիր եթէ

8. Եղեր ինձ, որդեակ, որպէս կարիճն այն որ եհար զասեղն, որ ասղան (B¹⁻² ասղին) ծայրն չար էր քան զիւրն։ Եւ դարձեալ եհար զոտից ուղտուն (B¹ "եւ գահեալ եհար զնա թան ոտից բղտուն„ B² "եւ դարձեալ իբրեւ զայն որ

---

[1] Յայտնապէս նոր խմբագրուած է առաջս եւ աղաւաղած, որով մթին եղած է իմաստը։ Իմաստն ամենեն լաւ պահած է B1—2, որուն հետ ճիշդ նոյն է նաեւ Ասորին (էջ 65, թիւ 68։)

[2] Ամեն ձեռագիրք ունին "արա ճանապարհ ոտից քոց։„ միայն Canon պահած է ուղիղ ընթերցուածն՝ "որդ՝՝՝

շունչ եւ հոգի քո ի յոտս իմ էր։

եհար զոտից ըղտուն.„) որ հարեալ զթաթն կարճին՝ սատակեաց զնա. (B¹⁻² եւ նա հարեալ զթաթն ի վերայ կարճին սատակեաց զնա.„ B¹ ... "սատակեցոյց ...„։)

Այսչափն ալ բաւ համարինք անթիւ ուրիշներուն մէջէն քաղելով. վասն զի՝ եթէ լիակատար համեմատել ուզէինք՝ պէտք էինք բովանդակ վէպը յառաջ բերել։ Այս համեմատութիւնքն արդէն գաղափար մը կու տան այն աղերսին մասին զոր ունին նախ տպագիրք իրարու հետ, երկրորդ՝ հնագոյն հայերէնին հանդէպ, երրորդ՝ վերջնոյս ալ ձեռագրաց պէսպիսութիւնքն եւ վերջապէս չորրորդ՝ հայերէնին միւս բնագրաց (յատկապէս ասորերէնին) հետ ունեցած կապը։

Միտ դնելու է միայն որ երբեմն նաեւ աղաւաղ տպագիրքն աւելի լաւ ընթերցուածներ պահած են քան հնագոյն բնագրին ձեռագիրները։ Շատերուն մէջէն ահա քանի մ՝օրինակ։ Խիկար կ՝ըսէ որ լաւ է աչքով կոյր քան մտօք. վասն զի աչքը կոյրը կրնայ սորվիլ "զերթեւեկ ճանապարհին, իսկ կոյր մտաւբն թողու զուղղորդ ճանապարհն եւ երթայ ըստ կամս իւր„. (ըստ ձեռագրաց։) Հոս տպագիրքը ունին՝ "եւ կոյրն մտօք գնայ կամակոր։„ Վերջինս ("կամակոր„) շատ աւելի լաւ կը բացատրէ իմաստը քան հնագունին "ըստ կամս„ գրելը. բաց ասոր նոյնը կը հաստատէ Արաբացին (թիւ 44 "...երթայ խոտորնակ„) եւ Ասորին (թիւ 48 "երթայ մոլորեալ։„) Կամ՝ ուրիշ օրինակ մը բերելու համար՝ յիշեցինք արդէն Խիկարի այն խրատը թէ "ցածոյ զաչ քո եւ կակղացս զբարբառս բերանոյ քո„՝ պոռալով խօսին անզգամութեան նշան ըլլալով. "զի (— կ՝ըսէն ձեռագիրքը —) եթէ աղաղակաւ տաճար շինէր՝ էշն ամէն աւրն է. դարբաս շինէր եւ չարտախ։„ Արդէն այս տողը կը ցուցնէ թէ ուրչափ աղաւաղած եւ ռամկացած է տեղ տեղ նաեւ մեր

"Հնագոյն" կոչած Հայ բնագիրը։ Աղաւաղութեան հետ թերութիւնն ալ բացորոշ կ'ըլլայ՝ եթէ համեմատենք տպագրին ընթերցուածը (— զոր ունին միայն B¹⁻² —,) այսինքն՝ "Որդեակ թէ կանչելով մարդ տուն շինէր, նա էշն օրն ութ դարպաս կու շինէր. Ե- ՐԵ Ի ՈՍՈՎԿԷ ՀՐՈ-ՐԵՆԵՆ ԵՂԷՆ ՎԵՐԷ ԼՈ-ՇՆ՝ Ն- (B¹ ԼՈ-Ն) Ի ՊԱՐԱՆՈՅԷՆ ՈՉ ԵԼԱՆԷՐ։" Վերջին համեմատութիւնս ըստ այսմ պահած է միայն B¹⁻²՝ ի հարկէ դարձեալ աղաւաղ. վասնզի Ասորւոյն համեմատ (Թիւ 8) այսպէս ըլլալու է՝ "եւ թէ ի սաստիկ զօրութենէ վարէր արօր, ոչ ելանէր լուծն (բուն "խոփ") ի պարանոցէն ՈՍՈՎԿԷ." Նոյնպէս Արաբացին (Թիւ 11։) կ'երեւայ թէ B¹ օրինակին "ԼՈ-Ն" անհնար ընթերցումն՝ աղաւաղ մնացորդ մըն է "ՈՍՈՎԿԷ-Ն" բառին։ Յամենայն դէպս կը հաստատուի տպագրին ընթերցումը, որ ըստ այսմ հնագոյն ընթերցուած մը պահած է, մինչ արդի ձեռագիրը կորսնցուցած են նոյն խօսքը։

Ըստ այսմ Խիկարի Հայ բնագիրը վերակազմելու համար այնպէս բոլորովին անտես ընելու չէ տպագիր ու ձեռագիր որեւէ օրինակ, որչափ ալ աղաւաղ ըլլան. քանի որ ի հարկէ կը պակսի բոլորովին վստահելի բնագիր մը մեծ հնութեամբ։ Այս վերջին պարագային բնականապէս ալ պէտք չէր մնար աղաւաղ ու պղտոր աղբիւրներու դիմելու։ Սակայն առ այժմ երբ ձեռքերնիս չունինք այնպիսի հնութեամբ օրինակներ, ստիպուած ենք կշռել ամէն կէտ՝ որչափ ալ աղաւաղ կերպարանքը ներկայանայ մեզի։ Այս մասին կարեւոր պարագայ մըն ալ այն է՝ որ տպագիրը բաւական քանակութեամբ նոր նիւթեր ալ կը մատակարարէ, զորոնք չենք գտներ Հայագիտին հրատարակած բնարերգոյն բնագրին մէջ, յատկապէս նոր խրատներ կամ առածներ Խիկարու իմաստութեան շարքին մէջ։ Անշուշտ ոչ ամէն բան ապահովապէս հին ժամանակէ մըն է, ընդհակառակն շատ բան յետամուտ

ալ բլլալու է, բայց գոնէ ինչ ինչ բան ալ կրնայ հնագոյն հայ թարգմանութեան վերաբերիլ ըստ իմաստին (— արդի լեզուն ու ձեւը՝ բսինք՝ ոամ կացած եւ աղաւաղ է։—) Մաս մ՝այս նորնիւթերու կայ միայն B[1–2] *խմբին մէջ, որ ըստ այսմ միայն պահած է զանոնք, մաս մ՝ալ բոլոր տպագրաց մէջ։ Ահա այս կարգի առածներէն՝ որ կը պակսին ի* A, *քանի մը հատ իբր օրինակ։*

1. Որդեակ, անմիտ մարդոյ խրատ տալն այնպէս է, որպէս թէ ոք փոշի ցանէ ի գնացս գետոց. (B[1–2] *ի գնացման գետոյ։*)

2. (B[3–4]) *Որդեակ՝ եթէ առաքեսցեն զքեզ ի տեղի ինչ վասն բանի, լաւ ի միտ առ զբանն զոր ասելոց ես եւ ապա գնա. զի մի գուցէ յետոյ լինիցիս ծաղր առաջի այլոց։* (B[1–2] *Որդեակ, մի լիցի զի առաքեսցեն զքեզ ի բան եւ դու ոչ իմանաս զբանն եւ երթաս, յետոյ այլ ոք ուղարկեն որ երթայ ի բանն եւ դու ծաղր լինիս։*[1]

3. Որդեակ, լաւ է աղջիկ որ ծնանի եւ շուտ մեռանի, քան թէ ապրի եւ աղջին իւրոյ լինի նախատինք։

4. Որդեակ, ի յապարանս թագաւորաց մի մտաներ եւ ընդ կնոջ դատաւորի մի խօսիր[2]*։*

5. Որդեակ, եթէ զմարդն ի կախել (B[1–2] *մարդն որ ի կախել*) *տանին՝ մի յառաջ նորա ընթանայր, զի մի մատնեսցէ զքեզ եւ ասասցէ*

---

[1] Ղման՝ *բայց ոչ նոյն առած մը կը գտնենք նաեւ* JA. (էջ 135), *այսինքն՝* "Որդեակ, *եթէ զոյր իմաստուն առաքես ի բան՝ մի ինչ պատուիրել. ինքն կատարէ զբանն։ Ապա թէ զանմիտն առաքես՝ առաջի բազում մարդկան պատուիրեա* (ձեռագր. "պատուիրէ.") *եւ կամ՝ դու գնա եւ գնա մի յղեր։*" (ձեռագր. "յղղեր։") *Այսպէս նաեւ Ասորին* (էջ 63, *թիւ* 41), *որ սակայն վերջին մասն այսպէս ունի՝* "*ապա թէ զանմիտն առաքել կամիս՝ դու գնա եւ գնա մի յղեր։*"

[2] *Այս առածը հնագոյն հայերէնին մէջ ալ անհրաժեշտ գտնուելու էր։ Հնագոյն առածներէն է, ինչպէս կը վկայէ Ասորին ալ.* (էջ 65, *թիւ* 58) "Որդեակ, *ի բուրաստանս իշխանաց մի մտաներ, եւ առ դստերս իշխանաց մի մերձենար։*"

(B¹⁻² ասէ) թէ Սա եւս իմ (B¹⁻² սա այլ իմ) ընկեր է։

6. Որդեակ, յորժամ երթաս ի հարսանիս կամ ի մեռելոյ տուն (B¹⁻² մահատուն), յառաջ հաց կեր ի տունդ եւ ապա գնա. զի թէ հարսանիս է՝ ի շատ խնդութենէն մոռանան զքեզ (B¹⁻² հոգ չանեն զքեզ), եւ թէ մեռելոյ տուն (B¹⁻² մահատուն) է՝ ի շատ տրտմութենէն մոռանան զքեզ, եւ դու մնաս քաղցեալ (B¹⁻² անօթի։)

7. Որդեակ, կամուրջ մի հեռի գնալ անցանել լաւ է քան մոռանել (B¹⁻² մոռնուլ) ի ջուրը մտրիկ։

8. Որդեակ, եթէ տեսանես զերիտասարդն թռուցեալ յօդս՝ մի հաւատար գործոց նորա, զի բան ծերոցն հաստատ է, բայց երիտասարդին ոչ։ — B¹⁻² վերջը՝ "բայց երիտասարդ որդւոյն (B¹ բայց յեսա որդին) ոչ, ահա օրինակ սորա ասացեալ է թէ իբր բերան առիւծու որ զերծուցանէ զնա։"

9. Որդեակ, լաւ է ստանալ ձի ծոյլ եւ պղերգ (B¹⁻² ձի սմակել) եւ էշ ըստ (խիստ) վարուք քան թէ ծառայ փախչող եւ ստասաց (B¹ սուտասաց[1])

10. Որդեակ, որպէս լերինք շտեմարանք սառացն են, նոյնպէս եւ նենգաւորք՝ բնակարան չարեացն են,

11. Որդեակ, տեսի զգազան կատաղեալ որ [յ]արձակեցաւ ի վերայ իմ, ոչ երկեայ (B¹⁻² վախեցայ) ի նմանէ. եւ հանդիպեցայ թշնամւոյ իմոյ, ոչ յաղթեցայ ի նմանէ (B¹⁻² ոչ յաղթեաց զիս). բայց հանդիպեցայ կնոջ լեզուանուոյ, յաղթեցայ ի նմանէ։

12. (Միայն B¹⁻²) Որդեակ, յորժամ լինիցիս այլոց տան հիւր՝ եթէ օձ եւ կարիճ բերեն առաջի քոյ՝ մի քամահեր (B² մի քալէջեւան) եւ մի դանկատեր։

13. (Միայն B¹⁻²) Որդեակ, մին ապրանք որ քո չէ՝ մի ստանար եւ տար այլոց։

---

1 Այս ալ կը հաստատուի Սոսրականովն (էջ 62, թիւ 24) "Որդեակ, ստացիր եղն [յոյր եւ] որ անկանի յերկիր, եւ էշ որ ունիցի սմրակս խիստս, բայց մի ստանար ծառայ (գերի) որ փախչի եւ աղախին որ գողանայ. զի մի կորուսցեն զամենայն զոր ստացեալ է քո։"

14. Որդեակ եղեր ինձ որպէս վայրենացեալ եղն որ էարկ զտորդն (B¹⁻² զտոճն) եւ անկաւ վարոյն, եւ վիրաւորեցաւ իւր ոտքն։

Այս օրինակներէն կը տեսնուի որ տպագիրը բաւական տարբեր ձեռագիր մը կ՚ենթադրեն իբրեւ գաղափար, որ նաեւ պահած էր ինչ ինչ բան հնագոյն, որ արդի ձեռագիրներուն մէջ կորսուած է, ինչպէս վերոյիշեալ թ. 4 եւ 9 կտորները, որոնք Ասորւոյն վկայութեամբ կը հաստատուին։ Միւս կողմանէ կայ բան ալ որ յետոյ աւելցած է, զոր կրնանք տեսնել եթէ համեմատենք ձեռագիրներն իրարու հետ։ Անցնինք վերջնոցս։

Կոնիբիր իր հրատարակութեան համար գործածած է ութ ձեռագիր[1], որոնց էական տարբերութիւնքն ալ նշանակուած են ծանօթութեանց մէջ։ Այս ձեռագիրքն են՝ ա. (Bod.) Բոդլէեան Մատենադարանին մէկ ձեռագիրը՝ տակաւին չցուցակագրուած, թղթեայ նոտրգիր։ Խիկարի զրուցին սկզբան թուղթը վնասուած է։ — բ. (Ven.) Վենետկոյ Հաւաքման թ. 482 ձեռագիր մագաղաթեայ՝ բոլորգիր, անթուական, մերձաւորապէս ԺԵ. դարու վերջերէն կամ ԺԶ. դարու սկզբէն։ — գ. (Paris 92) Պարիսի Ազգային Մատենադարանի ձեռագիրն (Anc. fonds 92) թղթեայ, ինքնուրոյն տառաձեւերով։ Խիկարի զրուցին միայն վերջին կէսը (տպ. էջ 141 եւն) կը գտնուի ձեռագրիս մէջ (թղ. 179 եւն.) պակսելով առաջին կէսը։ Վերջը գրուած յիշատակարանէն կ՚իմանանք որ գրուած է ՌԿԻ (= 1619) թուականին[2]։ — դ. (Paris Sup. 58)

---

1 Ձեռագրաց մասին Կոնիբիրի տուած տեղեկութիւնքն տես առ Հարրիս՝ էջ ԻԴ–ԻԶ։

2 Ձեռագրիս վերջը յիշատակարանն (տես էջ 161) այսպէս է՝ "Գրեցաւ Խիկարս եւ խրատ եւ պատմութիւնս Խիկարայ իմաստութիւն ի թվ. ՋՃԿԻ. յուլիս ամսոյ ԺԲ.," ուստի 1518 տարին գրուած է։ Հայագէտը նախամեծար համարած կ՚երեւայ ՌԿԻ կարդալ։

Պարիսի ուրիշ մէկ ձեռագիրն (fonds Arm. Supplément 58) թղթեայ, նոտրգիր, ԺԷ. դարու յոռի գրչութիւն մը։ Այս ալ պակասաւոր է. սկզբէն հասնելով մինչեւ տպագրութեան էջ 141 կ'ընդհատի. (Թղ. 253 եւն։) — Է. (Paris 131) Նոյն գրատան երրորդ մէկ ձեռագիրն (Anc. fonds 131), թղթեայ, յոռի նոտրգիր, հաւանօրէն ԺԷ. դարէն. (Թղ. 213—228.) — Ը. (Paris 69) չորրորդ օրինակ Պարիսի (Anc. fonds 69) թղթեայ, գեղեցիկ բոլորգիր, ԺԷ. դարէն։ Խիկարի Պատմութեան սկիզբը կը պակսի, սկսելով միայն խրատներուն։ — Է. (Bod. Canon.) ձեռագիր Բոդլէեան գրատան (Ms. Canon. Orient. 131) թղթեայ, գեղեցիկ բոլորգիր, սկիզբը՝ Խիկարայ զրոյցը (Թղ. 1—36։) Ձեռագիրս գրուած է 1697ին ի Նոր Ջուղայ՝ Հազբապետ երիցուէ Խաչատուր անուն անձին համար։ Յետոյ կու գայ վէպն Եօթն իմաստասիրաց եւ պատմութիւն Բարլաամայ եւ Յովասափայ։ — Ը. (Edjm.) ձեռագիր Էջմիածնի մատենադարանին, ըստ նոր ցուցակի Թ. 2048, թղթեայ, նոտրգիր, գրուած իբր 1600ին։ Ասոր միայն սկզբան յառաջաբանական մասն եւ առաջին ութ խրատները համեմատել կրցած է հայագէտը՝ 1891ին Էջմիածին այցելելուն։

Ասոնք են հրատարակութեան համար գործածուած ձեռագիրները։ Ի հարկէ կան շատ ուրիշներ ալ այլեւայլ հաւաքմանց մէջ ցրուած։ Հայագէտը նշանակած է չորս օրինակ Էջմիածնի հաւաքման մէջ, ըստ "Մայր Ցուցակի„ (տպ. Ցփղ. 1863) Թ. 1633, գրուած 1604ին. — Թ. 1995, գրուած 1605ին. — Թ. 1986, գրուած 1623ին, եւ Թ. 51, գրուած 1642ին. ամէնն ալ թղթեայ նոտրգիր՝։

1 Տես "Մայր Ցուցակ„, էջ 4 (Թ. 51) Լիմ անապատ գրուած Սարգիս Երիսացի գրչէն, հաւաքածոյ մ'որուն 'Է. Վարք եւ խրատք Եւագրի. Ը. Պատմութիւն եւ խօսք խիկար իմաստասիրի... Ը. խօսք եւ խրատք իմաստասիրաց„ եւն. — էջ 181 (Թ. 1633) հաւաքածոյ, ուր կայ "Է. խօսք եւ

Բրիտանական թանգարանը նոր մտած է թղթեայ նոտրգիր ձեռագիր մը՝ ԺԸ. դարէն։ Բերլինի հաւաքումն ունի օրինակ մը 1698 տարին գրուած, որ ունի միայն խրատները՝։ Ուրիշներ կրնան գտնուիլ կարծենք քիչ շատ ամէն կողմ։ Խիկար Հայոց մէջ սիրուած գրութիւններէն ըլլալով՝ ցանցառ չեն գրչութիւնք։

Պակսածն է հնագոյն օրինակ մը, վստահելի բնագրով՝ որուն համար կարենանք ըսել թէ մերձաւորապէս այն ընթերցումները պահած է, զոր ունէր Հայերէն սկզբնագիրը կամ թարգմանչին գրչէն ելածը։ Ծանօթ բոլոր օրինակները խմբագրութիւններ կ՚երեւան, քիչ կամ շատ պլպլած, լեզուն յաճախ ռամկացած, որչափ ալ յէականս "հնագոյն" ձեւն ու հնոյն առոյգ լեզուն պահուած ըլլալով՝ հիմնապէս տարբերի "Պղնձէ Քաղաքին" բոլորովին նոր խմբագրութենէն։ "Հնագոյն" բնագիր մը փնտռելու պէտք չէր ըլլար, եթէ ընդունէինք որ առջեւնիս եղածն (A) թարգմանչին ալ գրածն ըլլայ, մերձաւորապէս ԺԲ—ԺԳ. դարու գործ, ժամանակին լեզուաւ՝ բնականապէս նախնեաց ռամկօրէնով փոխադրուած, ուստի տեսնուած ռամկաբանութիւնք նախնական ըլլան։ Սակայն անհնար է այս կարծիքն ունենալ։ Ռամկաբանութիւնք համեմատաբար քիչ են, եւ աւելի աղաւաղութիւնք կ՚երեւան ձեռագրէ ձեռագիր տարբե-

---

Խրատք Խիկարայ ասացեալ քեռորդւոյ իւրում" — էջ 209 (Թ. 1986) Ցօմար գրուած Մկրտիչ սարկաւագէ, այլեւայլ ուրիշ կտորներով, որոնց "Բ. Պատմութիւն Խիկարայ իմաստասիրի" եւ "Է. Պատ. Գոդայ եւ Մադոգայ" եւն. — էջ 210 (Թ. 1995) գրուած յիլով՝ "Թորոս գրչէ վահկացւոյ՝ եթէ սխալ չենք հասկընար, պարունակելով ի մէջի պլլոց "ա. Պատ. Ադամայ եւ Եւայի. Բ. Պատ. եւ խօսք Խիկարայ իմաստասիրի" եւն։

1 Ms. Or. Petermann I, 147, տես N. Karamianz, Verzeichnis etc. p. 65 (Թիւ 83, Թղ. 1–26.)

բելով, մեծագոյն մասն ընտիր եւ առոյգ գրական լեզու մը կը ցուցնէ։ Բայց ասոնց թարգմանութիւնը ԺԲ. դարէն շատ յառաջ է, նոյն իսկ Ժ. դարէն կանուխ դարերով անգամ։ Այս խնդրոյն մասին կ'արժէ քիչ մ'երկար խօսիլ։

Հայերէն թարգմանութեան հնութեան մասին հետեւեալ կարծիքը կը յայտնէ Կոնիբիր հայագէտը[1]. "Դժուար է հայ թարգմանութեան ժամանակը ճշդիւ որոշել։ Վենետկոյ թ. 482 ձեռագիրն ինձի ծանօթ ամենահինն է, եւ կրնանք իբր 1500ի գրուած համարիլ։ Սակայն բուն թարգմանութիւնը շատ աւելի հին պէտք է որ ըլլայ։ Վասն զի այս ձեռագիրն արդէն այնպիսի բնագիր մը կը ցուցնէ՝ որ երկար պատմութիւն մ'ունեցած ըլլալու է։ Ընտիր յայտարար մըն է այն խումբ մը ձեռագրաց, մեծաւ մասամբ ԺԷ. դարու գրուած, եւ ամենն ալ հասարակաց նախագաղափարէ մը յառաջ եկած։ Բայց արդէն այն նախագաղափարը բնագրի մեծամեծ փոփոխութիւններ կը պարունակէր, որոնցմէ ազատ էր այն օրինակը՝ որմէ յառաջ եկած է Բոդլէեան կանոն 131 (Bod. Canon. 131) գրչագիրը։ Ուստի բնագրին համար 1500 էն յառաջ բաւական երկար ժամանակաւ պատմութիւն մ'ենթադրելու ստիպուած ենք։ Լեզուաբանական պատճառներով թարգմանութիւնը կ'ուզէի վերադրել ԺԲ. կամ ԺԳ. դարուն։ — Թերեւս գտնուին հայ գրականութեան մէջ այս գրքին յիշատակութիւններ, որոնք թարգմանութիւնն աւելի կանխագոյն ժամանակ մը դնել պահանջեն, բայց ինձի ծանօթ չէ հատ մ'ալ։ Արդարեւ Ղազար Փարպեցի՝ որ կը գրէ Ե. դարու վերջը, կ'երեւայ թէ կը ճանչնայ Խիկարայ Իմաստութեան մէկ առածը, բայց անհրաժեշտ չէ որ հայ թարգմանութեան ծանօթ ըլլայ։ Մինչդեռ Ամիթ քաղքէն կը գրէ. եւ

---

1 Տես Հարրիս՝ էջ 2Ա։

յիշատակելով "Հայոց աշխարհի աղանդ„ մը՝ յառաջ կը բերէ առածս թէ Խոզն պէս հարսնացողին կը վայելէ կոյաջուր բաղնիք[1]։„

Հայագիտիս այս կարծեաց շատ կէտերուն լիովին համամիտ ենք, յատկապէս անոր՝ որ մեր առջեւն եղած հայ բնագիրն երկար պատմութիւն մ'ունեցած է՝ այլեւայլ խմբագրութիւններ եւ փոփոխութիւններ կրած ըլլալով մինչեւ նաեւ ԺԵ. դարուն վերջը, երբ արդի ծանօթ ձեռագիրները կը սկսին։ Այն լեզուական պատճառներն՝ որոնց համար ԺԲ—ԺԳ. դարերուն կը կարծէ վերագրել հայ թարգմանութիւնը, ըստ մեզ՝ ինչպէս արդէն յառաջ ալ ըսինք, պէտք են այլազգ մեկնուիլ, այսինքն այս ամէն ռամկաբանութիւնք եւն յիշեալ նոր խմբագրութեանց ու փոփոխմանց արդիւնքն համարելու է, եւ ոչ բուն թարգմանչին գրչէն ելած։ Այս կէտս խնդրէ դուրս է անոր համար ալ՝ որ յիշեալ դարերէն շատ յառաջ ալ գոյութիւն ունէր հայ թարգմանութիւնը, ինչպէս դիւրին է ցուցընել։ Լաւագոյն է անոր համար հայագէտին այն բածը թէ հայ գրականութեան մէջ կրնան գտնուիլ յիշատակութիւններ որ հայ թարգմանութեան ժամանակը շատ աւելի հին ժամանակները հանել ստիպեն։ Յաջորդաւս քանի մ'այսպիսի յիշատակութիւններ յառաջ կը բերենք։

Փարպեցւոյն այն խօսքը, զոր հայագէտը կը յիշէ, ամէնէն յառաջ արժանի է մտադրութեան։ Իւր առ Վահան գրած թղթին մէջ Հայոց աբեղաներուն մասին կը գրէ.[2] "Իսկ հայոց աշխարհի աղանդ՝ զոր ասեն, եւ անանուն է ըստ վարդապետի եւ անգիր ըստ բանի։ Ի հաւատոյ եւ յուսմանէ տգէտք

1 Հայագէտն ի վերջոյ կը նշանակէ որ հոս "բնականապէս ակնարկութիւն եղած է այն նախամեծարութեան զոր հայ մկրտողք կու տային աւազանին վրայ ջուր հոսեցընելուն.„ — խնդիր մ'որ մեր ծրագրէն դուրս է։

2 Փարպ. տպ. Վենետ. 1891—2. էջ 659։

երեւին, եւ ի գործս ծոյլք եւ անժոյժք. յորոց՝ ըստ անգիտութեանն՝ որ է ի նոսա, եւ ըստ անկարգ վարուց, այդպիսի իսկ արդարեւ աղանդոց վայել էր բուսանել, ըստ յոգոսածոյ աստուածաբանութեանն թէ ըստ խոզի հաբանացելոյ՝ կոյսքոբ քաղանի։„ Ծանօթ է որ՝ ինչպէս վերն երկար բացատրեցինք, Խիկարայ այս առածին նման առած մ'ալ կը գտնուի Պետրոսի առաքելոյ թղթին մէջ։ Սակայն հոս յայտնի է որ Փարպեցին Ս. Գրքէն չի կոչեր, այլ "առասպելաբանութեան„ մը կամ Խիկարայ մէկ "յօդուածէն„, թէեւ իրեն անծանօթ չէր կրնար ըլլալ Ս. Գրոց ալ խօսքը։ Ի հարկէ առածն ինքնուրոյն ձեւ մ'ունի Փարպեցւոյ քով, որով կրնայ խնդիր ըլլալ թէ արդեօք ստուգիւ հայ թարգմանութիւնն առջեւն ունէր՝ թէ ուրիշ բնագիր մը։ Սակայն անհնար ալ չէ. եւ Փարպեցւոյ ուրիշ մէկ տեղը կարծես աւելի նմանութիւն մը կը ցուցնէ հայ բնագրին, որ դարձեալ կրնար նախնաբար Փարպեցւոյ ընթերցումն ալ ունեցած ըլլալ[1]։

Պէտք չէ զարմանալ որ այսչափ մեծ հնութիւն կ'ուզենք տալ հայ թարգմանութեան։ Եթէ նաեւ արդի օրինակները մաքրենք յետսամուտ ոամկաբանութիւններէն եւ աղաւաղումներէն — որ լեռվին կը յաջողի ապահովապէս, եթէ բախտ ունենանք հնագոյն ձեռագիր մը գտնել, — այնպիսի ընտիր եւ մաքուր գրական եւ առոյգ լեզուաւ բնագիր մը կը տեսնենք որ չենք վարանիր նաեւ մինչեւ Ի. կամ Զ. դար հանել նախնական թարգմանութիւնը։ Նոյնն ծանօթ է արդէն նաեւ Եղիշէի, որ

---

1 Հմմտ. Փարպ. Պատ., տպ. Վենետ. 1891, էջ 200 (Լ.Բ) "Ընկալ զմեզ որպէս զորդին ուրացող որ ծախեալ աղտեղացաւք զհանդերձ սուրբ մկրտութեանն, զոր զգեցուցեր մեզ աւազանին լուացմամբ, անառակ անօրէնութեամբ խաւալեցաք ի դէպ ուրացութեանց իբրեւ զդասակս խոզոցն։„ Հմմտ. Խիկար (էջ 160) "զխոզն ի բաղանիսն տարան, եւ նա անկեալ ի մեջտեղն խաւալէր„ եւն։

իւր Բ յեղանակին մէջ կը գրէ[1]. "Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական եւ տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց։ Լաւ է կոյր աչօք քան կոյր միտօք„ եւն, բառ առ բառ նոյն Խիկարայ նաեւ արդի օրինակներուն ընթերցման հետ. (տես էջ 134։) Եղիշէի քով կան ուրիշ առածներ ալ, որոնք սակայն մասամբ խնդրական կը մնան[2], մասամբ ուրիշ աղբիւր մը կ'ենթադրեն։ Օրինակի համար առածս (անդ՝ էջ 42.) "Նոցա էր փորեալ զխորխորատն, դուք ընդէ՞ր լցէք յառաջագոյն„, թէեւ Խիկարայ ալ առածներէն է, սակայն՝ ինչպէս վերը նշանակեցինք, նաեւ Ս. Գրոց մէջ կայ պէսպէս ձեւով. ուստի թէ Եղիշէի եւ թէ ուրիշ հայ մատենագրաց քով, որ յաճախ կը գործածեն նոյնը[3], պէտք չկայ որ անհրաժեշտ հայ թարգմանութենէն ծանօթ ըլլայ. այլ Ս. Գրքէն կրնան ըլլալ այն կոչմունքը։

Թերեւս այս կարգէն ըլլայ, սակայն Խիկարայ հետ իւր մեծ նմանութեանն համար մտադրութեան

---

1 Եղիշէ, տպ. Վենետ. 1889, էջ 13. տպ. Մոսկ. էջ 19։

2 Հմմտ. այսպէս՝ էջ 13 "Եթէ կարի ոք առաւելեալ ի՞նչ աշխարհական մեծութեամբ եւ մտօքն աղքատացոյն, այնպիսին ողորմելի է քան զբաղուսս.„ եւ նմաններ, որոնք անշուշտ ուրիշ աղբիւրէ են։

3 Հմմտ. Առակք ԻԶ, 27. Յոզ. Ի, 8 եւ նմաններ։ Հայ մատենագիրներէն հմմտ. Խոր. Բ, դր (տպ. Վենետ. 1865 էջ 182) Տրդատայ դեղման առթիւ՝ "Վասն այսորիկ եկեսցէ ձեզ որոգայթ զոր ոչ ծանեայք եւ որսն զոր որսայցէք՝ ըմբռնեսցէ զձեզ եւ նովին որոգայթիւն անկցիք„ եւն (տես Սղմ. ԼԳ, 7—8, եւ նմաններ։) Յովհ. կեղծ. (տպ. Երուսաղ. 1867, էջ 241) պատմելով Հասանայ Արծրունւոյ դամ կը գրէ. "Եւ այսպէս գուրն զոր եւ փորեաց եւ պեղեաց Հասան, ի նոյն ընկղուզաւ զոր եւ գործեաց.„ (հմմտ. Սղմ. Է, 16, եւ նմաններ։) Նոյնը կը գրէ Ուխտանէս (Ա, ծե, տպ. Էջմ. 1871, էջ 74) Անակայ մասին գրելով՝ "Գուրն զոր փորեաց եւ պեղեաց՝ ինքն անկցի ի խորխորատն.„ եւ յաճախ այլուր։

արժանի է նոյն իսկ Եղնիկայ մէկ վկայութիւնը, որ կը գրէ՝ "Եւ արդարեւ ոչինչ ընդ վայր ասացեալ է բան խմաստնոյն՝ թէ Ծառայ որ ընդ ոնին ոչ լսէ՝ ընդ մեռեալն պան լսել նմա,„ Նոյն խիկարայ մէկ առածին հետ, որ նաեւ իւր արդի աղաւաղ օրինակներովն ալ ունի՝ (էջ 156)՝ "Որ ընդ ականջն ոչ լսէ՝ ընդ ինիոնան լսեցուցանեն„ (Canon կոչ՝ "Եւ ընդ լանջն լսեցուցանեն։„) Բայց արդեօք Եղնիկ Խիկար կը հասկընայ այն "իմաստուն„, որմէ առած է խօսքս, խնդիր է՝ զոր չենք համարձակիր հաստատել. թէեւ այլուստ չենք գիտեր թէ ինչ աղբիւրէ քաղած է Եղնիկ[2]։ Աւելի խնդրական կը մնայ հայ թարգմանութեան նկատմամբ. վասն զի ապահով չենք թէ Եղնիկայ գրչէն ելլայ այն եւ ոչ փոխառութիւն որեւէ՝ այժմ մեզի անծանօթ՝ գրքի, ինչպէս այնտեղէն քիչ մը յառաջ եղած բոլոր մասերը (Եղն. էջ 19—58) քաղուածոյ թարգմանութիւն են Մեթոդիոսէն։ Նոյն առածը յետոյ Վարդան իւր Ծննդոց Մեկնութեան մէջ կը գործածէ այս ձեւով՝ "Լուիցեն թիկամքեր զոր ոչ լուան ականջք[3]։„

---

1 Եղնիկ, տպ. Վենետ. 1850, էջ 61 (Ա, ժե։)

2 Նման խմաստով խօսքեր՝ Հմմտ. Առակք Իթ. 19 "Բանիւք ոչ խրատի ծառայ խիստ. թէպէտ եւ իմանայցէ՝ չդնէ յունկան։„ — Սիրաք, Լ. 25 "Բուսա եւ բիր եւ բեռն՝ իշոյ. հաց եւ գան եւ գործ՝ ծառայից.„ Սիրաք, Լ. 27 "Լուծ եւ սամուտիք զպարանոց խոնարհեցուցանեն, եւ ծառայի չարագործի՝ ընկանք եւ տանջանք„ եւ նմաններ։ Սակայն ճշդիւ Եղնիկայ բացատրութեամբ առած մը չկրցանք գտնել Ս. Գրոց մէջ, ուստի իւր յիշած "իմաստուն„ ուրիշ անձ մ'ըլլալու է։ Եղնիկայ գերմ. թարգմանիչը (Schmid, Eznik, Վիեննա 1900, ընդ մամլով՝ էջ 56, ծան. 201) նոյնպէս չի կրնար Ս. Գրքէն նոյն առածը գտնել, եւ նշանակած է միայն որ Գերմանացիք ալ նոյնպիսի առած մ'ունին՝ Wer nicht hören will, muss fühlen.

3 Տես նաեւ Հայկազն. Բառ. ի բառն "Մկանունք„

Աչքի կը զարնէ այն պարագան որ շշնջումն կէտեր չենք գտներ խիկարայ առածներուն եւ այն առածներուն մէջ, որ հաւաքուած են "Բանք իմաստասիրաց" անուամբ[1], հաւաքում մ'որ յամենայն դէպս Է. դարէն շատ յառաջ թարգմանուած էր հայերէնի, ինչպէս ուրիշ տեղ մը ցուցուցինք:[2] Մէկ երկու բան որ կրնան համեմատութեան բերուիլ՝ այնպէս որոշ եւ ամէն տարակուսէ զերծ ալ չեն[3]: Սակայն նոյն հաւաքումն առաւելապէս յոյն իմաստասիրաց վճիռները կը պարունակէ, եւ այնպիսի յոյն հաւաքման մը թարգմանութիւնն է, թէեւ մէջը մտած ըլլան աստի եւ անտի առածներ: Արեւելեան խիկար դիւրաւ կրնար տեղ չգտնել այն առածաբաններուն շարքին մէջ:

Թ. դարէն Թովմաս Արծրունի բացայայտ կը գործածէ խիկարայ առածները, ի միջի այլոց հետեւեալ տեղը[4]. "Որպէս եւ Դաւիթ ասէ՝ Պատուպարեցայ եւ ոչ խռովեցայ. եւ այլ ոմն յարպաւէն իմաստնոց ասէ՝ Ընդ աներկիւղի ի ճանապարհ մի երթալ" (ուրիշ օրինակ մը՝ "Ընդ աներկիւղի ի ճանապարհ մի երթայցես.") բառ առ բառ խիկարայ առածը յառաջ բերելով, որ է՝ (էջ 129) "Ընդ աներկիւղի ի ճանապարհ մի երթալ"[5] — Յաջորդ Ժ. դարէն

---

1 "Սոփերք Հայկականք", Ա (Վենետ. 1853) էջ 9–59:

2 "Պատ. մանր Ուսումն.", Ա (Վիեննա 1895), էջ 213–8:

3 Օրինակ համար (էջ 57) "Լաւ է ընդ առիւծու ի լերինս բնակել քան ընդ կնոջ անզգամի ի տուն:... Կարիճ մի ասէ ցկինն թէ՝ Խայթոցս չար ոչ է քան զքո լեզուդ" եւն (հմմտ. խիկ. էջ 157 Կարիճ եւ Ասեղ.) — Անդ՝ էջ 59 "Ցեսի կին մի պառաւ՝ ծարուրեալ եւ զարդարեալ եւ օծեալ" եւն (հմմտ. խիկ. 127 "կին գեղեցիկ յունեալ եւ ծարուրեալ" եւն:) եւ այլ ընդհանուր նմանութիւններ:

4 Թովմ. Արծր., Գ. ի (տպ. Պետրբ. 1887, էջ 228:)

5 Հմմտ. նաեւ Թովմայի սա խօսքը (անդ՝ Ա, ԺԵ, էջ 64) "Զի մի հօտն առանց հովուի յանապատս եւ ի վիհս կորստեան թափառական յաժիցին դայլոցն գահավիժու-

Ուխտանէս ալ քանի մ՚առածաւոր խօսքեր ունի, որ նման են Խիկարայ առածներուն. սակայն ընդհանրապէս իւր յիշած "իմաստնոյն„ խօսքերը Ս. Գրքէն ըլլալով՝ խնդրական կը մնան:[1] Նոյնպէս չենք կրնար ճշդիւ ըսել թէ Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ ծանօթ էր արդեօք Խիկար. թէպէտ շատ նման բացատրութիւն մ՚աչքի կը զարնէ, սակայն նոյնը սովորական է նաեւ Ս. Գրոց հեղինակներուն[2]: Բայց յաջորդ ԺԱ. դարէն Արիստակէս Լաստիվերտացի գիտէ մեր "իմաստունը„, բառական կոչում ալ ընելով Խիկարայ ինքնուրոյն մէկ առածը, Ընոյ առման առթիւ (յամի ՆՂԹ=1050) իւր հիւսած խորհրդածութեանց մէջ յիշելով առած-

---

թեամբ:„ Տես Խիկար (էջ 133) "Խաղինք որ գիտէն ի զատ գնան՝ գայլոց ման լիցին:„ Ուրիշ տեղ մը (էջ 287) "Իմացեալ խմաստնոյն ասացեալն թէ՝ Իմաստնոյ սուգ աւուրս է, իսկ անմտի՝ զամենայն ժամանակս կենաց՝„ առնուած է Սիրաքէն. (ԻԲ. 13։)

1 Տես Ուխտանէս, պամ. Բ, ժթ (տպ. Էջմ. 1871) էջ 39՝ "Եւ ոչ գիտէր եղկելին թէ՝ Լաւ է թշնամի իմաստուն քան սիրելի անմիտ։ Եւ գարձեալ՝ Եթէ արգարն հարկանէ զքեզ, երթ զհետ նորա զի նա է որ սիրէ զքեզ.„ (Հմմտ. Խիկար, էջ 128, Ասորին՝ վճիռ. ՀԳ, եւն։) Ս. Գրքէն են ուրիշ վճիռներ, այսպէս՝ (Բ. կա, էջ 112) "Ըստ իմաստնոյն բանի... թէ՝ Որ ձգէ քար ի բարձունս՝ ի գլուխ իւր անկցի.„ (= Սիրաք, ԻԷ, 28. Նման՝ Խիկար, էջ 157.) — Բ, կբ, էջ 116 "Քանզի ասաց ոմն յիմաստնոյ թէ Զաղիս պատուեցի եւ առաջի ծերոց յոսն կացի. (տես Ղեւտ. ԺԹ, 32)... եւ այլ ոմն թէ՝ Ծերութիւն պատուականագոյն է„ (Իմաստ. Դ, 8), եւ ուրիշ նմաններ։

2 Կաղանկատուացի (Բ, ժզ, տպ. Մոսկ. 1860, էջ 134) Վարազ-Շապհոյ բերանը կը դնէ՝ Կաւատայ արքայի Բ. տարւոյ (629ին) դեպքը պատմելով՝ սա բացատրութիւնը. "Հոսեցեալս զնոսա որպէս փոշի առաջի հողմոյ„ եւն. (Հմմտ. Խիկար, էջ 141 "Հոսեցաց որպէս զփոշի ընդդէմ հողմոյ„։) Սակայն նոյն բացատրութեան այլեւայլ ձեւերը տես Սղմ. Ա, 4. ԼԴ, 5. Իմաստ. Ե, 24. Եսայի, ԽԱ, 16, եւն եւն։

ներս՝[1] "Քանզի ի մասունսն էրգնոս, անմիտն հասոպայ, որպէս ի մասունսն (օրինակ մի՝ "ի մասունսն.) բերին բանք. եւ դարձեալ թէ՝ Բան ոչ պարտ պարտ են ի քրիս՝ զոր, ի՝ անմիտ ի զանէն զնա:" Համեմատենք խիկարայ առածը (էջ 130) թէ՝ "Բան ոչ որպէս զոր պարտ է, քայց որ անմիտ է, նա ի զանէ զնա." ինչպէս բառ առ բառ ունի նաեւ Ասորին. (Հարրիս՝ էջ 62, թիւ 25.) որ սակայն "զոր" բառին տեղ "ՏՆՏՂԱ-ի պարարտ" կ'ըսէ, աւելի եւս հաստատելով թէ Լաստիվերտացի ստուգիւ հայ բնագրէն միայն գիտէր առածս:

Հասանք արդէն այնպիսի ժամանակ մ'երբ առածներս կը յիշուին ոչ միայն "Իմաստնոյ" մ'անուամբ, ինչպէս մինչեւ հիմայ տեսանք, այլ նաեւ իւր բուն "Խիկար" անուամբ: ԺԲ. դարուն Ն. Շնորհալի արդէն այնպէս ընդհանրացած գիտէ՝ որ նոյնը նաեւ իրր ածական կը գործածէ, գրելով՝ "Խելօքն ծով է ու խիկար"[2]. եւ այնպէս մնացած է անկէ վերը, ինչպէս արդէն առիթ ունեցանք յիշելու: Կը յաճախեն նաեւ հայ անձինք "Խիկար" անուամբ, որոնցմէ անձ մը 1455ին եւ ուրիշ մը 1627ին յիշեցինք արդէն, նոյնպէս "Խիկար-Մուրատ" բանաստեղծը (տես վերը ներած.:) ԺԷ. դարէն կը սկսին արդէն մեր արդի ձեռագիրներն, որով աւելորդ ալ է այս ժամանակներէն յիշատակութիւններ փնտռելն անդամ: Շատանք յիշելով միայն Առաքելի Դաւրիժեցւոյ մէկ տեղն[3], ուր խօսելով Էջմիածնի պարտուց եւ Սահակ կաթուղիկոսի փախստեան վրայ, իւր ձեռաքն օրինակի մը մէջ աւելցուցած է "ի բնագրին իբրեւ ծանօթութիւն" Խիկարայ՝ նոյն խնդրոյն շատ յարմար այս

---

1 Լաստիվ. Պամ. գլ. Ա (տպ. Վենետ. 1844. էջ 41.)

2 Ն. Շնորհ. տպ. Վենետ. 1830, էջ 562:

3 Առաքել Դաւրիժեցի, Պամ. գլ. ԺԹ, տպ. Էջմ. 1896, էջ 237, Ծան.:

առածը՝ "Կերայ դառնիճ եւ արբի լեղի, ոչ էր դառն քան զաղքատութիւն. բարձի աղ եւ զարձիճ ի վերայ, ոչ էր ծանր քան զպարտս մարդոյն։" Յայտնապէս Դաւրիժեցի գործածած է Էջմիածնի մէկ ձեռագիրին որ մեր ձեռքն եղածներուն կարգէն էր եւ ոչ հնագոյն. (տես Խիկար, էջ 136։) Այս ծանօթութիւնն յետոյ աւելցուցած է. միւս օրինակներուն մէջ կը պակսի։ — Թողլու ենք յիշել այն յիշատակութիւնքն ալ, որոնք թարգմանական գրութեանց մէջ գտնուելով՝ հայ բնագրին հետ կապ չունին[1]։

Միւս կողմանէ Շնորհալիէն եռքն ալ կը տեսնենք հին սովորութիւնը շարունակուած, յիշատակութիւններ նաեւ առանց որեւէ անուան։ Ս. Ներսէսի Նշխարաց յայտնութեան պատմողը[2], որ ամէնէն կանուխ ԺԲ. դարու վերջերէն է[3], կը գրէ օրինակի համար հետեւեալը՝ "Զի ճնճղուկ՝ որքան ի ձեռին ունիս զգուշասջիր պահել, ապա թէ զերծեալ թռիցէ՝ դժուարին է ըմբռնել," եւն, որ Խիկարայ մէկ առածին այլակերպութիւնն է. (հմմտ. Խիկար՝ էջ 135 "Լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռին քո՝ քան զհազարս յերկինս թռուցեալ," եւն։) Ի միջի այլոց յիշելու արժանի է Վարդանայ Խրատներուն մէկ խօսքն ալ՝ "Ցղայի միտքն որպէս կակուղ մամ է, զբարի խրատն եւ զիմաստութեան ուսումն

---

1 Այսպէս "Բանք վասն խարող Աղուէսուն," վեպին սկիզբը՝ գտնուած տողին սա վերջին խօսքերը՝ "Եւ էր նա մեստակար շար, եւ հնարագէտ եւ խմաստուն մոգ զէտ խիւր։" Ճշդիւ Ն. Շնորհալւոյ համեմատ՝ աղուէսու մասին գործածուած։ Տես Ն. Մառ, "Գողովածոյք Առակաց Վարդանայ," (Պետրբ. 1894—9), Հար. Գ., էջ 180։

2 "Պատ. Յայտնութեան Նշխարաց Ս. Ներսէսի՝," ի "Սոփ. Հայկ.," Է (տպ. Վենետ. 1853), էջ 31—78։

3 Նշխարաց գիւան եղած կ'ըսուի 1275ին Յ. Ռ. Երզնկայի Սարգիս եպիսկոպոսի օրով. տես անդ՝ էջ 44—46։ — Մեր վկայութիւն բերած տեղն է՝ էջ 50։

դիր ի վերայ մոգնէհար„ եւն[1] (հմմտ. Խիկար՝ 129։) թողլով ուրիշ նմաններն, շատանալք միայն Վարդանայ Առակներումն։ Ն. Մառ հայագէտը գեղեցիկ հրատարակութիւն մ՚ըրաւ բոլոր Վարդանեան առակաց, լուսաբանելով անոնց ծագումն ու զարգացումը, Վարդանայ ունեցած մասն եւ այն Վարդանայ գրական գործունէութիւնը լիովին երեւան հանելով եւ ճանչցընելով բուն առակագիրն՝ Վարդան Այգեկցի ԺԲ—ԺԳ. դարէն, որուն մասին այլուր ընդարձակ խօսուեցաւ[2]։ Նոյն առակաց հաւաքմանց աղբիւրներուն՝ զորոնք այնպէս մանրամասն ուսումնասիրած է յիշեալ հայագէտը, (հտր. Ա, § 268—296,) աւելցընելու ենք Խիկար ալ։ Եւ այս շատ բնական էր։ Խիկարայ առածներէն մաս մը (յատկապէս պատմութեան վերջը՝ երկրորդ շարքը) արդէն լիակատար առակի ձեւ ունէր. միւսները դիւրաւ կրնային առակի վերածուիլ, ինչպէս եղած ալ կը դանենք։

Մեզի համար կարեւոր են բնականաբար նախ այն առակներն որ բուն Վարդանայ Այգեկցւոյ են,

---

1 Հմմտ. "Հայկազն. Բառ.„ ի բառն՝ "Մատնեհար։„ — Նոյն Բառգրքին մէջ կը գտնենք Խիկարէն ի միջի այլոց հետեւեալ վկայութիւններն. (Անտառախիտ՝ "անթափանց լինել բազմութեամբ որգւոց. ճճ.„ (= ճառընտիրք. տես Խիկար՝ էջ 130.) — (Նշի) "Մի լինիր փոյթ իբրեւ զնշենի, որ յառաջն ծաղկի եւ ապա ուրեմն լինի ուտելի։ Ոսկեփոքիկ.„ (տես Խիկար՝ էջ 128 ազատաղ.) — (Հարնատուն) "Ի հարնատանէ քան զընկերս յառաջ եկ եւ գնա. Ոսկեփոքիկ.„ (տես Խիկար՝ էջ 135—36) եւ Նմաններ։ Զենք գիտեր ինչ գործքերէ առնուած են կոչմունքս, որ ճառընտրի եւ Ոսկեփոքիկի մէջ կը գտնուին. ոմանք թերեւս նոյն իսկ Խիկարայ իմաստութեան ձեռագրէն կրնան ըլլալ։ Բայց այս դէպքիս մէջ արժանի է այն ուշադրութեան. վասն զի ընթերցման կարեւոր տարբերութիւններ կան։

2 Հմմտ. "Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ՝ ըստ Ն. Մառի.„ ("Հանդէս„ 1899, թ. 2 եւն, եւ առանձինն՝ յատկապէս էջ 20 եւն, 43—75 եւն։

որ իւր առակագրութեան սկիզբն բրած է ի Դրաքարկ իբր 1220ին։ Արդ թէ Այգեկցւոյ բուն առակներուն մէջ եւ թէ միւս հաւաքմանց մէջ ալ կը գտնենք Խիկարայ առածները գործածուած, որոնցմէ ոմանք կը դնենք հոս դէմ առ դէմ։ Առաջին երկուքն Այգեկցւոյ են։

Խիկար (էջ 157—158։)	Վարդան (Այգեկցի) (Հար. Գ, 99 եւ 101։)
1. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կացին՝ որ կարէր զծառն։ Ասէ ծառն. Եթէ յինէն չէիր՝ ոչ յաղթէիր դու։[1] (Canon. Որդեակ եղեր ինձ որպէս զծառն զոր կարէին. ասէ ծառն՝ Եթէ ոչ էիր յինէն որ ի ձեռինդ է, ոչ կարէիր յաղթել ինձ։)	1. Հիւսուինք մտան ի մայրիս եւ սկսան կոտորել զծառ եւ զտունկ. եւ նոքա հառաչելով ասեն՝ Զի՞նչ է այս զոր գործեն ընդ մեզ։ Եւ նոճին ասէ. Վա՜յ է մեզ, ով եղբարք. զի ի մեզանէ [է՝] որ կարէ զմեզ. զի կոթն ի մայրոյս է։ Յուցանեմ թէ, եւն։[2]
2. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կարիճ որ եհար զասեղն, եւ ասէ ասեղն՝ Ահա խայթոց որ չար է քան զքոյդ։ Դարձեալ եհար զթաթն ուղտուն, եւ նա եհար զթաթն ի վերայ նորա եւ ճմլեաց զնա եւ ասէ. գերի՛, ա՜յ զիտէիր եթէ չունչ եւ հոգի քո ի յոտս իմ էր։ (Canon . . . եւ ասէ՝ Ո՞չ զիտէիր չար կարիճ թէ զօրութիւնք քո յոտս իմ է։)	2. Մու[կն] մի հպարտացաւ . . . գայ առ ուղտն եւ ասէ. Տուր ինձ հրաման, որ ի յետս քո դնեմ զբոյնս իմ եւ առնեմ դադար։ Ասէ ուղտն՝ Արիւն քո ի գլուխ քո, մի խորհիր զմահու գործդ զայդ։ Եւ նա ասէ՝ Կակուղ է սմրակ քո եւ ոչ ինասէ զիս։ Եւ եդ զբոյն իւր ի հետ ոտին։ Եւ եկն ուղտն ծանր բեռամբն եւ կոխեաց զնա. եւ նա ճխթեալ եղեւ. եւ վազեաց ճրագուն ընդ յե-

1 Ven. եւ 92 ձեռագիրք վերջը բոլորովին աղաւաղեր են գրելով՝ «. . . ասէ՝ չէիր ինձ յաղթել ոչ կարէիր դու։»

2 Այգեկցւոյ՝ Առակ ԺԴ։ Նոյնն անցած է Վարդանեան միւս հաւաքմանց մէջ ալ դոյն տարբերութեամբ. տես առակն ՃԷ կամ «Փայտահատք եւ Ծառք» (անդ՝ Հար. Բ, 123) ըստ VI հաւաքմանց, ուստի Աղուեսագրոց մէջ մտած։

տոյան նորայ, եւ զայն տեսեալ ըղձուն ասէ՝ Եղբայր, դայ է որ նեղէ զքեզ, մինչեւ ելաւ ի քէն: — Յուցանէ, եւն[1]:

3. (ԷՋ 160) Որդեակ, զգայլոյ ձագն յուսումն եառուն (հոգր. "տվին") եւ ասեն՝ Ասա Ա.յբ. Բ.ն. Գ.եմ (92 Գ.իմ.) եւ նա ասէր՝ Ա.յծ, Բ.ոյծ, Գ.առն:

3. (ՑԽԷ.) Ա.ռ ---[illegible] թէ Գ.այլին ձագն բռնեցին եւ գրեցին գիր թէ կարդայ: Եւ ասեն՝ Ասա Ա.յբ. եւ նա ասէ թէ՝ Ա.յծ. եւ ասեն թէ՝ Ասա Բ.ն. եւ նա ասէ թէ՝ Բ.ուծ. եւ ասեն թէ՝ Ասա Գ.իմ. եւ նա ասէ՝ Գ.առն. եւ ասեն թէ Ասա Գ.այ. եւ ասէ՝ Գ.մակ. եւ ասեն՝ Ասա Ե.չ. նա ասէ՝ Լ.ս կու երթամ, գիշ անցաւ, այլ չեմ ի հասնիլ[2]:

4. (ԷՋ 159—60.) Որդեակ, ասացին ցաքիսն եթէ թող զսովորական բարս[3], եւ համարձակ լինի քեզ՝ յարքունիս մտանել եւ ելանել. ասաց աքիսն՝ Էթէ եղիցին աչք իմ ոսկի եւ թաթ իմ արծաթի՝ զսովորական բարս իմ ոչ թողից:

4. (ԽԷ[2]) Դարձեալ զկատուն լուսակալ դրին թագաւորին ի վերայ ոսկեկար բարձին: Նոյնպէս եւ արարին զաքիսն, եւ տային նոցա ի կերակրոյ թագաւորին. եւ ասացին նոցա թէ թողէք զբարս ձեր. եւ նոքա ասեն՝ թէ ոսկով եւ մարգարտով ծածկէք զմեզ, մեք ոչ կարեմք թողուլ

---

1 Ա.յգեկցուցոյ Առակ Ի.Գ: Նոյնը միւս հաւաքմանց մէջ ալ՝ "Մուկն եւ Ուղտ" (Հար. Բ, 25—26 առակ ԻԱ) կրկին խմբագրութիւն, մին ըստ VI, միւսը՝ D ձեռագրին:

2 Տես "Գայլ յուսումն" առակն՝ Հար. Բ, 321 ըստ G ձեռագրին:

3 Ven. 92 եւ Canon "զսովորական բանն", Bod. "զսովորութիւնդ", Յաջորդն ալ Ven. "Համարձակ լինի բանն քեզ՝ յարքունիս" եւն. Bod. "Համարձակեալ են ի քեզ՝ յարքունիս" եւն. Նոյնպէս վերջը միայն Canon ունի ուղիղ "զսովորական բարս իմ ոչ թողից", միւսները՝ "զսովորական բանն ոչ թողից"

զսովորական բարս մեր. զի կատուին բնութիւն է, եւն։[1]

Բաւական կը համարինք այսչափն ալ, որոնց մանաւանդ երկու առաջինները կարեւոր են՝ բուն Ա.յգեկցւոյ վերաբերելով։ Մենք Խիկարայ առակներուն գործածուիլն այնպէս բնական կը գտնենք, որ աւելի կը զարմանանք Խիկարայ շատ մ'ուրիշ լեսվին զարգացած ընտիր առակները չգտնելով մեր հաւաքմանց մէջ. այսպէս Խիկարայ առակն՝ Ծիծառն եւ Աքիս, Այծ եւ Տորոն, ՃՆՃղուկ եւ Որոգայթ, Էշ եւ Գայլ, Շուն եւ Բրուտ, Աւճ եւ Գայլ, Խլուրդ եւ Արծիւ եւ նմաններ, զորոնք գոնէ հայագէտ Ն. Մառի հրատարակած հաւաքմանց մէջ չգտանք համոզեչ նոյնութեամբ[2]։ Բայց թերեւս ուրիշ տեղեր գտնուին։ Ընդհակառակն հանրածանօթ առակ մը կը գտնենք մուծուած Խիկարայ աղաւաղեալ բնագրին ապագիր մէկ օրինակին մէջ, որ կը պակսի հնագունին ուստի եւ յետսամուտ է[3]։

1 Տես "Կատու եւ Աքիս" առակն՝ Հար. Բ. 64–65 ըստ Vlag եւ B ձեռագրաց։

2 Տես Խիկար՝ էջ 156–61։ Ի հարկէ նմաններ կը գտնուին Վարդանեան հաւաքմանց մէջ ալ։ Այսպէս Խիկարայ աղաւաղած լեզուաւ առակս (էջ 159)՝ "Որդեակ ասացին Գայլուն թէ բաց կաց ի գեհէն. ասէ՝ եթէ ի բաց կենամ՝ կուրանամ՝ (Canon, Bod. Ven. ։— կուրանամ.) զի փոչին աչացս դեղ է եւ շահ." (Bod., 92 ունին "եւ շահ." իսկ Canon՝ "... աչաց շահ է եւ փորուս օգուտ։") Աւելի լաւ պահուած է Խիկարայ առածը (էջ 133) "Որդեակ, խաշինք որ գիշէն ի զատ գնան՝ գայլոց մատն լինիցին։" Հմմտ. առակ ՄԽԹ (Հար. Բ. 270) "Ասի ի յառակաց թէ Գայլն յայնժամ անկանի ի գեհն, յորժամ հովիւն զգայլուն ահն մուռանայ." — առակ ՄԺԳ "Գայլ եւ ոչխարք" (Հար. Բ. 238) եւ նմաններ։

3 Տես B[3] (տպ. Կ. Պ. 1834), էջ 103–104 Շուն եւ շուք։ "Որդեակ, զի եղեր ինձ որպէս շունն այն ագահ, որ

Կարծենք մինչեւ հիմայ յառաջ բերուածները բաւական են ապացուցանելու մեր կարծիքը։ Նախ՝ Խիկարայ հայ թարգմանութիւնը ստուգիւ շատ հին է, եւ հայ մատենագրութեան վրայ ալ ազդեցութիւն ըրած։ Ի սկզբան միշտ լոկ "Խմաստնոյ" անուամբ յիշուած ըլլալով՝ կրնայ թերեւս կարծուիլ, որ "Խիկար" անունը խորագրին մէջ յետոյ մտած ըլլայ։ Բայց այս լոկ ենթադրութիւն միայն կը մնայ։ Երկրորդ՝ կը հաստատուի այն կէտն ալ որ նաեւ հայագէտ Կոնիբիրի հրատարակած բնագիրը ստուգիւ "երկար պատմութիւն" ունեցած է, շատ փոփոխութիւններ եւ թերեւս նաեւ խմբագրութիւններ կրած ըլլալով։ Այնպէս՝ ինչպէս որ առջեւնիս ունինք, ռամկաբանութեամբք խճողուած, աղաւաղութեամբք լի եւ անհամար պէսպիսութեամբ ձեռագրաց, չի կրնար այն բնագիրն ըլլալ, զոր առջեւն ունէր՝ եթէ նաեւ ոչ Փարպեցի՝ ստուգիւ Եղիշէ, եւ ոչ այն՝ զոր տեսած էին Թովմաս Արծրունի եւ Լաստիվերտացի։

Այս կէտը զմեզ կը ստիպէ ընդհատել մեր ուսումնասիրութիւնը՝ մինչեւ հնագոյն եւ ընտրելագոյն բնագրի մը յայտնուիլն։ Առանց ասոր շատ մը խնդիրներ՝ որ լուծման կը սպասեն, չեն կրնար նաեւ ձեռնարկուիլ՝ առանց ապարդիւն աշխատութեանց. եւ ոչ հանուած եզրակացութիւնք հաստատուն հիմ կրնան ունենալ։ Այսպէս ապագային թողուլ կը ստիպուինք նոյն իսկ այն էական խնդիրը թէ ինչ բնագրէ թարգմանուած էր նախ-

---

ունէր հաց մի ի բերանն, երթայր յեղեր գեւոյն, եւ տեսեալ շուն մի այլ ի մէջ ջրոյն եւ հաց մի ի բերան նորա, ձգեալ զիւր հացն ի բերանոյն, եւ անկաւ ի ջուրն զի առցէ յայնմանէ հացն. եւ իբրեւ եհաս ի մէջ գեւոյն՝ ոչ զշունն եգիտ եւ ոչ զհացն, այլ խեղդեցաւ, եւ զրկեցաւ յիւր հացէն։" — Այս առակը յարմարցուած է Խիկարայ հետեւեալ վերջաբանութեամբ՝ "Նոյնպէս եւ դու զհացն իմ խլել կամիցար, եւ զրկեցար դու ի քո հացէն։"

նական հայերէնը։ Այս կէտը լուծելու համար ալ պէտք էր՝ նախ մանրամասն համեմատելով հայերէնը միւս բնագիրներուն հետ՝ որոշել թէ ինչ աղերս ունի հայն ասորւոյն եւ յունականին հետ։ Վասն զի այս երկուքը միայն կրնան ի նկատի առնուիլ. միւսներն անոնցմէ յառաջ եկած են։ Յունականն ալ կորսուած է. իսկ անկէ ածանցած սաւականն այնպէս կը տարբերի հայերէնէն՝ որ խնդրէ դուրս կը մնայ։ Եթէ չենք ուզեր բոլորովին տարբեր յոյն բնագիր մ՚ենթադրել, որ կորսուած ըլլայ, կը մնայ միայն ասորականը։ Եւ այս վերջնոյն հետ արդեամբք մեծաւ մասամբ կը համընթանայ հայերէնը։ Սակայն դանէ արդի ասորականը՝ որ ինքնին անվրդով մնացած ալ չէ (— այսպէս բոլորովին ուրիշ խմբագրութիւն է Բրիտ. Թանգարանի թ. 7200 հատակոտորը. տես Հարբիս՝ էջ 56—58) —, չի կրնար նոյն ըլլալ այն բնագրին հետ, որմէ հայը թարգմանուեցաւ։ Վասն զի համաձայնութեան հանդէպ կան նաեւ անթիւ անհամաձայնութիւններ՝ մանր ու մեծ, աւելի ու պակաս կտորներ երկու կողմանէ ալ, ընթերցմանց մեծամեծ տարբերութիւններ՝ նաեւ ուր միաբան են երկուքն։ Օրինակներ բերել աւելորդ կը համարինք. վասն զի յընթացս ուսումնասիրութեանցս առիթ ունեցանք յաճախ նշանակելու այսպիսի երեւոյթներ։ Ուստի այժմու հայերէնն՝ որ ուրոյն խմբագրութիւն մը կը ցուցնէ, անդէպ է համեմատել այժմու ասորերէնին հետ. քանի որ նոյն իսկ չենք գիտեր թէ հայոյն աւելի կամ պակաս ունեցածներն արդեօք նախնակա՞ն հայ թարգմանութենէն են թէ յետոյ եղած փոփոխութեանց արդիւնք։

Հայերէնը յամենայն դէպս ասորերէն բնագրէ մը թարգմանուած ըլլալու է, որ այժմու ասորերէնէն բաւական կը շեղէր։ Սակայն հայ բնագրին կրած փոփոխութիւնքն անհետ ըրած են որեւէ հետք, որով ասորի բնագիր մը գտնել կարենանք

ինչպէս միւս թարգմանութեանց մէջ յաճախ կը գտնենք։ Քանի մը մանր բաներ կամ աննշան են[1] կամ խնդրական։ Օրինակի համար սխալ թարգմանութեան մ՚երեւոյթ ունի՝ ի միջի այլոց՝ սա առածը (էջ 158) "Ոչիւ հաց։ Եկեր զմարմին Նոփաառրէ, բայց ինքն ումեք ոչ էր աւգուտ եւ ոչ պիտանի։" Յունականը կամ սլաւականը չունի այսպիսի բան. միայն ասորին ունի այսպէս (բնագիր էջ 88)՝ "Որպէս ոռԥՀ ցորենոյ (ܚܛܝܬܐ) որ ուտէ զշրեմարանս (ܢܝܢܘܐ) Նոփաառրաց" եւն։ Դժուար է մեկնել հոս նախ ցորենոյ ուտիճին "ոչիւ հացի" թարգմանուիլը. բայց աւելի եւս ցորենի շրեմարանին՝ "մարմին" թարգմանելը։ Կրնար սխալ թարգմանութիւն համարուիլ եւ ասորի բնագրին խալ ընթերցմամբ մեկնուիլ, եթէ ապահով ըլլար ընթերցուածը, որ սակայն պարզ աղաւաղութիւն կ՚երեւայ[2]։ Ուրիշ օրինակ մը բերելու համար՝ յայտնի ասորաբանութիւն կը տեսնուի սա տեղը (էջ 134) "Որդեակ, քննեա զքանն ի սրտի քումմ եւ ապա ի վեր հանիցես" (ձեռագր. "ի վերայ հասանիցես" սխալ.) զի եթէ ֆոխես դիանն՝ քաղցը լինիս"։

---

1 Հմմտ. էջ 131 "Որդեակ, որ (Bod. մարդ որ) զաւրաւոր է քան զքեզ՝ մի հակառակիլ ընդ նմա." — էջ 144 "Ի վերայ ամենայն գործոց իմոց հաաապրիմ կացուցից զքեզ" (սակայն արդի ասորին հոս այսպիսի խօսք չունի.) — էջ 145 "Հրամանաւ դոնն Ասորւոց եւ Նինուէացւոց" — էջ 135–136 "Ի կոչնատանէ ... յառաջ եւ ... զի տնաաւ քո բարի առնուս" եւն (տես վերն ուր խօսեցանք այս տեղւոյ մասին.) — էջ 134 կոյրն մտաք "Թողու զուղղորդ ճանապարհն եւ երթայ ընդ կոմ." (Ասորին "...մոլորեալ") որ կրնար սխալ թարգմանութիւն մը համարուիլ, եթէ ընթերցուածն ապահով ըլլար. սակայն տպագիրը կը կարդան հոս "կոմ-ֆոր", ինչպէս տեսանք, եւ ուրիշ նմաններ։

2 Այս յայտնի է անկէ որ նախընթաց խօսքն է "Թէ լինի ասր Նորա որպէս Ծիրանի՝ մարմնոյ Նոփաառրի ոչ կարէ նմանել." ուստի "մարմին" չփոթմամբ կրկին գրուած ըլլալու է։

նոյնը բառացի կը գտնենք ասորւոյն քով՝ (Թ. 52) "Որդեակ, պահեա զբանն ի սրտի քումմ եւ բարի լեցի քեզ. զի երբ ֆոխէս զբան տ-(ܟܬܒ ܠܒܟ ܕܒܪ ܡܠܬܐ՝ կոչուսանեսս զբարեկամ՝ քո։" Հայոյն քով նախ անասովոր բացատրութեան կերպ մ'ունի, եւ երկրորդ՝ ամբողջին իմաստն անկապ է. վասն զի "եթէ ֆոխէս զբան քո՝ տ-ղոյր լինիս" ստուգիւ անյարմար է, մինչ ասորին յարմար խօսք մը է՝ թէեւ ուրիշ իմաստով։ Յամենայն դէպս հայը հոս ասորի բնագիր կ'ենթադրէ. սակայն նաեւ ամբողջն այնպէս աղաւաղ է, որ գոնէ "քաղցր լինիս" խնդրական կը մնայ։ Հայերէնէ եղած թարգմանութիւնը հաստատելով "քաղցր լինիս" բառերը, բոլորովին ուրիշ ընթերցուած ունի՝ միւս ճիշդ կարեւոր "եթէ փոխես զբանն քո" խօսքին համար[1]։ Բայց թերեւս անյարմար իմաստն յարմար ընելու ճիգէն յառաջ եկած ըլլայ այն։ Թարգմանչին մասին յետոյ։ — Ասոր փոխարէն հայագէտն Կոնիբիր տեղ մը յայտնի նշան կը գտնէ յոյն բնագրի ազդեցութեան, կամ ընթերցում մ'որ յոյն բնագիր կ'ենթադրէ[2]։ Ասով պէտք կ'ըլլայ ըսել որ հայ բնագիրն որչափ

1 Մեր մատ. Թ. 468, Թղ. 58ա "Ուղղում դերկակին սենինկ սոզունկնու իւրաքինկ պիլայ. տայ անտան սոնկրայ չխար սոզունկնու աղզնկտան. եւոր գոռ էնի գոռ-լայեգոռնի, պարչաբնայ գոգլը պօլուրսէն։"

2 Այս խօսքն է (էջ 126) "Ուցես զկնամն քեռորդին քո եւ անուսցես զնա քեզ որդի եւ հոգոռոյն ֆէլ ղնոռնդոռ տ-։" Հայագէտն (անդ՝ Ծան.) կ'ընդունի Canon. Հեռագրի այն ընթերցումն, ուր պահուած է յունաբանութիւնս ἐκτίσει σοι τὰ τροφεῖα. զոր յայտնապէս թարգմանել ուզած է հայը։ Հայ գրիչ մը չհասկընալով յունաբանութիւնը "զնունդս" փոխած ըլլած է "զանուն", որով Ven., 58 եւ Bod. կը կարդան՝ "հաստուսցէ քեզ զնոռռ քո." որ անտեղի է։ Էջմ. Թ. 2048 փորձեր է անտեղութիւնը վերցընել գրելով՝ "եւ նա լցուսցէ զտեղի անուան քո։" — Հայագիտս այս կարծիքն ստուգիւ գոնէ հաւանական կրնայ ըսուիլ։ Մտադիր ալ ըլլալու է որ ասորին չունի այս խօսքն։

ալ բան երեւութին ասորի բնագրէ մը ծագած ըլլայ, կրած է յունական ազդեցութիւն մ՚ալ։ Սակայն այս ամէն մեկնութիւնք կը մնան խնդրական՝ աւելի կամ նուազ, մինչեւ որ ապահով ու ստուգիւ հին հայ բնագիր մը ի լոյս գայ։ Հայ բանասիրաց առաջին գործքն ըլլալու է՝ այսպիսի բնագիր մը գտնել։

Ներկայ հայ բնագիրը խճողուած է ռամկաբանութիւններով[1], որոնք չեն միաբանիր թարգմանութեան առ հասարակ բնտիր եւ հին գրական լեզուին հետ, եւ բաց ասոնք նոյն իսկ ձեռագրէ ձեռագիր կը փոխուին[2]։ Ընդհանրապէս՝ եթէ նաեւ

---

1 Բազմաթիւ ուրիշներու մէջէն՝ էջ 125 "Վաթսուն կին առի ...վաթսուն տարու եղայ.„ — 126 "Հագուցի„ (131 "մի հագանիր.„) 144 "Հալեւոր.„ — 129 "հէր անոգամի հայ մի ուտել.„ — անդ՝ "ծեծ աղայի մանկան... կապնեւ մատնեհարն ի քսակի, եւ որպէս կապն ի իշուն ոտքն ...նայ խելաքանայ„ եւն. — 131 "մի հեծնուլ զնա„ (Bod. հեծեր, Canon հեծներ.) — 131 "ըռըզակիս կամուրքն Աստուծոյ„ (137 "ըռչակ„). — 137 "..եւ ասենդ՝քս դէմ հանաւղն.„ — 131, 132 "չէմք տան.„ անդ՝ "որ գոզանայ ոսկի կամ այլ փոքր իրք.„ — 133 "էշն ամէն աւրն Ի դարպաս չինէր եւ չարտախ„ (ձոգր. պէսպէս.) — 134, 136 "արծիճ„ (կապար.) 134 "յետ սակաւ աւուրց ի վերայ ջրին գայ որպէս տերեւ ծառոց.„ — 135 "դրդռէ զնա եւ անարգէ„. 135 "պատուիրէ„, 153 "հանէ զայս խաւսս„՝ եւն հրամայականներ. — 137 "մարդ որ էրէնն Աստուած յաջողէ.„ անդ՝ "ընդ առն ունեւորի ...ագահ մարդոյ աչքն ոչ լցվի քաւել թէ հողով„. — 154 "չեն լսել.„ 143 "իբր լսեց ... Զի՞նչ մեղանք եմ արարեալ ես խիկարին„ եւն. — 145 "ասէ ցԱբուսմաք նայիպին իւրոյ.„ — 147 "ես այլ ի հետ լայի.„ — 146 "յիշեա զաղուհացն որ ի միասին կերեալ եմք.„ 143 "ես զաղուհացս զոր կերեալ եմ ի տան քոյ եւն. — 147 "չինեալ ապարանս ընդ երկինքն եւ ընդ երկրիս ի մէջ ի կախ.„ — 152 "որոտայ եւ կայնու զնաւագայթա.„ — 153 "զայդ Աստուոց հորթարաձնեերն գիտեն.„ — 155 "ի ծագել արեւուն ցայթեց ի տանն„, եւ անթիւ ուրիշներ։

2 Անհնար է յիշել անթիւ պէսպիսութիւնքն ձե-

հարեւանցի ակնարկ մը ձգենք Հայագիտին նշանակած գլխաւոր տարբերութեանց վրայ, կը տեսնենք որ շատ անմիաբան են ձեռագիրներն ալ. ի միջի այլոց Ven. եւ Canon. իրարմէ էապէս տարբեր են. առաջինն առհասարակ մէտ բնագիրը ամփոփելու, վերջինն աւելի ազատ բաղմաթիւ փոփոխութիւններէ՝ թէեւ ոչ նուազ աղաւաղ ինքն ալ[1]։ Բնագիրն առհասարակ լի է ծայրէ ծայր աղաւաղութիւններով, սխալ ընթերցումներով, եւն[2]։ Ասոնցմէ

ագրաց։ Իբրեւ օրինակ ահա մէկ քանին՝ էջ 135 "զի մի յանկարծամահ լինիցի„ խօսքին տեղ՝ Ven. "զի մի անընդհատ լինիս.„ — անդ՝ "չկոչեն զքեզ՝ մի երթալ ի պատիւ.„ խօսքին տեղ՝ Bod. "որ չէ ելէ՝ ի պատիւ մի երթայր.„ — 138 Ven. "Հալածեա զնա որ ոչ գոյ„, Bod. "... որ չի գայ.„ միւսները՝ չունին լաւ եւս. — 138 "ի չարէն մի երկնչիր„, Ven. "... մի վրիէլ.„ — 136 "Ծառայ ողորդ„ եւն, 139 "որ ողորդ է մաւաքը„ (58 խորդ, Canon զուարթ եւն.) — 150 "Ճարտարքս կան խափան.„ Ven. "Ճարտարքս խաբ անկան.„ — էջ 127 Canon "ականջ արայ որդի իմ՝ խօսքին եւ խրատն իմ գրիր ի մատանին քում՝ եւ մի մոռացիս„ եւն, միւսները չունին. եւ այլ նմաններ։

1 Պատմութեան մասէն զատ՝ ուր Canon յաճախ կը շեղի եւ աւելի կը մօտենայ Ասորւոյն (տես Հարիս՝ էջ 36–46) նաեւ առածները պէտքէս թուով ու քնթերցուածով ունին ձեռագիրք. ոմանք նոր մասեր ունին (Canon տես էջ 159–160, երկու հատ. թ. 58՝ տես էջ 137), ընդհակառակն նաեւ պակասներ (Bod. տես էջ 134, թ. 58՝ տես էջ 130) եւն։ Նշանաւոր է Պարիսի թ. 58 որ շարք մ՝առածներ կ՝աւելցնէ՝ Կ–ԿԷ, զորոնք Հայագէան ուրոյն դրած է. (տես էջ 139–140) եւ որոնք լաւ օրինակ են փոփոխութեան բնագրի եւ այլափոխման։ Ցիշեցինք նշանաւոր յեսուսմուտ կտորն "Հարցումն թագաւորաց„ եւ յարակիցքն (էջ 140–1.) որուն մասին երկար խօսեցանք։

2 Մաս մ՝ակնյայտնի սխալագրութիւնք են. զոր օր. էջ 125-6 "Եթէ որդի չէիր ասասրն քանքար տան ծախեցէ (թ. 58 ... որդի՝ աւուրս քանքարս տան ...) ոչ կարէ սպառել (Ven. ոպոռ) զինչս իմ. այլ զի արկցէ հող ձեռօք իւրովք (Ven. չէրաց էմոց) ի վերայ իմ„ եւն.

շատերը դիւրին է ուղղել. բայց նաեւ այնու կը մնայ մեծ զանդուած մը խնդրական ընթերցմանց՝, մթին տեղերու եւն?:

— 128 "կաւշեկգ ի յոգոգ„ (յոտոգ է.) — 129 "զմասն քո կեր գաղաղութեամբ (ամէնքն այսպէս, միայն Bod. եւ 58 չունին, փխ. "խաղաղութեամբ„) եւ գս ընթերցն ՀԱՐ գ արիանէր„ (Ասորին՝ եւ գրացիդ մի արհամարհեր.) — 132 "եւ այլքն շնանան„ (շնասցին.) — 136 "բարձի երկաբ„ (երկաթ.) — 144 "վիճարեսցեն„ (վճարեսցին.) — 145 "տար սպանանեա զանատուած խիկարդ.„ — 150 "ընակիչք փախան.„ 151 "թեռան ի վեր.„ — 154 "պարան աւազէ.„ — 160 "տվին„, եւ նմանները՝ մինչեւ անգամ "տերբ„ (էջ 125), ըստ Bod. "մինչեւ եղեւ (Ղաթան) եօթն ամաց տարկան„ (էջ 126), եւն. — նաեւ յայտնի լեզուական սխալներ՝ ինչպէս "Նշենի որ յառաջ ծաղկի եւ յետոյ հասանի զպտուղ իւր . . . թթենի որ յետոյ ծաղկի եւ յառաջ հասանի զպտուղ իւր„ (էջ 128.) "եւ զամենայն գործք արքունեաց քեզ վիճարեսցին ճարտարութեամբ„ (էջ 144), եւն։

։ Ի միջի այլոց՝ էջ 127 "կին գեղեցիկ յոռնիալ եւ ծարիւրեալ„ ուղղելի՝ "գոռնիալ եւ ծարուրեալ„ (նոյնպէս Ասորին.) — 132 "եթէ վրեժ հասցէ քեզ՝ այ մի խոտորիր եւ ճշգիցիր„, — 152 (Փարաւոն) "զգեցաւ զգեստ ֆիրոուրվոնոն„ (Ven. փեռբուաձոյն.) Ասորին՝ աղնտագործուած. — 148 "ի խաւսս մարդոն կորուսի զքեզ„ ուղղելի՝ "ի խաւսս մանկոն միոյ (Ղաթանայ) կորուսի զքեզ„ (նոյնպէս Ասորին.) — 153–4 "լուան կոռանգ մեր զկորինջիւն երիվարաց ձերոց եւ վրիֆիցոն„. կրկին անգամ, ուր Canon "կոռանգ„ կը գրէ. ըստ Ասորւոյն՝ մատանները լսեցին արու ձիոց խրինջիւնը եւ վիժեցին. — 157 "գիրք, ոչ գիտէիր„ կ'ըսէ ուղղն կարծին. (Հայ առակներն ալ "գիրք„ կը գործածեն այսպիսի իմաստով. տես Ն. Մատ.) — 160 "ամ ձն որ գարնանիցս է մարդինին„, ուր Ասորին (էջ 70) ունի ܒܫܢܬܐ, զոր հայ թարգմանք (տես Գործք Առաք. Ի։ 30. Լ։ 35, եւն) կը փոխագրեն "մարդինի„. ուստի ուղղելի "։ . . ի մարենին.„ եւ շատ ուրիշներ։ Ընդհակառակն՝ թեեւ աղաւաղութեան երեւոյթ ունի, ուղիղ թարգմանութիւն է առաջս (էջ 136) "Որդեակ, եթէ առաքէ տերն քո թէ Բեր սպասաւոր իսաղոչ. մի բերել նմա, զի զնաղողն ուտէ եւ

Բնագրին այս վիճակն եւ այն պարագան որ մեր մատենադարանը չունինք օրինակ մը Խիկարայ՝ ստիպեց զմեզ ետ կենալու մեր դիտաւորութենէն, զոր ունէինք հրատարակել հայ բնագիրն՝ համեմատութեամբ միւս բնագիրներուն. վասն զի ստիպուած էինք՝ բնագիրը ծայրէ ծայր սրբագրել, որ քիչ շատ միշտ կամայական կը մնայ, քանի որ վատահելի աղբիւր մը կը պակսի։ Եւ այսպէս կը ոպասենք ընտրելագոյն օրինակի մը։

9.

Ամէնէն վերջը հայ թարգմանութեան մասին մեր ըսածները կնքելու համար՝ հարկ է որ քանի մը խօսք ալ ըսենք Ռոմեարէն թարգմանութեան մասին, որ հայերէնէ թարգմանուած՝ ամէնէն ուշ ժէ. դարուն, կրնայ նոյն իսկ գործածուիլ հայ բնագիրը վերակազմելու ատեն։ Վասն զի բնական է որ՝ համեմատելով թաթարերէնը հայ ձեռագրայ ընթերցուածներուն հետ՝ կարելի է ճանչնալ թէ ինչ կարգի ձեռագիր մը հիմն եղած է այն թարգմանութեան։ Երբ խնդիր ըլլայ այս կամ՝ այն տեղւոյ ընթերցուածին մասին, կրնայ թաթարերէնին ալ ընթերցուածն համարժէք վկայութիւն մ՝ըլլալ

զպատուհան սպասուրին ոչ թողու.,, Ասորին չունի. բայց Սլաւականը կը հաստատէ նոյնը (առած թ. 72, տես Հարբիս՝ էջ 32 "աղբատ խաղող,, եւ «աղբ,, կամ սպասուր։)

2 Էջ 142։ Իբրեւ օրինակ առածս (էջ 156) "Որդեակ, ես ուսուցի զքեզ որպէս ձագս աղուեսու, եւ ակն քո ի ծակ քո եւ մատն իմ կոկեր ի բերան քո. եւ մատուանք քո սրեցեր յաչս իմ.,, Canon՝ "Որդեակ, սնուցի զքեզ որպէս ձակս արծուի. եւ մատուանք քո սրեալ էին ի յաչս իմ. քանզի ակն քո չար էր տեսանել զիս։,, Ասորին (էջ 69) "Որդեակ մատն իմ բերան քո եւ մատն քո յաչս իմ. ընդ ոչնր զի սնուցի զքեզ, չնագայլ, այդպէս խեթիւ հայիս,, (վերջինս բառական՝ աչքերդ բերուդ վրայէն կը նային։) Թողունք յիշել բազմաթիւ ուրիշներ։

միւս ձեռագրաց հետ, ինչպէս արդէն վերն ասթիւ մը տեսանք։ Կը ցաւինք միայն որ թարթարերէնը համառօտուած է, կամ լաւ եւս ըսելու համար՝ մինչեւ առածներու վերջն իբրեւ ճշգրիտ թարգմանութիւն ներկայանալէն ետքը՝ մնացեալ կէսը լոկ համառօտ ամփոփում մըն է, եւ ոչ բուն թարգմանութիւն, գոնէ մեր ձեռագրին համեմատ՝ զոր առջեւնիս ունինք։

Միակ ձեռագիր մ՚ունինք թարթարերէնին, այն է մեր Մատ. Թ. 468, թղթեայ նօտրգիր, մաքուր գրչութիւն մը՝ ՌԻԳ (= 1575) տարին գրուած Խաչերես Տէր Օգսէնտեան անձէն ի Կամենից[1]։ Ձեռագրին պարունակութիւնն է բուն Լեհահայոց դատաստանագիրքն թարթարերէն, բայց անկէ յառաջ Գոշի դատաստանագրոց մէկ մասին հետ այլեւայլ ուրիշ կտորներ ալ, այլեւայլ խրատականներ եւ Պատմութիւնք Ս. Գէորգայ եւ Աբգարու, եւ ասոնց շարքին մէջ Խիկարայ իմաստնոյ բանք[2], որ ձեռագրին ճիշդ ութը թուղթը կը բռնէ։ Սակէ դուրս ալ օրինակներ անշուշտ կը գտնուին, բայց առ ժամն մեզի անծանօթ եւ անմատչելի են։ Մերնպատակին համար՝ որ ամբողջութեան համար համառօտ տեղեկութիւն մը տալ է թարթարերէն թարգմանութեան մասին, բաւական է մեր ձեռք եղածն ալ։

Թարգմանչին անձն ու թարգմանութեան ժամանակը մեզի անծանօթ են։ Ցամենայն դէպս Խաչերես գրիչ է միայն ինչպէս Դատաստանագրոց,

---

1 Ձեռագրիս մասին ընդարձակ տես "Ցուցակ,, էջ 943–5։

2 Անդ՝ թղ. 54բ–62ա, խորագիրն այսպէս՝ "Ուսոլու Խիկարենին սոզու էսլի ախըլը. Այդքանը՝ տայ օկուդուբ քի օկուդլանկայլար, ատամ՝ օղլանլարը (= 125 "Խրատք եւ խմաստութիւն Խիկարայ, զոր ուսանին որդիք մարդկան.) Տայ ադայ օղլունայ օկուդ պէրկայ, տայ էսինայ ալկայլար։ — Էսկի դորայ տայ,, եւն։

նոյնպէս միւս կտորներուն, ուստի եւ Խիկարայ, որ ըստ այսմ 1575էն շատ յառաջ թարգմանուած էր։ Շատ յառաջ ըսինք. վասն զի յայտնապէս Խաչերեսի առջեւ եղած օրինակն ալ նախնական բնագիրը չէր, այլ փոփոխեալ եւ համառօտուած։ Անհնար է մնացեալ որ բուն թուրգմանիչը վէպին կէսէն աւելի բաաաաբաա թարգմանելէն ետքը՝ մնացեալ մասն եւ առակներու վերջին շարքն մէկդի թողուր, եւ միայն քանի մը խօսքով ամփոփէր, այն ալ այնպէս որ վէպին էական կէտերն անգամ դուրս մնան։ Յայտնապէս գրչի մը համառօտութիւնն է այն, եւ այսպիսի օրինակ մը գտած էր Խաչերես։ Ասով յիշեալ օրինակն իբր ԹԵ գարուն ըլլալու է, իսկ թարգմանութիւնն աւելի ալ կանուխ։

Թարթարախօս հայ գաղութներու համար եղած թարգմանութեանս մերձաւոր պարագայք մեզ անծանօթ են։ Միայն թէ կ'երեւայ որ աւելի արեւմտեան, ըսենք Լեհահայոց՝ կողմանէ ըլլալու էր թարգմանիչը։ Թարգմանութեան մէջ գտնուած մէկ երկու եւրոպական բառերը կարծես հաստատել կ'ուզեն այս կէտը[1]։ Բայց ի սոնցմէ առատ են հայ բառեր, ընդհանրապէս պարզապէս պահելով հայ բնագրին գործածած բառերն, զորսոնք թարթարախօս ժողովուրդն ալ կը գործածէր[2]։ Ուստի կան

---

1 Ա.յսպէս՝ Թղ. 59բ "Դոզուսմլուք ֆոնոպոմէնդի տբը խարդլարնընկ,, (= էջ 138 "Համբերութիւն հէն է գործոց։,,) — Թղ. 55ա "Պարտըմ բուլնյէ՞ոյ,, (= էջ 127 "առեալ տարայ գնաթան յոպոբոնո իմ՞,,)

2 Ի միջի այլոց՝ Թղ. 54բ "Խիկար ուսլու ճարտար օլսի,, (= էջ 124 "Խիկար իմաստուն եւ ճարտար մեռաւ.,.) հմմտ. 55ա "Ճարտարլիկ պիլայ,, (= 126 "Ճարտարութեամբ.,,) — 54բ "դէք մանկայ Ա. օղուլ յէլլոպ պոլկիյեսի,, (= 125 "զի մի մեռցիս անկիշատակ.,,) — 55բ "խաղլն գէշի օխշար Ա. քօրբլու ֆէրիզմանկոյ,, (= 127 "նման է նա գերեզմանի՞ եւն.) — 55բ "քի սէնի տայ էսսիզ ոռղիոյ ունտակայլար,, (= 128 "զի որպէս զնոսա առիւծ կո-

նաեւ այնպիսի հայերէն բառեր, որոնք հայ բնագրին համեմատ չեն, եւ սակայն թարգմանիչը գործածած է զանոնք, վասն զի ժողովրդեան ընդելական էին[1]: Բայց նաեւ կան դէպքեր, ուր յայտնապէս թարգմանիչը չէր կրցած աղաւաղ հայ բնագրէն իմաստ մը հանել. ուստի կամ դուրս թողուցած է զանոնք (— այսպէս կ'երեւայ մեկնելու է այլեւայլ աղաւաղ առածներու պակասիլը, —) եւ կամ բառառբառ օրինակած է հայ բառը: Այսպէս Խիկարայ հետեւեալ (Հարբիս՝ էջ 132) խօսքին մէջ՝ "Որդեակ, եթէ վրէժ հասցէ քեզ [յ]Աստուծոյ մի՛ խոտորիր եւ ճշմարիտ՝ եւն թարգմանելու ատիպուելով՝ ուրիշ ելք գտած չէ, բայց եթէ պահել նոյն բառը՝ "ճշմարտեալ" գրելով[2]: Ուրիշ տեղ մը

չեսցիս.," թարգմանն "անզգամ" կարդացեր է հոս. հմմտ. 55բ "անզգամլար պիլայ իչքայսէն" (= 128 "մի՛ ըմպել ընդ անզգամս.") — 55բ ··· տայ նի՛ տորը լէրէ" (= 128 "եւ մի՛ կարի դառն" եւն, տպագիրը B հոս "լէրէ".) — 58բ "օլ սանկայ հայպադ տրը տայ փարա" (= 134 "եւ լինի քեզ անուն բարի եւ փառք.") — 59բ "Խընամխանութիւն մի՛ առնել." — 59բ "ոգիանէ" (= 138 "ագահութիւն.") — 60ա "սընկարընկնըյ բամպա՝ էդմայ" (= 139 "զընկեր քո ··· մի՛ բամբասեր.") հմմտ. 56ա "բամբասել էդբայլար տայմայ սէնի," (= 129 "··· բամբասող") — 60ա "Էսլի փալ ասամիկայ" (= 139 "առն քաջամտի՛") եւ նմաններ:

1 Այսպէս՝ Թղ· 56բ "գօր դուրլու ալնըմըզկայ օլուր պար, տայ գօր տուրլու փարանա" (= էջ 131 "զի ամենեցուն մահ առաջի կայ եւ պատրաստ մեծ է.") — 59ա "Ուղլուր, խաչան քի սէնի հարի կայ ունտայսալար." (= 135 "ի կոչնատանէ" եւն, թարգմանը "հարկինք" բառն ուզած է գործածել.) — 59բ "··· փախիլ ելք էդմայ եա ագահլիք" (հայը՝ էջ 137 "ընդ առն ունեւորի մի՛ հակառակել.") եւ նմաններ, այսպէս յաջորդը:

2 Տես Թղ· 57բ "Ուղլուր էկարբի սանկայ Թէնկրիսան նէ դուրլու փարանրէն" (հայ՝ "վրէժ.") եօլուխդուէսայ, պօլմակայ քի եանկըլըբ ճշմարտեալ պօլկայսէն:" Հայերէնը տես վերը:

"ՐՐԷՆԷ„ ծառին դիմաց կը գտնենք "խոպոխ„, որ ակամայ կը ստիպէ մտածել թէ թարգմանը "դրդենէ„ կարդացած ըլլալու է[1], եթէ միայն յիշեալ բառն թաթարական դաւառաբարբառի մը մէջ ուրիշ նշանակութիւն ալ չունենայ:

Միւս կողմանէ յայտնապէս շատ հին ալ ըլլալու չէ թարգմանութիւնը: Գոնէ այն ձեռագիրն, որ թարգմանչին առջեւն էր, արդէն ճշդիւ մեր արդի ծանօթ ձեռագրայ կարգէն էր, ոչ նուազ աղաւաղ, ըստ երեւութին Պարիսի թ. 58ի տեսակէն: Համեմատութեամբ հայ բնագրին լեսվին կը հաստատուի այս կէտը:

Պատմութեան սկիզբը (թղ. 54բ—55ա) ճշդիւտ թարգմանութիւն է արդի ձեռագրայ նոյն մասին (էջ 125—7). անկէ ետքը նոյնպէս (մինչեւ թղ. 60բ) Առածները՝ ճիշդ մեր օրինակայ համեմատ (էջ 127—140,) աննշան տարբերութիւններով ատդին անդին, որոնք կը մեկնուին մասամբ այն լեզուին կազմութենէն, որ այնչափ տարբեր է հայերէնէ, մասամբ ալ անշուշտ թարգմանչին անյարմար կամ թարգմանելու դժուար երեւցած ըլլալէն, եւ վերջապէս իւր առջեւ եղած ձեռագրին քիչ մը տարբերելէն: Այս բանէս կ'արժէ ընդհանրապէս բովանդակ թարգմանութեան մասին: Այսպէս երբ սա վճիռը (էջ 127) "Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրանէ արքունի, Դ-ա՛ Ն-ՊՈՓ ՁՆ-Ա Ի ՍՐՊԻ ԽՈՍ՝„ թարգմանուած կը գտնենք (թղ. 55բ) "Աղղում, նէբի իշիդանկ խան պէյ իշիբինայ, ՍՆԸ Ի-ԲՈՓԻՆԿՈՅ ՊՈՍԴ„ եւն, պէտք չկայ ընդունելու որ "պահեա զնա ի սրտի քում՝„ կարդացած ըլլայ թարգմանը. այլ ընդհակառակն "մեռ՛„ անյարմար տեսած ըլլալու է թարգմանելու թաթարերէնի, իսկ "թագ՛„ եւն յիշեալ կերպով փոխադրած: Ուրիշ մէկ քանի

---

1 Թղ. 55բ "Եօխէսայ օխլայ խոպոխ„ (= 128 "այլ լեր սրպէս ՐՐԷՆԷ„, եւն:)

տեղեր աւելի ազատ ալ շարժած կ'երեւայ թարգմանիչը. տեղ տեղ՝ ուր մանաւանդ մթին էր հայերէնը, իմաստ մը տալ ջանալով, երբեմն ալ փոքրիկ յաւելուած մ'ընելով[1]: Երբ այսպէս կարգացեր է հայերէնին մէջ սա մթին բացատրութիւնը (էջ 131). "Ճշդեա՛ ես մաղեա՛ զչարն ի սրտէ ոտմէ եւ բարի լինի քեզ յԱստուծոյ„ եւն, եւ մը դատած է թարգմանելով թէ ինչ որ բարի ու չար լսես՝ սրտիդ մէջ պահէ, որ Աստուծմէ բարիք ելլայ քեզի[2]: Սակայն առ հասարակ հաւատարիմ թարգմանիչ մըն է, որ ճշդիւ պահած է եւ փոխադրել ջանացած հայերէնին նաեւ աղաւաղ ընթերցումները, այնպէս որ դիւրաւ կրնանք իմանալ թէ իւր առջեւն եղած ձեռագիրն ինչ աղաւաղութիւններ ունէր[3]:

---

1 Օրինակի համար 57ա "Օլ ատամ քի սէնտան քուչլու տուր, անքնկ պիլայ ։։բաշ գ։։գմայ, տայ անկար ուդրու պօլմայ.„ (հայը միայն՝ էջ 131 "Որ զաւրաւոր է քան զքեզ՝ մի հոգոտիլ ընդ նմա„.) — 58բ "Աւղլում, տայմայ պօլուղուչի պօլ խանլար պիլլար ալնընայ, սէնինկ ։բիւոգանլիքինինայ ։օշ դիլայ, գայ սիլայ դիլայ. ալայ գուդ քի անայ ասլանընկ„ եւն. (հայ միայն՝ էջ 134 "առաջի թագաւորաց եւ դատաւորաց աւգնական լեր ընկերի քո, զի ի բերանոյ առիցէ„ եւն), եւ նմաններ:

2 Տես Թղ. 57ա "Աւղլում, Նէքի եախշի եաման իշիդսանկ, անայ եուրաքինկայ սախլայ. Թէնկրիսան սանկայ եախշի պօլուր„ եւն: — Նոյնպէս հայոյն սա խօսքը (էջ 131) "եւ [ի] լսիցն մի երկնչիր„՝ թարգմանած է (Թղ. 57ա) "Գ։։ի գ։։լմանգան խորխմայ.„ ուստի՝ հին թէշնամիէն, անշուշտ "չար„ սատանայ իմաստով առած: — Մթին առածս (էջ 131) "Որդեակ յաւուրս զոհից մի խոտորիր, գուցէ ոչ հաճեսցի Տէր ի զոհս քո„՝ թարգմանուած է (Թղ. 56բ) "Աւղլում, խաչան սատաղայ պերսան՝ եարլընայ աչդմայ, պէրկանինկ Թէնկրիկայ խապուլ տուկուլ տուր„, եւ նմաններ:

3 Ահա քանի մ'օրինակ: Թղ. 56ա "Եօլ աչ այ։։խընայ„, ուստի՝ "Ճանապարհ արա ոտիդ քոց„ ըստ բոլոր ձեռագրաց (տես էջ 128) մինչ ուղիղն ունի Canon

Առածները ճիշդ հայերէնին համեմատ եւ նոյն իմաստ են, զոր կը գտնենք Կոնիբեի հրատարակած բնագրին մէջ։ Բայց հոս սա գլխաւոր տարբերութիւնը կայ, որ բազմաթիւ առածներ, թուով 17, կը պակսին. նաեւ այնպիսիներ՝ որոնք Խիկարայ հիմնական առածներէն բլլալով՝ դժուարաւ կրնային չգտնուիլ թարգմանչին առջեւ եղած ձեռագրին մէջ[1]։ Ասոր փոխարէն մէկ երկու կտոր առածներ աւելի կան, որոնք արդի ծանօթ ձեռագրաց մէջ չեն երեւար[2], եթէ չհաշուենք տպագիրները

"... արդ-ոց քոց,, համեմատ Ասորւոյն. — Թղ. 58ա մուրք կոյրը "պարբը էնոթ էրէնոյ,,, ուստի՝ "երթայ ընդ իմ իր,,, ինչպէս ձեռագիրը ալ ունին (էջ 134.) — 59ա "թէնկրիտան եախչի ոդ ալբրսէն,, ուստի՝ "առնուն բարի առնուս,, ըստ ձեռագրաց (էջ 136), միայն Canon. "անուշ,, Ասորւոյն համեմատ. — 59բ "ագահ դիշինիկ գօղուն նեմայ թոյսուրմաս, դէք թոփրախ.,, ուստի ճիշդ արդի աղաւաղ օրինակաց պէս՝ "ագահ մարդոյն այքն ոչ լցվի, քաւել թէ հողով.,, (էջ 137.) — 59բ "դաշ ադ տայ ուր քի արգընկտան գելմասին,, ուստի ըստ Ven. եւ Bod. "քարամբ հալածեա զնա (զչուն) որ չի գայ,, (Bod., իսկ Ven. որ ոչ գայ.) եւ բազմաթիւ ուրիշներ։

1 Պակաս են հայերէնին կարգաւ հետեւեալ առակներն, որոնց սկզբան բառերը կը գտնենք թողլով "Որդեակ,, բացագանչութիւնը. էջ 130՝ "Որդեակ, Ցառաջ սիրէ մարդ սուտ,, եւն. անդ՝ "Որպէս վայելուչ է ծառ,, եւն. անդ՝ "Որոյ ոչ գոյ կին,, եւն. — էջ 133 "Խաշինք որ գիհէն ի զատ,, եւն. անդ՝ "Ցածո՛ զաշ քո,, եւն. — էջ 134՝ "Լաւ է կոշ մի,, եւն. անդ՝ "Մի անիծաներ զորդին քո,, եւն. անդ՝ "Հարց զայր իմաստուն,, եւն. անդ՝ "Եթէ զայր իմաստուն,, եւն. անդ "Եթէ զայր իմաստուն առաքես,, եւն. — էջ 136՝ "Մարդ որ ստացուածք,, եւն. անդ՝ "Ներայ գառնիճ,, եւն. անդ՝ "Սիրեա զմարմին քո եւ զկին քո,, եւն. անդ՝ "Եթէ առաքէ տէրն քո,, եւն. անդ՝ "Լաւ է բան իմաստնոյ յարբեցութեան,, եւն. — էջ 137՝ "Սիրեա զհայր քո,, եւն. անդ՝ "Եթէ դադարեն գեաք ի գնացից,, եւն. — էջ 138 "Որ քեզ չար թուի,, եւն։

2 Նոր առած են՝ Թղ. 56ա՝ "Ուղղամ. եամ[ն

(“Պղնձէ քաղաք”։) Այս երեւոյթը մեկնելու է անշուշտ անով որ նախ մաս մը ստուգիւ թարգմանչին գործածած ձեռագրին մէջ կը պակսէր. մաս մ՝ալ ինքը թարգմանիչը կրնար մեկդի թողուցած ըլլալ, մանաւանդ անոնք որ աղաւաղ ու մթին ըլլալով՝ դժուարաւ կը թարգմանուէին. բայց վերջապէս մաս մը՝ եւ թերեւս մեծագոյնը՝ արդիւնք ըլլալու է թաթարերէնին օրինակողներու կամ գրիչներու զանցառութեան։ Կարծենք որ նոյն իսկ ներկայ օրինակութեան մէջ բաւական նշան կայ ընդունելու որ եթէ գտնուին ուրիշ օրինակներ եւ համեմատուին, պիտի տեսնուի որ թաթար բնագիրն ալ նուազ պէսպէս ու աղաւաղ չէ քան հայերէն բնագրին ձեռագիրները։

Վերջին կէտս վկայ է վէպին երկրորդ կէսին գրեթէ բոլորովին կրճատուած ըլլալը մեր օրինակին մէջ։ Թաթարերէնը հասնելով հայ ձեռագրայ վերջին առածը (էջ 138 “Որդեակ, որ ողորդ է մտօք”), կը շարունակէ՝ ճիշդ Պոբէռ Թ. 58 յԵռուբէն Համէմատ՝ անոր յաւելուածական առածներր Կ—ԿԷ. (Հարբիս՝ էջ 139—140. Թաթար՝ Թղ. 60ա—60բ։) Նոյնպէս կը կցուի հռչակաւոր միջանկեալը կտորը, այն “Հարցումն թագաւորայ որդւոյ”. (Հարբիս՝ էջ 140—1, Թաթար՝ Թղ. 60բ—61ա), միայն չկայ ուրոյն խորագիրն եւ “Հուտայ եւ Բաղիայն” անուններն. այլ կը սկսի պարզապէս՝ “Խայտրը Խիկար” եւն (= “Հարցան ի Խիկարէն” եւն.) չկայ դարձեալ հռչակաւոր “Հարցին Պէրոբէռսէն” ընթերցումն, որուն տեղ “Խիկար” կ՝ըսէ թաթարը. եւ կ՝աւարտի ճիշդ հայերէնին վերջաբանովը՝ “Եւ այս էր խրատն” եւն։ Ասկէ ետքը կը

օղուլ] երխբլբր քէնտինինկ եամանլենայ քօրայ, տայ եախշի օղուլ դուրար քէնտինինկ եախշիլիքնայ քօրայ.,, — Թղ. 60ա՝ “Ուղլում, օլ դուրլու տիր էսիրիք ատամ, նէ տուրլու քի օխ քիրկայ պուրնունունկ իշինայ, օղկայ դէյմայ դէք քէնտինինկ դէպասինայ։,,

սկսի կրճատումը։ Բովանդակ մնացեալ մասը՝ իբր 15 էջ բան (Հարրիս՝ էջ 141—155) ամփոփուած է թաթար ձեռագրին իբր երկու էջի մէջ (Թղ. 61ա—62ա), միայն ուղղեւծուածն, այն ալ կիսատ, այնպէս որ Խիկարի գլուխ եկածն անընթեռնելի կը մնայ. ոչ նամակները կան եւ ոչ Եգիպտոս ըրածները, օգուտն աշտարակն, եւն։ Բայց եթէ այս մասին գոնէ համառօտ ամփոփում մը կայ, բոլորովին կը պակսին —ԷՆԵԸԸ կամ առածներու երկրորդ շարքն, զոր կ'ըսէ Խիկար զնաթան պատժելու առեն. (Հարրիս՝ էջ 156—161։) Միայն ամէնէն վերջինը պահուած է. եւ ընդհանրապէս վերջաբանին կրկին կը դառնայ հայ բնագրին՝ բառ առ բառ թարգմանութիւն ըլլալով այն քանի մը տողերը։ Ասով կրկին կը հաստատուի թէ այս կրճատման հեղինակը, որուն զոհ եղած է վէպին ամբողջ երկրորդ կէսը, թարգմանիչը չէ։ Հոս կը դնենք այս վերջաբանական մասը, միանգամայն իբր օրինակ թաթար թարգմանութեան, դէմ առ դէմ հայերէնին։

Հայ բնագիր (էջ 161)։

[1] Որդեակ, Աստուած ապրեցոյց զիս վասն անմոռութեան իմոյ, եւ զքեզ կորոյս վասն անաւրէնութեան քո։ [2] Աստուած առնէ փոխարէն [Bod. դատաստան] ընդ իս եւ ընդ քեզ։ [3] Զի ագին շանն հաց տայ եւ բերանն՝ բիր։

[4] Ի նմին ժամու ուռեցաւ Նաթան եւ պատառեցաւ [Bod. պատառեցաւ ամենայն մարմին նորա.] եւ ես ասեմ՝

[5] Որդեակ, որ բարի առնէ՝ բարի դառնէ. [6] եւ որ այլոց խորխորատ փորէ՝ ինքն անկանի ինմա. [Bod. ինքն անկանի ի խորխորատ. Canon

Թուրքերէն (Թղ. 62—.)

[1] Այդդրմ. Օղլում, Թէնկրիմ մէնիմ սախլադրմ մէնի՝ մէնիմ անմեղլիրմ պիլայ, տայ սէնի դաս էդդի սէնինկ եամանլըքնկայ քօրայ։ [2] Թէնկրի էդքայ սէնինկ տայ մէնիմ արամբզկայ եարդուլը։ (3 չէ։)

[4] Ալլ սահադ իշիդդի տայ չաղլատրմ, տայ այդդրմ՝

[5] Օղլում, եախշի խլքնկան եախշի դարար. տայ եաման խլքնկան եաման դարար։ [6] Տայ քիմ գիմկայ չուզուր խազայ, քէնտի

եւ որ փորէ խորխորատ ընկերի՝ անձամբ իւրով ընու։
7 Կատարի բարին ի բարի՝ եւ չարն ի չար։
8 Ց-յս-վայր կոչեցա-ս-խնար։

դուշաք։ 7 Եախշիկն՝ եախշիկս պիլայ դուկալանիր, տայ եամանլա՝ եամանլա պիլայ տուկալանիր։
8 Պուկուենկայ տիյին ճահգ էդսին օղուլ աթայներնկ անայնքնկ այդշին ալկայ տայ քենուլուկ պիլայ եուրուկայ. ամին։

Ինչպէս կը տեսնուի՝ մեծ չէ տարբերութիւնը, բայց ի անկէ որ Թարգմանը չունի երրորդ պարբերութիւնը թէ Շան ագին հայ կու տայ, իսկ բերանը՝ բիր. դարձեալը չորրորդը թարգմանուած է իբր թէ բնագիրն ըլլար՝ "ի նմին ժամու էքէ- ը-ա-՝ պատառեցաւ.„ վերջապէս ծայրն ուրիշ երրորդ պարբերութիւն մ՚աւելցուած է, իբրեւ վերջնական եզրակացութիւն վէպին, այն թէ Տղաք պատուելու են իրենց հայրն ու մայրը. որ եթէ ոչ դրչին՝ գոնէ թարգմանչին յաւելուածն ըլլալու է՝ Ս. Գրոց ծանօթ խօսքն ըլլալով, զոր Խիկարայ միւս բնագիրները բնականապէս չունին։

Ի վերջոյ աւելորդ է ըսելն որ Թաթարերէն վէպիս անուանք ալ ճիշդ հայերէն Թարգմանութեան համաձայն են. այսինքն՝ "Խիկար„, "Նատան„, "Աբէստան„, "Սրուսմագ„, "Սենէքարէմ„ եւ "Փարաւոն.„ ուրիշ անուն չենք գտներ։ Այլազգ կարելի ալ չէր, քանի որ Թաթարագէտ հայ Թարգման մը փոխադրած է, եւ հայերէն ձեռագրէ մ՚որ մեր արդի օրինակաց կարգէն էր, յատկապէս ցեղակից Պարիսի Թ. 58 ձեռագրին։

Ը.

ԱԳԱՊԵՏՈՍ ԵՒ ԻՐ ՑՈՐԴՈՐԱԿԱՆՔ ԱՌ ՑՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ

1.

"Աղաբիդոս" անճիշդ ձեւ մըն է՝ ուշ ժամանակի արտաբերութեան համեմատ գրուած՝ փոխանակ հնագոյն Ագապէտոս (Ἀγαπητός) անուան, եւ շատ ցանցառ կը գտնուի Հայոց քով։ Եթէ աչքէ անցընենք հայ պատմագիրներն ու ժամանակագիրները, չենք գտներ յիշատակուած այսպիսի անուն մ'անգամ, բայց միայն հազիւ թարգմանական գրութեանց, այսպէս Սոկրատայ Եկեղ. Պատմութեան մէջ, այն ալ բոլորովին աղաւաղած[1]։ Թերեւս բլլան նաեւ մէկ երկու ուրիշ տեղեր՝ որ մեր աչքէն վրիպած բլլան։ Երեւոյթը զարմանալի չենք գտներ անոր համար ալ՝ որ նոյն իսկ Ագապետոսի հայրենակիցները՝ Յոյնք՝ բաղմաթիւ համանուն անձանց մէջէն ճիշդ անոր մասին՝ որուն անուամբ փոքրիկ բայց սիրուն գրուածք մը ամէն կողմ տարածուած էր, նոյն իսկ դպրոցական դիրք մ'եղած, գրեթէ ոչինչ կրցած են հաղորդել։ Իւր մասին հասած տեղեկութիւնն, որուն մաս մ'ալ վերջնականապէս հաստատուած չէ, այսչափն է միայն որ Ագապետոս Սարկաւագ էր Ս. Սոփիա

---

1 Փաւլիգիոյ Սիւնադոն քաղաքին Ագապետոս հակառակաթոռ եպիսկոպոսին անունը (Սոկր. Է, 3) հայ կրկին թարգմանութիւններէն ընդարձակը կը գրէ "Ագաթէտոս", համառօտը՝ "Ագապիոս", Տես Սոկրատ հրատ. Մ. Վ. Տէր-Մովսիսեան. (Էջմ. 1897) էջ 570 եւ 572։

եկեղեցւոյ եւ՝ ըստ աւանդութեան՝ դաստիարակ Յուստինիանոս կայսեր, որուն ուղղած է իւր գրուածքը։ Գրքուկը "Հայելի վարուց„ մէն է իշխողներու համար՝ թէ ինչպէս կառավարելու են եւ վարուելու հպատակներուն հետ։ Ուրիշ տեղեկութիւնը կը պակսին։

Սակայն եթէ Հայոց քով անսովոր էր անունը, անծանօթ ալ չէր բոլորովին, նոյն իսկ անով որ յիշեալ գրուածքը թարգմանուած էր Հայերէնի, թէեւ չենք գիտեր ե՞րբ եւ որմէ։ Հարեւանցի ալ աչքէ անցընելով թարգմանութիւնը՝ կը տեսնենք որ մեր յունաբաններու շրջանէն է թարգմանիչը, այն լեզուաւ որ աւանդաբար երկրորդ թարգմանիչներուն վերագրել սովորած ենք, բայց ոչ թէ Անյաղթի կամ Պիտոյից դրոց, Սիւնեցւոյ եւ նմանեաց ծայրայեղ արուեստակեալ լեզուաւ, այլ այն կարգէն՝ որ բաղմաթիւ ուրիշ թարգմանութեանց մէջ ալ կը տեսնուի, ի մասնաւորի Գր. Աստուածաբանի, Բարսղի (վերջին փոխադրութեանց), Աթանասի եւ այլոց գործքերուն։ Իսկ եթէ համեմատենք Հայերէնը յոյն բնագրին հետ՝ կը տեսնենք որ այս գրքոյկը զարմանալի բացառութիւն մը կը կազմէ քիչ շատ մեր բոլոր միւս թարգմանութիւններէն։ Հայ թարգմանութիւններն առ հասարակ արդի ծանօթ յոյն բնագիրներէն աւելի կամ նուազ չափով կը տարբերին. եւ այն՝ շատ բնական պատճառաւ որ յընթացս դարուց կրկնապէս փոփոխուած են բնագիրները, մէկ կողմանէ սկիզբնագիրները, միւս կողմանէ Հայ թարգմանութիւնները ձեռագրէ ձեռագիր. եւ երկրորդ՝ որ նոյն իսկ այն սկզբնագիր ձեռագիրներն՝ որոնք հիմն եղած էին Հայ թարգմանութեանց, յաճախ պէտք է որ էապէս տարբերէին արդի ծանօթ օրինակներէն, թողլով նաեւ շատ գործքերու կրած նոր բազոյն խմբագրութիւնները։ Ներկայ գործն ընդհակառակն ծայրէ ծայր չափազանց նոյնութիւն

մ'ունի յոյն բնագրին հետ, այնպէս որ պէտք ենք ընդունիլ որ թարգմանչին առջեւն եղածը ճիշդ այն բնագիրն էր՝ զոր կը ներկայացընեն արդի ծանօթ կրկին յոյն օրինակները։ Աղաւաղութիւն ալ շատ քիչ կայ, մէկ երկու աննշան բան՝ բաց ի երկու տեղ տողի մը՝ գրչին մոռացմամբ՝ դուրս իյնալէն (տես Գ.[1], ԼԴ,[5]։) Այս նկատմամբ կ'արժէ համառօտիւ ուսումնասիրել հայ բնագիրը։

Հայերէն թարգմանութիւնը յիշուած է նախնեաց թարգմանութեանց շարքին մէջ[1]։ Վենետկոյ ձեռագիրն աննշան տարբերութիւն միայն ունենալու է մեր ձեռագրէն։ Ցիշեալ տեղը յառաջ բերուած Հ. գլուխը կամ վճիռը ճիշդ նոյն է մերինին ընթերցման հետ՝ միակ դոյզն տարբերութեամբ. (Վենետ. "առ մնացականն։" մեր ձեռգր.՝ "առ մնացականն։") Մատենադիտութեան հեղինակը կը յիշէ նաեւ տպագրութիւն մը Ագապետոսի վճռոյ ի Կ.Պ. 1808ին[2]։ Ցիշելու կերպը՝ հարցական նշանով եւ ամբողջը շակերտի մէջ՝ կը ցուցընէ որ անձամբ տեսած չէ այն հրատարակութիւնն, ճիշդ ինչպէս մեզի ալ ցայսօր անծանօթ մնացած է։* Դժբախտաբար որեւէ տեղեկութիւն չունինք այն 1808ի գրբուկին մասին, որուն՝ եթէ մատենագիտին աւանդածն ուղիղ է, նոյն իսկ խորագիրը փոփոխութիւն կը ցուցընէ։ Հոն կը կարդանք "Բ-ՅՈՊՐՈ-ԲԻ-Ն յորդորական գլխոց.," մինչ

---

1 Հ. Գ. Զարբ. "Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց" Դ-ԺԳ. դար։ Վենետ. 1889, էջ 292, ուր ուղղութեամբ նշանակուած ալ է լատինաց քով գրբուկիս Charta regia յորջորջումը, որ արդէն յոյն բնագրին ճակատն ալ գրուած է։

2 Հ. Գ. Զարբ. "Հայկական Մատենագիտութիւն" Վենետ. 1883, էջ 16՝ "ԱՂ-ԲԻԳՈՍ Ս-ԲԻ-Ա-ՆԷ. Բացատրութիւն յորդորական գլխոց?։ Կ.Պոլիս, ԻՌԾԷ (= 1808), ի տպ. Յոհաննիսեան Պօղոսի։"

* Սակայն տես այժմ էջ 192 եւ § 5։

ձեռագիրն ունի հնագոյն "Ուրարդրոնի (= ἔχθεσις) յորդորական գլխոցն" եւն, եւ այս է թարգմանչին գրածն ալ[1]: Կը մնայ մեզի իբր հիմն յաջորդ համառօտ ուսումնասիրութեան Մատենադարանիս մէկ ձեռագիրն, որ մեր "Ցուցակին" հրատարակմանէն ետքը մտած է հաւաքման մէջ:

Նոր գրչութիւն մրն է. թուղթը, գիրը (նօտրաձեւ շղագիր), կազմն եւ այլ ամէն հանգամանք ԺԸ. դարու վերջերէն եղած բազմաթիւ ընդօրինակութեանց համեմատ. (թուղթը 115, մեծութիւն՝ 23×18 սնդմ., տողք 30—41.) գիրը պէսպիսութիւն կը ցուցնէ, բայց առ հասարակ մէկ գրչէ է: Խառնակ հաւաքումն է, մասամբ ընդօրինակութիւն հնագոյն ձեռագիրներէ, մասամբ՝ նոր կտորներու, նոյն իսկ պարզ քաղուածքներ: Ընդօրինակողն ու հաւաքողն է Գրիգոր անուն ի Կ. Պոլիս, որ քանի մը տեղ կը նշանակէ իւր գրչութեան տարին ալ, այն է 1788, որ տարին աւարտած է հաւաքումը: Սկիզբը կը գտնենք Յովհ. Երզնկացւոյ "Ցղ. երկնային շարժմանն" ծանօթ գործքը (թղ. 1ա—9ա), որուն վերջը գրուած յիշատակարանը կը ցուցնէ թէ ինչ ձեռագիրներէ եղած է օրինակութիւնը: Մեր ընդօրինակողն առջեւն ունեցած է Հանրածանօթ Գէորգայ Պալատեցւոյ 1777ին օրինակութիւնն, որ փոխադարձաբար գաղափար առած էր 1604ին ի Լով գրուած ձեռագիր մը[2]: Կը յաջորդէ (թղ. 10ա—բ) "Կարգ

---

1 Հմմտ. Նոյն բառն ի Հայկն. Բռգ. (Ա, 376), ուր յառաջ բերուած են վկայութիւններ Պարապմանց գրոց, Ընդարձի, Պիտոյից, Մագիստրոսի, Թէոդորի, Եւ. Նէնցւոյ եւն: "Բացատրութիւն" ալ նոյնիմաստ յունաձեւ կազմութիւն է, որ աւելի սովորական եղած ըլլալով՝ կրնար նախընթացին իբր մեկնութիւն գործածուիլ:

2 Թղ. 9ա "Գրեցաւ սակաւ բանս Յոհաննու Եզնկացւոյն ի թուին ՌՄԻԶ (= 1777) յամենանն յունիսի, ի ձեռն ուրումն Գէորգայ ի Կոստանդնուպոլիս, ի

օրհնութեան սրով օծանեն զինքենակալ սրբոյն ի հին քաղաքն Հռոմ,,, յարակից ունենալով քահանայապետաց թղթեր՝ Լուսիոսի առ Գրիգորիս կթղ. (11 ա—13 ա) եւ Կղեմէսի երեք՝ առ Գրիգորիս եւ Լեւոն (թղ. 13 ա—15 բ,) որոնց վերջը հետաքրքրական յիշատակարան մ՝ալ օրինակուած է[1]: Ասոնցմէ զատ կը գտնենք Հաղբատացւոց եւ Սանահնեցւոց թուղթն առ Տէր Գրիգորիս (թղ. 19 ա եւն) եւ Գրիգորիսի պատասխանը (թղ. 21 ա—29 բ) եւ պատասխան Գրիգորի Տուտէորդւոյն թղթոյն (թղ. 29 բ—39 ա), թղթակցութիւնն Աբրահամու կաթուղիկոսի եւ Վքաց Կիւրիոնի՝ երեք երեք թուղթ (թղ. 40 ա—46 ա.) վերջին

ձեռագիր օրինակէ իմքէ, որ էր գրեալ ի քաղաքն Իլով ի Լեհաստանի ի թուին ՌԾԳ.ին (= 1604), ի կաթուղիկոսութեան Տէր Մելքիսեդեկին, եւ ի թագաւորութեան երկրորդ Զիկմոնտին արքային Լեհաց։ — Իսկ այժմ Վերոգրեալ ի թուին ՌՄԼԶ (= 1787) եւ յամսեանն Օգոստոսի ի ձեռն ուրուսն Գրիգորի։,,

1 Թղ. 15բ. "Ցեառն Ներսէսի աստուածունակ եւ ուսափայլ անձին՝ Խորհրդանէալը է։ — Սակաւ բանքս գրեցան սատ ի հնոգոյն Մաշտոցի իմքէ եկեղեցական արարողութեանց որ առաքեցաւ ի Հայս ի տուն Կիլիկեցւոց առ կաթուղիկոսն Հայոց Գրիգոր Տղայ ի խնդրոյ նորին ի Լուսաւորչաբնակ հայրապետէն եւ պապէն Հռոմայ, յորում լիապէս գոյին պարունակեալ խրատ եւ արարողութեանց կերպք խորհրդոց եկեղեցւոյ եւ այլոց ինչ ինչ իրաց։ բայց զի պակասեալ էին բազում ոմանք եւ խորեալ ամբողջութեան գրոյն, վասն այն զքանի մի դուզնաքեայ բանքս հանեալ անդ, այլ եւ զոմանս Լիդանիայս որք գոյին ի գրքի անդ, ըստ որում ի Լատինացւոց լեզուէ թարգմանեալ էր. եւ խորհրդանէալ սորին եղեալ է ընտրհազարդ եւ երջանիկ Ներսէս Լամբրոնացին արքեպիսկոպոսն Տարսոնի Կիլիկեցւոց, հրամանաւ Տեառն Գրիգորի կաթուղիկոսի Տղայ կոչեցելոյ եղբօր որդւոյ Սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյ, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի։ — (Լաստիվերտի Վրաց.) Այս բանք գրչին են, որ գրեաց զգիրքս։,,

երրորդ պատասխանը պակասաւոր, վասն զի "յայսմ վայրի պակասի օրինակն, զի թուղթ էր անկեալ։" Բաց ի այլեւայլ հաւաքումներէ՝[1] *օրինակուած կը գտնենք Խորենացւոյ ճառն Հռիփսիմեանց վրայ (Թղ. 58ա—70բ), Ներսիսի "Ներբողեան ի վերափոխումն" Աստուածածնի (Թղ. 71ա—86բ,)*[2] *եւ Գրիգորի Նարեկացւոյ ճառն "Հայեաց յանձն քո" (Թղ. 93ա—102բ։)*[3]

Այս ամէնէն վերջը՝ նոյն գրչէն եւ նոյնաձեւ բայց աւելի մեծ գրով եւ լայն տողերով՝ օրինակուած է "Ագաթանգեղոս", ճիշդ տասը թուղթի (Թղ. 104ա—113բ), որուն վերջն ալ գրուած է ընդ-(ընդ-ինակութեան թուականը՝ "ի թուականիս ՌՄԼԶ ԺԱ (= 1787) նոյ. 23։" Ըստ այսմ Գրիգոր Երզնկացւոյ գործ.քին օրինակութենէն անմիջապէս ետքը գաղափարած է Ագապետոսն ալ, եւ անկէ ետքը իւր հաւաքած միւս կտորները։

*Ահա այս բնագիրն է որ հիմն կը կազմէ յաջորդ հրատարակութեան, եւ ուսումնասիրութեան։ Կը ցաւինք որ Պոլսոյ 1808ի վերոյիշեալ գրքոյկն անմատչելի ըլլալով մեզի (հաւանօրէն նաեւ մեր շատ ընթերցողաց՝) չկրցանք գործածել նոյնն ալ։**

---

1 Թղ. 15բ—17ա Ծիսական այլեւայլք, Թղ. 47 կը սկսի կիսատ Պամ. Ժողովոց՝ հատած, 48ա Օշնի Կանչոյ տեսակն ոսանաւոր նամակ առ Տէր Գրիգորիս, 48բ Ներսէսի տաղաչափեալ նամակ առ եղբօրորդին Ապիրատ, 51ա Դամբանագիր գերեզմանին Մխիթարայ Արբահօր, եւ կից (Թղ. 51բ—55բ) անոր մեկնութիւնը Մկրտիչ Վարդապետի, եւ վերջապէս Թղ. 87բ—88բ "ի յառակախօսութենէ Ս. Ներսիսի Շնորհալւոյ հաւաքեալ," 17 կտոր։

2 Վերջը՝ Թղ. 86բ՝ "Գաղափարեցաւ ձեռամբ աւրումն Գրիֆֆորի 1788, նոյ. 8։"

3 Նոյնպէս վերջը՝ Թղ. 102բ՝ "Ամենական բանս Գրիգորի սրբոյ Նարեկացւոյ, ի հին յեռաբերէ օրինակեալ ձեռամբ աւրումն Գրիֆֆորի, 1788։"

* *Տես այժմ էջ 192։*

բնագիրը ճշդիւ ձեռագրին համեմատ է, որ՝ ինչպէս յոյն բնագրին համեմատութիւնէն կը տեսնուի, շատ ընտիր օրինակ մըն է, հապիւ մէկ երկու փոքր խանգարումներ ունենալով։ Ծանօթութեանց մէջ բաց ի սոնցմէ՝ գլխաւորաբար համեմատուած է հայերէնը յոյն բնագրին հետ։ Բնագրական տարբերութիւնքը շատ քիչ ըլլալով, միա դրուած է գլխաւորաբար թարգմանչին ոճին, որ աշխատած է կարելւոյն չափ բառական թարգմանութիւն ընել, յաճախ այնպէս նիւթական ալ, որ իմաստը սովորական հայ ընթերցողի մը համար մթագնած է։ Կէտ մը միայն չէ յաջողած, այն ալ շատ բնական էր. յոյն բնագիրը լի է բառախաղերով, զորոնք չէր կրնար միշտ նմանցընել թարգմանիչը։ Ծանօթութիւններն ըստ այսմ՝ ուսումնասիրութեանս, կրնանք ըսել, էական մէկ մասը կը կազմեն։ Բնագրէն եռքը կը կցենք համառօտ ուսումնասիրութիւն մը Ագապետոսի գործոյն եւ հայ թարգմանութեան վրայ։

2.

Արդարադրութեան յորդորական գլխոյն

ԱԳԱՊԵՏՈՍԻ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻ

Սրբոյ Ի Դեղի Եկեղեցւոյն Ասորոց։

Ա՝ ասորոց թագաւորն Ի՝ Բարեպաշտ Յուստինիանոսն մեր Յուստինիանոս։

Ա· Քան զամենայն պատիւ զերազոյն ունելով արժանապատուութիւն, սիրելի թագաւոր, պատուեա՝ զԱստուած ի վերս քան զամենայն, որ արժանի արարեալ է զքեզ այնմ. քանզի ըստ նմա-

---

2 = ձեռագիր մեր Պատ. Թղ. 104 ա—113 բ։ Ե = յոյն բնագիր՝ առ Migne, Patrol. Ser. Graeca, LXXXVI, 1163—1186։ — Խորագիրը Ե· քիչ մը տարբեր՝ "Ἔκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν σχεδιασθεῖσα παρὰ Ἀγαπητοῦ διακόνου τῆς ἁγιοτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας πρὸς βασιλέα Ἰουστινιανόν, ὧν ἡ ἀκροστιχὶς ὧδέ πως ἔχει· Τῷ θειοτάτῳ καὶ εὐσεβεστάτῳ βασιλεῖ ἡμῶν Ἰουστινιανῷ, Ἀγαπητὸς ὁ ἐλάχιστος διάκονος այսինքն է՝ "Արտադրութիւն յորդորական գլխոց յԱգապետոսէ սարկաւագէ սրբոյ Մեծին եկեղեցւոյ Աստուծոյ առ թագաւորն Յուստինիանոս, որոց սկզբնագիրք ունին այսպէս՝ Ասորոց թագաւորն Ի՝ Բարեպաշտ Յուստինիանոս՝ Ընթերցո՛ զԱստուած՝" Արդեամբք գլխոյց յոյն սկզբնատառերը իրարու կցելով յիշեալ խօսքը կը կազմի։ Բ կը կոչէ խորագրին՝ Τὰ λεγόμενα βασιλικὰ σχέδη այսինքն՝ Այսպէս կոչուած թագաւորական Հայելի (բուն՝ պնակիտ, Ցախտակ գրելու) որուն մասին տես վերը։ — 2 կը կարդայ "Աղաբիդոսի" եւ "Իուստինիանոս։" — Ա, Բ, Գ եւն գլխոց տառահամարները մենք դրինք· ձեռագիրն ունէր՝ լուսանցքի վրայ՝ արաբական թուեր (1, 2, 3 եւն)։

‖ Ա· 1 2 "պատուէ՝" ուղղելու՝ "պատուեա։" — 2 Հայը համեմատ է Բի ("թագաւորութեան"), իսկ A ունի

նութեան երկնաւոր թագաւորութեան՝[2] եւ քեզ զգաւազանն երկրաւոր տիրողութեան.[3] զի մարդկան ուսուցեալ զպահպանումն արդարոյն, եւ զընդդէմ նմին կատաղեալ զհաշումն արտալածեցեալ.[4] ի ներքոյ օրինաց նորին թագաւորեալ, եւ որոց ընդ քեւ՝ օրինաց թագաւորելով։

Բ. Որպէս նաւավար[1] հսկէ հանապազ բազմաշեալ միաբն[2] թագաւորի, ունելով ապահովապէս զղեկն լաւօրինութեան,[3] եւ ի բաց հերքելով հզօրեղապէս զկոհական անօրէնութեան.[4] զի մի կուրն համաշխարհական քաղաքավարութեան[5] բաղխեսցի ալեօք անիրաւութեան։

Գ. Ատուածային ուսումն եւ առաջին՝ մարդիկս[1], ճանաչել ումեք զիւր ինքն,[2] [ուսանիմք։ Որ ճանաչէ զիւր ինքն[3]] ճանաչէ զԱստուած։ Իսկ

"իշխանութեան„ (ἐξουσίας.) — 3 Ց. τὸ σκῆπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας, ուստի "տիրողութիւն„ նիւթական թարգմանութիւն է։ — 4 Ցոյնը բառախաղ է՝ διδάξης τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν (= "պահպանումն արդարոյն„). καὶ τῶν κατ' οὐτοῦ λυσσώντων ἐκδιώξης τὴν ὑλακὴν (կատաղեացն հաշումն։) "Արտալածել„ = ἐκδιώκω.

‖ Բ. 1 Ցոյնը κυβερνήτης (նաւուղիղ։) — 2 Ցոյնը ὁ τοῦ βασιλέως πολυόμματος νοῦς. այսինքն՝ "միաբ՝ բազմաշեալ թագաւորի„։ — 3 Նիւթական փոխադրութիւն է "լա-օրէն-ութեան„ = τῆς εὐνομίας (բարեկարգութեան։) — 4 Ցոյնը բառախաղ կ'ընէ՝ τῆς εὐνομίας τοὺς οἴακας (զբարեկարգութեան զղեկան) . . . τῆς ἀνομίας τοὺς οὐακας (զանօրէնութեան զկոհակս.) — 5 "Կուր„ եւն ճշդիւ ըստ Ց. τὸ σκάφος τῆς παγκοσμίου πολιτείας, եւն։

‖ Գ. 1 Հ "մարդիկ+ս։„ — 2 "Զէ-ր ինքն„ գործածուած է փխ. "զանձն իւր„ (յոյնը ἑαυτὸν), ուստի պահեցինք փակագծեալին մէջն ալ։ — 3 Փակագծեալս աւելցուցինք, որ հայերէնին մէջ դուրս ինկած ըլլալով խմասար խանգարած է։ Ցոյն է՝ θεῖον μάθημα καὶ πρῶτον οἱ ἄνθρωποι, τὸ γνῶναί τινα ἑαυτόν (Β τὸ γνῶναι ἑαυτούς,

որ ծանեալ զԱստուած, նմանեսցի Աստուծոյ. եւ նմանեսցի Աստուծոյ՝ արժանի եղեալն[1] Աստուծոյ. եւ արժանի լինի Աստուծոյ՝ որ ոչ ինչ անարժան գործէ Աստուծոյ, այլ խորհի զնորայսն. եւ խօսի զորս խորհի, եւ առնէ զորս խօսի։

Դ. Ի վերայ ազնուութեան[1] նախածնողաց մի՛ զք ամբարհաւաճեսցի, քանզի տիղմ ունին ամենեքեան սեռին[2] նախահայր, եւ զքզ ի ծիրանս եւ ի բեհեզս պարծին, եւ զքզ յաղքատութեան եւ ի խոթութեան խոշտանկին.[3] եւ զքզ աքքունի խոյրս ի գլուխս դնեն, եւ զքզ ի սենեակս մեկուսի (անմեկուսի)[4] անկեալ դնին։ Մի՛ ուրեմն պարծեսցուք ի տղմային ազգ, այլ ի վերայ քաղցրութեան բարուց պանծասցուք։

Ե. Գիտեա, ով բարեպաշտութեան աստուածաշէն պատկեր,[1] զի զքքանեաւ[2] արժանաւ-

διδασκόμεθα. Ὁ γὰρ ἑαυτὸν γνοὺς, γνώσεται θεόν, այսինքն՝ "Աստուածային ուսումն եւ առաջին՝ մարդկիս ուսանիմք ճանաչել (իւրաքանչիւր) ումք զանձն (Β ճանաչել զանձինս). զի որ ճանաչէ զանձն՝ ճանաչէ զԱստուած„ եւն։ — 4 Բառական՝ ὁ ἄξιος γενόμενος θεοῦ (որ արժանի լինի Աստուծոյ։)

‖ Դ. 1 2 Նախ գրած է "ազն--թեան.„ յետոյ ըստանցքի վրայ ուղղած աւելցընելով "--„ մէն ալ. (յոյն՝ ἐπὶ προγόνων εὐγενείᾳ.) զարմանք որ թարգմանիչը "բարեծնութիւն„ չէ փոխադրած նիւթապէս, ինչպէս իւր սովորութիւնն է։ — 2 Հայը կրնար կարդացուիլ "սեռէն.„ բայց ուղիղ է՝ "սեռէն„, յոյնը՝ πηλὸν (տիղմ, կաւ) γὰρ ἔχουσι πάντες τοῦ γένους προπάτορα. — 3 Յոյնը բառախաղ՝ καυχώμενοι (պարծին) . . . τρυχόμενοι ("խոշտանգին„, տագնապին։) — 4 "Ան-մեկ--ուս„ ընդելու է իբրեւ գրչութեան սխալ՝ ծագած "մեկ--ուս„ անկեալ„ բառերու կրկնութենէն, ինչպէս կը պահանջէ յոյնն ալ. որ բառախաղ է դարձեալ՝ καὶ οἱ διαδήματα περικείμενοι, καὶ οἱ διὰ δόματα προκείμενοι (եւ զքզ խոյրս դնեն եւ զքզ ի տունս անկեալ դնին։)

‖ Ե. 1 6. θεότευκτον ἄγαλμα (աստուածակերտ արձ-

որեցար յԱստուծոյ մեծամեծ պարգեւաց, այնքանեաւ մեծագունի հատուցման պարտական գոս նմա։ Ուրեմն հատս բարերարին զպարտս շնորհակալութեան. որ ընդունի զպարտսն որպէս շնորհ. եւ շնորհին փոխարէն շնորհ հատուցանէ։ Քանզի նա միշտ եւ շնորհաց սկիզբն առնէ, եւ որպէս պարտս զշնորհսն հատուցանէ։ Բայց շնորհակալութիւն խնդրէ առ ի մէնջ, ոչ զարտաբերութիւնն որ ի ձեռն բանից բարեաց. այլ զառաջերութիւնն որ ի ձեռն բարեպաշտ իրողութեանց։[3]

Զ. Ոչինչ այնպէս բարեփոքձ[1] գործէ զմարդ որպէս կարել զրս կամի գործել. բայց միշտ որք մարդասիրականք[2] են՝ եւ կամել եւ գործել։ Արդ որովհետեւ յԱստուծոյ քեզ շնորհեալ է իշխանութիւն (որում կարօտէր վասն մեր բարի կամք քո,[3]) զամենայն ինչ եւ կամեաց եւ գործեա որպէս հաճոյանայ այնմ, որ եւ քեզ զնոյն։

Է. Երկրաւոր ընչից անկայուն հարստութիւնն քատակէ[1] ընթացից գետական հոսանաց.

ձան։) — 2 "Որքանեաւ . . . այնքանեաւ„ յունարանութիւն (յոյն՝ ὅσῳ . . . τοσούτῳ) փխ. "որչափ . . . այնչափ„ եւն "գոս„ կրնայ թարգմանչէն ըլլալ. յոյնը՝ "գտանիս։„ — 3 Ճիշդ յունարանութիւն, որ բնագրին մէջ բառախաղ մըն է՝ οὐ τὴν διὰ ῥημάτων ἀγαθῶν προφορὰν ("արտաբերութիւն„, արտասանութիւն եւն), ἀλλὰ τὴν διὰ πραγμάτων (գործոց, Հայը "իրողութեանց„ նիւթական եւ ոչ լաւ.) εὐσεβῶν προσφορὰν (նուէր, ընծայում, Հայը՝ "յաջողբերութիւն„ բառացի։)

‖ Զ. 1 Յոյն՝ εὐδόκιμος (բարեհամբաւ, մեծարոյ, նշանաւոր եւն.) նոյն իմաստով է "բարեփոքձ„ մեր յունարանաց քով։ — 2 Յ. ἀεὶ δὲ φιλάνθρωπα καὶ βούλεσθαι καὶ πράττειν (բայց միշտ զմարդասիրականս եւ կամել եւ գործել։) — 3 Փակագիծն ունի Զ., բայց պէտք չկայ. վասն զի փակագծեալ խօսքը կայ յոյն բնագրին մէջ ալ։

‖ Է. 1 Ասիրնէն "Ելանէ ընթացից գետոց հոսանաց„ (յոյն՝ τῶν ποταμίων ῥευμάτων μιμεῖται τὸν δρόμον.)

դոյզն ինչ ուրեմն հոսեալ առ այնս՝ որք ունել վարկանին. իսկ յետ սակաւու յետս հոսելով՝[2] յայլս երթայ։ Բայց միայն դանձն բարերարութեան մնայուն է ստացողաց իւրոց. քանզի շնորհքն բարեաց գործոց վերադառնան[3] առ արարողն։

Ը. Անմատչելի գոս[1] մարդկան վասն բարձրութեան ստորին[2] թագաւորութեանս, բայց դիւրամատչելի լինիս կարօտելոց՝ վասն կարողութեան ի վերուստ իշխանութեանն. եւ բանաս զականջաղ այնոցիկ որք յաղքատութենէ պաշարեալք են, զի բացեալ գոցես զԱստուծոյ լսելիսն. քանզի որպիսի արդեօք[3] մերոց ծառայակցացն լինիմք, այնպիսի յաղագս մեր գտանելոց եմք զՑէրն։

Թ. Հոգին բաղմահոգ թագաւորի՝ գունակ հայելւոյ[1] ջինջ լինել պարտի. զի աստուածային ճառագայթիւք միշտ փայլեսցէ, եւ զդատմունս իրողութեանց[2] անտի ուսանիցի. քանզի ոչինչ այնպէս առնէ տեսանել՝ զորս պարտ է, որպէս պահելն զնոյն (հայելի[3]) հանապազ մաքուր։

"քատակ" եւ "քատակել" այս իմաստով յաճախ կը գործածուին հոս եւ միւս յունարան հեղինակներուն քով։ — 2 "Յետս հոսելով" = Յ. παραῤῥέων. — 3 "Վերադառնան" = Յ. ἐπαναστρέφουσιν.

‖ Ը. 1 "Գոս" տես Ե, 2։ — 2 Այսինքն "թագաւորութեան որ ստոր է Խոնարհ է" (ստորին = τῆς κάτω βασιλείας.) տես Ծ.Թ, 1։ — 3 "Արդեօք" հոս եւ այլուր յաճախ յունարանութիւն է (οἷοι γὰρ ἂν . . . γενόμεθα, եւն) որ հայերէնին մէջ ըստ ինքեան աւելորդ էր։

‖ Թ. 1 "Գունակ հայելւոյ" (= Յ. κατόπτρον δίκην ըստ յունարանից փխ. "իբրեւ զհայելի։" — 2 "Իրողութեանց" հոս ալ "Գործոց" իմաստով. (յոյն՝ τῶν πραγμάτων τὰς κρίσεις.) տես Ե, 3։ — 3 "Հայելի" բառը փակագծի մէջ կը դնէ ձեռագիրը, թերեւս վասն զի գրչին յաւելուածն էր՝ խօսքին իմաստն որոշ ընելու համար։ Յոյնը չի կրկներ. այլ միայն "զնոյն" ըսելով կը շատանայ։

Ժ. Որպէս առ նաւարկողն, յորժամ նաւորդն[1] սխալէ՝ դոյզն ինչս նաւարկողացն բերէ. իսկ յորժամ ինքն նաւավարն,[2] ամենայն նաւին կորուստս գործէ: Այսպէս եւ ի քաղաքս, եթէ որ արդեօք յիշխեցելոցն[3] մեղեսցէ, ոչ այնքան հասարակութեանն, որքան իւրում ինքեանն անիրաւէ. իսկ եթէ ինքն իշխանն՝ ամենայն քաղաքական հասարակութեան զինուսն գործէ: [4]Արդ՝ զի մեծամեծ համարս տալոց է, եթէ որ անտեսեսցէ զպիտելիսն, հանդերձ բազում ճշմարտութեամբ եւ ասասցէ[5] եւ գործեսցէ զամենայն:

ԺԱ. Շրջանակ իմն շուրջ թաւալի զմարդկային իրողութեամբքս[1], որ երբէք երբէք այլապէս բերէ զնոյնս եւ շրջաբերէ[2], եւ անհաւասարութիւն է այնց՝ ոչ մնալովն միոյ իրիք յառաջիկայիցն[3] ի նոյնութեան: Պարտ է ուրեմն քեզ, ով կարող թագաւոր, ի սոցին շուտադարձ փոխարկութեանն՝[4] անփոխարկելի ունել զբարեպաշտ մտածութիւնն:

‖ Ժ. 1 Ց. ὁ ναύτης, նաւասի, որ իմաստով է "նաւորդ", — 2 Հոս ալ Ց. ὁ κυβερνήτης, տես Բ. 1: — 3 Նոյնպէս յունաբանութիւն (յոյն՝ ἂν μέν τις τῶν ἀρχομένων, եւն.) տես Ը, 3: — 4 Հոս ("Արդ" եւն) ձեռագիրն իբր նոր գլուխ կը սկսի, լուսանցքն ալ "11" նշանակելով. սակայն ըստ Ց. նոր գլուխը քիչ մը վարը կը սկսի, ինչպէս գրած ենք: — 5 Շ. "Հանդերձ բազում ճշմարտութեամբ եւ ասասցէ" եւն. յոյնը՝ μετὰ πολλῆς ἀκριβείας καὶ λεγέτω πάντω καὶ πραττέτω (բազում ճշգրտութեամբ եւ ասասցէ եւ գործեսցէ զամենայն:")

‖ ԺԱ. 1 Հոս ալ "իրողութեամբքս" իբր "գործովս." (տես Ե, 3, Թ, 2.) — 2 Ցոյն՝ ἄλλοτε ἄλλως φέρων αὐτὰ καὶ περιφέρων, այսինքն՝ "յայլում նուազի այլապէս բերելով զնոյնս եւ շրջելով", եւն: Հ. "շրջաբերել" ճիշդ περιφέρω. — 3 "Յառաջիկայիցն" = Ց. τῶν παρόντων, այսինքն՝ ներկայ իրաց. (լա. ex praesentibus.) — 4 Ց. ἐν τῇ τούτων ἀγχιστρόφῳ μεταβλῇ, ἀμετάβλητον κτλ. (յարագ փոփոխման սոցին՝ անփոփոխ պահել եւն.) "շու-

ԺԲ. Ի բաց դարձիր ի պատիր բանիցն շնորհութեաց որպէս ի յաւիշտակող բարուցադուսուց. քանզի սոքա զաչս մարմնոյն բրեն, իսկ նոքա զհոգւոյն մտածմունսն բլշեցուցանեն.[1] սչ ներելով տեսանել զերացն ճշմարտութիւն. քանզի կամ գովեն երբեմն զարժանիսն պարսաւի, կամ պարսաւեն յոլովակի զաւագոյնսն՝ արժանիս գովեստից.[2] զի մին ի յերկուց աստի ի յինքեանց մեղանչիցի[3], կամ չարն գովեցեալ կամ բարին նախատեցեալ։

ԺԳ. Հաւասար լինել պարտ է հանապազ խոհականութեան[1] թագաւորին. քանզի փոփոխիլն ընդ փոխարկութիւնս իրողութեանցն[2], նշանակ լինի անկայուն տրամախոհութեան[3]։ Իսկ հաստատապէս ի բարիս յենուլն (որպէս բարեպաշտ ձեր կարողութիւնն սերտեալ է[4]) եւ սչ առ ամբարտաւանութիւն ի վեր ամբառնիլն, եւ սչ ի տխրութիւն ի ստոր բերիլն[5], հաստատանոց է ապահովապէս, եւ այնոցիկ՝ որք անդրդուելի ունին զհոգին։

տագարձ» անսովոր է հնոց. նոյնպէս «փոխարկութիւն» եւն այս իմաստով յունական հեղինակաց յատուկ է։

‖ ԺԲ. 1 Զ. «բրլեցուցանեն.» յոյն՝ τοὺς τῆς ψυχῆς ἐξαμβλύνουσι λογισμούς (կուրացուցանեն զմտորհուրդս հոգւոյն.) նոյն իմաստով «բլշացուցանել» սովորական է ուրիշ գրողներու ալ։ — 2 Ց. τὰ ἐπαίνων κρίττονα. (լտ. quae omni laude sunt majora.) — 3 Բառական՝ ἵνα δυοῖν θάτερον αὐτοῖς ἁμαρτάνηται, իմաստն է՝ կը սխալին երկուքին միոյն մէջ, կամ չարը գովելով, կամ բարին նախատելով։

‖ ԺԳ. 1 Ց. τὸ φρόνημα (խորհուրդ, խոկումն, միտք եւն։) — 2 Ձեռագիրը կրնայ նաեւ կարդացուիլ «ընդ փոխարկութիւնս իրողութեանց» եւն։ — 3 «Ցրամախոհութիւն» = յոյն διανοία. — 4 Փակագիծն ունի ձեռագիրը, բայց աւելորդ է. խօսքը կայ յոյն բնագրին մէջ ալ։ — «Սերտեալ» ի հարկէ հնոց իմաստով առնելու է, իբր՝ հաստատեալ, ամրացեալ եւն, իսկ «ձեր կարողութիւն» բառական թարգմանութիւն է. (յոյն՝ τὸ εὐσεβὲς ὑμῶν

ԺԴ. Եթէ որ զմտածութիւնն մաքրեալ ունի ի մարդկային խաբէութեանց, եւ տեսանէ զնշնութիւն իւրոյն բնութեան, եւ զոգութիւն եւ զփութանցութիւն[1] ասսի կենաց, եւ զաղան՝ որ շարաչեալ[2] է ի մարմինն, ոչ անկցի ի պարեխ[3] հպարտութեան, թէ եւ իցէ ի բարձու արժանապատուութեան[4]:

ԺԵ. Գերբ քան զամենայն փառաւորութիւնս թագաւորութեան՝ պակին բարեպաշտութեան զիթագաւորն զարդարէ. քանզի հարստութիւնն անհետանայ եւ փառքն անցանէ. իսկ շուքն աստուածային քաղաքավարութեան յանմահ յաւիտեանս յարաձգի[1], եւ անդր քան զմուռացումն զունօղն՝ զետեղեալ կացուցանէ[2].

ԺԶ. Կարի ինձ թուի անտեղագոյն[1] լինել,

ἐστήρικται κράτος.) — 5 Նիւթական թարգմանութիւն յոյն բառախաղին՝ μήτε πρὸς ἀλαζονείαν ὑπεραίρεσθαι, μήτε πρὸς ἀθυμίαν καταφέρεσθαι, այսինքն՝ «ոչ յամբարտաւանութիւն իլանել, եւ ոչ ի վատասրտութիւն ինկանել.» Հայոյն «տխրութիւն» թարգմանելը՝ թէեւ անյարմար, բայց սխալ չէ. ἀθυμία կը նշանակէ վատասրտութիւն, երկչոտութիւն եւ դիւրութիւն։

‖ ԺԴ. 1 Յ. ὀκύμορον (վաղադիպ լինելն եւն.) — 2 Նիւթական. յոյն՝ τὸν συνεζευγμένον τῇ σαρκὶ ὄγκον (զաղան որ ընդ մարմնի կցեալ է) — 3 Յոյն՝ εἰς τὸν τῆς ὑπερηφανίας οὐκ ἐμπεσεῖται κρημνὸν (մի անկցի ի փահանդս հպարտութեան.) «պարեխ» ցանցառ բառերէն է՝ նոյն իմաստով։ — 4 Զ. «արժանապատութեան» յեռոյ լուսանցքի վրայ ուղղած՝ «...» մ'ալ աւելցընելով։

‖ ԺԵ. 1 Ճշգրիտ թարգմանութիւն են «շուքն... յանմահ յաւիտեանս» եւն. «յարաձգի» = συμπαρεκτείνεται (գիւրէ ի դուրն ընդ անմահ յաւիտեանս) — 2 Բառական է ամբողջը (յոյն՝ καὶ λήθης ἐπέκεινα τοὺς ἔχοντας ἵστησι). իմաստն է՝ Մոռացմանէ զերծ կը պահէ նոյնը ունեցողները։

‖ ԺԶ. 1 «Ընտեղագոյն» = ἀτοπώτατον (յոյժ անպատշաճ։) — 2 Յոյնը բառախաղ՝ τοῦ κόσμου τὰ πέρατα

զի հարուստ եւ աղքատ մարդիկ յանցման իրողութեանց զնման վնաս կրեն. քանզի ոմանք ի յղիութենէ պարպատին. իսկ ոմանք ի սովոյ ապականին։ Եւ ոմանք գրաւեալ նուաճեն զծագս աշխարհի. իսկ ոմանք ոչ ունին՝ ուր կացուցեն զներբանս ոտից[2]։ Արդ՝ զի երկոքին եւս առողջութեան դիպեսցին, բարձմամբ եւ յաւելմամբ դարմանել պիտի, եւ առ հաւասարութիւն՝ զանհաւասարութիւնն անդրաբերել[3]։

ԺԷ. Առ մերովս բացայայտակի[1] ցուցաւ ժամանակն բարեկեցութեան[2], զոր նախագոյն ասացումն ի հնոց լինելի գոլ,[3] յորժամ կամ իմաստասէրք թագաւորեսցեն, կամ թագաւորք իմաստասիրեսցեն։ Եւ քանզի իմաստասիրելով արժանի եղէք թագաւորութեան, եւ թագաւորելով մի ի բաց կայցէք յիմաստասիրութենէ։ Քանզի եթէ սիրելն զիմաստութիւն՝ առնէ զիմաստասիրութիւն, իսկ սիղբն իմաստութեան՝ երկիւղն Աստուծոյ, զոր ի կուրծս ձեր հանապազ ունիք, քաջայայտ է որպէս ճշմարիտ առ յինէն ասացեալս։

ԺԸ. Թագաւոր զքեզ ըստ ճշմարտութեան սահմանեալ բաստրասեմ[1] իբրեթագաւորել եւ տիրել հեշտութեանցն[2] կարողացեալ, եւ զպատկն ողջա-

---

(զծագս աշխարհի) . . . ποῦ στῆσαι τὰ πέλματα ("ուր դիցեն զդարձապարս" կամ "ներբանս"։) — 3 "Անդրաբերել" յունական կազմութեամբ. Գ՝ πρὸς ἰσότητα τὴν ἀνισότητα μετενεκτέον (պարտ է զանհաւասարութիւնն ի հաւասարութիւն բերել։)

‖ ԺԷ. 1 Գ. չունի "բացայայտակի", այլ պարզ "ցուցաւ"։ — 2 Գ. τῆς εὐζωΐας ὁ χρόνος. — 3 "Լինելի գոլ" յունարանութիւն. (Գ. հոս ἔνεσθαι.) — Մնացեալը ճիշդ նոյն յայն բնագրին հետ։

‖ ԺԸ. 1 Զ. աւելի կը կարդացուի "բատ որ ասեմ", անշուշտ լաւագոյն է՝ սահմանեալ "սարքասէմ", թէեւ յոյնը մեկ բառ է՝ ὁρίζομαι ("սահմանեալ" հաստատել), մմմնալ. te revera imperatorem asserimus. — 2 Բառական՝

խոհութեան ի գլուխ կապեալ, եւ զդիրանին արդարութեան զգեցեալ։ Քանզի այլ իշխանութիւն՝ զմահն ունի յաջորդ. իսկ այսպիսի թագաւորութիւն՝ զանմահ մնացականութիւնն պահէ[3]։ Եւ այն՝ յայսմ յաւիտենիս լուծանի. իսկ այս՝ յաւիտենական տանջանացն զերծանէ։

ԺԹ. Եթէ ընդ պատիւն որ յամենեցուն յառաջածի՝[1] կամիցիս բերկրիլ, լեր ամենեցուն հասարակ բարերար. քանզի ոչ մի ինչ այնպէս առ բարեմտութիւնն քարշէ[2], որպէս շնորհ բարերարութեան տուեալ կարօտելոցն։ Քանզի վասն երկիւղի եղեալ[3] ծառայութիւնն՝ ձեւակերպեալ[4] շողմութիւն է. որ կեղծեալ պատուոյ անուամբ նենդէ այնոցիկ՝ որք ինքեան մտերմանան։[5]

κρατεῖν τῶν ἡδονῶν δυνάμενον. — 3 Բառախաղ՝ τὸν θάνατον ἔχει διαδοχὴν (զմահն ունի յաջորդ) . . . τὴν ἀθάνατον σώζει διαμονήν (զանմահ մնացականութիւնն պահէ.) Նոյնպէս բառախաղ է յաջորդ "լուծանի,, (λύεται) եւ "զերծանէ,, (ῥύεται.)

‖ ԺԹ. 1 "Յառաջածի,, բուն բառացի չկայ յունին մէջ, բայց նման բան մ՚անհրաժեշտ էր իմաստին համար. Յոյն "եթէ կամիս վայելել ի պատիւն առ յամենեցունց,, ուր "վայելել,, բառին տեղ է καρποῦσθαι, այսինքն՝ καρπόω (պտղաբերել, ընծայաբերել. վայելել ի պտղոյ, եւ ընդհանրապէս՝ վայելել։) — 2 Բառական՝ πρὸς εὔνοιαν ἐφέλκεται (ձգէ ի բարեկամութիւն, բարեսիրութիւն, "բարեմտութիւն։,,) — 3 Այս "եղեալ,, եւն ալ բառացի փոխադրութիւն է։ — 4 "Ձեւակերպեալ,, իբր՝ ձեւացուցած. յոյն՝ κατεσχηματισμένη ἐστὶ θωπεία (կերպարանեալ շողմութիւն է։) — 5 Ձեռագիրը "կեղծեալ,, եւն բառերուն դիմաց լուսանցքի վրայ կը նշանակէ "ԼԺ. այսինքն՝ շողմութեան,, անուամբ եւն. յոյնն է՝ πεπλασμένης τιμῆς ὀνόματι φενακίζουσα τοὺς αὐτῇ προσανέχοντας (անուամբ կերպարանեալ պատուոյ խաբէ զայնոսիկ որ վստահ լինին նմա։,,) Վերջինս է զոր Հայը "ինքեան մտերմանան,, թարգմանած է, ոչ այնչափ լաւ. յոյն բառը կը նշանակէ՝ յու-

Ի. Յիրաւի յարգոյ է թագաւորութիւնն ձեր, զի թշնամեացն ցուցանէ զիշխանութիւն. իսկ հպատակացն առատրէ մարդասիրութիւն[1]: Եւ որ յաղթէ նոցա զօրութեամբ զենուց, անզէն սիրովն յաղթահարի ի յիւրոցն. քանզի սիրելի է գազանի եւ ոչխարի միջոցն[2], այնչափ երկոցուն համարեալ լինի տարբերութիւնն:

ԻԱ. Գոյութեամբ մարմնոյ հաւասար է ամենայն մարդկան թագաւորն. իսկ իշխանութեամբ արժանապատուութեանն նման է Աստուծոյն ամենեցուն. քանզի ոչ ունի ի յերկրի քան զինքն բարձրագոյն: Պարտ է ուրեմն նմա եւ իբրեւ զԱստուած մի բարկանալ, եւ որպէս մահկանացու մի բարձրամիտ[1]. զի թէեւ աստուածային պատկերաւ պատուեալ է, բայց եւ հողային փոշեաւ փաղհիւսեցեալ է[2]. որով ուսցի առ ամենեսին զհաւասարութիւնն:

ԻԲ. Ընկալ զայնոսիկ՝ որք զօգտակարսն խորհիլ[1] կամին, եւ մի զայնս՝ որք շողոքորթել յոլով

սալ, վստահիլ, յարիլ յուսով բանի մը, ընդհանրապէս նաեւ բանով մը զբաղիլ եւն. (լա. fallens eos qui ipsi animum advertunt.)

‖ Ի. 1 "Առատրէ,, եւն. յոյն՝ τοῖς ὑπηκόοις δὲ νέμει φιλανθρωπίαν (իսկ հպատակացն բաշխէ զմարդասիրութիւն) — 2 Ա. յսինքն՝ անջրպետաը. "միջոց,, ճշդիւ = τὸ μέσον, ինչպէս քիչ մ'եւաքը "տարբերութիւնն,, = τὸ διάφορον.

‖ ԻԱ. 1 "մի բարձրամտիլ,, = μὴ ἐπαίρεσθαι (բարձրանալ, փքանալ) — 2 Ուրիշները կը գրեն "Բաղհիւսիլ,, թողուցինք ըստ Զ. վասն զի ըստ յունաբանից "Բաղ,, մասնիկն ալ է = συμ . . ., ինչպէս "Բաղ,, Յոյնն է՝ ἀλλὰ καὶ εἰκόνι χοϊκῇ συμπέπλεκται (այլ եւ ընդ հողեղէն պատկերի կցեալ է)

‖ ԻԲ. 1 Յոյնը՝ օգտակարները "Խորհիլ,, չուզեր ըսել այլ "Խորհուրդ տալ,, (τὰ χρησιμὰ συμβουλεύειν.) — 2 "Պարզաբար,, չունի Յ. եւ աւելորդ ալ կ'երեւայ. —

անդամ փոյթ ունին. քանզի նոքա զօգուտն պարզաբար[2] տեսանեն ճշմարտութեամբ. իսկ սոքա յայնս հային՝ որք իշխողացն հաճոյ են. եւ ստուերացն մարմնոյ քատակեալք[3], ասացելոցն առ ի նոցանէ ձայնակից լինին։

ԻԳ. Այնպիսի լեր առ ծառայսն քո, որպիսի ըղձանաս քեզ զտէրն լինել. քանզի որպէս լսեմք՝ լսելի լիցուք, եւ որպէս տեսանեմք՝ տեսեալ եղիցուք յաստուածային եւ յամենահայեաց տեսութենէն[1]։ Արդ՝ նախ ի ներքս ածցուք[2] ողորմութեամբն զողորմութիւն. զի նմանեալ զնմանն ընկալցուք։

ԻԴ. Որպէս ջինջքն ի հայելեաց զայնպիսիս ցուցանեն ներերեւութիւնս դիմաց[1], որպիսիք են սկզբնատիպքն[2], զուարճութիւնս[3] զուարճացելոցն, եւ զտխրութիւնս՝ տխրեցելոցն. այնպէս եւ արդար դատաստանն Աստուծոյ մերոյին գործոց համանմանի.[4] քանզի որպիսիք[5] արդեօք իցեն առ ի մինչ գործեցեալքն, այնպիսիք մեզ ի նմանեացն առաւարին[6]։

"Քատակեալ,, տես Է. 1. յոյն՝ τῶν σωμάτων τὰς σκιὰς μιμούμενοι (նմանեալք ստուերացն մարմնոյ։)

‖ ԻԳ. 1 "յամենահայեաց տեսութենէ,, լաւ փոխադրութիւն է յունին παντεφόρου βλέμματος (յամենատես հայեցուածոց։) — 2 "Ի ներքս ածցուք,, = προεισενέγκωμεν.

‖ ԻԴ. 1 "ներերեւութիւնս դիմաց,, բառական փոխադրութիւն յունին τὰς τῶν προσώπων ἐμφάσεις (տեսիլս կերպարանաց, լա. vultuum imagines.) — 2 "Սկզբնատիպք,, = τὰ πρωτότυπα. — 3 Զեռագրին մէջ "զզուարճութիւնս,, գրուած, բայց առաջին ղ տառին վրայ բթիկ մը կայ, անշուշտ ջնջելու նշան. յունը՝ φαιδρὰ μὲν τῶν φαιδρυνομένων այսինքն՝ ղ—տրիս (կերպարանս՝) զուարթացելոց,, եւն։ — 4 "Համանմանի,, = ἐξομοιοῦται (նմանի լիովին։) — 5 Զ. "Որպիսիք արդեօք,, եւն. հոս ալ "արդեօք,, յունարառութիւն է, տես Ը, 3։ — 6 "Առաւարին,, եւն. յոյն՝ τοιαῦτα ἡμῖν ἐκ τῶν ὁμοίων παρέχει (այնպիսիք մեզ ի նմանեացն մատուցանին,, կամ՝ "հատուցանին։,,)

ԻԵ· Խորհեաց զգործելիսն յամրապէս. բայց կատարեա զգատեցեալսն փութապէս. քանզի յոյժ սխալոտ է յիրողութիւնս անշրջահայեցութիւնն[1]. զի եթէ զչարիսն որք յանխոհութենէ[2] զմտաւ ածիցէ զք, յայնժամ բարւոք ծանիցէ զօգուտս բարեխորհութեան[3]. որպէս եւ զպարգեւն առողջութեան զկնի փորձոյն խօթութեան։ Պարտ է ուրեմն ով քաջախոհագոյն թագաւոր[1], եւ խոհեմագոյն խորհրդով եւ ուժգին աղօթիւք ճշդաբար քննել զպիտելիսն աշխարհի։

ԻԶ· Ցոյժ լաւագոյն տնտեսեսցես զբարի թագաւորութիւնն քո, եթէ զամենեսին փութասցիս պարզագոյն տեսանել. եւ ոչ մի ինչ հանդուրժեսցես անտես առնել. քանզի ոչ փոքր է ի վերայ քո, որ փոքր լինել թուի ի բաղդատման[1] քոյոցն. վասն զի եւ բառ թագաւորի սոսկ՝[2] զմեծ ունի առ ամենեսին զօրութիւն։

ԻԷ· Քեզ ինքեան պահելոյ զօրէնսն դիցես հարկ ի վերայ, իբր ոչ ունելով ի վերայ երկրի զոք՝ որ կարող իցէ հարկադրել[1]. քանզի այսպէս եւ զօրինացն ցուցցես յարգումն, դու ինքն յառաջ քան զայլս զնոսին յարգելով. եւ հպատակացն յայտ լիցի՝ օրինազանց գոլն ոչ անվտանգ լինել[2]։

ԻԸ· Հաւասար յանցանելոյն զոչ արգելուլն

‖ ԻԵ· 1 Ցոյն "յիրողութիւնսն անշրջահայեցութիւն„ = τὸ ἐν τοῖς πράγμασιν ἀπερίσκεπτον (անխորհրդութիւն ի գործս։) — 2 "յանխոհեմութենէ„ = ἐξ ἀβουλίας· — 3 "Բարեխորհութեան„, նիւթական = τῆς εὐβουλίας (խոհեմութեան։) — 4 "Քաջախոհագոյն„ եւն· նիւթական. (յոյն՝ εὐφρονέστατε βασιλεῦ.)

‖ ԻԶ· 1 "Ի բաղդատման„ = ἐν συγκρίσει. — 2 "Բառ . . . սոսկ„ = ῥῆμα βασιλέως ψιλόν (բան պարզ թագաւորի։)

‖ ԻԹ· 1 Ց· ἀναγκάζειν. — 2 Բառական ըստ յունին։

‖ ԻԸ· 1 "Երկպատիկ բարեփորձ լինել„ = διττῶς εὐδοκιμεῖν, տես Զ, 1։ — 2 Ցոյն բառախաղ՝ τοὺς τὰ

զյանցանօղն համարեա. քանզի թէ եւ ոք քաղաքավարեսցի օրինաւորապէս, բայց հանդուրժեսցէ կեցողացն անօրինաբար, գործակից չարացն գոլ առ Աստուծոյ դատի։ Իսկ եթէ կամիցիս երկպատիկ բարեփոխ լինել[1], եւ զանօղն լաւագուն ինչ նախապատուեա, եւ զիրակօղն վատթարագունից կշտամբեա[2]։

ԻԹ. Ցոյժ օգտել կարծեմ զփախչելն ի կենցաղակցութենէն[1] չարաց. քանզի որ կենցաղի հանապազ ընդ մարդկան[2] չարաց, կամ կրել կամ ուսանել[3] չար իմն՝ հարկ է նմա։ Իսկ որ բնակակցի լաւաց[4], կամ քաջակուռն[5] բարեացն ուսանի, կամ զնուազագուն չարացն ստանայ[6]։

Լ. Աշխարհական թագաւորութիւն Աստուծոյ քեզ հաւատացեալ, ոչ զոք ի չարացն ի գործ արկանիցես ի ծառայութիւն սպասու իրո-

---

κάλλιστα ποιοῦντας προτίμα (նախապատուեա), καὶ τοῖς τὰ χείριστα δρῶσιν ἐπιτίμα (կշտամբեա։) "Իրակող„ ի հարկէ "գործող„ իմաստով է, ինչպէս յաջմէս տեսանք "իրողութիւնք„ = գործք. (հոս δράω, գործել, առնել։)

‖ ԻԹ. 1 յոյն՝ τὸ φεύγειν τὰς τῶν κακῶν συνδιαιτήσεις (փախչիլ ի բնակցութենէն չարացն։) Ցաջորդ "որ կենցաղի ընդ . . .„ = τὸν γὰρ συνόντα (որ կենակցի։) — 2 Մեր ձեռագիրն է "մարդկանց չարաց„ յոյն՝ "որ կենակցի ընդ չար մարդկան„. — 3 Ցոյն բառախաղ՝ ἢ παθεῖν (կրել) ἢ μαθεῖν (ուսանել) ἀνάγκη τὸ πονηρόν. "Իբրեւ . . . չար իմն„ սովորական է յունարէնից. տես ԽԵ, 2։ — 4 Ց. ὁ δὲ τοῖς ἀγαθοῖς συνδιάγων. — 5 "Քաջակուռն„ = μίμησιν տես Ի, 1։ — 6 2 "ընտանայ„ յոյն՝ "կրթի„ կամ "ուսանի„ ամբողջը դարձեալ բառախաղ՝ ἢ μίμησιν (նմանել, "քաջակուռն„) τῶν καλῶν ἐκδιδάσκεται (ուսանի), ἢ μείωσιν (նուազուռն) τῶν κακῶν ἐκπαιδεύεται (կրթի, ուսանի։)

‖ Լ. 1 2 ". . . ընպասու„ եւն. յոյն՝ πρὸς τὰς τῶν πραγμάτων διοικήσεις (ի մարդկայնոց-ինքնա-

զութեանց[1]. քանզի յորոց արդարեւ նոքա չարա-
չար գործիցեն, համար տացէ Աստուծոյ՝ որ եան
նոցա զօրութիւն։ Ուրեմն զկնի բաղում քննու-
թեան՝ պարտ է լինել իշխանացն առաջարկու-
թիւն[2]։

ԼԱ. Հաւասար վարկանիմ չար, եւ թշնա-
մեացն չարագործութեամբք ցասնուլ, եւ սիրե-
լեացն շողոքորթութեամբք ողբիլ[1]. քանզի պարտ
է երկաքանչիւրոցն քաջապէս հակակայիլ[2]. եւ
յայնմանէ որ վայել է՝ ոչ միով իւիք ի բաց կալ.
ոչ յանբան չարակամութենէ նոցին վրէժ խնդրե-
լով, եւ ոչ կեղծեալ բարեկամութեան սոցին փո-
խարէն հատուցանելով։

ԼԲ. Համարեա զայնս գոլ ճշմարտագոյն սի-
բելիս՝ որք ոչ գովեն զամենայն զառ ի քէն ասա-
ցեալսն. այլ որք արդար դատաստանաւ զամենայն
ինչ գործել փութացուցանեն։ Եւ որք ուրախա-
կցին ի շահաւորսն եւ տխրին ի ներհակասն. քանզի
սոքա ճշմարտիւ կարի անսուտ սիրելութեան ցու-
ցանեն նշանակ։

ծոց), ուստի այս իմաստով է "Դատաստանքն սպասող իրա-
ղութիւնքն,, — 2 Լատագոյն կ'ըլլար "Իշխանացն ընտրու-
թիւն.» բայց թարգմանն ուզած է հաւատարմութեամբ պահել
յոյն ընթերցուածն որ՝ բառախաղի մը հետեւութեամբ՝ է
αἱ τῶν ἀρχόντων προβολαί (առաջարկութիւնք՝ ընտրու-
թեան համար։)

‖ ԼԱ. 1 Ց. τῶν ἐχθρῶν θυμοῦσθαι ταῖς κακουργίαις
καὶ τῶν φίλων θέλγεσθαι ταῖς κολακείαις (բարկանալ չա-
րագործութեամբք թշնամեացն եւ ողբալիլ՝ հրապուրուիլ
շողոքորթութեամբք սիրելեաց, կամ չարագործութեանց
. . . շողոքորթութեանց համար։) — 2 Ց. γενναίως ἀνθί-
στασθαι (քաջապէս կալ ընդդէմ), այսինքն՝ երկուքին ալ
հաւասարապէս դիմադրելու է, ինչպէս կը մեկնուի յա-
ջորդողն ալ։

‖ ԼԲ. Ամբողջը ճիշդ բնագրին համեմատ։

ԼԳ. Մի փոխարկեսցէ քեզ զմեծախոհ միտս՝ երկրաւոր այսր իշխանութեան զանգուած[1]. այլ որպէս հոսանուտ իշխանութեան վարող[2], անփոփոխ կալ զմիտս ի փոփոխական իրողութիւնս, ոչ ի խնդութիւնսն բարձրանալով եւ ոչ ի տխրութիւնսն նուաստանալով։

ԼԴ. Որպէս ոսկի երբէք երբէք այլապէս յաբուեստէն փոխաձեւացեալ[1], եւ առ[2] տարբեր տեսակս զարդարանաց յօրինեալ, մնայ որ ինչ է, եւ փոփոխումն ոչ կրէ. սոյնպէս եւ դու ով բարեշուք[3] թագաւոր, զայլ զկնի այլոյ յաջորդեալ զկեանս։ թիւն[4], եւ ժամանեալ յայդ վերնադոյն պատիւ, դու ինքն հաստատուն մնաս, անայլայլելի ունելով զմտախոհութիւնդ[5]։

‖ ԼԳ. 1 Ամբողջը բառական՝ μὴ μεταβαλλέτω σοι τὴν μεγαλόφρονα γνώμην τῆς ἐπιγείου ταύτης δυναστείας· ὁ ὄγκος, այսինքն՝ այս երկրաւոր պետութեան մեծութիւնը (ὄγκος զանգուած, քանակ, մեծութիւն եւն, տես ԾԲ. 1) քու ազնուափիր դատողութիւնդ («մեծախոհ միտք») թող չփոխէ (Հ. «փոխարկել», նիւթական։) — 2 Բազբովին նիւթական. յոյն՝ ἀλλ' ὡς ἐπίκηρον διέπων ἀρχήν (այլ որպէս կառավար վաղանցուկ իշխանութեան.) ἐπίκηρος կը նշանակէ՝ անցաւոր, եւ՝ մահկանացու, դիւրաթեք, տկար, հիւանդագին. մեր յունարանք ալ կը գործածեն "հոսանուտ" իբր վաղանցուկ, փոփոխական, թէեւ բուն հայ բառը բոլորովին ուրիշ իմաստ ունի. (հոսիլ։) — Քիչ մ'ետքը "իրողութիւնդ" այն իմաստով, զոր յաճախ յիշեցինք։

‖ ԼԴ. 1 "Փոխաձեւացեալ" = μετατυπούμενος (այլակերպ, այլաձեւ եղած։) — 2 "Ըստ տարբեր" եւն՝ այսինքն "է տարբեր տեսակս . . . յօրինեալ." (յոյն՝ πρὸς։) — 3 Ց. εὐκλεέστατε βασιλεῦ (մեծանուն, հռչակաւոր թագաւոր։) — 4 Բառական՝ ἄλλην ἐξ ἄλλης ἀμείβων ἀρχήν. — 5 Հոս հայը պարբերութիւն մը դուրս ձգած է. յոյնը "դու ինքն մնաս հաստատուն, ոչ ի նոյն ֆորֆո. (այլ) անփոփոխ պահելով զմիտդ ի բարին" (. . . οὐκ ἐν

ԼԵ· Յայնժամ վարկեա թագաւորել ապա-
հովապէս, յորժամ տիրես կամայական[1] մարդկանց·
քանզի որ ակամայ հպատակի, յորժամ ժամ
առնու՝ աղմուկ դրդուէ:[2] Իսկ որ օրինաւոր բարեմտու-
թեան[3] վարի, հաստատ ունի առ վարիչն զՀնա-
զանդութիւնն:

ԼԶ· Զի զիշխանութիւն թագաւորութեանն
առնիցես հուշակելի, որքան ունիս ընդդէմ մեղու-
ցելոցն հպատակաց բարկութիւն, այնքան ունել
եւ ընդդէմ յանցուցելոյն քեզ ինքեան համարեա[1]:
Քանզի ոչ զք զօրէ այնքան զօրեղ իշխանութեամբն
կրթել, եթէ ոչ բան ընտանի որ ի նոյն յանցու-
ցելոյն շարժեցեալ լինի[2]:

ԼԷ· Որ մեծ իշխանութիւն առեալ է, տուո-
ղէն իշխանութեան քատակեսցի[1] ըստ կարի: Քանզի
եթէ զպատակերն բերէ զԱստուծոյն ամենեցուն, եւ
ի ձեռն նորին ունի զպետութիւնն ի վերայ ամենե-
ցուն, յայսմ արդարեւ մանաւանդ Աստուծոյ քա-
տակեսցի, ոչ մի ինչ վարկանել քան զողորմին
առաւել նախապատիւ:

τοῖς αὐτοῖς πράγμασιν, ἀναλλοίωτον ἔχων ἐν τῷ καλῷ τὸ φρόνημα.)

‖ ԼԵ· 1 Ո՛չ "կամայական,, այլ "կամաւոր,, (կամաւ Հնազանդող) մարդկան. յոյնք՝ ὅταν ἑκόντων ἀνάσσῃς ἀνθρώπων. — 2 "ՃԱՄ ԱՌՆՈՒ,, եւն, այսինքն՝ "յորժամ դարաց ֆռանէ՝ ապատամբի.,, յոյն՝ στασιάζει καιροῦ λαβόμενον. — 3 Տես ԼԹ, 1, ԽԱ, 2:

‖ ԼԶ· 1 Բառական ըստ յունին. այսինքն՝ նոյնը (բարկութիւն) ունեցիր քեզի իսկ դէմ ալ երբ յանցաւոր ըլլաս (նոյն բանով:) — 2 Նոյնպէս բառական եւ յունարան ("ԲԱՆ . . . ԼՐԹԷՑԷԼ,, եւն.) յոյնք՝ λογισμὸς οἰκεῖος ἐξ αὐτοῦ τοῦ πλημμελοῦντος κινούμενος. այսինքն՝ նոյն իսկ յանցուցելոյն ԷՆԴՆԱԲՈՆԱԿ դատողութիւնը՝ ճանչցաք:

‖ ԼԷ· 1 "Քատակեսցի,, = μιμείσθω (լեցի նմանող.) նոյնպէս քիչ մ'ետքը՝ "Աստուծոյ քատակեսցի,, (= τὸν θεὸν μιμήσεται.)

ԼԸ. Գեր.քան[1] զսկի եւ քան զակն պատուա-
կան զհարստութիւն բարերարութեանն անձանց
դանձեսցուք, զայն[1] որ եւ ասասէն զուարճացուցանէ
յուսով հանդերձելոյ զմայլմանն[2], եւ անդէն քաղ-
ցրացուցանէ փոքձիւ յուսացելոյ երանութեանն։
Իսկ այնոքիկ՝ որք այժմ առ մեզք, որպէս ոչինչ
առ մեզ[3], մի՛ շողոմեսցեն զմեզ[4]։

ԼԹ. Փոյթ արա պայծառագոյն պարգեւս
փոխարէն հատուցանել այնոցիկ՝ որք բարեմտու-
թեամբ[1] առնեն զառ ի քէն հրամայեալսն. քանզի
պյսու կերպիւ՝[2] եւ լաւացն աճեցուսցես զլրջմտու-
թիւն[3], եւ յոռեացն քարոզեսցես՝ ուսանել զչա-
րութիւնն[4]. քանզի արժանի առնելն այնոցիկ որք
ոչ առնեն զայնա՝ կարի անպատեհ է։

Խ. Քան զամենեսեան պատուականագոյն է
թագաւորութիւնն։ Բայց յայնժամ մանաւանդ է

‖ ԼԸ. 1 Ի վեր քան . . . ։ — 2 Ց. τῆς μελλούσης ἀπολαύσεως (հանդերձեալ վայելմանց.) "զմայլումն,, հնոց քով այս խմասան ալ ունի։ — 3 Իբրեւ ոչինչ մեզի համար (յայն՝ οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς.) — 4 Ց. μὴ τερπέτω ἡμᾶς (մի ուրախ արասցեն զմեզ։)

‖ ԼԹ. 1 "Բարեմտութեամբ,, բառական = μετ' εὐνοίας (յօժարութիւնամբ, սիրով։) — 2 Ըստ յունին τούτῳ γὰρ τῷ τρόπῳ (այսու օրինակաւ, այսպէս։) — 3 Ց. τῶν ἀγαθῶν ἐπαυξήσεις τὴν προθυμίαν ("... աճեցուսցես դէպ՝ի,, կամ "ի՛ւրանդդ,, եւն։) — 4 Սխալ է իմաստը. ճիշդ հակառակը կ'ուզէ ըսել յունը՝ τοὺς πονηροὺς διδάξεις μεταμαθεῖν τὴν κακίαν ("յոռեացն ուսուսցես մոռանալ զչարութիւնն,,։) Ուստի՞ է "ուսանիլ զչարութիւն։,, Յունարէն μανθάνω է "ուսանել։,, μεταμανθάνω մոռանալ սորվածը. ապ՝ սորվիլ (գերմ. umlernen, verlernen.) Կամ թարգմանը չէ տեսած μετα մասնիկը, ուստի կարդացած μαθεῖν (ուսանել.), կամ "այլազգ,, կամ նման բառ մը գուրս ինկած է։ Տես Ցգ. այս տեղը։

‖ Խ. 1 "Շրջմոյթելը այս իշխանութիւնն,, անճամ է, բառական փոխադրութիւն ըլլալով περικείμενος բառին.

այնպիսի, յորժամ շրջակայեալս[1] այս իշխանութիւն ոչ առ յանդգնութիւն հակիցի, այլ առ հաւասարութիւն հայիցի, ի տմարդի անգթութենէն[2] որպէս ի գազանականէ ի բաց դառնալով. իսկ զմարդասիրութիւնն իբր ատուած անման յինքն ցուցանելով։

ԽԱ· Հանդիտաբար[1] առ սիրելիս եւ առ թշնամիս արա զդատաստանս, մի բարեխոհիցն[2] շնորհելով վասն բարեկամութեանն եւ մի չարակամացն հակակայելով[3] վասն ատելութեանն։ Վասն զի նոյնոյ անտեղութեան[4] է՝ եւ արդարացուցանել զանիրաւն՝ թէ եւ սիրելի իցէ, եւ անիրաւել արդարոյն՝ թէ եւ թշնամի իցէ· քանզի չարն յերկաքանչիւրսն նման է, թէպէտ եւ ի ներհակսն դատանիցի։

ԽԲ· Ուշադրաբար[1] լսել պարտին դատաւորքն

յոյն է՝ ὁ τοῦτο περικείμενος τὶ κράτος, μὴ πρὸς αὐθάδειαν ὀέπῃ ("յորժամ իշխանութիւնս որ դատնի յումիք, ոչ· · ·,,, կամ՝" "յորժամ ոչ որ գթէցէալ է զայս իշխանութիւն՝ միտցի է յանդգնութիւն.,,) περίκειμαι կը նշանակէ՝ բոլորտիքը, շրջակայ ըլլալ, բայց նաեւ՝ դանուիլ, կրուիլ ("զգեցեալ լինել,,) մեկ մը. եւն (լտ. hac qui circumdatus est potestate եւն։) — 2 Յոյն՝ τὸ μὲν ἀπάνθρωπον (զտմարդին, զտմարդութիւն) ὡς θηριῶδες (իբրեւ գազանական) ἀποστρεφόμενος (է բաց դարձելով. ատելով եւն։)

‖ ԽԱ· 1 Հաւասարապէս (յոյն՝ ἴσως։) — 2 Ա.յսինքն՝ բարեկամաց. նիւթական ըստ յունին՝ μήτε τοῖς εὔνοοῦσι χαριζόμενος διὰ τὴν εὔνοιαν. վերջինս հոս "բարեկամութիւն,, թարգմանուած է ՃՀդիւ ըստ յարմարութեան, մինչ ուրիշ տեղ մը (ԼԹ· 1) "բարեխոսութիւն,, փոխադրուած էր նիւթականօրէն։ — 3 "Հակակայել,, = յոյն՝ ἀνθιστάμενος (դէմ կենալ. տես ԼԱ· 2։) — 4 "Անտեղութեան է,, = τῆς αὐτῆς ἐστὶν ἀτοπίας.

‖ ԽԲ· 1 "Ուշադրաբար,, յոյնը՝ νουνεχῶς (խոհեմ. բարի։) — 2 Բոլորովին նիւթական փոխադրութիւն. յոյնը

իրողութեանց. քանզի դժուարորսալի[2] է գիւան արդարոյն, որ դիւրաւ փախչի յայնցանէ՝ որք ոչ յոյժ զգուշանան։ Զի թէ զպերճախօսութիւն ասողացն ի բաց թողլով, եւ զհաւանականութեամբ ասացելոյն զանց առնելով[3], ի խորս դիտաւորութեանցն զինքեանս ի ներքս արկանիցեն, այնպէս ի վեր քարշեն[5] զաւ ի յինքեանց խնդրեցեալն, եւ յերկակի մեղայ ի բաց փախիցեն՝ ոչ ինքեանք զբարին մատնելով, եւ ոչ այլոց զնոյն իրակել[6] թոյլ տալով։

ԽԳ. Թէեւ ստանայցես ուղղաւորութիւնս[1] գործոց հաւասարութիւս աստեղաց, ոչ իսկ երբէք յաղթիցես բարութեանն Աստուծոյ. քանզի որքան ինչ ոք արդեօք մատուցանիցէ Աստուծոյ՝ ի նորայոցն զնորայսն նուիրէ նմա։ Քանզի որպէս չէք ուժք յարեւու յաւաջ քայլել[2] քան զիւրական ստուերն, որ միշտ յաւաջ երթայ, թէեւ հապստէպ ճեպիցէ.

δυσθήρατον ("դժուարորսալի,,) γὰρ ἐστὶν ἡ τοῦ δικαίου ("արդարոյն,,) εὕρεσις, այսինքն՝ ճիշդ գտնել դժուարին է. δυσθήρατος կը նշանակէ բուն "դժուար-որսալի,, բայց նաեւ "դժուարահաս, դժուարաքնարդ,, եւն. ինչպէս δίκαιος է "արդար,, բայց նաեւ "ճիշդ, օրինաւոր, պատշաճ,, եւն եւն։ — 3 Յոյնը բառախաղ՝ τῶν λεγόντων ἀφέντες δεινότητα (զպերճախօսութիւն ի բաց թողլով) . . . τῶν λεγομένων παρέντες πιθανότητα (զհաւանականութիւն եւն)։ — 4 Յ. εἰς τὸ βάθος τῶν νοημάτων (ի խորս խորհրդոց՝ մտաց եւն)։ — 5 Նիւթական՝ οὕτως ἀνιμήσονται, այսինքն՝ "ի վեր հանեն զոր խնդրենն,, (լա. sic demum haurient quod ipsis quaeritur.)։ — 6 Յ. τοῦτο δρᾷν (զնոյն դ-ր-դ-ել. առնել։)

‖ ԽԳ. 1 "Ո-ղղ-ա-ւ-որ-ութ-ի-ւն դործոց,, բոլորովին նիւթական եւ անպարմար. յոյն՝ τὰ κατορθώματα (գործք բարիք, ք-ա-ղ-դ-ա-ր-ութ-ի-ւն. նշանաւոր արարք, եւն. լա. bona opera.)։ — 2 Յոյն. ὑπερβῆναι τὴν . . . σκίαν, այսինքն՝ "ոնչանել յարեւու ըստ իւր ստուերն., ("քայլել,,

սոյնպէս եւ ոչ զանգերազանցելի բարութեամբն Աստուծոյ՝ բարերարութեամբք գերազանցեն մարդիկ [3]։

ԽԴ. Անծախելի է հարստութիւնն բարերարութեան. քանզի ի տալն՝ առեալ լինի, եւ ի ցրուելն՝ ժողովի։ Զայս ունելով յանձին քում, ով հարստատուր [1] թագաւոր, տուր առատապէս ամենայն հայցողացն առ ի քէն. քանզի անհունապատիկ [2] ունելոց ես հատուցմունս վասն սոցին, յորժամ գայցէ ժամանակն հատուցման գործոց։

ԽԵ. Ակնարկութեամբն Աստուծոյ առեալ զթագաւորութիւնն, քատակեաց [1] նմա ի ձեռն գործոց բարեաց. քանզի ի համարոյ նոցին եղեալ ես՝ որք բարի առնել կարող են, եւ ոչ ի թուոյ այնոցիկ՝ որք բարի կրել [2] կարօտ են. քանզի առ ձեռն պատրաստութիւն առատութեան ընչիցն՝ անարգել [3] է առ բարերարութիւնս աղքատացն։

ԽԶ. Որպէս աչք բնաւորեալ [1] է մարմնոյ, սոյնպէս թագաւոր յարմարեցեալ է աշխարհի, տուեալ յԱստուծոյ ի գործակցութիւն օգտակարացն։ Պարտ է ուրեմն նմա, որպէս իւրական անդամոց, այնպէս ամենայն մարդկան նախատես

բուն՝ քայլ առնելով վերայէն անդնիլ, որ իմաստով է յոյնն ալ։) — 3 Զ. "մարդիկ։,,

‖ ԽԴ. 1 "Հարստատուր,, բոլորովին նիւթական թարգմանութիւն է. յոյն՝ πλουσιόδωρε βασιλεῦ (առատաձիրն թագաւոր։) — 2 "Անհունապատիկ եւն բառական յոյն՝ ἀπειροπλασίας γὰρ ἕξεις τὰς . . . ἀμοιβάς.

‖ ԽԵ. 1 Ա.յսինքն "Լեր նմանող,, (μίμησαι։) — 2 "Բարի լրել,, = εὖ παθεῖν (բարիս ընդունել, ստանալ.) տես ԻԹ, 3։ — 3 "Անարգել է առ . . .,, զուտ նիւթական փոխադրութիւն յունին ἀνεμπόδιστόν ἐστι πρὸς . . . այսինքն՝ Ընչից առատութեան առձեռնպատրաստ ըլլալն արգելք չէ (ազատ է) աղքատներու բարերարութեան ընելու։

‖ ԽԶ. 1 Ց. ὀφθαλμὸς ἐμπέφυκε σώματι. — 2 Ց. προνοεῖν (նախատեսել, նախախնամել, յառաջագոյն

լինել.[2] զի ի բարիս զարդասցին,[3] եւ ի չարիս մի՛ զարկցին[4]։

ԽԷ. Ապահովագոյն պահպանութիւն համարեա փրկութեանն[1] քո՝ զշանիրաւելն ումեք երբեք ի հպատակացն. քանզի որ ումեք ոչ անիրաւէ, ոչ կասկածի յումեքէ։ Իսկ եթէ ոչ անիրաւելն՝ ապահովութիւն պատճառէ[2], բարերարելն՝ օրշափ եւս առաւել. զի զապահովութիւնն տայ, եւ զսիրելութիւնն ոչ մատնէ[3]։

ԽԸ. Լեր հպատակացն, օվ բարեպաշտագոյն թագաւոր, եւ ահաւոր վասն գերունակութեան[1] իշխանութեանդ, եւ բաղձալի վասն յորդութեան բարերարութեանդ։ Մի՛ զերկիւղն արհամարհելով՝ վասն գօրովոյն, եւ մի՛ զգորովոյն անփոյթ առնելով վասն երկիւղին։ Այլ զհեզութիւնն ունելով անարհամարհելի, եւ զարհամարհութիւնն ունելով անհեզանալի։[2]

հոգալ։) — 3 Հոս հայը կը հաստատէ Banduriusի սրբագրութիւնը, որ կը կարդայ προκόπτωσιν (յառաջեսցին եւն. յոյն ձեռագիրք προσκόπτωσιν, տես յաջորդը։) — 4 "Ի չարիս զարկցին,, նիւթական փոխադրութիւն յունին՝ μὴ προσκόπτωσιν ἐν κακοῖς (մի՛ քարեւոցին ի չարիս.) προσκόπτω կը նշանակէ՝ ի դիմի հարկանել, ընդդիմահարիլ, եւ՝ գթել, նաեւ գայթակղել եւն։

‖ ԽԷ. 1 Ըստ յունին τῆς σωτηρίας σου φυλακὴν. — 2 "Պատճառէ,, յեանոց եւ արդի լեզուի իմաստով (= προξενεῖ.) — 3 Հ. սխալմամբ "Տրուէ.,, յոյնը բոլորովին բառախաղ՝ τὸ ἀσφαλὲς γὰρ δίδωσι (զապահովութիւն տայ), καὶ τὸ προσφιλὲς οὐ προδίδωσι (զսիրելութիւն ոչ մատնէ.) լտ. nam ut tutelam exhibet, ita charitatem non prodit.

‖ ԽԸ. 1 "Գերունակութեան . . . յորդութեան,, եւն = διὰ τὴν ὑπεροχὴν (յեանոց՝ "գերազանցութիւն,,) . . . διὰ τὴν παροχὴν τῆς εὐποιίας, ուստի բառախաղ։ Վերջինը Հայը փոխադրած է "վասն յորդ-ութեան բարերարութեանդ.,, սակայն παροχὴ կը նշանակէ՝ նուէր, ընծայ,

Խթ. Զորս Հպատակացն օրինադրեա ի ձեռն բանիցդ, զու զայնոսիկ յառաջընթաց գոլով[1] ցուցցես ի ձեռն գործոց. զի բանիւքն՝ որովք հաւանեցուցանես՝ քաղցր կենցաղ նպաստաւորեսցի[2]. քանզի այնպէս դրուատելի[3] ապացուցանես զիշխանութիւնն քո, եւ ասելով գործողապէս, եւ գործելով ասողապէս[4]:

Ծ. Առաւել եւս սիրեա, ով անդորրամիտ[1] թագաւոր, զայնոսիկ՝ որք պաղատին առ ի քէն տուրս առնուլ, քան զայնս՝ որք փութան քեզ ընծայս մատուցանել. քանզի սոցա պարտական հատուցման կացուցանիս. իսկ նոքա զԱստուած քեզ պարտական առնեն. որ զառ նոսա եղեալն ինքեան համարի, եւ հատուցանէ բարւոք փոխատրութեամբ աստուածասէր եւ մարդասէր դիտմանն[2] քո:

տուրք, եւ ընծայսն, նուիրեալք եւն: — 2 Յայնը բառախաղ՝ τὸ ἥμερον (գՀեղութիւն) ἔχων ἀκαταφρόνητον ("անարհամարհելի"), καὶ τὸ εὐκαταφρόνητον (զարհամարհութիւնն) ἔχων ἀνήμερον ("անհեզանալ:")

‖ Խթ. 1 "Յառաջընթաց գոլով" = προλαβὼν (նախ-խաւ. կանխելով:) — 2 "Նպաստաւորեսցի" չատ յարմար չէ. ամբողջը բոլորովին նիւթական փոխադրութիւն. յայնը՝ ἵνα τοῖς λόγοις οἷς πείθεις καὶ χρηστὸς συναγωνίζηται (Հ. "Նպաստաւորեսցի") βίος, այսինքն՝ "զի բանիցն՝ որովք հաւանեցուցանես, օգնական (բուն՝ "մարտակից) լիցին եւ բարք քաղցունք:" — 3 Լաւ է "դրուատելի" = εὐδόκιμον, զոր այլուր "բարեփոքշ" կը թարգմաներ, տես Զ. 1, ԻԸ. 1: — 4 Բնականապէս բառական՝ καὶ λέγων πρακτικῶς (արդի "գործնականօրէն") καὶ πράττων λογικῶς (Հ. "ասողապէս"). ամբողջը բառախաղ մըն է:

‖ Ծ. 1 Յ. βασιλεῦ γαληνότατε (թագաւոր անխռով եւն:) — 2 "Դիտման" (= τὸν . . . σκοπόν, լտ. intentionem, դիտաւորութիւն:)

ԾԱ. Գործ է արեգական լուսաւորել ճառագայթիւքն զարարածս։ Իսկ արքայի առաքինութիւն՝ ողորմիլն է կարօտելոց. բայց քան զնա երեւելագոյն է բարեպաշտ թագաւորն։ Քանզի նա խոյս տուեալ մեկնի յաջորդութեամբ գիշերոյն. իսկ սա ոչ ի բաց մեկուսի[1] յափշտակութեամբ չարացն, այլ լուսովն ճշմարտութեան՝ յանդիմանէ զդաղանիսն անիրաւութեան։

ԾԲ. Զթագաւորսն՝ որք յառաջ քան զքեզ՝ զարդարեաց իշխանութիւնն. իսկ դու զնոցն ով կարող՝ պայծառագոյն արարեր, հեզութեամբ խառնելով զզանգուածն[1] իշխանութեան, եւ քաղցրութեամբ յաղթելով երկիւղի մերձեցելոցն առ քեզ։ Ուստի ի նաւահանգիստ քոյոյ անեղորութեան ամենեքեան դիմեն ողորմութեան կարօտեալք, եւ ի ծփական ալեաց[2] աղքատութեան զերծեալք, գոհացողական օրհնութիւնս քեզ վերառաքեն[3]։

ԾԳ. Որչափ կարողութեամբդ զամենեքումքք գերազանցես, այնչափ եւ գործովք գերափայլել[1] ջանացիր. եւ բարեաց գործողութիւն համեմատ մեծութեանն կարողութեան՝ սպասեա

‖ ԾԱ. 1 "Ի բաց Դէ-ռ-ի,, անշուշտ իբրեւ բայ գործածած է թարգմանը (յեանոց՝ "Դէ-ռ-ի՛,,, մեկուսանամ.) բայց նաեւ այս՝ շատ յարմար չէ. յոյնը բառախաղով կ'ըսէ ὁ μὲν γὰρ ὑποχωρεῖ ("խոյս տուեալ մեկնի,,) τῇ διαδοχῇ τῆς νυκτός, ὁ δὲ οὐ παραχωρεῖ τῇ συναρπαγῇ τῶν κακῶν (իսկ սա ոչ դոյ դէղի յափշտակութեամբ չարաց,, կամ "յափշտակութեան չարաց։,,)

‖ ԾԲ. 1 Բառական = ἡμερότητι κιρνῶν τῆς ἐξουσίας τὸν ὄγκον. "զանգուած,, տես ԼԳ. 1։ — 2 Ց. պարզ՝ "ալեաց,, (τῶν κυμάτων κτλ.) — 3 Նաւորական բացատրութիւն յեանոց ("վերառաքել,, եւն) = εὐχαριστηρίους ὕμνους σοι ἀναπέμπουσιν. 2. բուն "վերառաքեն։,,

‖ ԾԳ. 1 "Գերափայլել,, = ὑπερλάμπειν (առաւել փայլել։) — 2 Ամբողջ խօսքը ճշդիւ յունական ասութեան

պահանջիլ ի քէն[2]։ Արդ՝ զի առ յԱստուծոյ վերա-
քարոզեսցիս[3], հանդերձ պսակաւն անպարտելի
թագաւորութեանդ՝ ստացիր եւ զպսակն բարե-
բարութեան։

ԾԳ. Խոկացեալ նկատեա նախ քան զհրա-
մայելն զոր կամիս. զի հրամայեսցես ճահողապէս[1]
որ ինչ անկ է. քանզի դիւրագթելի է գործարան
լեզուին[2]. եւ մեծագոյն վտանգ առընթեր[3] ունի
անփոյթ եղելոցն։ Իսկ եթէ զբարեպաշտ մտածու-
թիւնն՝ որպէս երաժշտական նուագ[4] դիցես ի
վերայ նորա, զամենայարմար տաղն առաքինու-
թեան եղանակեսցէ[5]։

ԾԵ. Սուր[1] արդարեւ պարտ է լինել արքային
առ ամենեսեան. եւ մանաւանդ առ դատաղու-
թիւնս դժուարին իրողութեանց. բայց դանդաղ
յոյժ ի բարկութիւն ցուցանել[2]։ Քանզի որով-
հետեւ ամենեւին անբարկութիւնն[3]՝ արհամար-
հելի է, եւ ցասիր[4] չափաւորապէս, եւ մի ցաս-
նուր։ Այն՝ զի դդիմեցմանս վատթարացն զսպեալ

համեմատ։ — 3 "Վերաքարոզիլ,, ըստ յունարանից՝ հռչակիլ իբր յաղթող եւն. յոյն՝ ἵνα τοίνυν παρὰ θεοῦ ἀνακηρυχθῇς. (լա. ut igitur a Deo quasi per praeconem victor declareris.)

‖ ԾԴ. 1 "Ճահողապէս,, = ἐμφρόνως (խոհեմաբար եւն։) — 2 Յ. εὐόλισθον γὰρ τὸ τῆς γλώττης ὄργανον. — 3 Հեռ. "Առ ընթեր.,, կրնայ նաեւ "առ ընկեր,, կարդացուիլ։ — 4 "Երաժշտական նուագ,, = ὡς μουσικὴν. — 5 Բառական՝ τὸ παναρμόνιον τῆς ἀρετῆς ἀνακρούσεται μέλος. ուստի "ամենայարմար,, կ'ըսէ Հ. Ծղրիւ ըստ յունին, զոր այսօր "Ներդաշնակաւոր,, կը բացատրենք։

‖ ԾԵ. 1 "Սուր,, բառական = ὀξὺν (խիստ, արագ, ազդու եւն.) լա. acutum etc. — 2 Ըստ յունին εἰς ὀργὴν ἐπιδείκνυσθαι, այսինքն՝ ի բարկանալ։ — 3 "Անբարկութիւն,, = τὸ ἀόργητον. — 4 Զ. բուն գրած է՝ "եւ չ՝ ցասիր.,, այսինքն՝ "չ,, տառը սխալմամբ գրուելով՝ վրան բութ գրուած

նահանջիցէ. իսկ այս՝ զի զձկամունս բարեացն հեռատաղտիցէ[5]:

ԾԶ. Ի հոգունակ[1] խորհրդարանի սրտի քում մտադրաբար իմաստիս զբարս ընդ քեզ կենցաղակցելոցն. զի ծանիցես ճշդութեամբ եւ զայնս՝ որք սիրով քեզ պաշտօն տանին, եւ զայնս՝ որք պատրանօք շողմեալ շողոքորթեն[2]. քանզի բազումք բարեխոհ լինել կեղծաւորեալք, մեծապէս վնասեն հաւատացողացն:

ԾԻ. Բան լուեալ՝ որ օգտել կարող է, մի միայն լսելեօք զայն՝ այլ եւ գործով ընկալ: Քանզի այնպէս իշխանութիւն թագաւորին պայծառաղարդի[1], յորժամ կամ յինքենէ զկարօտեալսն տեսանէ[2], կամ յայլմէ դտեալ՝ ոչ իւիք անտես առնէ, այլ տեղականայ առանց ամօթոյ եւ կատարէ անյապաղաբար:

ԾԸ. Դղեակ[1] արդարեւ անառիկ պարսպօք ապահովացեալ՝ արհամարհէ զպաշարող թշնամին իւր. իսկ բարեպաշտ թագաւորութիւնն ձեր, ողորմութեամբք պարսպեալ, եւ աղօթիւք շուրջանակի աշտարակեալ[2] անպարտելի եղանի ի նե-

---

է իբրեւ նշան ջնջելու։ — 5 Բառախաղ՝ τῶν φαύλων τὰς ὁρμᾶς (չարժմունք, կիրք. Հ. "դիմեցմունք,,) ἀναστέλλῃ . . . τὰς ἀφορμὰς (Հ. "ձգտմունք,,) τῶν χρηστῶν ἀνιχνεύῃ (խուզել գտանել, "հետազօտել։,,)

‖ ԾԶ. 1 Ց. ἐν τῷ ἀκριβεῖ . . . βουλευτηρίῳ (մանրագնին ելն) — 2 Ց. τοὺς ἐν ἀπάτῃ κολακεύοντας (եւ զայնոսիկ որ խաբէութեամբ փաղաքշեն։)

‖ ԾԻ. 1 "Պայծառաղարդի,, = ἀγλαΐζεται. — 2 "զկարօտեալսն,, շատ նիւթական եւ անյարմար. գոնէ ըլլալու էր "զկարիս,,. յոյնը՝ ἢ παρ᾽ ἑαυτοῦ τὰ δέοντα συνορᾷ, այսինքն՝ "կամ ինքնին տեսանէ զայնոսիկ որ ինչ պէտք են,,. (լա. ex se considerat quae facienda sunt.)

‖ ԾԸ. 1 "Դղեակ,, = ἀκρόπολις. — 2 "Շուրջանակի աշտարակեալ,, այսինքն՝ պատեալ աշտարակօք կամ բրգօք. յոյն՝ προσευχαῖς περιπυργουμένη.

տիցն թշնամեաց, հռչակելի ընդդէմ նոցին կանգնելով յաղթանակս։

ԾԹ. Վարեսցիս որպէս պարտ է ստորին թագաւորութեամբդ, զի քեզ սանդուղք լիցի վերին բարեփառութեանն։[2] Քանզի որք զսա բարւոքք կառավարեն, յետ այսր եւ նմին արժանի լինին. բայց զսա կառավարեն բարւոքք, որք հայրական գորով ցուցանեն ի վերայ իշխեցելոցն, եւ իշխանական երկիւղ ընկալնուն առ ի նոցանէ[3]. սաստիւք ուրեմն զյանցանսն յառաջագոյն զսպելով, եւ փորձ պատժոյ առ նոսա ոչ ածելով[4]։

Կ. Անհնանալի հանդերձ է զգեստն բարեբարութեան. եւ անապական զարդ[1]՝ գութն որ առ աղքատս։ Պարտ է ուրեմն նմա որ կամի բարեպաշտութեամբ թագաւորել, այնպիսի զգեստուք զհոգին գեղազարդել[2]։ Քանզի որ զգեցեալ է ծիրանի աղքատսիրութեան, եւ արժանաւորի երկնային թագաւորութեան։

ԿԱ. Գաւազան թագաւորութեան առ յԱստուծոյ ընկալեալ, դիտեա նկատեա թէ զիարդ հաճոյասցիս այնմ՝ որ տուեալ է քեզ զայն։ Եւ որպէս քան զամենայն մարդ նախապատուեալ ես ի նմանէ, առաւել եւս քան զամենեսեան փութացիր յարդել զնա։ Բայց զայս յարգումն համարեա լինել մեծագոյն, եթէ իբրեւ զքեզ տեսանիցես՝

‖ ԾԹ. 1 "ստորին թագաւորութեամբդ,, (= τῇ κάτω βασιλείᾳ.) տես Ը, 2։ — 2 "վերին բարեփառութեանդ,, = τῆς ἄνω εὐδοξίας. — 3 Բառական՝ καὶ ἀρχικὸν παρ᾽ αὐτῶν ἀντιλαμβάνοντες φόβον. — 4 Յ. τιμωρίαις δὲ πεῖραν αὐτοῖς οὐ προσάγοντες. (ոչ ածելով ի վերայ նոցա զփորձն պատժոյ։)

‖ Կ. 1 Յ. բառախաղ՝ καὶ ἀδιάφθορος στολὴ ἡ πρὸς τοὺς πένητας στοργή (եւ անապական դէպ՝ գութն առ աղքատս։) — 2 "զհոգին գեղազարդել,, = τὴν ψυχὴν καλλωπίζειν (զարդարել, պաճուճել, լտ. exornare.)

զարարածն ի նմանէ. եւ որպէս պարտուց վճարումն զբարեբարութիւնն լրացուսցես[1]։

ԿԲ. Ան վերին օգնականութիւնն ընթանալ պարտի ամենայն մարդ, որ փրկութեան տենչայ. իսկ թագաւորն նախ քան զամենեսեան որպէս հոգացող վասն ամենեցուն։ Զի Աստուծոյ պահպանեալ՝ եւ զթշնամին քաջապէս նուաճեսցէ, եւ զիւրսն հոգունակութեամբ[1] ապահովացուսցէ։

ԿԳ. Աստուած ոչ կարօտի ումեք. իսկ թագաւորն Աստուծոյ միայնոյ։ Քառակեաց[1] ուրեմն այնմ որ ոչ կարօտի ումեք, եւ առատացու խնդրողաց զողորմութիւնն. ոչ հոգունակութեամբ խնամ տարեալ[2] յաղագս ընտանեացն քոց, այլ ամենայնի ընծեռելով զհայցուածսն առ կեցութիւն։ Քանզի յոյժ լաւագոյն է վասն արժանեացն ողորմիլ եւ անարժանից. քան թէ զարժանիսն զլսկել վասն անարժանիցն։

ԿԴ. Մինչ ներուումն խնդրես մեղաց, ներեա եւ դու քոյոցն յանցանողաց. զի թողութեան թո-

---

[1] ԿԱ· 1 Լսա յունին՝ καὶ ὡς χρεὼν καταβολὴν τὰς εὐποιίας πληροῖς (եւ որպէս հատուցումն պարտուց՝ զբարեգործութիւնս վճարեսցես։) լա. atque ut debiti exsolutionem beneficiendi munus adimpleas.)

[1] ԿԲ· 1 κατασφαλίζεται σπουδαίως (փութով, ժրութեամբ՝ յապահովս արասցէ։)

[1] ԿԳ· 1 "Քառակեաց,, = μιμοῦ, տես Է, 1· ԻԲ, 3 եւն։ — 2 "Հոգունակութեամբ խնամ տարեալ,, քիչ մը տարբեր իմաստ կու տայ քան յունին ըսածը՝ μὴ ἀκριβολογούμενος περὶ τοὺς σοὺς οἰκέτας, ἀλλὰ πᾶσι παρέχων τὰς πρὸς τὸ ζῆν αἰτήσεις, այսինքն՝ "մի ճշդիւ- [illegible] (կամ նաեւ՝ [illegible]) վասն հպատակաց քոց, այլ ամենեցուն շնորհելով զհայցուածս (զոր ինչ հայցեն) առ ի կեալ.,, ἀκριβολογέω ճշդիւ՝ խնամով պատմել, կշռել, հաշուել. ἀκριβολογία կշռելը եւն, [illegible]։ Իմաստն է անշուշտ որ Ո՛չ միայն իրեններուն պէտք չէ խնայել, այլ նաեւ ամենուն ապրելու հարկաւորները մատակարարել։

զութիւն փոխատրի[1]. եւ հաշտութեամբն որ ընդ ծառայակցաց մերոց՝ բարեկամութիւն եւ ընտանութիւն առ Աստուած։

ԿԵ· Պարտ է այնմ որ անարատութեամբ փութայ իշխանութիւն առնել, եւ ի վատափառութենէ[1] արտաքոյին պահպանիլ, եւ զեւբ ինքն[2] նախ քան զնոսա զամօթի հարկանել. զի՝ եւ ի յայտնապէս մեղանչելոյն վանն նոցա հրաժարեսցի, եւ յառաձին յանցանելոյն ըստ ինքեան[3] արգելեալ լեսցի. քանզի եթէ հպատակեալքն ամօթոյ[4] արժանիք երեւիցին, առաւել եւս թագաւորն արժանի այնմ լինիցի։

ԿԶ· Ոամկի[1] գոլ ասեմ չարութիւն՝ գործելն զյոռիս եւ զտանջանաց արժանիս. իսկ իշխանի յոռութիւն՝ ոչ առնելն զբարիս եւ զփրկութեան պատճառօղս[2]։ Քանզի ոչ ի չարաց հրա-

---

‖ ԿԴ· 1 Յունին համեմատ՝ ἀφέσει ἀντιδίδοται ἄφεσις.

‖ ԿԵ· 1 "Վատափառութիւն,, եւն յոյն՝ τὰς τῶν ἔξωθεν ἀδοξίας φυλάττεσθαι (զգուշանալ՝ պահպանել յանպատուութեանց արտաքնոց։) — 2 "Զէ-ր ինքն ... զամօթ հարկանել,, հայցականով (փխ· "ինքնին,, "անձամբ,, եւն) դրուած յունարէնին հետեւելով՝ καὶ ἑαυτὸν πρὸ ἐκείνων αἰσχύνεσθαι. — 3 "Ըստ ինքեան,, կրկնութիւն է "առանձինն,, ըստ՝ յունականին համեմատ՝ καὶ τοῦ κατ' ἰδίαν πλημμελεῖν (լա· privata seorsum flagitia etc.) — 4 Ընդուշտ Հայը լաւ թարգմանած է "ամօթոյ արժանիք,, (= αἰδοῦς ἄξιοι.) ինչպէս խօսքին իմաստն ալ կը պահանջէ. αἰδὼς կը նշանակէ ամօթ, ծանականք, ամօթոյք· դարձեալ՝ ամչկոտութիւն, համեստութիւն, պատկառանք եւն, եւ հետեւարար՝ պատկառանք ազդելը, դողալ, յարգ եւն. ուստի հոս լա· թարգմանը փոխադրած է՝ si enim ex subditis sunt qui reverentia digni habentur, etc.

‖ ԿԶ· 1 Յ· Ἰδιώτου μὲν εἶναι (ագիտի, ուստի "ռամկի,,։) — 2 Բառական τὰ ... σωτηρίας πρόξενα. — Մնացեալը նոյն՝ բնագրին հետ։

ժարումն արդարացուցանէ զեշխոզն, այլ բաշխումն բարեացն պակէ զայնպիսին։ Ուրեմն մի միայն ի չարութենէ հրաժարիլ խորհեսցի. այլ եւ զարդարութենէ բուռն հարկանել փութացցի։

ԿԷ. Ի պայծառութենէ արժանապատուութեանց ոչ զարհուրի մահն. քանզի յամենեսին մեռեալ զամենակեր ատամունս[1] իւր։ Ուրեմն նախ քան զանհրաժեշտ[2] գալուստն նորա, փոխադրեսցուք յերկինս զընչիցն գոյաւորութիւն[3]։ Քանզի ոչ ոք զոր յաշխարհի ժողովէ՝ անտանօր շահ օգտութեան վերածէ[4], այլ զամենեսեան թողեալ ի վերայ երկրի, մերկ համար տայ զկենաց իւրոց։

ԿԸ. Թագաւորն տէր է ամենեցուն, բայց ծառայ է յետ ամենեցուն Աստուծոյ։ Եւ յայնժամ մանաւանդ կոչեսցի տէր, յորժամ ինքն ինքեան տիրեսցէ[1]. եւ անտեղի հեշտութեանց ոչ ծառայեսցէ. այլ մարտակից ունելով զբարեպաշտ մտածութիւնն՝ զանպարտելի ինքնակալն անբան ախտից[2], զամենագրաւ տուփութիւնն՝[3] սպառազինութեամբ ողջախոհութեան նուաճեսցէ։

ԿԹ. Զոր օրինակ ստուերքն մարմնոց յարեւանան[1], նոյն գունակ մեղքն՝ հոգւոց զհետ եր-

---

‖ ԿԷ. [1] Ըստ յունին՝ κατὰ πάντων γὰρ ἐπιβάλλει τοὺς παμφάγους (ամենակեր) αὐτοῦ ὀδόντας. — [2] Պէտք է "զանհրաժեշտ,, կարդալ. Զ նախ գրած "շ՝ հրաժեշտ,, յետոյ լուսանցքի վրայ ուղղած "ա,, աւելցընելով. — [3] "...գոյաւորութիւն՝,, յոյն՝ τὴν τῶν χρημάτων περιουσίαν (զընչիցն ...ԳՈՅԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ՝ ...ՊԱՐՈՒՆԱԿՆ ԵՒՆ) — [4] Ց. ἐκεῖσε ἀποδημήσας ἀπάγει ("անդր փոխեալ տանի,,)

‖ ԿԸ. [1] Զեռագիրն "ինքն ինքեան տիրեսցէ,, ուղղելի՝ "տիրեսցէ,, (= Ց. αὐτὸς ἑαυτοῦ δεσπόζῃ.) — [2] Ըստ Ց. ... τὸν εὐσεβῆ λογισμὸν, τὸν ἀήττητον αὐτοκράτορα τῶν ἀλόγων παθῶν. — [3] Զ. "զամենագրաւ տուփութիւնն,, յոգնակի ընելու է յունին համեմատ՝ τοὺς πανδαμάτορας ἔρωτας (ՀԱՄԵՆԱՅՈՂԻ ՅԱՆԻՒՐԻՆԱՆ ... նուաճեսցէ։)

թան. որք յայանապէս զգործսն պատկերացուցանեն. վասն այնորիկ ոչ է ի դատաստանին զլանալ՝. քանզի նոքա վկայեն զգործոց իւրաքանչիւրոց· ոչ ձայն արձակելով, այլ զայնպիսին յայտնելով՝ որք առ ի մէնջն գործեցան։

Հ· Անցից գնացից ծովամեմ նաւու քատակի սուղամախաճան կացութիւն առաջիկայ կենցաղոյս[1], որ զմեզ գնաւորդքս իւր խաբէ, եւ փոքր փոքր քարշէ ընթացս[2]. եւ առ իւրական վախճան զիւրաքանչիւրն ածէ։ Արդ՝ եթէ այս այսպէս իցէ, զարտուղեսցուք ի շրջական[3] իրացն աշխարհիս. եւ մեպեալ ընթացուք առ մնացականն յաւիտեանս յաւիտենից։

ՀԱ· Սէգ եւ բարձրայօն[1] մարդն մի իբրեւ ցուլ եղջերաբարձր ի վեր ամբարձցի[2]. այլ ածցէ

‖ կթ· [1] "սաուերքն յարէ-ոնառ,, այսինքն՝ յարէն կամ հեռ-էն, ինչպէս կ'ուզէ բնագիրն ալ՝ ὃν τρόπον αἱ σκιαὶ τοῖς σώμασιν ἕπονται (որպէս սաուերքն զհետ երթան մարմնոց,, կամ "յարին ի մարմնոս,,) — [2] "Ոչ է ... զլանալ,, յոյն՝ οὐκ ἔστιν ἐν τῇ κρίσει ἀρνήσασθαι (ոչ է ի դատաստանին ուրանալ.) յունարէն ἀρνέομαι կը նշանակէ՝ մերժել, զլանալ, ժխտել, ուրանալ. յուրաստ կալ եւն։

‖ Հ· [1] "Անցէց գնացէց ծովամեմ՝ նաւու քատակի,, լաւ փոխադրութիւն է (= νηὸς παντοπορούσης μιμεῖται διάβασιν եւն). "քատակել,, տես Է, 1 եւն։ "Սուղամախաճան կացութիւն,, բառական ըստ յունին՝ ἡ βραχυτελὴς ... κατάστασις. — [2] Խոլորովին նիւթական ըստ յունին՝ καὶ κατὰ μικρὸν παρασύρουσα δρόμον (ձգէ զընթացս իւր եւն։) — [3] "Շրջական,, (փխ. "անցաւոր, վաղանցուկ,,) անկարմար փոխադրութիւն է յունին որ բառախաղով կ'ըսէ՝ παραδράμωμεν τὰ παρατρέχοντα (անցաւոր) τοῦ κόσμου πράγματα.

‖ ՀԱ· [1] Ց· ὁ σοβαρὸς καὶ ὑπέροφρος (= "բարձրայօն,, հպարտ.) — [2] Ց· "Մի իբրեւ ցուլ եղջերաբարձր (բարձրեղջիւր) հպարտասցի,, = μὴ ὡς ταῦρος ὑψίκερως

զմտաւ զատորակայութիւն[3] մարմնոյն, եւ դադարեցուցէ զվերամբարձումն[4] սրտին։ Քանզի թէեւ իշխան եղեւ ի վերայ երկրի, մի անդիտասցի զգոյ իւր ի յերկրէ. որ ի հողոյ ի վերայ աթոռոյ ելեալ, եւ ի նոյն յետ ժամանակի իջանել պարտի։

ՀԲ. Փութացիր հանապազ ով անպարտելի թագաւոր, եւ որպէս այնոքիկ որք ի սանդուղս վերելակեալ՝ սկսին, ոչ յառաջադոյն կան ի վերայ վերին կայիցն՝ մինչեւ ժամանիցեն ի ծայրն ասահանին։ Այնպէս եւ դու ունիցիր զվերելս բարեացն. որպէս զի եւ ի վերին արքայութեանն վայելիցես, զոր քեզ շնորհեսցէ հանդերձ լծակցաւդ Քրիստոս թագաւորն այնոցիկ՝ որք թագաւորեն եւ որք թագաւորելոց են յաւիտեանս. ամէն[2]։

Կատարած յորդորական արտադրութեանցն Աղարիդոսի Սարկաւագի, որ առ Յուստինիանոս կայսրն[3]։

Ի թուականիս ՌՄԼԶ. նոյ.[1] 23։

ἐπαιρέσθω. — 3 "զԱՌՈՐՈՅՈՒԹԻՒՆ մարմնոյն„ = τῆς σαρκὸς τὴν ὑπόστασιν (գոյացութիւն, իրական հանգամանք եւն.) — 4 "ՎԵՐԱՄԲԱՐՁՈՒՄՆ սրտին„, այսինքն՝ հպարտութիւն. յոյն՝ τῆς καρδίας τὴν ἔπαρσιν (փքացումն, հպարտանալ։)

‖ ՀԲ. 1 "Վերելակեալ„ եւն = οἱ τὰς κλίμακας ἀναβαίνειν ἀρξάμενοι (որ սկսանին ելանել ընդ սանդուղսս.) Նոյնպէս քիչ մ'ետքը "զվերելս բարեացն„ = ἔχει τῆς τῶν καλῶν ἀναβάσεως եւն։ — Մնացեալը նոյն՝ բնագրին հետ։ — 2 ՃԻԼԴ այս 'Αμήν բառով կ'աւարտի յոյն բնագիրն ալ։ — 3 Վերջաբանութիւնս չկայ յունականին մէջ։ Հայ Զ. "...Աղարիգոսի ... առ Իուստինիանոս„ եւն։ — 4 Թուական գրչութեան մեր ձեռագրին, զոր պահեցինք. ՌՄԼԶ = 1787։

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՔ ՏՊԱԳՐԻՆ

Ազապետոսի Նախընթաց ընագրին տպագրութեան ժամանակ շատ թանկագին տեղեկութիւններ ստացանք Արժ. Յովհ. Քհ. Մկրտչեան, որ բարեհաճած էր Ազապետոսի տպագրութեան (Կ.Պ. 1806) մասին տեղեկութիւններ տալ, միանգամայն համեմատելով մեր ձեռագրին ընթերցուածները տպագրին հետ՝ վերջնոյս տարբերութիւնները նշանակելով խաւրած մեզի: Այս ամէնուն համար հոս ալ կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը: Տարբերութիւնքը շատ մեծ են. աւարտ ընթերցման տարբերութենէ աւելի՝ նոր խմբագրութիւն մըն է: Յիշեալ տեղեկութեանց մասին յետոյ: Հոս կը դնենք նոյն տարբերութիւնքն՝ գլուխներու կարգաւ, ըստ տպագրին (ՏՊ.):

ՏՊ. Վերնագիր՝ "Բացատրութիւն յորդորական գլխոցն Աղաբիդոսի" եւն:

Ա. ‖ պատուեա զԱստուած ... քանզի է՝ ըստ նմանութեան ... ուսուցեա զպահպանութիւն արդարոյն ... կատարեացն ...:

Բ. ‖ Որպէս զէութիւր (փխ. "նաւավարդ") հսկէ ... զտգէութիւն իրաւարարութիւն (փխ. "գրեկան լաւօրինութեան") ... կուրն համաշխարհական հատարութիւն (փխ. "քաղաքավարութեան") բաղխեսցի յալեաց անիրաւութեան:

Գ. ‖ Ատուածային ուսումն եւ առաջին դէպ մարդոյն զճանաչելն սրտով զանն է՝ սատանէմ լինել. փոխանակ որ ծանիցես զանն է՝, ծանիցէ զԱստուած. իսկ որ ...:

Դ. ‖ ... եւ որք արքունի խորս ի գլուխ դնեն, է՝ որ զարի իրանց արդարոյ գոնեն է՝ հանեն (փխ. "ի սենեակս մեկուսի անկեալ դնին") եւն:

Ե. ‖ ... զի որոն մեծամեծ պարգեւաց արժանաւորեցար առ Ատուծոց, այնոքան մեծագունի ֆոխատրութիւն պարտաս է՝ նմա. ուրեմն հատուս բարերարին զպարտն ... ոչ զարտաբերութիւն ի ձեռն գործոց (չիք "որ ի ձեռն ...") բարեաց, այլ դյուրաշիրութիւն նոխրաց. (փխ. "զառաջքերութիւն որ ի ձեռն բարեպաշտ իրողութեանց;") եւն:

Զ. ‖ Ոչինչ այնպէս դրատարէ (փխ. "բարեփարձ") գործէ զմարդ ... բայց միշտ զմարդասէրութիւն եւ կամել ... քեզ շնորհեալ է իրաւարութիւն (փխ. "իշխանութիւն"),

որում կարօտեր վասն մեր բարի կամքն քո, զամենայն ինչ ի- լուծոյն ի- ֆորձիոյն, եւն։

Է. ‖ ... փոփոխի (փխ. "քաւակէ") ընթացից ... իսկ յետ սակաւու ընդ այլ (փխ. "չեստ") հոսելով ոչ այլ երթայ ... Ճեայուն է ստացողայն ընդն (փխ. "իւրոց") եւն։

Ը. ‖ Անմատչելի ի- (փխ. "գոս") ... քանզի որպիսի արդեօք ...։

Թ. ‖ ... քանզի ոչինչ այնպէս առնէ նիւթել զէրիլիոն (փխ. "տեսանել զորս պարա է"), որպէս պահելն զնոյն ...։

Ժ. ‖ ... իսկ յորժամ ինքն զիւրովքն (փխ. "նուաւարնը") ... մեծամեծ համարս փոյթ (փխ. "տալոց է") ... հանդերձ բազում ճչդիրութեամբ (փխ. "ճշմարտութեամբ") ...։

ԺԱ. ‖ ... որ երբեմն այլոգիս երբեմն այլապէս բերէ զնոյնս եւ պարբերէրէ (փխ. "ջրջաբերէ.") ... զբարեպաշտ մտածութիւնդ։

ԺԲ. ‖ ... իսկ նոքա զմարդեղութիւնս հոգոյն բլեցուցանեն ... զի մին ի յերկուց ասսի մեղանչիոն լինիցի՝ կամ շարն որ գրոցդ կամ բարին որ նոխոդի։

ԺԳ. ‖ ... եւ ոչ յամբարտաւանութիւն ի վեր ամբառնիլ, եւ ոչ ի տխրութիւն ի ստոր բերել ...։

ԺԴ. ‖ Եթէ ոք զմտածութիւնն մաքրեալ ունի ի մարդկային պարբոնոց (փխ. "խաբէութեանցդ") եւ տեսանէ ընդ-ընդ-ոնիոն (փխ. "զշնչնութիւնդ") իւրոյն բնութեան ...։

ԺԵ. ‖ ... շուքն ասուածային փոլոփոխոնիոն (փխ. "քաղաքավարութեանդ") ...։

ԺԶ. ‖ ... իսկ ոմանք ի սովոյ ապոխոնիալ իրնլին. եւ ոմանք գրաւեալ ոնին (փխ. "նուաճնդ") զծագս աշխարհի ... ուր կացուցցեն զներբանս իւրեանց (փխ. "ոտիցդ") ... դարմանել պիտի զայնոսիկ եւ առ հաւասարութիւն՝ զանհաւասարութիւն փոխիբիրել (փխ. "անդրաբերել՝ դ") եւն։

ԺԷ. ‖ ... զոր ի կուրծս ձեր հանապազ ոնիկի ...։

ԺԸ. ‖ Թագաւոր զքեզ ... ոհմանիմ (չիք "ասորաստամ") ...։

ԺԹ. ‖ Եթէ ընդ պատիւն որ յամենիցոնդ յոսոլոփոյն (փխ. "յաւաջանիդ") ... քանզի ոչինչ այնպէս ... վասն երկիւղի եղեալ հնազանդոնիոն (փխ. "ծառայութիւնդ") ... որ կեղծեալ պատուոյ անուամբ պարբի զոյ-

նոյնի՝ որ ի նմին սոյն էգիտել անուն. (փխ. "նենգէ այնոցիկ որք ինքեան մոերմանան։")

Ի ‖ ... ցուցանէ զնշխանութիւնն, իսկ հպատակացն ընդ՝նոյնն (փխ. "առատրէ") մարդասիրութիւն ... զօրութեամբն զինուց ...։

ԻԱ. ‖ Գոյութեամբ մարմնոյն ... առ ամենեսին. (մեր ձագր. "ամանՀ պատուով) ...։

ԻԲ. ‖ Ընկալ զայնոսիկ որք դիմեալն (փխ. "զօգտակարսն") խորհիլ ... շողջոյրթել բազում անգամ փոխոնել ճիգն. քանզի նոքա զօգուտն դիտին ի՝ խոյն (փխ. "պարզարար տեսանեն") ճշմարտութեամբ ...

ԻԳ. ‖ ... որպիսի լիցի (փխ. "ըղձանաս" քեզ զտէրն լինել ...։

ԻԴ. ‖ ... զզուարճութիւնս ... ոչնչիցս եւ արդար ... ի նմանեացն գոնել լինին. (փխ. "առատրին։")

ԻԵ. ‖ ... յոյժ վառնիցոր (փխ. "սխալոտ") է զօգուտսն բարեխորհութեան ... եւ ցերմեռանդ (փխ. "ուժգին") աղօթիւք ...։

ԻԶ. ‖ Բարոյացիս (փխ. "յոյժ լաւագոյն") անտեսեսցես ... եթէ զանդայն ինչ փութացցես նոցանել (փխ. "պարզագոյն տեսանել։") եւ ոչինչ (փխ. "ոչ մի ինչ") հանդուրժեսցես ... քանզի ոչ փոքր է ի փեր (փխ. "ի վերայ քո") ...։

ԻԷ ‖ Ընդդէմ փոյ (փխ. "քեզ ինքեանՀ) պահելոյ զօրէնս ... քանզի այսպէս եւ օրինացն ցուցցես դյուրիանն ... յառաջ քան զայլսն ...։

ԻԸ. ‖ ... զոչ արդելոյն դյանցուելոյն (փխ. "զյանցանսոյնՀ) ... առ Աստուծոյ դատի. իսկ եթէ կամիցիս երկպատիկ հաճոյ (փխ. "բարեփորձ") լինել ...։

ԻԹ. ‖ ... ի կենցաղակցութենէն չարացն. քանզի որ կենցաղի հանապազ ընդ մարդիսն չարաց (ուղիղ մեր ձագր. "ընդ մարդկանց չարացՀ.) կամ կրել կամ ուսանել ... կամ զքատակուսն բարեացն ուսանի, կամ զնուազուսն չարացն վարժի. (փխ. "ստանայ.Հ)

Լ. ‖ ... զ՝ (փխ. "ոչՀ) զոք ի չարացն ի գործ արկանիցես ի խոովարարիսն (փխ. "ծառայել թիւն սպասուՀ) իրողութեանց. քանզի զոր արդարեւ նոքա ... որ եւ նոցա զզօրութիւնն ... իշխանացն առաջարկութիւնք։

ԼԱ. ‖ ... չարագործութեամբքն ցանուել ... չողջոյրթութեամբքն ողջել ... ոչ սոյն անքեան լարոյմարիանն նոցին վրիժինդիր լինիլով. եւ ոչ ...։

ԼԲ. ‖ . . . այլ որք արդար դատմամբ զամենայն ինչ գործել ֆ--ռեն (փխ. "դատաստանաւ. . . . փութացուցանեն,,);

ԼԳ. ‖ . . . երկրաւոր այսր իշխանութեան, այլ . . . (չէ՞ բաւս "ընդ---ն,, որ կարեւոր է։)

ԼԴ. ‖ Որպէս ոսկի երբեմն այդպէս երբեմն այլապէս յարուեսանէն փոխանձեւացեալ, եւ է ընդունուն տեսակս զարդ--ոյ չեղյրջեալ . . . զայլ զկնի այլոյ ֆ-ինելով պիտ---ին . . . դու ինքն մեաս է նոյն իրաղ---ին՝ անայլայլելի ունելով է բարին զմտախոհութիւնդ։

ԼԵ. ‖ . . . կամայական մարդկան (ուղիղ. մեր ձագր. "մարդկանց,,) . . . յորժամ ժամ առնու՝ ապրամբեալ վարոջք (փխ. "զաղմուկ դրդռեւ.,,) իսկ որ օրինաւ ուրեալ էլեն (փխ. "բարեմտութեան վարի,,), հաստատ ունի առ էլեոն (փխ. "վարիչն,,) զհնազանդութիւնն։

ԼԶ. ‖ . . . այնքան ունել եւ ընդդէմ անչն ֆ--մ յանդ--ելոյ (փխ. "յանցուցելոյն քեզ ինքեան,,) համարեա. քանզի ոչ որ զորեն ղոյն՝ որ է յոյնֆն իշխան--ին իրարել (փխ. "ոչ զորեն այնքան զորեզ իշխանութեամբն կրթել,,), եթէ ոչ ղիրա---ին իրարեն որ ի նոյն յանցուցելոյն շարժեցեալ յա---ղֆոյն. (փխ. "եթէ ոչ բան ընտանի . . . շարժեցեալ լինի։,,)

ԼԷ. ‖ . . . քանզի եթէ ըստ էֆ էերդի բերբ ղդ--էրն Աստուծոյն ամենեցուն . . .։

ԼԸ. ‖ . . . փորձիւն . . . որք այժմ ը--ոլ ղիշ--ֆ (փխ. "առ մեզ,,) որպէս ոչինչ առ մեզ, մի ը---ոնցա---ոյն (փխ. "շոգոմեսցեն,,) զմեզ։

ԼԹ. ‖ . . . որք -էրելը-ին-ամբ (փխ. "քարեմտութեամբ,,) առնեն . . . եւ լաւացն անեցուսցես յոֆ--որ--ին-ն (փխ. "զգրջմտութիւնն,,) եւ յոռեացն ---------ոյն լֆանել զչարութիւնն. (փխ. "քարոզեսցես ուսանել զչարութիւնն,,) քանզի արժանի առնելն այնոց ղոյն--ելի որք . . .։

Խ. ‖ . . . յորժամ այն որ չրջ--ելի է ղոյ- իշխանութիւն՝ ոչ է յանդֆն--ին հաւ--ոյն, այլ առ ֆ--ելոյ--ին-ն հայ--ոյն (փխ. "չրջակայեալս այս իշխանութիւն . . . առ յանդգնութիւն . . . առ հաւատարութիւն հայիցի,,) . . . իբր աստուածանման ցուցանելով. (չէ՞ "յինքն,,։)

ԽԱ. ‖ . . . վասն զի նոյն անտեղութիւն է . . . յերկաքանչիւրս նման է . . .։

ԽԲ. ‖ Ո--ղդրո--ին-ամբ (փխ. "ուշադրաբար,,) լսել . . . զի թէ զ--ր--ֆ--ոֆ--ին-ն (փխ. "զպերճախօսու-

թիւն,,) ասողացն . . . ի վեր փոքրոյն զառ ի յինքեանց ենդրելն, եւ . . ։

Խգ. ‖ Թէեւ սատանայեալս փորձ բարոյութիւն (փխ. "ուղղաւորութիւնս գործոց,,) հաւատարութիւս աստեղաց, ոչ երբէք յաղթեսցես . . . նուիրեալ նմա։ Եւ որպէս չիք ումեք յարեւու անդր ենդանել (փխ. "յառաջ քայլել,,) քան զնրական ստուերն . . . թէեւ յոյժ ընդհանայնի (փխ. "հապատեալ ճեպիցեն,,) . . . բարերարութեամբք ընդունէցին (փխ. "գերազանցեն,,) մարդիկ։

Խդ. ‖ . . . ով դիտոպրէր (փխ. "հարստատուր,,) թագաւոր . . . անհունապատիկ ունելոց ես փոխարէն (փխ. "հատուցմունս,,) վասն սոցին . . . ։

Խե. ‖ Ակնարկութեամբդ Աստուծոյ . . . քանզի ի նոցանդ անդի եղիր որք բարի առնել կարող են, եւ ոչ յայնցանէ որք բարի կրել կարօտ են, վասն զի պարտաւորութիւնն առատութեան ընչից անարգել է առ բարերարութիւնն աղքատաց։

Խզ. ‖ . . . թագաւոր յարմարել է աշխարհի . . . մարդկան նախահոգի (փխ. "նախատես,,) լինել . . . ի չարիս մի անէցին (փխ. "զարկցին։,,)

Խէ. ‖ . . . ապահովութիւն արդարդի (փխ. "պատճառէ,,) բարերարելն՝ առնել ի զի . . . ։

Խը. ‖ . . . վասն գերունակութեանն իշխանութեանդ, եւ բաղձալի վասն առաք բարերարութեանդ (փխ. "...յորգութեան . . .,,։

Խթ. ‖ . . . որովք հաւանեցուցանես՝ ի անալի ֆեանց զոքմտիոցի (փխ. "քաղցր կենցաղ նպաստաւորեսցի,,.) քանզի այսպէս դրուատելի հատիոցի (փխ. "ապացուցանես,,) զիշխանութիւնն քո. երբ խորհիցի՝ ոչ առանց փորձոյ. ի երբ փորձիցի՝ ոչ առանց խորհրդոյ. (փխ. "եւ ասելով գործողապէս եւ գործելով ասողապէս։,,)

Ծ. ‖ Առաւել սիրեա (զի "եւս,,) . . . քանզի սոցա պարտապան (փխ. "պարտական,,) հատուցման կացուցանիս. իսկ նոքա զԱստուած քեզ պարտապան առնեն . . . ։

ԾԱ. ‖ . . . իսկ արքայի առաքինութիւն է ողորմիլն կարօտելոց. բայց քան զնա լաւագոյնն է . . . յաջորդութեամբն գիշերոյն. իսկ սա ոչ ինչ գոնել ների (փխ. "ի բաց մեկուսի,,) յափշտակութեանն չարաց, այլ . . . ։

ԾՌ. ‖ . . . հեղուիթեամբ խառնելով զվերմոՒիմն (փխ. "զզանգուածն,,) իշխանութեան . . . յաղթելով երկիւղի՝ մոռոցելոցն առ քեզ . . . դիմեն խրօթելոյն ողորմութիւն եւ յաչեաց (փխ. "ի ծփական աչեաց,,) աղքատութեանն զերծեալք, գոհացողական երգս (փխ. "օրհնութիւնս,,) քեզ վերառաքեն։

ԾԳ. ‖ . . . ջանաքիր. եւ համեմատ մեծութեանն կարողութեան՝ գոյգոյն բարեաց պահանջել ողորմութիւն։ Արդ . . . ստացեր եւ զպակն բարերարութեան ազգապագ։

ԾԴ. ‖ Խոկացեալ նկատեա նախ քան զպատուէրսն զոր կամիս. զի հրամայեսցես խոհմութեամբ (փխ. "ճանհոզապէս,,) որ ինչ վարէրան է (փխ. "անկ է,,) . . . եւ մեծագոյն վանդ ընդունիս (փխ. "առընթեր ունիս, մեր ձագր. "առ ընթեր,,, կենայ նաեւ "առ ընկեր,, կարդացուիլ) անփոյթ եղելոց . . . որպէս երաժշտական նիրբանիսանն վերադրիցես նմա, զգաղրանոցսն տայն առաքինութեան եղանակեսցէ,, (փխ. "· . . նուագ դիցես ի վերայ նորա՝ զամենայարմար տայն . . .։,,)

ԾԵ. ‖ . . . արքային առ ամենայն ինչ . . . ի բարկութիւն ցուցանիլ. քանզի որովհետեւ ամենեւին չբարիանալ գիրարհամարհելի է (փխ. "անբարկութիւնն արհամարհելի է,,), եւ ցանոցոյս չափաւորապէս եւ մի ցանոցոյս. այն զի գրիմեցմունս վատթարայն արքելոյ (փխ. "զսպեալ նահանջիցէ,,), իսկ այս՝ զի դյօթարանիանս լոյսն հետազոտելոյ (փխ. "զձկտմունս բարեայն . . .։,,)

ԾԶ. ‖ Ի ճելդ (փխ. "հոգուանակ,) խորհրդարանի արարն քում մտադրանիմբ իմացցիս . . . զի ծանիցես ճշգրտանիմբ (փխ. "ճշգութեամբ,,) եւ զայնս որք սիրով (չէ՝ "քեզ,,) պաշտան տանին . . .։

ԾԷ. ‖ . . . իշխանութիւն թագաւորին պայծառանայ (փխ. "պայծառազարդի,,), յորժամ կամ յինքենէ ղեղեալն նիրգի (փխ. "գկարօտեալսն տեսանէ,,) կամ դո՛ ի յայլմէ գրոլոն՝ ոչ իւիք անտես առնէ, այլ ոռոնի (փխ. "տեղեկանայ,,) առանց ամօթոյ . . .։

ԾԸ. ‖ Դղեակ արգարեւ անիրանելի (փխ. "անառիկ,,) . . . հաչակելիս ընդդէմ նոցին կանգնելով յաղթանակս։

ԾԹ. ‖ Վարեսցիս վայելչաբար (փխ. "որպէս պարտ է,,) ատորին . . . հայրական գորով ցուցանեն իշխեցելոցն (չէ՝ "ի վերայ,,) . . . սաստիկ արդարս (փխ. "ուրեմն,,)

զոյանցանսն յառաջագոյն զսպելով, իսկ զէսրն դառնլանաց սա-
նասա ոչ ածելով.

Կ. ‖ ... եւ անապական պարտուճն (փխ. "զարդ,,)՝
դուրեն ... պարա է ուրեմն նմա որ կամիցի բարեպաշտու-
թեամբ ...։

ԿԱ. ‖ ... քան զամենայն մարդկի նախապատուեալ
ես ի նմանէ, առաւել քան զամենեսին փութացիր ...։
Բայց այս յարքունիսն հմարիալ ինչ մեծագոյն, եթէ իբրեւ
զբեզ աեսանիցես ղարիշիալն (փխ. "զարարածսն,,) ի նմանէ
եւ որպէս պարտուց վճար (փխ. "վճարումն,,) զբարերարու-
թիւնսն լրացուսցես։

ԿԲ. ‖ Ի վերին օգնականութիւնն պարտի ընթանալ
ամենայն մարդ ... եւ զթշնամիսն քաջապէս յաղթահարիցի
(փխ. "նուաճեսցէ,,), եւ զիւրսն հոգիարիւրմբ պարտ-
պարիցի (փխ. "հոգուանակութեամբ ապահովացուսցէ։,,)

ԿԳ. ‖ ... առատացու խնդրողաց զոգորմութիւնն՝ ոչ
ծիւրդ հոգիարիւրմբ վարիալ սա ընդառնի ծառայսն իւ, այլ
ամենեցուսն ընձեռելով զշայցուածսն որ առ կեցութիւնն...։

ԿԴ. ‖ ... ներեա եւ դու յանցարիցն ի քեզ (փխ.
"քոյոցն յանցանողացն,,) ... ընդ ծառայակցացն մերոց՝ բա-
րեկամութիւնն եւ ընտանութիւնն առ Աստուած։

ԿԵ. ‖ Որ քարայ անքարիր բարարիալ. պարտ է նմա
է յայտարարապ անքարարիանցն պահպանիլ եւ զանցն է-
ր յարալ քան զնոսա զամօթի հարկանել ... եւ յառանձին
յանցանելոյն յանցնէ երրն (փխ. "ըստ ինքեանդ) արգելեալ
ելցի ...։

ԿԶ. ‖ ... ոչ առնելն զբարիս եւ քարիս արտա-
դրօղ (փխ. "... պատճառօղդ,,) քանզի ոչ ի չարաց բա-
ցայայելն (փխ. "հրաժարումդ,,) արդարացուցանէ զիշխողն,
այլ ցայայարիանն (փխ. "բաշխումն,,) բարեացն ... ուրեմն
՝ն միայն ի չարութենէ բացայայիլ խորհեսցի ...։

ԿԷ. ‖ ... քանզի ոչ ոք զորս յաշխարհի ժողովէ՝
նէրքհարիանմբ անդր արարիալ դանի (փխ. "անդանօր չահ
օգտութեան վերածէ,,), այլ զանձնայն ինչ թողեալ ...։

ԿԸ. ‖ ... բայց ծառայ է ընդ ամենայն (փխ. "յետ
ամենեցուն,,) Աստուծոյ ...։ յորժամ ինքն անչն երրամ
տիրէ (փխ. "ինքն ինքեան տիրեսցէ,,) եւ անտեղի հեշտու-
թեանցն ոչ ծառայէ, այլ մարտակից ունելով զբարեպաշտ
մտածութիւնն՝ զանչարելի (փխ. "զանպարտելի,,) ինքնա-

կալն անբան ախտից, զամենագրաւ (փխ. "զամենագրաւ") առաքութիւնն . . . ողջախոհութեանն։

ԿԹ. ‖ . . . քանզի նոքա վկայեն զէրոյն (փխ. "զգործոց") իւրաքանչիւրոց . . . որք առ ի մէնջ գործեցան։

Հ. ‖ . . . սուղամիտն վէճ առաջիկայ կենցաղոյս . . . եւ ոչ՝ ոչ՝ ոչ՝ (փխ. "փոքր փոքր") քարշէ զընթացս . . . արդ՝ եթէ այսպէս իցէ, [illegible] է հոգոյն իրացն աշխարհիս . . . ընթացուք ի մեացականն . . . ։

ՀԱ. ‖ . . . դադարեցուսցէ զմեծարանս (փխ. "զվերամբարձումն") արտին . . . մի անգիտասցի գալ ի յերկրէ (փխ. "գոգալ իւր ի յերկրէ") որ . . . ։

ՀԲ. ‖ . . . ոչ յառաջագոյն կան ի վերնոյ մարդն արքմանն (փխ. "ի վերոյ վերին կայեցն") գնալ չի՝ թամանալ էրն ի ծայրն . . . ի վերին արքայութեանն զմայլէցի (փխ. "վայելիցես") . . . ։

Վերջը Տ. Պ.՝ "Կատարած յորդորական գլխոցն Ադաբիդոսի Սարկաւագի որ առ Յուստինիանոս կայսրն. Որոյ սկզբնագրութիւն ըստ յառնանէնն հնգեն զայս բան. Ամենաշնորհութիւն է բարեգալութիւն թագաւորին մերոյ Յուստինիանոսի Աստուծոյ տրոգ սրտիւ։"

3.

Ադապետոս Յունաց քով արդէն հնուց տարածուած գործք մին էր, նաեւ իբր դպրոցի ուսման միջոց։ Հնոց քով յաճախ էին քերականական-բառագրական լուծմունք նշանաւոր մատենագրաց, ինչպէս այսպիսի լուծմանց առատութիւն մ՚ունինք մենք ալ։ Ասկէ զարգացած է Յունաց "հատածագրութիւն" (σχεδογραφία) կոչածն, այսինքն քերականական ուսմունքը սորվեցընել՝ լուծելով հատածի մը բառերն ու բառաձեւերը։ Ասոր համար կ՚ընտրուէին կարճ եւ սիրուած կտորներ Ս. Գրքէն, եկեղեցական երգեր, նամակներ եւ նմաններ, նաեւ արտաքին հեղինակներ, ինչպէս Փիլոսոփայութիւն, Աֆոլիոս եւ ուրիշներ[1]։ Այսպէս

[1] Բիւզանդեան Լուծմանց մասին՝ տես Կրումբախէր էջ 590–2։

Ագապետոսի բառերու լուծմունք մ'բրած է Մանուէլ Մոսքոպուլոս, որ Անդրոնիկոսի Բ. օրով (1282—1328) կ'ապրէր[1]։

Միրուած գիրք մ'եղած է յետոյ ալ, ինչպէս կը ցուցնեն բազմաթիւ տպագրութիւնքն ու թարգմանութիւնքն եւրոպական շատ մը լեզուներու տպագրութեան հնագոյն ժամանակներէն ալ։ Փաբրիկիոս եւ Հարլէս ահագին ցանկ մը յօրինած են այս հրատարակութեանց, միանգամայն ամփոփելով Ագապետոսի մասին կարելի ամէն տեղեկութիւնքն[2]։ Հոս տեղեկութիւններ կը պարունակէ նաեւ Գալանդոսի հաւաքածոյն[3]։ Այս ամէնը այժմ առձեռն եւ գիւրամատչելի է Միյնի հռչակաւոր հայրախօսական հաւաքման մէջ, ուր գրուած են յիշեալ գրութիւնքն ալ բնագրին իբր նախաբան[4]։

Յոյն բնագրին հնագոյն հրատարակութիւնք՝ լատ. թարգմանութեամբ հանդերձ՝ եղած է Վենետիկ 1509ին. անկէ ետքը շատ յաճախ, նաեւ Եսովպայ առակներուն հետ[5]։ Յատկապէս յիշելու ենք Բանդուրիոսի հրատարակութիւնն կրկին (A եւ B) օրինակաց համեմատ, նոր թարգմանութեամբ լատիներէնի՝ զոր Գալանդոս կրկնած է յիշեալ տեղն, եւ ծանօթութիւններով իւր Արեւելից Ինք-

---

1 Մոսքոպուլոսի մասին՝ անդ 546—8։ Յոյն հեղինակս περὶ σχεδῶν գործքէն այն մասն որ Ագապետոսի Լուծմունքն են՝ տես Migne, անդ, 1161—2՝ excerpta Moschopulo in Agapetum, նոյն բնագիր նաեւ Fabricius, Bib. Gr. XII, 306.

2 Fabricius, Bibliotheca Graeca, ed. Harless, VIII, 36 ff, առ Միյն՝ էջ 1155—62։

3 Gallandus, Vet. Patrum Bibliotheca, tom. XI, pars IX, 253 ff, առ Միյն՝ էջ 1153—5։

4 Migne, Patrologiae cursus, Series Graeca, LXXXVI, 1153—1186.

5 Հմմտ. Agapeti Diaconi De officio regis ad Justinianum, Venetiis 1509, գարձեալ՝ Կոլոնիա 1527, Բասիլիա՝ 1521 եւն. Եսովպի հետ՝ Aesopi Phrygii fabulae cum aliis quibasdam opusculis, Բասիլիա՝ 1553, եւ այլուր։

նակալութեան գործոյն մէջ[1]։ Լատիներէն թարգմանութիւնքն ալ բաստ այսմ բազմաթիւ են, հատ մը Լուգդունեան՝ արդէն Բարոնիոսէն գործածուած (Տարեգիրքը, յամն 527.) հատ մ՚ալ Կամերարիոսէ, եւ դարձեալ յաճախ Ս. Հարց գործոց բազմաթիւ տպագրութեանց մէջ[2]։ Միւս լեզուներէն նշանաւոր է ի մանաւորի գաղղիականն, որ լեզուաւ՝ ի միջի այլոց՝ թարգմանութիւն մ՚ալ կայ նոյն իսկ Լուդովիկոս ԺԳ. թագաւորին կողմանէ[3]։ Բաց ի սպանիերէն եւ իտալերէն թարգմանութիւններէն[4] առատ են նաեւ գերմանականները, որոնց մէջ հնագոյնը կ՚երեւայ Վիտեմբերգինը 1530ին "իշխողաց դրքոյկ„ տիտղոսով[5]։ Կան նաեւ բազմաթիւ անգղիական թարգմանութիւնք, որոնց հնագոյնը Լոնտոն տպուած է նոյնպէս 1530ին, միւսներն անթուական[6]։ Նոր ժամանակի գրութեանց գլխաւորները քիչ մ՚ետքը կը յիշենք. իսկ հնագոյնները մանրամասն յիշել անհնար է եւ աւելորդ ալ։

Որչափ ճոխ է Ագապետոսի գրութեան հրատարակութեանց եւ թարգմանութեանց ցանկը,

---

1 Bandurius, Imperium Orient., t. II, եւ. Praef. p. 8.

2 Հմմտ. Biblioth. Patrum. տպ. Պարիս 1575. 1624 (II, 363 ff) եւն, Camerarius p. 158–170, եւ շատ ուրիշներ։

3 Տիտղոսն է՝ Les preceptes d'Agapetus à Justinian sur une version Latine par le Roi Louis XIII, en ses leçons ordinaires, Paris 1612. Հնագոյն թարգմանութիւնն բրած էր Joanne Picot, Պարիս 1563։

4 Սպանիերէն թրգմ. Mosquera de Figueroa, Պարիս 1596. Իտալերէն՝ Վենետիկ 1545 եւ ուրիշներ։

5 Regenten-Büchlein, Wittenberg 1530, ուրիշ թրգմ.՝ Մարտինոս Մէօլէր (M. Möller, ի Gorlitii 1590, 1605), Նիկ. Glayer (Բրէմէն, 1619). դարձեալ տպ. Ֆրանքֆորտ 1782 եւն եւն։

6 Անգղ. Introduction to wisedome, Banket of Sapience, and Precepts of Agapetus, Լոնտոն. ուրիշ թրգմ. Thom. Paynell, Լոնտոն. երկուքն ալ անթուական։

այնչափ անանշան են իւր անձին մասին մեղի հասած տեղեկութիւնքն։ Համանուն բաղմաթիւ անձերէն նախ դուրս հանելու է Ադապետոս Ա († 536) եւ Բ (946—56) հռոմայեցի քահանայապետները[3]. նոյնպէս Սիւնադայ համանուն եպիսկոպոսը՝ զոր բաց ի Եւագրէն՝ կը յիշեն Փիլոստորգոս եւ Սուիդաս (ի բառն Ադապետոս։) Դարձեալ կայ Ադապետոս մետրոպոլիտ մը Հռոդոսի, որ 457ին թուղթ մ'ուղղած է Լեւոն կայսեր Քաղկեդոնի ժողովքին մասին եւ որ Գեննատիոսի պատրիարքին օրով 459ին Կ. Պոլսոյ ժողովոյն ստորագրած է։ Ոսկերերանի թղթերուն մէջ կան երեք հատ՝ ուղղուած Ադապետոս անձի մը. (տես Montfaucon, Bibl. Coislin. 567, 569.) նոյն Մոնֆոկոնի վկայութեան համեմատ յիշեալ ձեռագիրը կը հաշուէ նաեւ Ադապետոս "Քերական" մը. համանուն մարտիրոս սարկաւագ մ'ալ կը ծանեն Հռոմէական վկայաբանութիւնք օգոստոս 6ին։ Նոյն իսկ ճիշդ Յուստինիանոսի օրով Կ. Պոլսոյ ժողովոյն արձանագրութեանց մէջ յաճախ կը յիշուին երկու վանահայրներ Ադապետոս անուամբ, որոնցմէ կը զանազանեն արդէն Պարոնիոս եւ Փաբրիկիոս մեր հեղինակը, եւ թէեւ Բանդուրիոս նոյնը չի համարձակիր ընել՝ նաեւ արդի ամէն գիտնականք։ Շատերը նոյնացընել փորձած են մեր հեղինակն այն Ադապետոսի հետ, որուն ուղղած է Պրոկոպիոս Կաղայցի իւր ՃԺԲ նամակը. սակայն՝ ինչպէս նոր գիտնականք ալ կ'ընդունին, անհիմն է այս կարծիքը նաեւ անով որ մեր հեղինակն ըստ երեւութին Կ. Պոլիս ապրած է, իսկ Պրոկոպոսի այն թղթակիցը կ'ա-

3 Ասոնց եւ յաջորդաց մասին տես (բաց ի Փաբրիկիոսէ եւ ուրիշներէ) նաեւ Hergenröther-Kaulen, «Kirchenlexicon», Ֆրայբուրգ, Հար. Ա 1886. էջ 328—330։ Մինչ աւելորդ համարեցանք այս ամէն Ադապետոսներու մասին տեղեկութիւնքն խճողել եւ անթիւ մատենախօսականները յիշել։

պրէր Աղէքսանդրիա. (տես Կրումբախէր, 457 եւ այլուր։)

Քիչ բան է ըստ այսմ մեր գիտցածը մեր Ագապետոսի մասին, այնչափ՝ որչափ գրութեան ճակատն արդէն գրուած է, թէ Սարկաւագ էր Մեծին Սոփիայ Կ. Պոլսոյ, եւ Յուստինիանու Ա. (527—565) ուղղած իւր գրուածքն, ուստի Զ. դարուն ծաղկած։ Գիտնականք իբր 527ին կը դնեն գրութիւնը. Միյն ընտրած է վերջին 565 թուականն եւ անոր նեղքեւ դեռեղած գրուածքն։ Այսչափն է մեր գիտցածն, որչափ ալ գրուած ըլլայ Ագապետոսի մասին. շատ շատ կրնայ նաեւ աւելցուիլ այն պարագան որ՝ ըստ աւանդութեան՝ նոյն Յուստինիանու դեսպան եղած է Ագապետոս։ Յոյն ձեռագիր մը՝ որ կը գտնուէր ի Կ. Պոլիս Կոստանդինոս Բարինի (Const. Barini) դրոց մէջ, ունէր խորագիրս՝ "Ագապետոսի Սարկաւագի Մեծին Եկեղեցւոյ եւ ----ին թագաւորին Յուստինիանու Մեծի, առ նոյն թագաւոր Յուստինիանոս գիրք կամ հատածք ԺԲ.„ ինչպէս կը վկայէ նաեւ Պոսեվինոս[1]։ Ասոր հաստատութիւն կ'առնու Կալանդոս գրութեանս ԺԷ գլխուն ըսածը՝ "Առ Ներսէս բացայայտակի յուցաւ ՀԱՄԱՆԴ բարեկեցութեան„ եւն, այնպէս՝ ինչպէս վարդապետ մը կը խօսի իւր աշակերտին։

Բարոնիոսէն վեր մեծ դժուութեամբ կը խօսուի գրութեանս վրայ, գրուատելով անոր սիրուն պարունակութիւնը, գրութեան գրեթէ ատտիկեան ոճը, եւ ընդհանրապէս կ'ընդունուի որ նկատելով հեղինակին Զ. դարուն ծաղկիլը՝ շատ դեղեցիկ

---

1 Possevinus, Catal. Ms. Gr., tom. II, Apparatus p. 45. Հարկէս կը նշանակէ Ագապետոսի մասին նաեւ հետեւեալ գրութիւնքն՝ Cave, Script. eccl. I, 509. R. Ceillier, Hist. gén. des aut. eccl. XVI, 485. Hamberger, Z. N. III, 333 ff. Saxii Onom. II, 26 ff, թողով յիշել շատ ուրիշներ։

է գրուածքիս յոյն լեզուն, եւ կը ցուցընէ որ հեղինակն ուսումնասիրած էր հին դասական մատենագիրները։ Այս ամէնն եւ նորագոյն քննութեանց արդիւնքը գեղեցիկ կերպով կ՚ամփոփէ Կրումբախեր իւր Բիւզանդական Մատենագրութեան պատմութեան մէջ[1] հետեւեալ կերպով. "Ադապետոս՝ Կ. Պոլսոյ Ս. Սոփիա եկեղեցւոյն սարկաւագ եւ աւանդութեան մը համեմատ՝ որ սակայն շատ ապահով չէ, նաեւ ուսուցիչ Յուստինիանու կայսեր, վերջնոյն իշխանութեան գլուխ անցնելու ատեն (527ին) նուիրած է նոյն կայսեր իշխանաց "Հայելի վարուց" մը (Fürstenspiegel), որ ձեռագրաց մէջ կը գտնուի խորագրուած "Արտադրութիւն յորդորական գլխոց" եւն։ Գրութիւնը 72 գլուխ ունի, որ իրարու կապուած են եւ որոնց սկզբնատառերը կը կազմեն՝[2] "Աստուածային եւ բարեպաշտ թագաւորին Յուստինիանու՝ Ադապետոս տրուպ սարկաւագ։" Գլուխներն՝ որոնց ծաւալն է 1էն մինչեւ 10 տող, կը պարունակեն գրեթէ միշտ ընդհանուր խրատներ իշխանի մը բարոյական, կրօնական եւ քաղաքական պարտուց մասին։ Իւրաքանչիւր գլուխը յինքեան ամբողջ մըն է. կանոններու յօրինուածքը վճռաձեւ է եւ խիստ հաւատոյական գաղնով մը. լի է հակադրութիւններով, համանդամ եւ նմանաձայն կազմութիւններով. մասնաւոր խնամք տարուած է պարբերութեանց իրարու համեմատական անդամները համաձեւ կերպով յօրինելու։ Ադապետոսի հետ նոյն են շատ մասամբ իշխանաց վարուց այն երկու փոքրիկ "հայելի"ները, որ կը գտնուին Բարզաամայ եւ Յովասափայ վէպին մէջ[3]։

---

1 Krumbacher K., Geschichte der Byz. Litteratur. München 1897, p. 456—7.

2 Այս "ծայրանուն" յօրինուածութեան (akrostichis) մասին տես Կրումբախեր՝ էջ 699։

3 Տես նաեւ Կրումբախերի ըսածը նոյն վէպին մասին՝ անդ, էջ 887։

Սակայն նոյն իսկ այս համաձայնութեան կերպը կը ցուցնէ որ Բարղաամու հեղինակը քաղած չէ Ագապետոսէն. այլ պէտք է ընդունիլ հասարակաց ակնաղբիւր օրինակ մը՝ որմէ օգտուած են երկուքն ալ։ Այս օրինակը բաղադրուած էր կամ քաղուած Իղիբոդեայ եւ ի մանաւորի եկեղեմատենագրաց՝ յատկապէս Բոբոդի եւ Գրիգորի Նազիանզացւոյ գործերէն։ Ագապետոսի իշխանաց վարուց հայելին իւր պարունակութեան ուղղամտութեամբն եւ շնիչ բնութեամբ, լեզուի մաքրութեամբն եւ հռետորական ճարտարութեանց ճոխութեամբը բնական է որ շատ յարմար դաստէր դպրոցական կրթութեան գործածուելու. եւ յամենայն դէպս իբրեւ դպրոցական գիրք գործածուելովն է որ կը գտնուի այնչափ բազմաթիւ ձեռագիր օրինակներով։ Հումանիստներու ժամանակն ալ պահեց գրքոյկն իւր ճոխութիւնը. միայն ԺԶ. դարուն լոյս տեսած են գրքիս իբր 20 հրատարակութիւններ[1]։

Նորագոյն քննութիւնքն ըստ այսմ աւելի Ագապետոսի աղբիւրներով կը զբաղին։ Կ. Կայլ քննութեան առած է Իզոկրատէսի հետ եղած աղերսը[1]. Կ. Պրէհտեր՝ որուն գրութիւնն Ագապետոսի մասին ծանօթ գլխաւոր ուսումնասիրութիւնն է, անոր Բարղաամու վէպին հետ ունեցած կապը[2]։ Մեր նպատակը չէ Ագապետոսի յոյն բնագրին քննութեամբ զբաղիլ. բայց կ'արժէ վերջնոյս գլխաւոր եզրակացութիւնքն համառօտիւ ամ-

---

1 B. Keil, Epikritische Isokratesstudien, ի թերթին „Hermes“, XXIII (1888), p. 357–369. — Հմմտ. նաեւ Kil. Seitz, die Schule von Gaza, Heidelberg 1892, p. 14.

2 K. Prächter, der Roman Barlaam und Joasaph in seinem Verhältnis zu Agapets Königsspiegel. Կրումբաքէրի "Բիւզանդական թերթին„ մէջ (Byz. Zeitschrift, II, 1893, p. 444–460.)

փոփել անոր համար ալ որ մեզի համար ուրիշ տեսակէտով կարեւոր են։ Բարղամու վէպին յունական մէջ իշխանաց վարուց կրկին «Հայելի» կայ. մին երբ Յովասափ կը նկարագրուի իբր թագաւորի մը գաղափարական օրինակը, միւսը՝ Յովասափու առ Բարաբիաս խօսած ճառին մէջ։ Ասոնց եւ Ագապետի շատ մը գլուխներու նոյնութիւնը տեսած էին արդէն Դամկէ[1] եւ յիշեալ վէպին հրատարակիչը Բուասոնադ[2]։ Վերջինս գիտնականս՝ որ վէպը Դամասկացւոյն կ'ընծայէ, ի հարկէ առանց այլեւայլութեան Ագապետոսը կը դնէ իբր հնագոյն եւ աղբիւր։ Բայց խնդրական է իրը նոյն իսկ անով որ՝ ինչպէս նոր քննութիւնք ցուցուցած են՝ Յոհվ. Դամասկացւոյ գրչէն չէ այն վէպը։ Ահա այս կէտը մանրամասն ուսումնասիրած է Բրէհտէր, համեմատութեան բերելով Ագապետի գլխոց մեծ մասը, (տես էջ 445 եւն.) եւ կու գայ այն եզրակացութեան որ Բարղամայ վէպին մէջ գաղափարաց կապակցութիւնը շատ աւելի լաւ է քան Ագապետոսինը, որուն ձեռագիրներէն ոմանք (այսպէս Վիեննայի cod. Vind. phil. Graec. 16) աւելի եւս շփոթ ունին գլուխները։ Յայտնի է որ Ագապետ չէ աղբիւր վէպին կտորներուն, այլ ուրիշ հասարակաց աղբիւր մը փնտռելու է։ Ասոր ապացոյց է այն ալ որ Ագապետի վճռոց ոմանց նմաններ կան նաեւ Ս. Հարց քով։ Գիտնականը պարզած է այս կէտն ալ երկար համեմատութիւններով, զորոնք չենք կրնար յառաջ բերել։ Շատանանք յիշելով որ Ագապետի Հ գլխուն համեմա-

---

1 Դամկէ (Damke) ի հրատարակութեան Ագապետոսի՝ Բազէլ 1633։

2 Հրա. Բարղամու վէպին իւր «Անեկդոտ Յունականք» հաւաքման մէջ. Boissonade, Anecdota Graeca, IV (Paris 1823) p. 331 ff, համեմատելի միւս «Հայելին» է՝ անդ՝ էջ 308 եւն։

տականը կայ մասամբ Բարսղի[1] եւ մասամբ Գր. Նազիանզացւոյ քով[2]. դարձեալ Բարսղի քով Ագապետի Է[3], ԿԹ[4] եւ ՀԲ[5] գլուխները. իսկ Նազիանզացւոյ քով՝ ԿԶ[6], ԽԳ[7] եւ ԼԴ[8] գլուխները։ Ուրիշ համեմատականները կրնան գտնուիլ նաեւ այլուր։

Մեզի համար բաւական էր այսչափն ալ, եթէ չըլլար այն կէտը՝ որ յիշեալ գործոյ հայերէն թարգմանութիւնքն ալ գտնուելով՝ արժանի է ուշադրութեան առնուլ թէ անոնց թարգմանները ինչպէս փոխադրած են Ագապետի համեմատականն կտորները։ Անօգուտ չէ զասնք համեմատելն. եւ ասով կ՚անցնինք արդէն համառօտ ուսումնասիրութեանս կարեւոր կէտին՝ հայերէնին։

4.

Ամենէն յառաջ համեմատութեան առնուլ պէտք էր Բարզասմու եւ Յովասափու վէպը, որուն հայերէնը համառօտուած շատոնց ծանօթ էր, իսկ հնագոյն ընդարձակը ծանօթացուց Մեսրոպվ Վրդ. Տէր-Մովսիսեան ընտիր հրատարակութեամբ մը[9]։

---

1 Հ = Բարսղի "ի սաղմոսն Ա„ (մեր Պատ. թ. 217, թղ. 41ա). բն. hom. in psalmum I (Migne, XXXI, p. 220.)

2 Հ = Գր. Նազ. "յղ. աղքատասիրութեան„, (թ. 217, թղ. 256ա) բն. Or. XIV, ed. Paris 1840, p. 271.

3 Է = Բարսղի "ի ԿԸ սաղմոսն„ (թ. 217, թղ. 39ա) բն. hom. XII, in psalmum LXI (Migne, p. 481a.)

4 ԿԹ = Բարսղի Ճառ. Է. "առ. ընչեղն„ (թ. 217, թղ. 23բ.) բն. hom. VII, in divites (Migne, p. 296.)

5 ՀԲ = Բարսղի "առ. ընչեղն„՝ անդ. (Migne, p. 292.)

6 ԿԶ = Նազիանզացւոյ "յղ. ի ձեռնադրութիւն անհաւանութեան„ եւն (թ. 217, թղ. 91ա.) բն. Oratio II, apologetica de fuga (Migne, XXXV ff, p. 191.)

7 ԽԳ = Նազ. Նախընթացը (p. 272.)

8 ԼԴ = Գր. Նազ. թուղթ ԻԸ. (epist. XXI, al. 107.)

9 "Նկարագրութիւն հոգեւորական վարուց Յովա-

Սակայն այս վէպը ստիպուած ենք մենք քննութեանէն դուրս թողուլ, այն պարզ պատճառաւ որ թէ համառօտն եւ թէ հնագոյն ընդարձակը յոյն բնագրին կրկին "Հայելի" վարուց տեղերէն մէկը շունին, իսկ միւսէն հաղիւ քանի մ'ընդհանուր խօսքեր, որոյ համեմատութեան առնելու բան չէ մնացած:

Դաւեւ Բարսղի եւ Նաղեանզացւոյ համեմատելի տեղերէն ոմանք դուրս կը մնան, կամ վասն զի հայերէնին մէջ կը պակսին[1], կամ չափազանց աննման են[2]: Միւս կողմանէ՝ եթէ մտադրութեամբ աչքէ անցուին այն թարգմանութիւնք, շատ մեծ նմանութիւններ կը գտնուին: Ահա քանի մ'այսպիսի կտորներ, ամէնն ալ մեր Մատենադրի թ. 217 ձեռագրէն: Յունարէն բնագրին նմանութիւնք ի հարկէ աւելի մեծ են:

1. (Բարսղ "ի Սղմ· Ա.„ անդ՝ թղ· 42բ.) "Քանզի «դէպ» է նոա՝ քունելոյ, ինքեամբ ի նաւա-

---

սափու որդւոյ թագաւորին, գրեալ Յոհաննու կրաւնաւորի,,, Վաղարշապատ, տպ. Էջմ· 1898· 8° էջք ՀԹ+179: Ասոր մասին ընդարձակ տես "Հանդէս„ 1898, էջ 115–8:

1 Այսպէս չենք գտներ Բարսղի "ի ԿԱ Սղմ·„ ճառին մէջ (թ. 217, թղ· 39ա եւն) Ագապետոսի Է գլխուն համեմատականը: Վերջնոյս ԼԴ գլխուն ալ կը գտնուի Նազիանզացւոյ ԻԱ թղթին մէջ, զոր առձեռն չունինք հայերէն:

2 Այսպէս Ագապետի ԿԶ գլխուն շատ աննման է հետեւեալը (Գր· Նազ· "Պախ· յղ· ի ձեռնադրութիւն անհաւանութեան„, անդ՝ թղ· 92բ.) առաջնորդաց մասին՝ "Ոչ մեծ ինչ վարկանել եթէ քան զյոլովսն իցեմք զանազանեալք, այլ ասյժս վարկանել եթէ յարժանաւորութենէն նուազզիցիմք ... այլ վարկանել ինքեանց զչարութիւն՝ որք զվատթարութիւնս գործեն, եւ որքան ինչ զտանջանացն է, որոց եւ օրէնքն ծանունք տեարք են. բայց իշխանի է յառաջ կալ ոչ իբրեւ զաւ լինել եւ միշտ ի բարիոքն յառաջադիմանալ, եթէ հանդերձեալ իցէ յառաջիկայ առաքինութիւնսն ճգնել զյոլովս ի չափն, եւ ոչ բռնութեամբ արգելուլ, այլ հաւանութեամբ ածել„ եւն:

հանգիստն ածեալ լինին, բերեալ է նոցա ել զերկրին, այլ ընթացք նոցա եղեալ ի յուրարանձն ճեղեալս, եւն։ = Ագապ. Հ։

2. (Բարսղի "առ Ընչեղն,, ճառ Լ, անդ՝ թղ. 25բ.) "Վասն զի զոր օրինակ որ ընդ ոսկերչաւն ելանէր, զերկր յանուիկս ալեաց ոչ ելանէր զերկրագործն վերացուցանէր, ոչ յաճախէր գործքն նոցա զոն եթե ի ծայրն հասանել։ Այնպէս եւ նոքա (ընչեղք) ոչ հանգչին ըստ զօրութեան յարձակմանն մինչեւ բարձրացեալք ի վեր ամբարձ,, եւն։ = Ագապ. ՀԲ։

3. (Բարսղի Նոյն՝ անդ թղ. 26ա—բ.) "Քանզի զոր օրինակ հովանի՝ մարդոյն, այնպէս է հոգւոյն զհոգ երկրեն դեղ, յայտնապէս զերծեն ի երդարանելոյ, զոն տարրել ել է սարանալ անդ, այլ կարկի բերան անամոթ. զոն զի նոցա է ի բարձանէր սարուած վայրն երգն, ել նոյն ոչնչանալոյ. այլ այնպէս երբեմն երգեալ ի գնել գործարարեալն։,, = Ագապ. ԿԹ։

4. (Գր. Նազ. "յոր. աղքատութեան,,, անդ՝ թղ. 259բ.) "Վասն զի բնութեամբ ի մարդկայնոցս ոչինչ հաստատուն եւ ոչ հարթ եւ ոչ ինքնաբաւ, է ել է վերայ նոցին ելանել. այլ չրջանաւ ելն գերոցս երացրել ընթանայ, այլ երբեմն այլ է գոմ սասար բաղարանդամ, է երբեք զի եւ ի ժամու բերէ փոփոխմանս. եւ հողմոյ մանաւանդ զոյ հաւատալ ոչ կացելոյ, է նասս ընդ խորն փնտրելոց հեթոց եւ գիշերի խաբեալ երազոց,, եւն։ = Ագապ. ԺԱ, հմմտ. նաեւ Հ։

5. (Գր. Նազ անդ՝ թղ. 260ա—բ) "Տուր եւ որ զամենայն ամենայնիւ շնորհէ. ոչ երբեք զի յոգիս դեռ գծագրեսցուս Աստուծոյ, բերեալ է զամենայն դոյսդ զեղոյդ եւ ի վերայ զոյիցդ գրեալ ինքն յաւելցես. եւ այս է առնուլն՝ Աստուծոյ տալն. որքան ի ներքս բերցես, առաւել է միշտ պակասութիւնն, եւ ոչինչ դոյսդ զգ սեղմեսցես, զի սամենայն Աստուծոյ է։ Եւ զոր օրինակ ել քոյ հնար ընդ է՝ բ ինչեան սարուերն անոյնել է՝ բարձանէր սարեալ. սրեալ գալով սրչաք յասալ մարդոյ է՝ հասասար գլուխ գերն ընկալել... Նոյնպէս որով տամքն՝ ոչ յաղթեմք Աստուծոյ, զի եւ ոչ արտաքոյ ինչ նորայոցն տամք եւ ոչ առաւել քան զնորա առատութիւնն,, եւն։ = Ագապ. ԼԹ։

Բաւականէ այսչափնալ, թէեւ մանրնմանութիւններ՝ մանաւանդ բացատրութեանց կերպերու՝ շատ կրնան գտնուիլ, եթէ նաեւ հարեւանցի աչքէ անցուին ճառերը[1]։ Եթէ համեմատենք

1 Հմմտ. օրինակի համար Գր. Նազիանզացւոյ յիշատակներ Գ. Նազիանզացւոյ

մասնիք, թարգմանութեան կերպերու զարմանալի օրինակներ կը գտնենք։ Առնուազն օրինակի համար երրորդ կտորը, ուր Բարսղի թարգմանը շատ դեղեցիկ փոխադրած է՝ "զոր օրինակ նովանի՝ մարմնոյ, սոյնպէս եւ հոգւոյն ղՀետ երթեալ մեղք... վասն այնորիկ ոչ է ո-բառնալ անդ„ եւն։ Ագապետի թարգմանը փոխադրած է նոյնը՝ (կԹ) "զոր օրինակ ստուերքն մարմնոց յաբէ-առնեն, նոյնգունակ մեղքն հոգւոյ զՀետ երթան... վասն այնորիկ ոչ է ի դատաստանին ղլառնալ„ եւն։ "Ցարեւանալ„ անասովոր ձեւ կ'երեւայ, բայց այս իմաստով (զՀետ երթալ, յաբէլ եւն) կը գործածուի ուրիշ յոյնաբաններէ ալ[1]. սակայն "զլանալ„ փխ. "ուրանալ„ շատ աւելի նիւթականութիւն է (յունարէնն է հոս ἀρνέομαι 1. մերժել, զլառնալ. 2. ժխտել, ո-բառնալ, եւն.) բայց նոյն իսկ այս կը գտնուի միւս յունաբաններու քով ալ[2]։ Ուրիշ օրինակ մը բե-

---

ղեալ "յՂ. աղքատասիրութեան„ ճառէն՝ Թղ. 259բ "զի յերկուց զմին ամենայն իրաւ շահեսցին, կամ ոչ երբեք գործել չար... կամ համակամութիւնս ունել յինքեանս առ Աստուած„ եւն. աւելի եւս՝ Թղ. 92ա "Զի մի կողմն ամենայն իրաւս սխալեսցի, կամ չարն զրաւցեալ կամ բարիս անհաւատալի լեալ„ (Նազ. ճառ Ա.) = Ագապ. ԺԲ ("զի մին ի յերկուց ատսի ի յինքեանց մեղանչիցի, կամ չարն գովեցեալ կամ բարին նախատեցեալ„) — Գր. Նազ. Թղ. 259բ "վասն զի ոմանք հոսանուտք եւ առժամանակեայք„ եւն (Ագապ. ԼԳ "որպէս հոսանուտ իշխանութեան վարողք„) — Նազ. Թղ. 261բ "մի սխորժեսցես ի վեր ամբառնալ զձեռնդ Աստուծոյ՝ ըստ բարձրավիզն„ եւն. (Ագապ. ԻԱ "մի բարձրավզիլ„ եւն։) — Նազ. Թղ. 264ա "Զայս ի ներքս բերցուք ի ձեռն կարօտելոցն„ եւն. (Ագապ. ԻԳ. "ի ներքս ածցուք ողորմութեամբն զողորմութիւն„ եւն.) եւ շատ նմաններ։

1 Տես նաեւ Հայկն. Բառգ. (Բ, 347 "յարեւանամ„) Թրակացի, նաեւ Խոսրովիկ՝ "ցանկականն եւ ցասմնականն՝ ղգայականին յարեւանայ„ եւն։

2 Տես Հայկն. Բառգ. Ա, 737 "Զլանալ։„

բելու համար՝ ահա կտոր մը Բարսղի, որ ըստ դիպաց մեր աչքին հանդիպած է։

Բարսեղ (ճառ Դ)[1]

Արդ արարէք այսուհետեւ խաղաղութիւն բանիս ի ձեռն լռութեան. քանզի ամենայն իրաւք երեւեսցի պիտանացու եւ ընտանեգոյն ընդունողաց։ Դէ՛՛՛

իսկ Ագապետի նոյնը "ՀԻ-ՈՆ ԱՐԴԱՐՈՅՆ" ըսելն անյարմար նիւթականութիւն (τοῦ δικαίου.)[1] որ քանի մ'անգամ կրկնուած է, եւ գոնէ "արդարութեան" ըլլալու էր (յոյնը չէզոքաբար։)

Սակայն երկար կ'ըլլար՝ եթէ ուզէինք Ագապետի լեզուի մանրամասնութեանց մէջ մտնել։ Արդէն Ծանօթութեանց մէջ մի առ մի համեմատած ենք. մաս մ'ալ այլեւայլ առթիւ պիտի յիշենք։ Այժմ կարեւորագոյն է գիտնալ որ Ագապետի վճռոց արձագանգները կը գտնուին արդեօք հայ գրականութեան մէջ ուրիշ տեղեր ալ։ Գոնէ թարգմանական գրականութեան համար հաստատելու ենք այս կէտը, որ անշան չըլլալով նոյն գրութեան աղբիւրներու խնդրին նկատմամբ՝ գոնէ հարեւանցի յիշուելու արժանի է։

Վճիռ մը կը գտնենք յունական այն առածներու հաւաքման մէջ, որ "Բանք Իմաստասիրաց" անուամբ ծանօթ է եւ հրատարակուած, Հայերէնի թարգմանուած իբր Զ. դարուն։ Հոն կը գտնենք նախ ընդհանուր նմանութեամբ վճիռներ, զոր օր. (էջ 20) "Պարտ է որք խորհին իշխանութիւն ունել ի վերայ այլոց՝ նախ անձանց իւրեանց իշխել. յիշխելն հեզ լեր եւ ընդ իշխանութեամբ երկայնամիտ", (— բուն՝ Սեքստոսի եւ Կղիտարքեայ, որոնց մասին ուրիշ անգամ, —) եւ նմաններ՝ որոնց ի հարկէ անհրաժեշտ չէ Ագապետի հետ կապ ունենալ։ Բայց կայ նաեւ հետեւեալը "ԹԷՈՊԻԳԷՍ" իմաստնոյն անուամբ, զոր կը գտնենք դէմ առ դէմ։

Բանք Իմ. (Սոփ., Ա, էջ 35.)	Ագապետոս, Դ.
ԹԷՈՊԻԳԷՍ ասէ. Ի ԿԵՆՔ Ի ՎԵՐՈՅ ԱՆՁԱՆՑ ԱՆՁԻՆՆ Գ՝ ԱՀ ՊԱՐՏԷՈՅՆ. ՆԱԽԱՅՆՈՒՑՍ Գ՝ ԱՀ ՄԻՐ-	

[1] Տես վերը խՒ,2 "արդար,,. Նոյնպէս՝ Ա,4 եւն։

[2] Տպ. "Սոփերք Հայկականք,,, Ա. (Վենետ. 1853), էջ 1—59։

զի մի յա՛ռ ոմանք ամենից-
է նախնեաց, որ է ձերոնէ-
ցին ի՛ որ է ի նոր ազգա-
ՐԵՆ հանելոցդ են։

Թէոդիոս ասէ. Քաջ-
ազգի ասեմ ոչ որ ի գեղեց-
կաց եւ բարեկեցաց իցեն
ծնեալ, այլ որ զգեղեցիկն
եւ զբարին եկեալ գոր-
ծիցեն։

հանեցէք. զոմանք զերծ ոչ-
նին ամենից ոմանցն նախ-
հայր, ի՛ որ է ձերոնէ ի՛
է քեհանայ պարծին, ի՛ որ է
յազգաստանէն ի՛ է նոր-
ՐԵՆ խաղաղանին, եւ որք
արքունի խոյրս ի գլուխ
դնեն եւ որք ի սենեակս
մեկուսի անկեալ դնին։
Մի ուրեմն պարծեսցուք ի
տղմային ազգ, այլ ի վերայ
քաղցրութեան բարուց
պանծասցուք։

Վճռական խօսքերու հին հաւաքում մը է այն որ Սեքստոսի անունը կը կրէ եւ կայ նաեւ հայերէն թարգմանութեամբ[1], որուն մասին ընդարձակօրէն խօսելու առիթ պիտի ունենանք ի մօտոյ։ Ասոր նոյն իսկ սկիզբը կապ մը կը ցուցնէ Ագապետի վճռոց հետ, օրինակի համար սա խօսքը՝ "Աստուծոյ մարդն՝ արժանի Աստուծոյ է. Աստուծոյ արժանի այն է որ ինչ [որ] անարժան է Աստուծոյ՝ ոչ գործէ„ եւն. (Հմմտ. Ագապ. Գ։) Բնական է որ նմանները գտնուին նաեւ այլուր։

Աւելի բաղձալի էր ի հարկէ գիտնալ թէ հայ ինքնագիր գրականութեան վրայ ազդեցութիւն ըրած է արդեօք Ագապետոս։ Դժբախտաբար որոշ եւ վճռական ապացոյց մը չկրցանք գտնել, թէեւ բաւական գրուածքներ՝ ուր աւելի յիշատակութիւն մը գտնել կը յուսացուէր, յատկապէս այս նպատակաւ աշքէ անցուցինք։ Միւս կողմանէ գրուածքիս նիւթը՝ որ իշխող արքայի մը պարտուց վրայ կը խօսի, քիչ անգամ առիթ կու տար հայ հեղինակի մը գործածելու զայն. այնչափ տիրող է

[1] Մեր Մատ. ձեռագիր թ. 174, թղ. 198ա եւն "Խրատ Վարդապետութեան Սքեսատեա„. տես "Ցուցակ„ էջ 492 եւ 1149։

մեր գրականութեան մէջ զուտ աստուածաբանական ճիւղը։ Այսու հանդերձ մեր նմանութիւններ ալ չեն պակսիր։ Երբ Ներս. Լամբրոնացի[1] կը գրէ վճիռս թէ "Երկրագործին սխալանք՝ անձին միայն վնասէ, իսկ թագաւորին՝ ամենայն աշխարհին", կը յիշեցնէ Ագապետի մէկ վճիռը (տես գլ. Ժ), ուր երկրագործի տեղ նախ նաւորդը, յետոյ քաղաքացին կը բերուի համեմատութեան։ Մխիթարայ Գոշի առակներուն վերջաբան-խրատներուն մէջ ալ նմանութիւններ կը տեսնենք։ Այսպէս Հզ. առակին խրատն է[2] "բարեկարգս կամի առնել առակս զթագաւորս՝ ըստ պատշաճի վիճակել զիշխանս եւ զդատաւորս", որ նիւթ է Ագապետի Լ. վճռին (տես նոյնը։) Գոշի ԺԳ. կամ թթենի եւ ձիթենի առակին խրատականն Ագապետի ԼԴ. վճռին՝ նաեւ բայատարութեան կողմանէ՝ նմանութիւն կը ցուցնէ, թողլով նաեւ ուրիշ նմաններ[3]։ Ընդհանուր կամ դոյզն ուրիշ նմանութիւններ կրնանք ի հարկէ ուրիշ տեղեր ալ գտնել[4]։

---

1 Մատենագրութիւնք տպ. Վենետ. 1847, էջ 53։

2 Գոշի Առակք, տպ. Վենետ. 1842, էջ 70։

3 Գոշ. առակ ԺԳ., անդ՝ էջ 15 "Թագաւորական ազգ թէպէտ փառաւոր է, այլ երկրաւորօքս ճոխ՝ որ հոսանուտք են (Հմմտ. Ագապ. ԼԳ), որում թթենիդ է նշանակ. իսկ քահանայական սուրբ թէպէտ եւ աղքատ իցէ՝ մեծաւուն է հոգեւորօքն", եւն։ — Հմմտ. առակ Բ՝ անդ էջ 6 "Համարձակութեամբ խոնարհել փառաց, զի բնաւորեալն ընդ նոսա պատիւ ոչ թողու անարգիլ", եւն. — առակ Ի՝ անդ էջ 10 "Աձեռն պարգեւօք ան ունին անադան յուսոյ բազումք սերանց իւրեանց", եւն, եւ նմաններ։

4 Հմմտ. օրինակի համար Ութանէսի սա խօսքը (տպ. Էջմ. 1871, Բ, խզ էջ 79) "Վասն զի զոյգ է չար պատարաստութիւն առ վատթարս՝ եւ պղերգանալ առ լաւագոյնսն", (Հմմտ. Ագապ. ԿԶ.) — Շնորհալոյ առ Մանուէլ Թղթին մէջ (Ընամականի, տպ. Վենետ. 1838, էջ 321) "Ողջ լեր թագաւոր օգոստէ, երկնաւոր թագաւորին պահպանեալ զօրութեամբ", եւն. (Հմմտ. Ագապ. Ա.) —

Բայց ասենք մեր խնդրին համար աննշան են։ Ընդհանրապէս մեզի անհնար եղաւ գտնել կոչումներ եւ յիշատակութիւններ որոնք յատկապէս Ագապետի մեզի այժմ ծանօթ հայ բնագիրն ակնարկեն։ Թերեւս գտնուին այսպիսիներ, որ մեր աչքէն վրիպած ըլլան։ Թերեւս նաեւ այս հայ բնագիրը՝ աւելի ուշ ժամանակ ծագած՝ բոլորովին անծանօթ էր հայ մատենագրաց մեծ մասին։ Այս կէտը՝ որ շատ կարեւոր է, որոշել չենք կրնար, եւ ոչ ալ նաեւ մերձաւորապէս նշանակել հայ թարգմանութեան ժամանակը։ Մանաւանդ թէ կայ կամ կար կարծիք մ՝ալ որ շատ ուշ ժամանակի՝ անցեալ ԺԸ. դարուն վերջերուն՝ կ՝ուզէր վերագրել Ագապետի հայ թարգմանութիւնս։ Այս կը ստիպէ զմեզ անցնիլ յաջորդ կէտին, այն է Ագապետի պատգիրքն, որուն մասին այժմ թանկագին տեղեկութիւններ ստացանք։

5.

Ագապետոսի գործքին հրատարակութեան ժամանակ միակ ազբիւր մ՝ունէինք հայ բնագրին համար, մեր Մատենադարանին ձեռագիրը, ինչպէս

Գործոց Առաքելոց Խմբագիր մեկնիչը (տպ. Վենետ. 1839, էջ 64)՝ "Եւ զի զբազումս ի մարդկանէ քան թէ բարերարութիւնն՝ յոյժ մանաւանդ երկիւղն զդատացուցանէ„ եւն. (հմմտ. Ագապ. ԾԹ. տես նաեւ ԽԸ, ԾԵ։) — Այսպիսի ընդհանուր խօսքեր շատ կրնան գտնուիլ, բայց նշանակութիւն չունին, ինչպէս եւ ոչ միշտ բացատրութեանց նմանութիւններ։ Վերջնոյս մասին ահա քանի մ՝օրինակ Յովհ. Կաթող. պատմագրութենէն (տպ. 1867) էջ 382՝ "զի մի թերեւս ըստ մանկական բարուցն գազանական ինչ ստացցի կամն եւ զանկազմն գրժեալ գրծեսցէ իր„ եւն. (հմմտ. Ագապ. Խ.) — անդ՝ էջ 408 "գրգռէին զաղմուկ„ (ապստամբել, տես Ագապ. ԼԵ.) — անդ՝ 420 "իբր ի մակոյկ ինչ վերելակեալ,, եւ էջ 432 "սանդղոք ոմանք ի վեր ելակեալ,, տես Ագապ. ՀԲ.) եւ ուրիշներ հոս եւ այլուր։

ուսումնասիրութեանս սկիզբը կամ ներածութեան մէջ նկարագրեցինք։ Դանօթի էր միայն որ՝ ինչպէս "Պատենագիտութեան" մէջ ալ նշանակուած էր, եղած էր տպագրութիւն մ՚ալ Կ.Պոլիս 1806ին. բայց մեզի անմատչելի էր այն։ Այժմ ուրախ ենք որ ոչ միայն կարեւոր եւ լիակատար տեղեկութիւններ ստացանք այն տպագրին մասին, այլ նոյն իսկ անոր տարբեր ընթերցուածներուն համեմատութիւնը։ Այս համեմատութիւնն ալ ցուցուց որ շափազանց կարեւոր էր տպագրին ծանօթութիւնը։ Վասն զի ոչ թէ մեր ձեռագրին համեմատ բնագիր մըն է հոն եղածը՝ կ՚ենթադրուի տարբերութեամբ ընթերցուածներու, ինչպէս սովորաբար կը գտնուի ձեռագրէ ձեռագիր անգամ. այլ՝ որչափ ալ նոյն հայ բնագիրն ըլլայ՝ յէականս անդամ էապէս տարբեր բնագիր մըն է, չենք վարանիր ըսելու՝ հայ թարգմանութեան նոր խմբագրութիւն մը։ Այս պատճառաւ անհրաժեշտ էր մասամբ ընդարձակել մեր ուսումնասիրութեան նախնաբար համառօտ ծրագիրն, եւ հոս՝ նախ քան աւարտելը՝ տեսնել թէ ինչ արդիւնք կրնանք ունենալ տպագրին ընծայած առաջէն։ Առանց ասոր մեր ուսումնասիրութիւնն էական մասամբ աւելի թերակատար պիտի մնար քան որչափ է արդէն ինքնին իւր սահմանափակ շրջանին մէջ։

Թէ թանկագին տեղեկութիւններն եւ թէ ամբողջ գործքին համեմատութիւնը պարտական ենք Արժ. Յովհաննէս Քհ. Մկրտեանի, որուն նաեւ հոս հրապարակաւ մեր շնորհակալութիւնը կը յայտնենք։ Տեղեկութիւնքն ամփոփուած են նամակի մը մէջ, որ կը պարունակէր նաեւ տպագրին ընթերցուածոց համեմատութեան սկիզբը (գլուխքն Ա—Ժ.) քիչ ետքն ստացանք ամբողջին համեմատութիւնը։ Այս տարբերութեանց գլխաւորները նաեւ յաջորդներուս մէջ առիթ պիտի ունենանք յառաջ բերելու, իսկ ամբողջը գրուած է բնագրին

մեր հրատարակութեան կից՝ ուրոյն իբր յաւելուած եւ նոր խմբագրութիւն բնագրին։* Հոս յառաջ կը բերենք նամակը (Կ. Պոլ. 1/13 Փետր. 1900). որ է հետեւեալը։

"Ձեր գովելի հետաքննութեանց մի նոր գործն եւս ընթերցայ այս անգամ Փետրուարի Ամսօրեայ Հանդէսի մէջ, Ադ-ֆէդ-ա Սուրա-ա-ֆի մի գրութեան վրայ՝ որ մեր նախնեաց թարգմանութիւնն է կ'ըսէք։ Այդ գրքոյկը արդարեւ տպագրուած է ի Կ. Պոլիս, ոչ թէ 1808 թուին, ինչպէս գրած է Հ. Գ. Զարբ. "Հայկական Պատենագիտութեան" մէջ, այլ 1806ին (ՌՄԾԵ), այսպիսի ունելով նախադրութիւն՝ "Բարգարութիւն յորդորական ֆլիսոֆ Ադ-ֆէդ-ի Սուրա-ֆի։ Յեղեալ է յոնէն լեզուէն ի հայոյն բարբառ։ Աշխարհաբարեալ ի բրան Բանաբերի։ Եւ դարձեալ հրամանաւ Տիրոջն Յովհաննէսի Սրբազան Պարձաբերի. ի Կոստանդնուպոլիս. ի թուականին ՌՄԾԵ (= 1806). ի Տպարանի Յովհաննէսեան Պոլսոյ։" Այս տպագրութեան եւ Ձեր օրինակի մէջ բաւական տարբերութիւններ գտայ, զորս Ձեր եւ ընթերցողաց ուշադրութեան յանձնել պատշաճ համարեցայ. առ այժմ այնչափ՝ որչափ տպագրուած է Հանդէսի մէջ. (Հած. Ա—Ժ.) խոստանալով շարունակել զայն ըստ շարունակութեան Հանդիսի։** Սակայն պատշաճ դատեցաւ ինձ նախապէս սա ծանօթութիւնն տալ։ Կը գրէք թէ "Մեր ընդօրինակողն առջեւն ունեցած է հանրածանօթ Գէորգայ Պալատեցւոյ 1778ին օրինակութիւնն, որ փոխադարձաբար գաղափար առած էր ի Լօվ գրուած ձեռագիր մը։" Ինձ կը թուի թէ "ոյ-գոգ-ֆրա-ֆիկանն եւս արժանայիշատակ Գէորգ Դպիր Պալատեցոյն է. վասն զի գրքուկին վերջը հետեւեալ Ոտանաւորը տպուած է. որ յայտնի կ'ընէ Գէորգ Պալատեցւոյն լինելն։

"Բան Ցիշատակի.

"Մրչակ ոմն՝ գուշակ եղեալ՝ աշխատեցաւ՝ ըստ կարի,
եւ Աստուծոյ՝ Փրկչին կամքք՝ յառաջ բերաւ՝ այս բարի։
Ապա տեսնիս՝ առն միոջ՝ բարեսիրի տրպեցաւ,
եւ յայտ եկեալ՝ ի լրսելիս՝ Հայկեան սեռ՝ հրպեցաւ։

---

* Տես վերը՝ էջ 192 եւն։

** Ինչպէս ըսինք՝ մնացեալն ալ քիչ մ'ետքն ընդունած ենք։

Յորում ամի՝ թուական Հայոց՝ գոլով հազար՝ երկհարիւր, յեռասուն է՝ հինգ՝ ի նոյն յարեալ՝ կատարուն էր՝ համար իւր։

Եօթանասուն՝ երկու են ասա՝ բանք խրատու հոգեւորք, զոր ընծայեաց՝ Աղաբիդոս՝ վեհ արքային՝ - Գէորգ։"

"Կարծեմ տարակոյս չի մնար թէ Աղաբիդոսի առաջին անգամ հրատարակիչն Գէորգ Դպիր Պատատեցին եղած է. բայց զարմանալի է՝ որ սչ գրքուկին սկիզբը եւ սչ վերջը, բնաւ չի յիշեր թէ այս թարգմանութիւնն ի մեր Երանելի Նախնեաց եղած է. եւ ստոյգն ասելով ես իսկ մինչեւ ցայժմ կարծեր էի թէ՝ Գէորգ Պատատելին ինքն թարգմանած է, եւ սքանչացած էի շարադրութեան վրայ։ Գանք այժմ ի բաղդատութիւն սոյն տպագրութեան" եւն։

Թէ տպագրութիւնը ստուգիւ Գէորգայ Պատատեցւոյն է, մենք ալ չենք տարակուսիր։ Այս մասին որոշ վկայութիւն մին է վերջին խօսքը կամ բան յիշատակին։ Այն տեղն ամէնէն վերջը ("ո Գէորգ") բացայայտ տուած է իւր անունը։ Նաեւ սկիզբը բառախաղ մ՚ըրած կը կարծենք "Մշակ ոմն" գրելով, ուր դժուար չէ տեսնել որ Գէորգ անուան թարգմանութիւն մ՚ըրած է՝ յունարէն լեզուէ այնպէս թարգմանելով անունը։[1] Բայց թէ ինք զինքն հոն ալ այս այլակերպութեան տակ անուանել ուզած ըլլայ, այս ստուգիւ խնդրական է, եւ ինչպէս պիտի տեսնենք՝ շատ տարբեր կերպով եւ իրմէ դարերով հին անձի մը վրայ ալ կրնայ առնուիլ։ Նոյնն ըսելու ենք ճակատին այն խօսքին համար ալ թէ "յեղեալ ի յունական լեզուէն... աշխատութեամբ ուրումն բանասիրի", որ գոնէ ընդհանուր եւ անորոշ խօսք մին է։ Ամենեւին հարկ չկայ այս "ոմն բանասէր"ը նոյն ինքը Պատատեցին համարիլ, եթէ չուզենանք ուրիշ կողմանէ համոզիչ փաստեր։ Այսպիսի փաստեր մեզի ծա-

---

1 Ցոյն՝ *Γεώργιος* Գէորգ, *γεώργιον* դաշտ, մշակութիւն եւն. *γεωργός* երկրագործ, Մշակ։

նօթ չեն. մանաւանդ թէ՝ որչափ ալ մեծ համարում ունենանք Գէորգ դպրին վրայ, շատ դժուարին կ'երեւայ մեզի իրեն վերագրել ուղղ Ագապետոսի նման թարգմանութիւն մը, եթէ չ'բլլար նաեւ մեր ձեռագիրը, ինչպէս նաեւ Վենետիկինը։

Սակայն ընդունինք թէ յիշեալ երկու անորոշ խօսքերն ալ ստուգիւ իրեն Գէորգայ Պալատեցւոյ կը վերաբերին կամ իրեն մասին ըսուած հակրնալու է, որով Պալատեցի կերպով մ'ինք զինք յայտարարած բլլայ թարգմանիչ։ Նաեւ այս պարագայիս՝ որ ապահով չէ, պէտք ենք այլազգ մեկնել նոյնը. ասով բացատրուած կ'բլլայ այն կէտն ալ թէ ինչու արդեօք տպագրին մէջ որեւէ յիշատակութիւն չկայ բնագրին նախնեաց թարգմանութիւն բլլալուն։ "Ագարիդոս" այնպէս ինչպէս կը ներկայացնէ Տպագիրն՝ ամբողջութեամբ առեալ շատ լաւ կրնայ ըսուիլ թէ "նախնեաց" բնագիր չէ։ Համեմատելով մեր ձեռագրին հետ՝ կը տեսնուի որ տպագիրը ծայրէ ծայր սրբագրուած եւ փոփոխուած է, այն ալ որոշ ծրագրով եւ ուղղութեամբ։ Մթին ասութիւնները պարզուած են, խրթին յունաբանութիւնքն հայացուած, նիւթական թարգմանութիւններն ուղղուած։ Այնպէս որ ամբողջն՝ ինչպէս ըսինք՝ նոր խմբագրութիւն մըն է, ի հարկէ հիմն ունենալով հինը կամ մեր ձեռագրինը։ Եւ որովհետեւ կան նշաններ թէ այս սրբագրողը՝ զոր կ'ընդունինք թէ ինքը Պալատեցին էր, պարզ հայ ձեռագրի մը վրայ չէ աշխատած, այլ առջեւն ունեցած է յոյն (տպագիր) բնագիրն ալ, որով մէկ երկու յաւելուածներ կը դտնենք՝ որ հնոյն մէջ կը պակսին, կրնայ ամբողջը կերպով մը նոր թարգմանութիւն կոչուիլ, որ մեր ձեռագրին համար անհնար է ըսել։

Առանց այս տեսակ մեկնութեան շատ դժուարութիւններ կը մնան անլոյծ։ Այպէս անմեկնելի կը մնայ թէ ինչու Պալատեցի, եթէ ինքն էր ընդ-

հանրապէս առաջին անգամ Ագապեսի թարգմանը, պայծառ եւ որոշ կերպով չէ յիշած իւր թարգմանած բլլալը, մինչդեռ իւր միւս բոլոր գրութեանց մէջ՝ որ ապահովապէս իրենն են, (— վասն զի շատ բան ալ կայ խնդրական իրեն ընծայուած,[1] —) միշտ կը գտնենք յիշատակուած իւր անունը, թարգմանութեան տարին եւ այլ հանգամանքները։[2] Դարձեալ շատ դժուար էր մեկնել մեր ձեռագրին եւ Վենետկոյ (եւ ուրիշներու՝ որ անշուշտ կան) բնագրին դոյութիւնը։ Երկու բնագիր կայ մէջտեղ, որոնց մին միայն կրնար Պալատեցւոյն բլլալ, այն՝ զոր տպագրութեամբ ալ հրատարակած է, եւ որ հայ ընթերցողին գիւրահասկանալի բլլալու յատկութիւնն ալ ունի։ Իսկ ձեռագրինը՝ խրթին եւ յունաբան է, գրուած տպագրութենէն իբր 30 տարի յառաջ Գրիգոր դպրէ մը, եւ այն աղաւաղութիւններով՝ թէեւ քիչ, նախադասութիւններ դուրս թնկած (տես ԼԴ,[5]), մինչեւ անգամ անիմաստ բլլալու չափ (տես Գ,[1].) գրչի սխալներն ալ չհաշուելով (զոր օր. Դ,[4] "Ֆէոնոսի ոնէնոլ" բառերէն "անմեկուսի" եղած, եւ նմանները.) միով բանիւ ամէն նշաններով՝ որոնք կը ցուցընեն թէ ուղղակի սկզբնադրէ մը օրինակուած չէ, այլ գաղափարն ալ արդէն աղաւաղութիւններ ունէր։ Վենետկոյ օրինակէն փոքր գլուխ մը միայն ծանօթ է ինծի, եւ այն ալ ընթերցման՝ թէեւ փոքրիկ՝ տարբերութիւն կը ցուցընէ։ Այս կողմանէ

---

[1] Այսպէս Պալատեցւոյ ընդարձակ կենսագրութեան մէջ, զոր հրատարակած է Ա. Յ. Այվազեան ("Շար հայ կենսագրութեանց", Ա. Կ. Պոլիս 1893, էջ 11—73), ընդհանուր միտութիւն մը նշմարել կը կարծենք՝ Պալատեցւոյ նուիրելու շատ բան, որ այնպէս ապահով չէ։ Քանի մը բան առիթ պիտի ունենանք յիշելու։

[2] Տես այժմ Ա. Այվազեան "Շար" եւն. էջ 24—30, 35, 38, 43 եւն։ Անհնար է մեզ այս ամէն եւ ուրիշ յիշատակաբանները, յառաջաբանականքն եւն յառաջ բերել։

շատ բաղձալի էր տեղեկութիւն ունենալ Ս. Խաչի ձեռագրին վրայ, մանաւանդ որ ճիշդ Պալատեցւոյ դրչութիւն կ'ըսուի:[1] Եթէ ձեռագրայ խմբագրութեան տեսակէն է ան ալ, այն ատեն խնդիրը վերջնականապէս վճռուած կ'ըլլայ. իսկ եթէ տպագրին տեսակէն՝ վերջնոյս նախադաղափարն ըլլալու է: Ուրիշ՝ եւ յատկապէս ԺԸ. դարէն հնագոյն՝ ձեռագիրներ մեզի ծանօթ չեն դժբախտաբար:

Ասնշան չէ նաեւ լեզուի խնդիրը: Ըսինք՝ եւ առիթ ալ եղաւ օրինակներով ալ ցուցնելու որ Ագապետոսի լեզուն մեր Յունաբանաց շրջանին լեզուն է ճշդիւ, այն լեզուն ու թարգմանութեան ոճը՝ զոր Ասյաղթէն ու Սիւնեցիէն մինչեւ Գր. Մագիստրոս եւ անկէ ետքն ալ կը տեսնենք. ուր իւրաքանչիւր յոյն բառ ու յոյն ասութիւն հաստատուն եւ յաճախ յունականին վրայ ձեւուած հայերէն համեմատական մ'ունի: Եթէ քննենք Ագապետի իւրաքանչիւր բառ ու ասութիւն՝ նաեւ բոլորովին նիւթականները՝ ճիշդ նոյնութեամբ կը գտնենք միւս յունարաններուն քով ալ, եւ դոյզն տարբերութեամբ՝ նոյն յոյն բառերուն դէմ, զորոնք ծանօթութեանց մէջ նշանակեցինք: ԺԸ. դարուն վերջը՝ Գէորգայ Պալատեցւոյ համար այսպիսի լեզու մ'ենթադրել անհնար բան է. նաեւ լոկ արուեստական հետեւողութիւն մը պիտի ըլլար անոր կողմանէ, եւ անըմբռնելի թէ իբր քաջ հայկաբան հռչակուած Պալատեցին ճիշդ Ստեփ. Սիւնեցւոյ կամ Մագիստրոսի լեզուն առած ըլլար նպատակ ըստ ամենայնի եւ կէտ առ կէտ նմանելու: Իւր միւս գրութեանց մէջ այսպիսի բան մը չենք տեսներ բացարձակապէս:

Այս ամէնը կարծենք բաւական էր համոզելու զմեզ: Բայց քանի որ խնդիրը կարեւոր է, եւ Պալատեցւոյ անունը կապ մ'ունի ասոր հետ,

---

1 Տես "Շարդ՝ էջ 47:

աւելորդ չէ քիչ մ՚ալ աչքէ անցընել վերջնոյս տրուած այլեւայլ թարգմանութիւնները։ Ստացուած արդիւնքը լեռվին պիտի հաստատէ մեր բսածները։

Պալատեցւոյ թարգմանութեանց մաս մը դուրս թողու ենք, անոնք որ տաճկերէն եւ պարսկերէն լեզուէ եղած են, որ լեզուի քերականութիւն եւ բառգիրք մ՚ալ յօրինած է, վերջինս իւր գրութեանց գլուխ գործոցը։[1] Ցունարէնէ թարգմանութիւն մը կայ "Վէմ դայթակղութեան„ գրքին, որ թարգմանուած է ի Կ. Պոլիս "յուսմամբ բանասիրէ„, եւ "որ կը կարծուի թէ Գէորգ դպիրն եղած լինի։[2]„ թարգմանուած 1767ին՝ տպագրութեամբ լոյս տեսած է 1786ին,[3] ինչպէս յիշատակարանը կը ցուցընէ Կ. Պոլսոյ ձեռագրի մը վրայէն։ Արդ եթէ Պալատեցին է հոս ստուգիւ "բանասէր„ թարգմանը, շատ պայծառ ապացոյց մը տուած է ասով թէ իրեն չենք կրնար վերագրել Ագաթանգեղոսի թարգմանութիւնը։ Հոս ըստ ամենայնի լեզու մը է, զոր որեւէ յունադէտ Միսբանողի մը կրնայինք վերագրել։ Քերականական անճշգու-

---

1 Տես "Շար„ էջ 23–41, 45, 48 եւն։

2 Տես անդ՝ էջ 45։

3 "Գիրք որ կոչի Վէմ Դայթակղութեան, շարադրեցեալ Յիլիոյ Մինեադիսէ եպիսկոպոսէ Գալաթիդացւոյ վիճակի, ի խնդրոյ ուրումն իշխանի, եւ թարգմանեցեալ է ի Յունաց լեզուէ ի Հայս ի Կոստանդնուպոլիս յամենեքեան բնակչաց յամ Տեառն 1767, եւ այժմ տպագրեցեալ... յամի Տեառն 1786, իսկ ի թուին Հայոց ՌՄԼԵ, ի Սանդիպերբուրգ, ի տպարանի խալդարեանց պարոն Գրիգորի„ եւն։ Փոքր 8° էջք 176։

4 Տպագրութիւնն եղած է Մանիչարեանց Աստուածատրեան պարոն Մարգարին ծախիւք։ Օրինակը խաւրած է Տէր Սահակ արքեպ. Գեղամացի, "որ ըստ խնդրոյ մերոյ զգաղափարն գրքուկիս այսորիկ ուղղեալ ի սխալմանց գրչաց յղեաց առ մեզ ի Կոստանդնուպոլսոյ„։ Տես տպագրին "Ցիշատակարանը„՝ էջ 169—172։

թիւններ եւ նոյն ժամանակի սիրուած կէս-գրաբար ձեւեր բազմաթիւ են.[1] շատ տեղ պարզ աշխարհաբար մը՝ գրաբար ձեւերու տակ:[2] Ոճամակաբանութիւնք ալ պակաս չեն. օրինակի համար՝ (էջ 9) "զորս ջուխտակ տպեաց յունարէն եւ լատիներէն„ եւն, կամ (էջ 89) "յայսմիկ ծանարտակի, այսինքն արդուհալիս„, եւ նմաններ:[3] Ի մասնաւորի յոյն եւ օտար բառերն՝ որ պահուած են, եւ յատուկ անուններն՝ այնպէս փոխագրուած են որ շատ "անբանասէր„ ոճ մըն է, այնպէս՝ ինչպէս ԺԸ. դարուն վերջերը կը սպասուէր. օրինակի

---

1 Օրինակի համար՝ էջ 3 "զպատճառն այսոքիկ բաժանման„ (շատ յաճախ.) — 10 "ոչ ունէր հաւասարող էրեան„ (իրեն), 20 "իւրեան նուիրեցին„ (շատ յաճախ.) — 45 "ոչ հաճի զանկումն Իգնատիոսի„. — 24 "ճանաչեցին„ (նոյն՝ 42, 55 եւն). 62 "ընկենանի„. 63 "սպանանեցաւ„. 93 "գտանեցաւ„. 105 "ընթեռնանի„. 122 "ոչ ընդունեցին արեւելցիքն„. — 19 "ձեռագիր„ հրաժարման (նոյն՝ 44 եւն.) 49 "զերկուս կողմունս„, 62 "ի պատրիարգարանոցն„, 66 "ի հատուածոցն„, 89 "ի մեւ գործոցն„ եւն. — 79 "ճանաչեցին որ Փոդիսոն փի միանգամայն եւ ամենեւին ոչ ընդունի„, եւն եւն:

2 Հմմտ. էջ 14 "ամենայն կերպ միջոցաւ . . . բայց հանդիպեցաւ մի պատճառ„. — 19 "Փոդիսոն յայնժամ մեծ համբաւ ունէր„. — 21 "ի վերջն ամենեցուն (ամենէն վերջը) հաւանեցաւ„ (նոյն՝ 25, 39 եւն.) — 27 "զայրանայր որ ակամայ զինքն համարեցին պատրիարգ„. — 44 "մինչեւ որ իրաւամբ ճանաչիցի„. — 50 "առաքեցին վերակացուս որ վերատեսանիցի ի սկզբանէ անտի նիւթն„. — 64 "մանաւանդ որ շատ անգամ ընդդէմ իւրեան եղեալ զդարանսն գիտէր„ — 74 "շարժեալ էր զամենայն քարինս„ (ամէն միջոց ի գործ դրած.) — 93 "մի այպիսի մարդ„ եւն եւն:

3 Այսպէս՝ էջ 59 "Որոյ կարելի էր դիւրաւ ճկիլ յոր կողմն մինչ քարշիցեն„. — 71 "եւ զրուցեցին զպատուիրեալսն„ եւն. — 52 "ի լինել վերամազութեան եւ արշաւանաց„ եւն (նոյն՝ 56.) թուականներէն՝ 34 "երեքհարիւր տասնեւութ„, 63 "թագաւորեաց . . . տասնեւհինգ տարի . . . եւ մէկ տարի„. 110 "ի տասնեւվեց եպիսկոպոսաց„, եւ նմաններ:

համար "Գոդիոս" (Գոտ), "ԷվՃենիոս" (Եւգինէոս, էջ 98 եւն). "Ըսիռայի Կոստանդիանոսն... Պոնտական Իրաքլայի Փաւլոսն" (էջ 51, Պաւղոս Հերակլեայ Պոնտոսի), "Յովհ. Բաղռիքիոս" (Պարիկ, էջ 7—8 եւ յաՃախ), "Նիքիդաս ԲաՃիլակոն", էջ 6, 9 եւն) եւ շատ նմաններ:[1] Միով բանիւ վիհ մը կայ ասոր եւ Ագապետի մէջ: Պարտաւեցի՝ եթէ ինքն է թարգմանը, ամենեւին չի ցուցներ հոս թէ մոքէն անցած ըլլայ այնպէս նմանիլ մեր յունարաններուն լեզուին ամէն նրբութեանցն, ինչպէս է Ագապետի լեզուն:

Քիչ մ'աւելի լաւ, բայց նոյն կարգի է միւս թարգմանութիւնն ալ որ իրեն կը տրուի, այսինքն Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ "Բան վասն Երման հոգւոյ" ճառն, որուն կից են Ոսկեբերանի երեք ճառեր ալ[2]:

---

1 Հմմտ. 29 եւն "Ընտասասիոս Վիվլիոթիքաւիոս", 125 եւն "Լուզտուն", քաղաք (Լուգդոն). 122 եւն "Պուլկարիստան", (յաՃախ.) նաեւ՝ 6 "Լեւոն Առմենիոս", 95 "Ի Տրդատայ թագաւորէն Առմենայ", եւն եւն: Փոխադրութիւններէն՝ 80 "ռէֆենտաւիոս". 102 "քոմենիդաւիոն". 127 "պատերայից... ֆրանչիքականաց" եւն. 127 "շարժէ... զբոլոր բանիքիքայան Եւրոպայի... ֆռանչիքեան ֆռադոբաց" եւն. 129 "գործակցութեամբ Հօրն Յովհաննու Տեբառմայ զլխաւորին այսինքն ՃԷնէրալին ֆրանչիսկանաց". 154 "Մայիսուռկոս Ճիզուիթն". 167 "Եղբայրն իւր Տիմոթի սեսրօթին", եւ անթիւ նմաններ:

2 "Ցեառն Կիւրղի սրբոյ եպիսկոպոսի Աղեքսանդրու, ճառ վասն Երման հոգւոյ եւ հանդերձեալ դատաստանին Քրիստոսի. անդրադարձեալ է յունարենէն ի հայ բարբառ, եւ տպեցեալ... ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի հրամանաւ Նորին Սրբութեան Պատրիարքի Տեառն Յովհաննու Ամասիացւոյ Աստուածաբան վարդապետի, ի թուին Հայոց 1209 (= 1760), Փետր. ԺԲ", Փոքր 8° էջք 104: Կը պարունակէ՝ էջ 3—38 Կիւրղի "բան վասն Երման հոգւոյ...: Երկնչիմ ի մահուանէ, եւն. — 39—41 "Աղօթք Ս. Հօրն մերոյ Յօհ. Ոսկեբերանի, ի ժամանակի սրբազնասուրբ խորհրդոյ ճաշակմանն: Տէր Աստուած իմ, դիտեմ զի չեմ արժանի" եւն: — 42—67

Աստնք միասին մէկ գործ կը կազմեն, ի վերջոյ ուներ-նալով յիշատակարանս (էջ 104)։ "Ողորմութեամբն Աստուծոյ թարգմանեցեալ եղեն ճառքս յու-մմանէ բանասիրէ ընդ հովանեաւ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն։" Թէ կենսագիրն եւ թէ "Մատենա-գիտութեան" հեղինակը Գէորգ Պալատեցին կը համարին թարգմանը, որուն բնակութեան տեղն ալ նշանակուած կը կարծուի յիշատակարանին մէջ։[1] Արդ առնուազն նախ Կիւրղի ճառը, եւ նոյն լեզուն կը գտնենք հոս ալ։ Ամէն քայլափոխին կը գտնենք նշաններ եւ ակնյայտնի կը նշմարենք որ հին թարգմանութիւն չէ, ոչինչ տարբեր ԺԷ—ԺԸ. դարու միւս թարգմանութիւններէն։ Հոս ալ անթիւ են հնոց անստվոր բառեր, բացատրու-թիւններ ու կազմութիւններ,[2] քերականական նոյն անճշդութիւնները,[3] նոյնագոյն լեզու, յաճախ

Ոսկեր. "Ճառ. յՂ. Ապաշխարութեան ...։ Ցեսիք յա-ռաջնում կիրակէի զպատերազմն եւ զյաղթութիւնն," եւն. — 68—77 Ոսկեր. "Ճառ առ այնոսիկ որք ի բաց կան ի ժո-ղովարանէ։ Որպէս սերմանողաց ոչինչ է օգուտ," եւն։ — 78—104 Ոսկեր. "Ճառ ի յառակն որ վասն անառակին։ Մի՛շտ եղբարք զԱստուծոյ մարդասիրութիւնն քարոզել," եւն։

1 Տես "Շար," 44։ "Մատենագիտ.," 304՝ "Երեք ճառեր թարգմանութեամբ՝ ինչպէս հաւանական կ՝երեւայ տիրացու Գէորգայ Տէր Յովհաննիսեան," եւն։

2 Հմմտ. էջ 3 "անկաչառամուտ դատաստան". — 10 "ժամն այն վասանգաւոր եւ բազմահեծեծական". — 21 "արդարքն ՀԼՐՄՔՈՒԹԵԱՆ, իսկ մեղաւորքն թիսանան". — 25 "կայծակնակուտակ մահիճքն". — 31 "առ ի ՖԻՆԴԱՆՈ-ՐՈՒԼ եւ ուռկանել զՀոգին". — 35 "ոչ ՈՂԻՐՈՒԹԻՒՆ դործոց," եւն։ Հմմտ. 19 "տանջեցեալքն բառաջին անմի-ջոցաբար" (անընդհատ.) 26 "գինեհարբ վերոսրշաւոդք". 18 "ՈՂՀ եւ ափսոս" եւն, 35 "սինակոկայն Հրէից" եւ նմաններ։

3 Ի միջի այլոց՝ էջ 3 "որ անցանէ տ-ՈՒՐՈՒ այնոքիկ բեմին". — 4 "երկնչիմ ի տանջանաց զոչ ունողէն զկատա-բած". — 9 "զոր կանանց ... վայելէն նոցին". — 10 "այլ

աշխարհաբար գրաբարի ձեւերու ներքեւ[1], եւ նոյն ուամկաբանութիւններ, օրինակի համար՝ «Զաւուրս եւ զամս իւրեանց մխեցին» (էջ 27, նոյն՝ 80 եւն.) եւ նմաններ։[2] Շատ տեղ կարծես այնպէս՝ որ նոյն դարերուն որեւէ միջակ գրողի մը տպաւորութիւն կ'ընէ, մինչեւ անգամ մեր լատինաբան Միաբանողներուն լեզուին նոյնութիւն կը տեսնենք յաճախ[3]։ Միսվ բանիւ Ագապետի հետ համեմատութեան չենք կրնար բերել, որ բոլորովին ուրիշ շրջանի (Յունաբանաց) լեզուի ամէն յատկութիւններն ունի։ Նոյն են ճշդիւ նաեւ Ոսկեբերանի ճառերն ամէն կողմանէ։[4] Զարմանալի է որ ասոնք նոր

յայլում ժամանակի սակի շտեմարանեցին». — 15 «ուր պարծեցեալքն ի բազմութիւն փափկութեանցն՝ աղքատաց ոչ ողորմէին», եւ զԱստուած արհամարհէին». 16 «հոգւով բանութեան խորտակեսցին ապականեալքն» եւն. — 18 «տարտարոս անուանեալն, զոր եւ ինքն սատանայ գողայ». — 24 «ի հուր ընկենանիլ». — 33 «ի վաղիւն գողանեցան» եւն։

1 Հմմտ. էջ 5 «ուսուցեալ լինէի եւ ոչ ուշադրութիւն առնէի». — 10 «տեսանիցէ եթէ զինչ է որ լինելոցն է ետ» (իբրեւ. նոյն՝ 71 եւն. տես՝ 87 «մերձ գալ իւրեան», այսինքն՝ իբրեւ մտանալ, 81 «ծառայել իւրեան», եւն.) — 13 «ոչ էր է որ ոչ աղեխարշատեսցի». — 15 «ուր այնոքիկ որք աներկեղութեամբ ապրեին». (կէին. նոյն՝ 75 եւ յաճախ.) — 29 «վայ ականջագիր եղելոցդ», եւն եւն։

2 Ի միջի այլոց՝ էջ 29 «արդարեւ է ճանաչուր սատանայի զարդարեալն». (գուցէ՝ «յանկաւորս,».) — 36 «սէր առանց երեսպաշտութեան». — 38 «մի ուրեմն ուրախացուսցուք զանսուրբ դէռանս» (գեւս), եւ նմաններ։

3 Ցեռ օրինակի համար էջ 71 եւն։

4 Ահա քանի մ'օրինակներ ասոնցմէ ալ՝ զորոնք ըստ այմ նախընթացներուն վրայ աւելցրնելու է։ Քերականական ձեւեր՝ էջ 42 «բանսարկուն ոչ նոցանէ հարուածոցն ոչ եղեւ տարող». — 45 «նա գիտակ է զանձնոյն». — 46 «զզատիժն նմա վէր ետ». — 62 «բանքն զիրն յայտնեցին». — 63 «զաշխատանս ոչ հայի». — 86 «զձեռս յաճախակի իրեարս բաղխելով». — 96 «զի հնչումն իմն շուրջ ականջաս իմովք բաղխէր». Հմմտ. 44 «բարեբարոյ լեր շուրջ

թարգմանելու հարկ տեսնուած է. քանի որ կեցած էր նախնեաց ընտիր թարգմանութիւնը,[1] մին մանաւանդ՝ ոսկեդինիկ լեզուաւ։ Թերեւս թարգմանչին ծանօթ չէին այս ճառերը նախնեաց թարգմանութեամբ, թէեւ Պալատեցւոյ պէս անձի մը համար՝ որ այնչափ զբաղած էր հնոց ձեռագիրներով, անհաւատալի կրնայ երեւալ։ Չիարդ եւ իցէ՝ անցնինք ուրիշ կէտի մը, որ կապ ունի այս գրքին հետ։

Զարմանքով կը կարդանք Պալատեցւոյ թարգմանութեանց շարքին մէջ նաեւ "Գէր- Պարսամոց Ս. Կիրղի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրու, յղ. մարդանալոյ Միածնին, որ առդրոփիեալ է ի Յունականէն ի Հայ բարբառ՝ Գէորգ-Դպիրն, եւ հրամանաւ Սրբազան Պատրիարքի Տեառն Յակոբայ Ասատուածաբան վարդապետի՝ տպուած ի Կ. Պոլիս, ի թուին Հայոց 1209 (= 1760), փետր. 10։"[2] Վերջին մասը կը ցուցնէ որ շփոթութիւն մ'բլլալու է։ Այս ամէնը ճիշդ նոյն է՝ մինչեւ անգամ ամսոյն թուականը՝ նախընթաց գործքին հետ, որ Կիրղի ճառն էր, բայց անոր "բան վառն Էլեան հոգոյ" ճառը, ոչ թէ Պարապմունքը։ Սատուգութեան կը փոխուի այս կէտը, երբ կը կարդանք թէ "Ս. Կիւրղի ոյ գրոցն հետ երանելւոյն Յովհաննու Ոսկե-

զմեզբդ"։ — Կամ՝ էջ 52 "Ճառոյ զմեզն" (նոյն 80 եւն.) — 55 "շունքն լեշոյին (լիզեսցեն) զարիւն քո" եւն. (նոյն՝ 56։) — Ուսմունքն՝ էջ 45 "Կային սպան զեզբայր . . . նախանձուփ, ոյնպէս որ նախանձուն հետեւեալ եղեցի սպանութիւն". — 52 "զանկուածն եւ ղեկնփն (հինել, նիւթել) փոխել սկսաւ". — 71 "այսոքիկ ոսոքէց" (ուսկից)։ Հմմտ. 65 "որ շուրջ զմարմնովն հարեւանցի զդեստաւորեալ", եւ շատ նմաններ։

1 Տես Ոսկեր. "Ճառք", տպ. Վենետ. 1861, էջ 46–56, 69–71 եւ Ոսկեր. Մեկն. Պաւղ. (Վենետ. 1862), Հար. Բ, 684–695։ Ոսկեդարեան լեզուաւ է առաջինը։

2 Այվազեան "Շարք", 43–44։

բերան Հայրապետի երեք ճառերն՝ ալ թարգմանուած են, որոնց յիշատակարանն ալ յառաջ կը բերուի։ Ուստի նախընթաց գիրքը շփոթուած է Պարապմանց հետ։ Ըստ ինքեան ալ անհաւատալի էր որ Պալատեցի ձեռնարկէր Հայոց հանրածանօթ Պարապմանց գիրքը, որ թարգմանուած էր արդէն Սիւնեցիէն եւ որուն Լուծմունք ալ գրած էր Գր. Տաթեւացի, կրկին թարգմանելու։ Թէ բնագիրն եւ թէ Լուծմունքը տպուած ալ էին Կ. Պոլիս Պալատեցւոյ ծննդենէն 20 տարի յառաջ՝ 1717ին Պաղտասար դպրէն։[1]

Այս շփոթութեան պատճառն ըլլալու է "Մատենագիտութեան" տեղեկութեանց սխալ հասկրցուիլը։ Վերջինս յիշելով լոկ Կիւրղի Պարապմունքը՝ յարակից դրած է Կիւրղի յիշեալ ճառն թարգմանութեամբ Պալատեցւոյն.[2] եւ թէեւ ուրիշ տեղ մը լաւ նշանակած է Պարապմանց գիրքն ալ մանրամասնութեամբ,[3] երրորդ տեղ մը դրած է հետեւեալը.[4] "Գէր. Պարապմանց Ս. Կիւրղի Եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոյ հայրապետի, յաղագս մարդասնալոյ Փրկչին եւ Գրիգորի աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցւոյ քաջ հռետորի, աշխատասիրեալ ի լուծումն Պարապմանց Ս. Կիւրղի, ի ինքդրոյ ուրուն բանասէրի Գէորգայ Նորին հարազատի. Կ. Պոլիս. (անթուական։)" Հարեւանցի ըսենք որ ոչ անկախ տպագրութիւն մըն է այս եւ ոչ անթուական. այլ

---

1 Գիրք Պարապմանց (էջ Ա–ԺԷ. Ցոյլ. Պաղտասարի, ցանկ եւն), տպ. Կ.Պ. 1717. 8° էջք 799 (Ի ՃՂԹ.) Ցիշատակարանը կ'ըսէ՝ "արպեցեալ աւարտեցաւ սուրբ Գիրքք Պարապմանց Ս. Կիւրղի եւ Լուծմանց Նորին, ի ՌՃԿԶ կալուածի արամազեանս տօմարի ... Ը. աւուրցն Փետրվարի, ի տպարանի Կարապետի որդի ... Աստուածատրոյ, ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի" եւն։

2 Տես "Մատենագիտ.", 304—5։

3 "Մատենագիտ.", 575։

4 Անդ՝ "Մատենագիտ.", 133։

Պարապմանց գրոց 1717ի տպագրութեան երկրորդ մասն է՝ նախընթացին հետ մէկ ամբողջութիւն կազմելով։[1] Ակնյայտնի կ'երեւայ որ Կենսագիրը՝ գրքերն աչքին առջեւը չէ ունեցած, եւ այս տեղեկութիւնը կրելով նախընթացին (Կիւրղի ճառ Եղման), հեռեւցուցած է անկէ Պալատեցւոյ Պարապմանց գիրքն ալ թարգմանած ըլլալը, մանաւանդ որ հոս ալ կը կարդացուի հռչակաւոր "ուրուն բանասիրի" խօսքն՝ յարակից ունենալով նոյն իսկ "Գէորգ" անունը բացայայտ։[2] Սակայն այս շատ լաւ օրինակ մըն է ցուցընելու որ շատ դիւրին է այսպիսի "բանասէր" եւ նման վերագիրներէն շփոթիլ։ Այս "բանասէր Գէորգը" դարերով հին է քան զՊալատեցի. եւ է այն՝ զոր Գրիգոր Տաթեւացի իւր հարազատն եւ համշերակը կը կոչէ, որուն խնդրանօք գրեց 1391ին իւր յիշեալ Լուծմունքն Պարապմանց գրոց՝ ինչպէս յիշատա-

---

1 Պաղատասար գպիր նախ գրած է Պարապմանց գիրքը՝ քանի մը յարակիցներով եւ խաչատրոյ վարդապետի յիշատակարանով. (էջ ԺԹ–ԵՃԺԸ։) "Ա՛ռ ընթերցողդ" ապրը (էջ ԵՃԻԶ) կ'իմացընէ որ "վասն բնարանին եւ Լուծմանց ի միում ոտի լինելոյ" վերջինս ալ միասին տպած է. եւ արդեամբք կը յաջորդէ (էջ ԵՃԻԹ–ԷՃԶ) "Գրիգորի աշակերտի Յովհ. Որոտնեցւոյ քաջ հաւատոր, աշխատասիրեալ. . . ի խնդրոյ ուրուն բանասիրի, Գէորգայ Նորին հարազատի", (Ճիշդ վերնոյն պէս) եւ յիշատակարանով Տաթեւացւոյն ուղղուած նոյն Գէորգայ։ Կը յաջորդեն տպողին կրկին Յիշատակարաններն (էջ ԷՃԶԱ–ԷՃՂԹ), որոնց առաջինը կը ներկայացընէ այն ձեռագիրն որմէ եղած է տպագրութիւնը, այսինքն Էջմիածնի մէկ օրինակն "որ ուներ յինքն ի միում ոտի երիս գրեանս, զԳանձուցն եւ զՊարապմանցն եւ զԼուծմունսն Նորին" եւն։

2 Այս կէտը կը հաստատուի անկէ ալ որ Կենսագրին յառաջ բերած խորագիրը Ճիշդ նոյն է այս գրքին եւ նախընթաց (Ճառ Եղման) գործոյն վերնագիրներուն հետ, որ իրարու ձուլուած են, եւ մէջը մնած "Գէորգ-Գպիրն" անունը։

կարանն ալ կ'ըսէ,[1] եւ 1387ին իւր "Փոքր Հարցմունքը։"[2] Գէորգ Երէնէոցին[3] է, որ նաեւ իւր մատենագիր բաւական ծանօթ է։ Հ. Գ. Զարբհ. իրեն կ'ընծայէ "բաց ի քանի մը մանր գրուածքներէ... Աստուածաբանի գրոց Լուծմունքը, եւ Յովհաննու աւետարանչի Յայտնութեան Մեկնութիւն մը։"[4] Առաջինը կամ "Առ որս" գրոց լուծմունք՝ թէեւ դժբախտաբար կիսատ՝ ունինք 1444ին գրուած ձեռագրի մը մէջ։[5] Իւր "խրատ մկրտութեանը՝" ուրիշ ձեռագրաց մէջ "Գրիգորի Եղնկացւոյ" անուամբ է. միւս գրուածքներէն ալ քանի մ'անանշան բան ծանօթ է, եւ ընդհանրապէս համանուն Գէորգ հեղինակներուն՝ որոնց մէջ նշանաւորագոյնն է Սկեւռացին, այլեւայլ գրութիւնք շատ անգամ իրարու հետ կը շփոթուին։[6] Բայց այս կէտը մեր ծրագրէն դուրս է։

---

1 Տես տպ. 1717, էջ՝ ԻՃՀԴ–Զ։ Նոյնը յառաջ բերած ենք ուրիշ տեղ մը՝ "Ցուցակ,, էջ 454։

2 Տես նաեւ Ցամբեւացւոյ "Գիրք Հարցմանց,,, Կ.Պոլիս ՌՃՀԸ (= 1729), զոր գրած է Ցամբեւացի 1397ին "ի խնդրոյ սարգսի բահաւորի Ամսոմի,,։ Վերջը կը կցուի (էջ 773–789) "Հարցմունք Գէորգի Վարդապետի եւ Լուծմունք Գրիգորի Նորին հարազատի։,,

3 Տես նաեւ Ալիշանի "Սիսական,, էջ 239։

4 "Պատ. հայերէն գպրութեան,, Հար. Բ. Նոր Մատենագրութիւն. (Վենետ. 1878.) էջ 219։ Զամչեան (Պատ. Գ. 452) կը գրէ "Ցաւուրս սորա էր եւ Գէորգ Վրդ. Երզնկացի, զոր յիշեցաք (Գ. 426 տեսութիւն Լանկթամուրի հետ.) սա արար զլուծմունս գրոց Աստուածաբանին որ ասի "Առ որս.,, եւս եւ քարոզս պէսպէս. գրեաց եւ խրատս առ անսխալ դորձածութիւն Մաշտոցի ըստ կարգելոյ նախնի սուրբ հարց, արար եւ զայլ պէսպէս գրուածս. սմա ընծայեն ոմանք եւ զմեկնութիւն Եսայեայ բաց այլոյ է այն, ըստ որում յիշեցաք.,, (Գ. 169 Գէորգ Սկեւռացի։)

5 Ձեռագր. մեր Պատ. Թ. 151, տես "Ցուցակ,, էջ 455։

6 Այսպէս բազմաթիւ համանուններ տես "Ցուցակ,, 1071–2. յատկապէս Սկեւռացւոյ մասին՝ "Սիսուան,, 103–6

Մեզի համար կարեւորագոյն կէտն էր ցուցնել որ "բանասէր" եւ նաեւ "բանասէր Գէորգ" անհրաժեշտ Պալատեցին ըլլալու պէտք չկայ. այլ դարերով ալ յառաջ նոյնպէս յարջորջուած են ուրիշ մատենագիրներ ալ։ Ակամայ կու գայ նաեւ հետեւեալ խորհրդածութիւնը։ Պալատեցին՝ որ նոր խմբագրած ու տպագրած էր Ագապետոսը, տեսանք որ մեծին ակնարկութիւններ բրած էր թարգմանութեան մասին, եւ որոնց ուրիշ մեկնութիւն տալու կարելիութիւնը ցուցուցինք։ Արդ նախընթացէն կրնայ հետեւցուիլ թէ Պալատեցին թերեւս անով տեղեկութիւն մ'ուզած ըլլայ տալ Ագապետի թարգմանութեան մասին, տեղեկութիւն՝ որուն ակնարկութիւն մը թերեւս գտած էր այն ձեռագրին մէջ, որմէ գաղափարած էր իւր Ագապետի օրինակը։ Այս կերպով Պալատեցւոյն խօսքերն իրմէ դարերով հին անձի մը վրայ կրնան առնուիլ եւ հաւանօրէն առնելու է, այսինքն սա խօսքը՝ "յեղեալ ի յունական լեզուէ ի հայկական բարբառ, աշխատութեամբ ուրումն բանասիրի"։ Այս բանասէրն աւելի մերձաւոր ալ կրնանք նշանակուած գտնել յիշատակարանին խօսքերովս՝ "Մշակ (= Գէորգ, տես վերը) ոմն՝ գրաշակ եղեալ աշխատեցաւ ըստ կարի, եւ Աստուծոյ Փրկչին կամքը յարաջ բերաւ այս բարի. ապա տեղիւ առն միոջ բարեսիրի պղեցաւ", եւն։ Խօսքին կերպը յայտնի կը ցուցընէ տպագրող "բարեսէրը" շատ ուշ ժամանակի ("ապա" եւն) անձ է քան նոյն բարին՝ կամ Ագապետոս՝ "յառաջ բերողը", թարգմանողը կամ թերեւս նաեւ կրկին ծանօթացնողը, որ Գէորգ Բռանոէր "ոմն" էր, եւ որուն աշխատութիւնն ապարդիւն չէր, վասն զի՝ ինչպէս "գուշակ եղած" էր՝ յետոյ գնահատող ալ գտնուեցաւ եւ տպագրութեամբ ընդհանրացաւ։

Իբրեւ պարզ ենթադրութիւն կը դնենք այս մեկնութիւնը. վասն զի այլեւայլ կէտերը կրնան

խնդրական բլլալ, եւ դանազան առարկութիւններ հանուիլ։ Բայց եթէ ենթադրութիւնն ուղիղ համարուի, ստուգիւ մեծ բան մը շահած կ'բլլանք, կերպով մը Ագապետի "յառաջ բերողն" անունը տեղեկացած բլլալով։ Սակայն նաեւ այս դէպքիս՝ ո՞վ էր այն "բանասէր Գէորգը"՝ համանուն այնչափ անձանց մէջ. վասն զի բնական է որ Տաթեւացւոյ Երզնկացի Գէորգը "բանասէր" կոչելով միայն չենք կրնար անմիջապէս զինքը մատնանիշ ընել, քանի որ չենք գիտեր նոյն իսկ թէ Երզնկացին գիտէ՞ արդեօք յունարէն՝ Ագապետի նման գրեթէ դասական գործ մը թարգմանելու չափ։ Եթէ ստուգիւ Գէորգ մը պէտք է փնտռել, մենք կ'ախորժինք փնտռել աւելի այն տեղերն՝ ուր Բիւզանդեան գպրոցք կ'իշխէին, եւ այն ժամանակներն՝ երբ յունաբանութիւնն ի ծաղկի էր, օրինակի համար Մագիստրոսի օրով, որ՝ միջանկեալ ըսենք՝ իւր յունաբան նամակներէն մին ուղղած է Գէորգ Վարդապետի մը։[1] — Բայց այս ամբողջին դէմ գլխաւոր առարկութիւն մը կրնայ հանուիլ. այն թէ նախ այս բանս կ'ուզէր հասկրցընել Պալատեցին յիշեալ՝ յամենայն դէպս ոչ պայծառ՝ խօսքերով. եւ եթէ այս՝ ստուգիւ հին ձեռագիր-գաղափարէ՞ մը քաղած էր այն տեղեկութիւնը։ Այս կէտն եթէ լուսաւորելու յոյս մը կայ, միայն Պալատեցւոյն այն ձեռագրէն կրնայ բլլալ, որ ինչպէս կ'աւանդուի՝ Ս. Խաչի թանգարանը կը պահուի։

Վերջնոյս մասին կը գրէ Ա. Յովաղեան.[2] "Յիսուսկիւտար՝ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ թանգարանին մէջ կը գտնուին Գէորգ-Դպրի ձեռագիրներէն՝ 1. 1783ին

---

1 Տես "Ցուցակ", էջ 159 եւ այլուր։ Մագիստրոս այս Գէորգ Վարդապետէն կը խնդրէ Երեմիայ Մեկնութեան գիրքն Ասողկայ։

2 Տեր "Շար,, 47։

ի Հելլէնականէն գրաբար ճոխ եւ բնտիր լեզուաւ թարգմանած Սիմէոնի Մագիստրոսի Յաղագս Զօրութեանց Կերլեաց երկն։ 2. Աղաֆիոս. (յունարէնէ թարգմանութիւն։) 3. Պատմութիւն Տրովադոյի. (յունարէնէ թարգմանութիւն։)„ Վերջինս եւ քիչ մ'եռաքն յիշուած "Դիւցաբանութիւն մը ի յունարէնէ թարգմանեալ„ նոր գործեր ըլլալու են։ Առաջինը կամ Սիմէոն Մագիստրոսի գործոյն թարգմանութիւնը մեղի այլուստ անծանօթ եւ անմատչելի է, ուստի ոչինչ կրնանք ըսել. 1783 թուականն անշուշտ գրչութեան տարին է։ Կը մնայ "Աղաֆիտոս„, որ այնպէս հարեւանցի յիշատակուած է, մինչեւ մտածել կու տայ թէ Կենսագրին մատչելի եղած ըլլալու չէ բուն ձեռագիրն։ Եւ սակայն շատ կարեւոր էր տեղեկութիւն ունենալ ճիշդ այս ձեռագրին մասին, որ Պալատեցւոյն գրչութիւնը կ'ըսուի, եւ որ թերեւս այլեւայլ մթին կէտերու լուսաւորութիւն մը տայ։ Բաղձալի էր նաեւ Վենետկոյ եւ ուրիշ ձեռագրաց մասին՝ որ անշուշտ կան, տեղեկութիւններ ունենալ. յաճախ գրչութեան մը թուականն ու անունն համարուած յիշատակարան մ'անգամ մեծ լոյս կը սփռէ բանասիրական այսպիսի խնդիրներուն մէջ։

Պալատեցին բաց այսմ՝ այլեւայլ կերպով կապ մ'ունի Ագապետի հետ, ոչ միայն յիշեալ գրչութեամբն Ս. Խաչի, այլ նաեւ տպագրութեամբն՝ որ նոր խմբագրութիւն մը կը ցուցնէ, որուն խմբագրիչն ալ հաւանօրէն ինքն էր։ Այս ամէնը համաձայն է մեր ուրիշ կողմանէ ալ իւր մասին ունեցած տեղեկութեանց։ Պալատեցին շատ զբաղած է ձեռագիրներով, համեմատած այլեւայլ տպագիրները՝ մաս մը սրբագրած ձեռագրաց համեմատ եւ նաեւ հրատարակած, ուրիշներու մասին երկրորդական աշխատութիւններ կատարած՝ յօրինելով ցանկեր, բառացուցակներ եւ նմաններ։[1]

---

1 Այսպէս Խոսրովայ Անձեւացեաց գործոյն համե-

Բայց ճիշդ այս պարագան եւ այն՝ որ հոչակուած էր իբրեւ հմուտ եբրայեցի, պարսիկ, արաբական, յոյն եւն լեզուաց, առիթ եղած է վերագրելու իրեն գործքեր ալ որ իւրը չեն։ Մէկ երկու բան տեսանք արդէն. հոս կը յիշենք երկու գործ ալ, եւ ասով կը կնքենք այս մասն՝ որ մեր բաղձացածէն աւելի երկարեցաւ։ Կենսագիրը կը գրէ[1] "Ասոնցմէ զատ, նոյն (Ս. Խաչի) թանգարանին 1817 թուականի կնիքը կրող ընտրելագոյն մի ձեռագիրն՝ Զէռանանոռ-ին անուամբ, որ ձեռնհմայութիւն կը հասկրցուի, ոմանք Գէորգ-Դպրի կը վերագրեն։" Բայց այս կարելի չէ։ Եթէ ձեռագիրն իւր գրչութիւն կ'ուզուի համարիլ, անհնար է անոր համար որ ինքն արդէն 1812ին վախճանած էր.[2] իսկ եթէ իբր թարգմանիչ՝ աւելի եւս սխալ է։ Ասիկա մէկ մասն է միայն "Ճօան-Պաթիխթայ Փոռթայ" անձին գործին, զոր համառօտած է "Գռանշկնոս Սթելլուութի" եւ թարգմանած "Յովհ. Վրդ. Կ. Պոլսեցի", եւ որ յաճախ կը գտնուի։[3] Ճիշդ այս Ս. Խաչի ձեռագրին եւ թարգմանչին

մատուութիւնը (մեր Մատ. Թ. 22) Պալատեցւոյ յիշատակարանով (տես "Ցուցակ" 134—8.) Վասակոց գրոց "Լուծումն բառից" (մեր Մատ. Թ. 281), զոր Ալիշան Պալատեցւոյ կ'ընծայէ (տես "Ցուցակ" 706.) "Դրախտ ցանկալի" գրոց վկայութեանց համարները. (տես "Շար" 45.) Ագաթանգեղեայ 1770ի տպագրութիւնը համեմատ Ամիայ ձեռագրին. ("Շար" 42—3) եւ նմաններ։

1 Տես "Շար", 48։

2 Տես նոյն իսկ Պալատեցւոյ դամբանագիրը ("Շար" 66՝) "Վախճանեցաւ 75 ամաց, ի թուին Հայոց ՌՄԿԱ" (= 1812)։ Գէորգ Դպիր Տեր-Յովհաննիսեան Պալատեցին ծնած էր 1737ին։

3 Տես ընդարձակ "Ցուցակ", 668—9 (մեր Մատ. Թ. 262.) ուրիշներ՝ անդ 1110, ի միջի այլոց տեսնաւ Էջմիածնի ("Մայր Ցուցակ", էջ 52) Թ. 871 գրուած ՌՄՁԵ (= 1736) թուականին, նոյնպէս Պալատեցւոյ ծննդեանէն յառաջ։

(Յովհ. Հոլով) նուիրած է Տ.քր. Վ. Յ. Թորգոմեան երկու յօդուածներ:[1] — Նոյնպիսի սխալ գաղափար մ'ունեցած էինք մենք ալ, երբ մեր Մատենադարանին թ. 105 խառնակ ձեռագրին մէջ գտնելով կիսատ գործ մը՝ որ բայց յայլոց՝ երբայական լեզուի հմտութիւն կը ցուցներ, համարած էինք "անցեալ դարու վերջերէն թարգմանութիւն մը", եւ մէտ էինք Պալատեցւոյ ընծայելու:[2] Այժմ գիտենք որ Պալատեցին գործը չունի հոս ալ: Այն գործը տպուած է արդէն 1716ին, ուստի Պալատեցւոյ ծննդեներէն ալ յառաջ, եւ այն՝ այնպիսի խորագրի մը ներքեւ՝ ուր դժուարաւ կրնար մէկը փորձուիլ մեր ձեռագրին պարունակածը գտնելու փորձ մ'ընել:[3]

---

1 Ս. Խաչի ձեռագրին մասին յօդուածը տես "Հանդէս", 1893, էջ 280–3. Յովհ. Վրդ. Կոստանդնուպոլսեցւոյ մասին՝ անդ 1893, էջ 369–370: Առաջին յօդուածին մէջ հետաքրքրական տեղեկութիւն մը կը տրուի, այն թէ Ս. Խաչի հաւաքումն ճոխացընողներէն եղած է Տիրացու Մարտիրոս, "որ 1779էն մինչեւ 1789 շատ մը ձեռագիր հատորներ, մանաւանդ Գէորգ Պալատեցւոյն գործերն, ընդ-ընդ-ինքնուրոյն նուիրած է Ս. Խաչ դպրոցին", Կրնայ ըստ այսմ կասկածուիլ որ Ագապետի ձեռագիրն ալ նոյն Մարտիրոսի գրչութիւն ըլլայ պարզապէս:

2 Տես "Յուցակ", 379 եւ 1071:

3 Գիրքն է՝ "Պ-ոդ-ի-ր-ա-ր Պ-ոդ-ի-ր-ա-ր-ա-ց, Սէր է հմայ-ա-ն-ի-ն դ-ոդ-ի-ր-ա-ց. նուիրեալ եւ տեառնագրեալ Ջուզայեցի Գիլանենց ի Տէր Հանգուցեալ Սարգսի որդոյ Պեարոսին . . . յօրինեալ երկասէր եւ տպագիր աշխատանօք Ղ-ա-կ-ա-ա- Դ-ա-ր-ի Վ-ա-ռ-ա-ք-ա-ց-ա-ց, յամի Տեառն 1716 եւ ի թուին Հայոց 1165. Ամստրդամ", Փոքր 8° էջք 448 (վերջը կիսատ), երկմասնեայ: Մեր ձեռագիրը (թ. 105, թղ. 23բ) կը սկսի Առաջին մասին որեւէ տեղէ մը, տպագրին՝ էջ 131 կէսէն: Առանձին խորագիր ունի Բ. մասն իբր ուրոյն գործ, այսինքն՝ "Փ-ա-ր-ա-ք Ա-պ-ա-ա-ա-ի-ա-լ Փ-ա-ա-հ-ի-ա-ր-ի-ն Ցի-ա-ա-ա-ի Քրիստոսի արիարարբացայայտեալ" եւն (= մեր ձեռագ. թ. 105, թղ. 31–108) ճիշդ նոյն գլուխներու եւ պարակներու

Բաւական համարինք այսչափն ալ, որ կը յուսանք համոզեց զմեզ թէ պէտք չէ որեւէ մթին եւ անորոշ յիշատակութեան մը համեմատ. հնութեան ամէն երեւոյթն ունեցող գործ մը վերագրել նոր թարգմանի մը, առանց համոզիչ փաստերու։ Թէ Պալատեցւոյ համար պիտի գտնուին արդեօք այսպիսի համոզիչ ապացոյցներ՝ զինքն Ագապետի բուն թարգմանը համարելու, չենք գիտեր, թէեւ չենք ալ կարծեր, ինչպէս մինչեւ հիմայ ցուցուցինք։ Նուազ կարեւոր ապացոյց մը չէ մեզի համար նոյն իսկ տպագիրն, որուն բնագրին մասին մեր դիտողութիւնք պիտի բնենք յաջորդով, որով եւ Ագապետի լեզուին համառօտ քննութեամբ մը պիտի փակենք մեր ուսումնասիրութիւնը։

6.

Կը մնայ վերջին կէտ մը լուսաբանել, որ նուազ կարեւոր չէ քան նախընթացն եւ մասամբ շարունակութիւն անոր։ Կրկնեցինք որ Ագապետոսի տպագիրը, զոր հոգացած է Գէորգ Դպիր Պալատեցին, հայ բնագիրը նոր խմբագրութեամբ՝ կրնանք մասամբ ըսել նոր թարգմանութեամբ՝ կը ներկայացնէ։ Արդ այս կէտը կ'արժէ քիչ մ'աւելի մանրամասն տեսնել. վասն զի ասով հաստատուած կ'ըլլայ նաեւ այն մեծ խորը որ կայ մեր ձեռագրին եւ տպագրին մէջ։ Յունթացս այս քննութեան ստիպուած ենք նաեւ ի նկատի առնուլ Ագապետի բնագրին լեզուն, որ՝ թէեւ յինքեան ինքնակայ խնդիր մըն է, սերտ կապ ունի տպագրին հետ ալ,

---

բաժանմամբ. (տպ. էջ 177–448։) Տպագիրը վերջը Ե. գլխուն ԻԹ պրակ մ'ալ ունի, որ կիսատ կը մնայ 448 էջով։ Մեր օրինակին վերջը նշանակուած է "Ուրիշ 2 օրինակք եւս այսպէս (կիսատ՝ 448 էջով) կը վերջանան։ Հ. Գր. (Գալէմքեարեան։)„

քանի որ վերջինս հիմնական եւ դիտուած փոփոխութիւններ կը ցուցընէ նաեւ լեզուին նկատմամբ։ Երկու տարբեր խնդիրներ են ըստ այսմ, որ հոս մեր ուսումնասիրութեան վերջին մասը կը կազմեն, բայց երկուքն ալ գոնէ տեսակէտով մ'իրարու հետ սերտ կապ ունենալով, միասին կ'առնուին ի նկատի։ Բայց կանխելու ենք ըսել որ երկու կէտն լիապէս եւ ամենայն ամբողջութեամբ հետազօտելու միտք չունինք, այն պարզ պատճառաւ որ շատ բան զուտ կրկնութիւն մը պիտի ըլլար։ Տպագրին տարբերութիւնքն զատ դրուած են մեր հրատարակութեան կից, ուստի ամբողջութեամբ հոն կրնան տեսնուիլ։ Հոս միայն այն մասերը յառաջ կը բերենք, որոնք կրնան մեզի նպաստել ցուցընելու թէ ինչ նպատակաւ եղած են այն փոփոխութիւնքն։ Լեզուի մասին ալ շատ բան արդէն առիթ ունեցանք նշանակելու յընթացս մեր դրութեան. այլեւայլ ուրիշ կէտեր պիտի նշանակենք յաջորդաւս, իսկ մնացեալը կրնայ մի առ մի համեմատուիլ եւ տեսնուիլ մեր հրատարակութեան կից Ծանօթութեանց մէջ, ուր նշանակած ենք յոյն բնագրին հանդէպ տեսնուած ամէն զարտուղութիւնքն եւ յոյն համեմատականները[1]։

Նախ պէտք է այս տարբերութիւնները տեսնել, ուշ թէ իւրաքանչիւրը մի առ մի՝ որ պարզ կրկնութիւն կ'ըլլար, այլ քանի մը գլուխներ դէմ առ դէմ համեմատուած։ Շատ աւելի պայծառ գաղափար մը կու տայ այս տեսակ համեմատութիւն մը քանի մ'ամբողջ գլուխներու, քան ամէն մի փոքրիկ զարտուղութիւն մի առ մի նշանակելը։

---

1 Լեզուի մասին ուր պէտք ըլլայ նշանակել թէ յիշեալ բառը կամ բացատրութիւնը սովորական է միւս յունարան հեղինակներուն եւ թարգմաններուն, փոխանակ զուր տեղ երկար կոչումներ ընելու՝ կը նշանակենք պարզապէս ՀԲ (= Հայկազն. Բառգիրք), ուր կրնան նոյն վկայութիւնք տեսնուիլ։

Համեմատութեան առնուած են թէ այնպիսի գլուխներ որ մեծ փոփոխութիւն կը ցուցընեն, եւ թէ ուրիշներ՝ որ համեմատութեամբ քիչ փոխուած են։ Ահա քանի մը գլուխ մեր ձեռագրին եւ տպագրին՝ դէմ առ դէմ.

Ձեռագիր:	ՏՊ. (Տպագիր:)
1. (ԼԴ.) Որպէս ոսկի երբեր+ երբեր+ այլապէս յարուեստէն փոխաձեւացեալ, եւ ա՚ա՚ դարբեր տեսակս ղարդարանաց յօրինեալ. մնայ որ ինչ է եւ փոփոխումն ոչ կրէ. սոյնպէս եւ դու, ով բարեշուք թագաւոր, զայլ զկնի այլոյ յաղերթեալ չպետութիւն. եւ ժամանեալ յայդ վերնագոյն պատիւ. դու ինքն հաստատուն մնաս, անայլայլելի ունելով զմտախոհութիւնդ։	1. Որպէս ոսկի երբեր՝ այլապէս յարուեստէն փոխաձեւացեալ, եւ ի ղանազան տեսակս ղարդաց յօրինեալ մնայ որ ինչ է, եւ փոփոխումն ոչ կրէ. սոյնպէս եւ դու ով բարեշուք թագաւոր, զայլ զկնի այլոյ ի՚ՆԷՂՈՎ թագաւորութիւն, եւ ժամանեալ յայդ վերնագոյն պատիւ. դու ինքն մնաս է նոյն իրողութեանն[2], անայլայլելի ունելով է քո զմտախոհութիւնդ։

---

1 Ագապետի յունարանութեանց մին է գրեթէ մեկնողք նախադրութեան դիմաց «ա՚ա՚» նախադրութիւնը գործածելը թեւեւ անյարմար, ինչպէս հոս «ա՚ա՚ տարբեր տեսակս» եւն։ Տպագիրը մեկնողն է՝ «էր»։ Նոյն կարգի են «ոչ ա՚ա՚ ամբարտաւանութիւն ի վեր ամբառնիլ» (տես ԺԳ. 5, ՏՊ. «ոչ յամբարտաւանութիւն . . .») — Խ, 1–2 «ոչ ա՚ա՚ յանդգնութիւն հակիցի, այլ ա՚ա՚ հաւատարութիւն հայիցի» (ՏՊ. «ոչ է յանդգնութիւն հակիցի, այլ ա՚ա՚ կարեկցութիւն հայեացիս» ուսմի վերջինը մոռացած սրբագրել.) — ԿԲ «ա՚ա՚ վերին օգնականութիւն» (ՏՊ. «է վերին . . .») եւ շատ նմաններ։

2 Այս «ի նոյն իրողութիւնսն» եւ յաջորդ «ի բարին» յոյն բնագրին համեմատ են։ Ձեռագիրն ինչպէս նշանակեցինք հոս կամ աղաւաղութեամբ կամ նման պատճառաւ՝ թերի ունի այս բառերը. (տես ԼԴ. 5։) Պալատեցին կամ ՏՊ. լրացուցած է պակասը։ — Դանսթի ուրիշ թերոյթ մ'ունի ձեռագիրը՝ Գ, 1 «Ասուածային ուսումն եւ առաջին՝ մարդիկս, ճանաչել ումեք զիւր ինքն, ճանաչէ

2. (Լ.Զ.) Զի զիշխանութիւն թագաւորութեանն առնիցես հաչակելի, որքան ունիս ընդդէմ մեղուցելոցն հպատակաց բարկութիւն, այնքան ունել եւ ընդդէմ յանցողելոյն փէղ ինքեան[1] համարեա։ Քանզի ոչ որ զօրէ այնփառ զօրէղ իշխանութիւն[2], եթէ ոչ բան ընտանի[3] որ ի նոյն

2. Զի զիշխանութիւն թագաւորութեանն առնիցես հաչակելի, որքան ունիս ընդդէմ մեղուցելոցն հպատակաց բարկութիւն, այնքան ունել եւ ընդդէմ անձին փառս յանցողելոյ[1] համարեա։ Քանզի ոչ որ զօրէ զայն որ է յայնփառ իշխանութիւն՝ իրաւել[2], եթէ ոչ զմտաւոր-ինն իրաւ-

զԱստուած„ եւն. հոս ալ Պալատեցին թերին լրացուցած է գրելով՝ "Աստուածային ուսումն եւ առաջին մարդիկս ճշմարտիւ որոյ զանձն իւր՝ սահմանիցի զանձն իւր, ծանիցէ զԱստուած„ եւն։

1 Ագապետի յունարանութեանց մին է նաեւ այս "փէղ ինքեան„ եւ նմաններ, զոր ՏՊ. միշտ արբագրած է հայերէնի ոգւոյն համեմատ, այսպէս հոս "անձին քում՝„ Ղազարեանն՝ Գ, 2 "ճանաչել ուրեք զիւր ինքն„ (ἑαυτὸν, ինքը զինքը.) ՏՊ. "զճանաչել ուրուք զանձն իւր.„ — Ի՛ն. "փէղ ինքեան պահելոյ զօրենս . . .„ ՏՊ. "Ընդէն փառս պահելոյ զօրենս . . .„ — ԿԼ, 1 "ինքն ինքեան սիրեսցէ„ (αὐτὸς ἑαυτοῦ, ինքն իրեն.) ՏՊ. "Ընդէն իրաւս սիրեսցէ„, եւ նմաններ (տես յետոյ)։ Նոյն գործածութիւնը կայ ուրիշ հնոց քով ալ (տես ՀԲ, Ա. 855, 875։)

2 Շատ լաւ օրինակ մըն է այս՝ մեթին, նիւթական կամ անորոշ թարգմանութեանց նոր խմբագրին ձեռօք պարզուելուն եւ հասկանալի ըլլալուն։ Նման տեղեր շատ կան, օրինակի համար՝ Լ, 1 "ոչ զոք ի չարացն ի գործ արկանիցես ի ծառայութիւն ոգեաց իրաւութեանց„ (տես Լ, 1 Ծան.) որուն իմաստը լաւ բացատրեր է ՏՊ.՝ "մի զոք ի չարացն ի գործ արկանիցես ի խառնվրութիւն իրաւութեանց„ (այսինքն՝ ի մատակարարութիւն գործոց.) — ԼԵ, 3 "իսկ որ օրինօք բարի՛գործութիւն (տես անդ՝ յոյն ընագիրն եւ ՀԲ. Ա, 453) վարի, հաստատ ունի առ վարիչն զՏնազանդութիւնն„. ՏՊ.՝ "իսկ որ օրինօք սիրելութիւն իշնի, հաստատ ունի առ իշխողն զՏնազանդութիւնն.„ (Նոյնը ճիշդ տես ԼԹ, 1, ուր ՏՊ. նոյնպէս "սիրելութեանց„ եւն.) եւ շատ ուրիշներ. տես յաջորդը։

3 "Բան ընտանի . . . չարժեցեալ„ յունարան փս-

յանցուցելոյն շարժեցեալ լինէ։

3. (Խթ.) Զորս հպատակացն օրինադրեա ի ձեռն բանից, դու զայնոսիկ յառաջնոցդ գոլով ցուցցես ի ձեռն գործոց. զի բանիւքն որով զհաւանեցուցանես՝ փոշոր կենդանի նորոգիցես.[2] քանզի այսպէս դրուատելի պարտականն զիշխանութիւնն քո, է՝ ի՞նչով փրկեցեալ. է՝ փրկելով պարգեալ։[3]

4. (Ծդ.) Խոկացեալ նկատեա նախ քան զհրաման[3] որ ի նոյն յանցուցելոյն շարժեցեալ յաղագս[1]։

3. Զորս հպատակացն օրինադրեա ի ձեռն բանից, դու զայնոսիկ յառաջնոցդ գոլով ցուցցես ի ձեռն գործոց. զի բանիւքն՝ որով հաւանեցուցանես՝ ա՞նորոգ կենդանի՞ զարթուցցես.[2] քանզի այսպէս դրուատելի հարկաւորն զիշխանութիւնն քո, ԵՐԷ խորհելո՞՝ ոչ ապարդիւն, է՝ ԵՐԷ փրկելո՞՝ ոչ ապարդիւն։[3]

4. Խոկացեալ նկատեա նախ քան զպարտաւորելն զոր

խաղրութիւնը (տես ԼԶ, 2) պարզաբանել ուզած է ՅԳ. "զմտաւածութիւն իւրական„ եւն գրելով։

1 Վերջին "յառաջադայի„ բառն ուրիշ տեղ մ'ալ գործածած է, այսպէս՝ ԺԹ, 1 "պատիւն որ յամենեցուն յաղաղանէ (այսինքն՝ մարդոցմէ) բացատրութեան տեղ ՅԳ. ունի՝ "... որ յամենեցունց յառաջադայի„ որ որբադրութեան ըստ ինքեան պէտք չկար։ Յեղուցս խմբասը տես Ծան. ԺԹ, 1։

2 Յունարան տեղւոյս խմբասին մասին տես Ծան. Խթ, 2 (այսինքն՝ "օգնական լեցին եւ բարք քաղցուցին„) Պալատեցին ուզած է խմբասը ճշգրտել, բայց բուն աւելի մթին ըլլած է՝ "եւ անուշակ կենդանի զարթուցցես„ գրելով։ Գոնե "զուգամոիլ„ անխմբասա եւ բոլորովին անճահ նորակերտ բառ մըն է, մինչդեռ ձեռագրին "նպաստաւորիլ՝„ թէեւ մթին եւ անկարմար՝ գոնե անհնար ալ չէ. (տես նոյնը բառն ի ՀԲ, Հար. Բ "նպաստաւորեմ„ = նպաստ լինել։) Բայց թերեւս ՅԳ. սխալ մըն է, եւ Պալատեցին գրել ուզած ըլլայ "զարթարարեցոյ„ (թէեւ ասա ալ անսովոր բարդութիւն մը կ'ըլլար՝) ուզելով ճիշդ նմանիլ յոյն բառին (συναγωνίζηται մարտակից լինին։)

3 Յոյնը բառախաղ մը, զոր Ագապետ բառացի փոխադրած է՝ անշուշտ բառախաղը քիչ մ'ալ նմանցընելու դիտաւորութեամբ։ Պալատեցին ընդհակառակն խմբասը բացատրել ուզած է ճշդիւ։ Նման դէպքեր յաճախ են, եւ մէկ երկուքը պիտի տեսնենք ալ։

մայնէն զոր կամիս. զի հրամայեցես մեռանողդ որ ինչ ունի է. քանզի դիւրագթելի է գործարան լեզուին, եւ մեծագոյն վտանգ ուրուրեր ունի անեղծութիւն եղելոցն։ Իսկ եթէ զբարեպաշտ մտածութիւնն որպէս երաժշտական նոտաք դէպն ի վերայ նորա, ղամենայարմար[2] տացն առաքինութեան եղանակեսցէ։

5. (ԿԵ.) Պարտ է այնմ որ անարատութեամբ փոխայ էլենութիւն ուրուել, է՝ ի վարփաքութիւնէ արարածոյցն պահպանիլ. է՝ զի՞ր ինչ[3] նոքա դնոսա զամենի

կամիս, զի հրամայեցես խոհեմութեամբ որ ինչ վերաբերեալն է. քանզի դիւրագթելի է գործարան լեզուին, եւ մեծագոյն վտանգ ընչաքաղ անեղծութիւն եղելոցն։ Իսկ եթէ զբարեպաշտ մտածութիւնն որպէս երաժշտական ներդաշնակութիւն վերադրէցես նմա, զ+ղղրանոտաք[2] տացն առաքինութեան եղանակեսցէ։

5. Որ փորոյ անբծութիւն ընդունուել, պարտ է նմա է՝ յարդարանաց անփարատութիւնն պահպանել, եւ զինչն իւր[3] յարաւէ դնոսա զամենի զամենի հարկանել. զի եւ

---

1 Ձեռագրին "վտանգ ուրուրեր ունի,, լաւ թարգմանութիւն մըն է, այնպէս որ պէտք չկար Պալատեցւոյն նոյնը "ընչաքաղ,, փոխելուն։ Պալատեցին նոյնն ուրիշ տեղ մ'աւելի յարմար գործածեր է, երբ (ԻԱ, 1) "Հպատակացն ուրուրեր մարդասիրութիւն,, խօսքը փոխեր է՝ "Հպատակացն ընչաքաղ մարդասիրութիւն,, Բայց հմմտ. ԻԴ, 6 "այնպիսիք քեզ ի նմանեացն ուրուրէն,, ՅՊ. "...փոխեալ լինին,,։

2 Ասոնց յունարէնը տես Ծան. ԾԴ, 4–5. "ամենայարմար,, παναρμόνιον բառին տեղ է, զոր Պալատեցին փոխած է "քաղցրանուագ,, գրելով. ասոր դէմ դնելու էր բան ինքեան "ներդաշնակ,, բառը, քան երաժշտական "նուագի,, տեղ՝ ուր յունը պարզ "երաժշտութիւն,, կ'ըսէ։ Սակայն "ամենայարմար,, ճիշդ այս իմաստով կը գործածեն ուրիշ թարգմանութիւնքն ալ՝ (Փիլոն, Ղեպ. տես ՀԲ Ա, 54։)

3 "Զիւր ինքն,, = ՅՊ. "զանձն իւր,, տեսանք արդէն վերը. տես Հատ. 2 (ԼԶ։) Բայց հոս ասով միայն չէ կրցած ՅՊ. ուղղել կամ վերցընել յունարանութիւնը։ Վերջինս յունմ է որ յունին համեմատ հայցականով գրուած է "զի՞ր ինչն . . . զամենի հարկանել,, (ἑαυτὸν . . . αἰσχύνεσθαι, ամաչել յանձն իւր եւն.) որմէ տարբերութիւն մը չունի Պալատեցւոյն փոխելը՝ "զինչն իւր . . . զամենի հարկանել։,, Անյարմար թարգմանութիւնը մնացած է երկրորդին մէջն ալ։

հարկանել. զի եւ ի յայտնապէս մեղանչելոյն վասն նոցա հրաժարեսցի, եւ յառանձին յանցանելոյն ըստ ինքեանս՝ արգելեալ լեցի. քանզի՝՝ եւն։

ի յայտնապէս մեղանչելոյն վասն նոցա հրաժարեսցի, եւ յառանձին յանցանելոյն յանձնէ էրմ՝ արգելեալ լեցի. քանզի՝՝ եւն։

Այսքանն ալ կարծենք բաւական է ցուցանելու որ մեր ձեռագրին (եւ Վենետկոյ) մէկ կողմանէ եւ տպագրին միւս կողմանէ՝ տարբերութիւնները շատ մեծ են, ոչ միայն համեմատութեամբ ամբողջ գրքին փոքր ծաւալին, այլ նաեւ իւրաքանչիւր տարբերութեան տեսակին կողմանէ։ Երկու տարբերութիւն բնագիրներ են, երկու զատ զատ խմբագրութիւններ, որոնց հնագոյնն է ի հարկէ ձեռագրինը։ Վերոյիշեալ բնագրաց կցած քանի մը ծանօթութիւնք կը պարզեն մեզի նաեւ տպագրին նոր խմբագրութեան որպիսութիւնը։ Այն քանի մ՝ օրինակներն ինքնին բաւական են ապացուցանելու որ՝ այսպէս ըսենք՝ արուեստական խմբագրութիւն մըն է այն, աւելի ճիշդ ըսելու համար որ՝՝՝

աւելի յունացուցած է բնագիրը[1]. բայց յընդհանուրն գործն իւր ամբողջութեամբն առեալ՝ նպատակին հասած է սրբագրիչն, Ադապետի վճիռներուն իմաստն աւելի պայծառ ընելով։ Ի հարկէ փոփոխութեանց կամ սրբագրութեանց մեծ մաս մ՚ալ կայ, որ կրնար բոլորովին պակսիլ, ոչինչ առաւելութիւն մ՚ընծայելով։ Երբեմն պարզ բառ մը կամ աստութիւն մ՚ուրիշ համանիշով փոխարինուած է[2], որ կրնայ աւելորդ համարուիլ. ուրիշ

աստի ի յինքեանց դեղանկէն, կամ չարն գովեցեալ կամ բարին նախատեցեալ„ (տես Դան. Նոյն տեղւոյ եւ վերը՝ Նաղիանեղացւոյ համեմատականը.) հոս ՅՊ. "զի մին ի յերկուց ասսի դեղանկոյն լինիցի, կամ չարն որ դրուատի կամ բարին որ նախատի։„ Գոնէ յունարան նիւթականութիւնը վերցուած չէ ասով։ — ԿԸ, 2–3 "զանպարդելի ինքնակալն անբան ախտից, զանձնաբրա- տութիւնն.„ ՅՊ.՝ "զանյաղթելի ինքնակալն անբան ախտից, զանձնապարծչ տութիւնն„ որ գոնէ աւելորդ փոփոխութիւն էր։ "Ամենագրաւ„ ճիշդ այս իմաստով ունի Նարեկացին ալ, տես ՀԲ, Ա, 59 եւ Նմանները։

1 Հմմտ. ԿԶ. "քանզի ոչ ի չարաց հրաժարուն արդարացուցանէ զիշխողն, այլ բարեաց պակէ զայնպիսին. ուրեմն դ՚ միայն ի չարութենէ հրաժարել խորհեցի„ եւն։ ՅՊ. փոխած է՝ "քանզի ոչ ի չարաց բաժանիչն արդարացուցանէ զիշխողն, այլ յաւելումն բարեաց պակէ զայնպիսին. ուրեմն ոչ միայն ի չարութենէ բաժանիչ խորհեցի„ եւն։

2 Օրինակի համար՝ ԼԱ "ոչ յանբան չարակամութենէ նոցին վրէժ խնդրելոյ.„ ՅՊ՝ "ոչ ոչ անբան չարակամութեանն նոցին վրէժխնդիր լինելոյ.„ — Խլ.2 "ապահովութիւն պարծուրէ.„ ՅՊ՝ "ապահովութիւն արդարէ.„ (ճիշդ նոյնը կրկնուած՝ ԿԶ,2։) — ԾԵ.3 "անքարկութիւն արհամարհելի է։„ ՅՊ.՝ "չքարկանալն դիւրարհամարհելի է։„ — ԾԸ„ դղեակ . . . անոյշիւ.„ ՅՊ.՝ "դղեակ... անկործանելի„։ Հմմտ. դարձեալ՝ Լ.2 "յերթ հոսելով յայլս երթայ.„ ՅՊ.՝ "ընդ այլ հոսելով առ այլս երթայ.„ — ԺԱ.2 "այլապէս բերէ եւ չրքիրէ.„ ՅՊ.՝ "այլապէս բերէ եւ պարքիրէ։„ — ԺԴ.1 "ի մարդկային խաբեութենէն ... դնեանութենէ„ եւն. ՅՊ.՝ "ի

տեղեր նաեւ հին եւ ընտիր աստուածաբանութիւններ փոփոխուած են[1]: Բայց վերջապէս նաեւ ասոնց մէջ կը գտնենք որ գլխաւոր նպատակն եղած է բնագրին իմաստն աւելի ճշգրիտ ընել, որով երբեմն նաեւ շնչին երեւցած փոքրիկ սրբագրութիւններն ստուգիւ իմաստի տարբերութիւն մ'ունին[2]: Աւելի եւս բնական էր որ անյարմար երեւցած տեղերը սրբագրուէին, ինչպէս յաճախ եղած է[3]: Քանի մ'ուրիշ այս կարգի տեղեր քիչ մ'ետքն առիթ պիտի ունենանք յիշելու:

մարդկային պարարանաց . . . ՊՆԼՐԵՒ„ եւն. — Ի.Զ.[1] "անդրարերել.„ Տպ.՝ "փոխարերել.„ — ԼԳ.[3] "որք սա մեօտ.„ Տպ.՝ "որ լարջ ղեօտ.„ — ԾՌ.[3] "գոհացողական օրհնարանս.„ Տպ.՝ "գոհացողական երգս.„ եւն եւն:

1 Օրինակի համար՝ ԼԵ.[2] "յորժամ ժամ առնու՝ աղաւ։ երգեսս.„ Տպ.՝ ". . . ապարանքեալ վարանիցի.„ — ԽԶ.[4] "եւ ի չարիս մի պարիցին„ (այսինքն դիմեսցին.) Տպ.՝ պարզ՝ "ի չարիս մի անկցին„, եւ շատ ուրիշներ:

2 Հմմտ. ի միջի ուրիշներու՝ ԾԱ "բայց քան զնա (զարեգակն) երեսելիագոյն եւ բարեպաշտ թագաւորն։„ Տպ. լաւագոյն՝ ". . . քան զնա լուսաւորագոյն է . . .„ — Կ.[1] "անհնանալի հանդերձ է . . . եւ անապական պարարտ գուիթն„ եւն. Տպ. լաւագոյն "Անհնանալի . . . եւ անապական պարարտաճառ (= στολή) գուիթն„ եւն, զոր Պալատեցին գրած է յոյն բնագրին համեմատ. — ԻԲ.[2] "նոքա զգուշան պարարքեաբ պեսանն ճշմարտութեամբ.„ հմմտ. ԻԶ՝ "եթէ զանենուն փութացիս պարարգոյն պեսանել։„ Տպ. լաւագոյն է առաջինը "նոքա զգուշան գիրքն է սոյան ճշմարտութեամբ.„ երկրորդը՝ "եթէ զանենայն ինչ փութացիս նկարել„ եւն: Թողունք յիշել ուրիշները:

3 Շատ օրինակներ յիշեցինք արդէն: Հմմտ. դարձեալ ԾԳ "եւ բարեաց գործողութիւն համեմատ մեծութեանն կարողութեան սպասեա պահանջիլ ի քէն.„ (տես յոյն բն.) Տպ.՝ "եւ համեմատ մեծութեանն կարողութեան՝ գործոցն բարեաց պահանջիլ սպասեա.„ որ գոյն փոփոխութեամբ միայն եղած է։ ԾԱ.՝ "ոչ ի քաց մեյոսի („մեկուսիմ„ տես ՀԲ. Հար. Բ. 245) յարիշտակութեամբ չարաց.„ Տպ.՝ "ինկ

Սրբագրութեան ենթարկուածներէն ոմանք այնպիսի սուտ իւններ են՝ որոնք հնոց ալ անսովոր էին եւ յայտնապէս Ագապետի թարգմանչէն՝ յուներանի նմանողութեամբ կաղապարուած էին՝ բառախաղերուն պատճառաւ, զորոնք այն տեղերը չանցած է թարգմանիչը կերպով մը նմանցընել։ Ահա քանի մ՝ այսպիսի օրինակներ։ Երկրորդ վճռին մէջ կը գրէ Ագապետոս (տես Բ, 4) թէ թագաւորը կը հսկէ բռնելով "զղեկան լ-օրինո-ութեան" (εὐνομίας բարեկարգութեան, օրինապահութեան) եւ մերժելով "զկոհական անօրէնո-ութեան" (ἀνομίας.) Անշուշտ "լաւօրինութիւն" անսովոր կազմութիւն մըն է, ծագած անկէ որ թարգմանը բառախաղը պահել ուզելով եւ չկրնալով "բարօրինութիւն" գրել՝ որ ուրիշ իմաստ ունէր, ուրիշ ելք չէ գտած։ Բայց եւ այնպէս աւելի լաւ է քան տպագրին սրբագրելը՝ "զուզղեական էրա-ութեան", որ բաց ի անկէ որ նոյնպէս անսովոր է՝ նաեւ անճիշդ է։ Ընդհակառակն ուրիշ տեղ մը Պալատեցին չէ փոխած բառախաղ մ՝որ թերեւս պէտք էր սրբագրուիլ՝ իմաստի անճշդութեան վտանգին պատճառաւ, այսինքն Ի6[2-3] "զչարիսն որ յանխոհո-ութենէ (ἐξ ἀβουλίας· յանխոհեմութենէ) . . . զօգուտս բարեխոհո-ութեան" (εὐβουλίας), այսինքն՝ խոհեմութեան. երկուքն ալ թէեւ հնոց անսովոր չեն, մեր թարգմանն ուրիշ իմաստով ալ գործածած է[1]։ —

սա ոչ ԲԷԼ ԳՈ-ԻԼ ՆԵՐԻ յատկանշութեանն չարաց,, որ յոյն բնագրին համեմատ է (տես Գրան. Նոյն տեղւոյ)։

1 "Ընխոհութիւն,, (= "անխոհեմութիւն,,), նոյնպէս "բարեխոհութիւն,, (խոհեմութիւն) հնոց սովորական է. (տես ՀԲ։) իսկ Ագապ. Խ.2 կը գրէ "մի բարեխոհէր ընորհելով վասն բարեկամութեան,, (= τοῖς εὐνοοῦσι, "բարեխոհ,, այս իմաստով ալ տես ՀԲ. Ա 448։) Նոյն յոյն բառին դիմաց ուրիշ տեղ մը (ԼԹ. 2) կը գտնենք "որք բարեխոհո-ութեամբ առնեն,, (այսինքն՝ յօժարութեամբ, սիրով, μετ' εὐνοίας, տես ՀԲ ալ։) Դարձեալ վերջապէս Ի6, եւն "քա-

ԽՊ,[1] կը գտանենք փոխադրուած՝ "Ընծախելի է հարստութեան (πλοῦτος) բարերարութեան ... արդ ով հարստատար (πλουσιόδωρε) թագաւոր" եւն, ուր վերջին բառս՝ որ հնոց անսովոր է, կազմուած է առաջնոյն համեմատ բառախաղը պահելու համար, ի հարկէ միա չդնելով որ իմաստն այլայլած է. վասն զի յոյնը կը նշանակէ "ով առատաձեռն թագաւոր:" ՏՊ. եւք մ'ուզած է գտնել սրբագրելով "ով հեծատրէն թագաւոր", որ գոնէ իմաստին ճշդութիւնը պահած է: Ասոր ալ փոխարէն Ե,[3] տեղոյ խօսքը՝ "ոչ ղրտրէրութիւն (προφορὰν) որ ի ձեռն բանից բարեաց, այլ ղյուսջերութիւն (προσφορὰν ընծայումն, նուէրումն) որ ի ձեռն բարեպաշտ երդրութեանց" անփոփոխ թողուցած է Պալատեցին, միայն վերջը սրբագրած՝ "այլ զյառաջերութիւն նուէրաց" գրելով, որ ճիշդ չէ. վասն զի "իրողութեանց" մեր թարգմանին լեզուաւ՝ է "գործոց[1]." եւ այս կ'ուզէ ըսել յոյնը: Ընդհանրապէս այս վերջին պարագան, այսինքն այն որ մեր Ագաթեղեսի թարգմանը յունարանաց լեզուն կը գործածէ, առիթ տուած է Պալատեցւոյն սրբագրութեանց, թէեւ առաջինն ալ ճիշդ նոյն իմաստն ունէր: Օրինակի համար Զ,[1] "ոչինչ այնպէս բարեփոխոյ գործէ զմարդ." (ՏՊ. "ոչինչ այնպէս դրոտաթելի գործէ" եւն.) կամ ԻԸ,[1] "երկպա-

---

ջախոհագոյն" = εὐφρονέστατε (հմմտ. ՀԲ, Բ, 984, Փիլոն եւն.)

[1] "Իրողութիւն" այս իմաստով (= πράγμα) յաճախ առիթ ունեցանք նշանակելու, տես Ագաթ. Ե.3. Թ.2. ԺԱ.1. ԻԵ.1. Լ.1. գարձեալ՝ ԺԱ.1. ԺԳ.2. եւն: Նոյնը սովորական է հնոց յունարանից Դիոնեսիոսի, Պղատոնի գործոց, Յովհ. Օձնեցւոյ եւն. (ՀԲ, Ա. 873[1]) Ասոր համեմատ կը գտանենք նաեւ ԽԲ.3 "երեսիել" ὀρᾶω, (գոյնել, առնել.) եւ ԻԸ.[2] "երեսող" (գործող:) ՀԲ չի նշանակեր վերջինքս, բայց կը նշանակէ հնոց յաճախ գործածած "երեսութիւն" (= πρᾶξις. πράγμα) յիշելով բազմաթիւ գործեր՝ (անդ՝ Ա. 870.)

տիկ բարեբերդ լինել.„ (ՏՊ. „երկպատիկ հաճոյ լինել„.) երբորդ տեղ մը սրբագրելու պէտք չկար, վասն զի ձեռագիրն ալ հոն „գրուատելի„ ունէր, (տես խԹ,[3]:) Արդ „բարեբերձ„ որ կազմուած է իբրեւ համապատասխանող յոյն εὐδόκιμος բառին, նոյն իմաստն ունի եւ սիրուած բառ մըն է մեր յունաբաններուն քով[1]: Ուրիշ շատ տեղեր ալ ի հարկէ Պալատեցին անփոփոխ թողուցած է այս կարգի բառերն եւ ասուԹիւնները, որ շատ բազմաԹիւ են[2], աւելի եւս հին ասուԹիւն-

---

1 Տես ՀԲ, Ա, 458 (Նիւս., Կիւրեղ, Լամբր. եւն:)

2 Օրինակի համար „փոփոխել„, (μιμέομαι, նմանել)։ որ յաճախ գործածուած է, այսպէս Ը,1 („քաւարակ ընԹացեալ պեռական հոսանաց„) ԻԲ,3. ԻԹ,5. ԼԸ,1. ԿԳ,[1]. գարձեալ „փոփոխումն (նմանողուԹիւն) բարեաց„ (ԻԹ,5) եւ այլուր՝ խԸ,[1]. Հ,[1]. եւ որ Փիլոնի, Պորփիւրի, Մագիստրոսի եւ նմանեաց սիրելի բառերէն է. (տես ՀԲ, Բ, 994.) — ԺԱ.4 „ի լաւագարձ ֆոխարիւնեանն„ (փոփոխման, μεταβολή,) նոյն՝ ԺԳ,2 եւ ԼԳ,[1] „մի ֆոխարիւնչ քեզ զմեծախոհ միտս„ եւն։ „Շուտագարձ„ անսովոր ալ է հնոց, իսկ „փոխարկել„ եւն շատ սովորական յունաբանից. (ՀԲ, Բ, 950.) — ԺԳ.4 „որպէս բարեպաշտ ձեր կարգաղուԹիւնն սիրեալ է„ (հաստատեալ եւն. տես ՀԲ, Բ, 710։) — խԲ.2 „Դիւսաբերուլ (δυσθήρατον) է գիւան արդարոյն„ (τοῦ δικαίου), որուն մասին խօսեցանք ալ. նոյն իսկ այս չէզոքական „արդարն„ (= արդարուԹիւն, հոս՝ ճշմարտուԹիւն) կայ յունաբանից քով (տես ՀԲ, Ա, 346։) — ԻԴ.[1] „ցուցանեն Ներբերեալ դիմաց„ (τὰς ... ἐμφάσεις, տեսիլ կերպարանաց), զոր կը գործածեն Փիլոն եւ Արիստոտել. (տես ՀԲ, Բ, 417։) — ԼԸ,[1] „յորժամ սիրեալ կամայեան„ (ἐκόντων, կամաւոր, յօժարակամ՝) մարդկան„, որ իմաստի հոմուԹիւն կունար տալ, ԹէեւՀնոց քով „կամայական„ այս իմաստն ունի. (տես ՀԲ[1] Ա, 1041։) — կԹ,2 „ոչ է ի դատաստանին ընդունել (ἀρνήσασθαι, ուրանալ), որուն մասին խօսեցանք, զոր ՏՊ. ալ անփոփոխ թողուցեր է։ — ԾԳ.3 „զի յԱստուծոյ վերադարձոյն„ (ἀνακηρυσσω հռչակել եւն. տես ՀԲ, Բ, 811։) — ԻԱ,2 „Բարդրվդել„ (փքանալ, տես ՀԲ, Ա, 465.) — ԾԷ,[1] „իշ-

ներն՝ թէեւ երբեմն ցանցառ գործածուած բառեր ըլլան։[1]

Ագապետոսի բնագրին համեմատութեան ժամանակ շատ յաճախ առիթ ունեցանք նշանակելու նաեւ այնպիսի փոխադրութիւններ՝ որ ծագած են չափազանցնելիութեան թարգմանութեամբն եւ ասով մթին ու դժուարիմաց եղած, տեղ տեղ նաեւ յայտնի սխալմունքի կերպարանքով։ Թէ այսպիսի սխալմունքները Պալատեցին ուղղելու ջա-

---

խանութիւն պայծառաղարդ., Կ·2 "զՀոգին ֆիղաղարդելոյ· ԿԼ·3 "զնչիցն ֆոյսարարիւն„ *(τὴν περιουσίαν, առատութիւն ընչից, ստացուածք)* եւ շատ ուրիշներ, զորոնք անփոփոխ պահած է Պալատեցին կամ ՅՊ։ Հմմտ. ի վերջոյ՝ ՀԱ·1 "սեգ եւ բարձրայօն *(ὑπέροφρυς)* մարդն մի իբրեւ ցուլ եղջերաբարձր *(ὑψίκερος)* ի վեր ամբարձցի„ եւն։ Հնոց քով "բարձրայօն„ յաճախ է (ՀԲ, Ա· 464), իսկ "եղջերաբարձր„ անսովոր. սակայն Մատիսարոս կը գրէ՝ "բարձրեղջիւր նոխազ ի կառս իւր լծեալ„ եւն. (ՀԲ, Ա· 466։)

1 Շատ ուրիշներէն յիշենք՝ ԺԴ,3 "ոչ անկցի ի գրէն հպարատութեան„ (*κρημνὸς*, գահաւանդ, դար.) զոր կը գանենք Հարանց Վարուց մէջ ալ· (ՀԲ, Բ,) 632· — ԺԶ,2 "ուր դիցեն ընդրեանս ոտից.„ *(τὰ πέλματα, տես ՀԲ, Բ, 415·)* — ԺԲ,1 "զՀոգւոյն մտածմունս բլլէցուցանէն (կուրացուցանէն, տես ՀԲ, Ա, 492·) — ԿԹ,1 "ստուերքն մարմնոց յորեանան„ զոր յիշեցինք· — ԺԹ,4 "ղողմանիւ„ *(θωπεία)*, ԺԶ·3 "ղողմել ղողքորթեն„ եւն (ԻԲ,1· ԼԱ,1. ԼԲ,4 "ղողմել), զոր կը գործածեն Ղազարոս եւ Հարանց վարք· (ՀԲ՝ Բ, 488·) — ԼԳ,2 "որպէս հանապարդ իշխանութեան վարող„ *(ἐπίκηρον ἀρχὴν, վաղանցուկ, անցաւոր)*, զոր յիշեցինք արդէն եւ հնոց անսովոր չէ· (ՀԲ, Բ, 120·) — ԾԲ,1 "աղօթիւք շուրջանակի ալարարիւ„ *(περιπυργουμένη)*, զոր կարծես կը յիշեցընէ Լամբրոնացի գրելով՝ "Հաւատս եկեղեցւոյ, որով ալարարիւ„ գոյ եւ պարսպեալ„ (տես ՀԲ, Ա· 265· ուր կոչում մ'ալ Եւագրէ·) — Հ,1 "Դավանիմ նաւու *(νηὸς παντοποροῦσης)* քաստակի սարալեանն *(βραχυτελὴς)* կացութիւն„ եւն, որոնց երկուքն ալ հնոց քով սովորաբար չենք գտներ, եւ շատ ուրիշներ։

նացած է, կրնայ ինքնին հասկրցուիլ, եւ եթէ ուղէինք յառաջ բերել այսպիսիները՝ շատ երկար ցանկ մը յօրինելու ստիպուած պիտի ըլլայինք։ Շատանալնք յիշելով մէկ քանին։ Ժթ,[5] կը կարդանք՝ "առ երկիւղի եղեալ ծառայութիւնն ձեւակերպեալ շողոմութիւն է, որ կեղծեալ պատուոյ անուամբ նենդէ այնոցիկ որք ինքեան մոերմանալ, որուն անյարմար բլլալը նշանակեցինք. (տես Ծան. նոյն տեղոյ։) ՏՊ թէեւ ամբողջապէս չէ ուղղած յունաձեւ ասացուածը (միայն "ծառայութիւն" բառը փոխուած է՝ "հնազանդութիւն"), գոնէ իմաստը ճշդած է սրբագրութեամբ՝ "... պարծել զայնոսիկ՝ որք նմին ոչ երթեալ անառն" (= τοὺς ... προσανέχοντας.) — Ցոյն բնագրին ճիշդ հակառակ իմաստն առած է Ագապ. Լթ,[4] "եւ լաւացն աճեսցուսցես զլրջմտութիւն[1], եւ յառեացն քարոզեսցես ոչանել զչարութիւն," որ կարելի չէ, քանի որ յոյնը կ'ուզէ ըսել "մոռանալ զչարութիւն" (μεταμαθεῖν,) ինչպէս տեղը բացատրեցինք, յաւելով որ թարգմանը կամ չէ տեսած μετα... մասնիկը (— μανθάνω ուսանել, μεταμανθάνω մոռնալ սորվածը, այլազգ սորվիլ եւն.), կամ ժխտական իմաստով բառ մը դուրս ինկած։ ՏՊ. լաւ սրբագրած է այս խօսքը գրելով՝ "Եւ լաւացն աճեցուսցես (զ)յօժարութիւնն, եւ յառեացն ոչոչացես լանել զչարութիւն։" — Շատ անյաջող փոխադրութիւն մըն է, երբ թագաւորական իշխանութեան համար կ'ըսուի թէ (Խ,[1]) "յորժամ շրջէցիս այս իշխանութիւն ոչ առ յանդգնութիւն հակիցի," որ անյաջող դարձուած մըն է յունաբանութեան մը (ὁ τοῦτο περιχείμενος

---

[1] Ցոյնը τὴν προθυμίαν ըսելով, իմաստն է՝ ջոյն, եռանդն եւն. ինչպէս ՏՊ. սրբագրած է "յօժարութիւն," Սակայն "լրջմտութիւն,, ալ ի մերջոյ այս մտօք ալ կրնայ առնուիլ. (տես ՀԲ, Ա. 908։)

τὶ κράτος), ուր թարգմանը περίκειμαι բառին մէկ նշանակութիւնն առած է ("շրջակայիլ[1]", շուրջը գտնուիլ), առանց միտ դնելու որ նոյն բառը կը նշանակէ նաեւ՝ կրուիլ մէկէ մը, գտնուիլ մէկուն վրայ եւն: ՏՊ. իմաստը ճշգրտած է սրբագրելով՝ "յորժամ ոյն որ շրջաբիկեալ է զոյս իշխանութիւն՝ ոչ ի յանդգնութիւն հակիցի:„ — Քիչ մ'ետքը կը կարդանք՝ (ԽԳ,[1]) "թէեւ ստանայցես ո-ղջա-ւոր-ութիւն գործոց հաւասարութիւս ասեղայ:„ "Ուղղաւորութիւն„ յարմար չէ ամէն դէպքի մէջ եւ հնոց անսովոր, այն ալ պարզ նիւթական փոխադրութիւն յոյն բառին (τὰ κατορθώματα), որ կը նշանակէ "քաջագործութիւնք, նշանաւոր գործք„ եւն, հոս՝ բարի գործքեր: ՏՊ. ուղղած է այս ալ՝ "թէեւ ստանայցես գործոց բարո-ութիւն հաւասարութիւս ասեղայ„ եւն: — Ակնյայտնի անյարմար է նաեւ (ԾԷ,[2]) խօսքս թէ "իշխանութիւն թագաւորի պայծառաղարդի, յորժամ կամ յինքենէ դիպոտեալն տեսանէ, կամ յայլմէ գտեալ՝ ոչ իւիք անտես առնէ:„ Հայ ընթերցողը կրնար կարծել որ հոս խօսքը "կարօտեալ„ աղքատներու մասին է. բայց այս չէ իմաստն, այլ թէ ընելու պէտ+ նեղութիւնները կամ անձամբ գտնելու է կամ ուրիշին գտածներն ընդունելու: Պարզապէս նիւթական փոխադրութեան արդիւնք մըն է (τὰ δέοντα, իսկ δέομαι կը նշանակէ՝ պէտ ունիլ, պիտոյանալ, կարօտիլ, խնդրել եւն,) որուն իմաստը լաւ ուղղած է ՏՊ. գրելով՝ "յորժամ կամ զնիպելեան նիպոտ, կամ զաւ ի յայլմէ գտեալն ոչ իւիք անտես առնէ„ եւն: — Անյայտ է եւ հակառակ իմաստ ալ ունի սա խօսքը (ԿԳ,[2]) "ոչ հոդունակութեամբ խնամ պարիալ յաղագս ընտանեացն քոց, այլ ամենայնի ընձեռելով զհայցուածսն առ կեցութիւն„: Նշանակեցինք (տես Ծան. նոյն տեղւոյ) որ ի-

1 Հմմտ. ՀԲ, Բ, 496.

մասամբ հակառակն է, այսինքն թէ ոչ միայն ընտանի հպատակաց պէտք չէ խնայել կամ զլանալ, այլ նաեւ ամէնուն ապրելու հարկաւորները մատակարարել, եւ թէ սխալ թարգմանութեանս պատճառն է յունին ἀκριβολογούμενος („խնամ տարեալ„, բուն՝ ճշդի- է- խնամով կշռեալ, խնայեալ եւն) բառին անյարմար փոխադրութիւնը։ ՏՊ. գոնէ կերպով մ՚աշխատած է հասկանալի ընել իմաստը՝ գրելով „ոչ ճիշդ հոգոց-ին-մբ վարեալ առ ընտանի ծառայն, այլ ամենեցուն ընձեռելով զհայցուածն որ առ կեցութիւնն։„ „Հոգունակութիւն„ բառը հնոց անսովոր է։ — ԿԷ,[4] կը կարդանք՝ „Ոչ ոք զորս յաշխարհի ժողովէ՝ անդանօր շահ օգտո-ին-ն վերցնէ, այլ զամենեսեան թողեալ ի վերայ երկրի, մերկ համար տայ զկենաց իւրոց։„ Սխալմունքն ակնյայտնի է, մանաւանդ երբ համեմատենք յոյն բնագիրն՝ ἐκεῖσε ἀποδημήσας ἀπάγει, զոր Պալատեցին շատ լաւ թարգմանած է տպագրին մէջ՝ „ոչ ոք զորս յաշխարհի ժողովէ, նէքիսհոտ-ին-մբ անդր ո-ղէ-որեալ՝ դանէ, այլ զամենայն ինչ թողեալ„ եւն։ — Վերջապէս յիշենք (ԼԳ,[1]) յունաբան փոխադրութիւնս՝ „Մի փոխարկեսցէ քեզ զմեծախոհ միտս՝ երկրաւոր այսր իշխանութեան ղանգոտ-ոջ.„ ուր „ղանգուած„ է ὁ ὄγκος բառին նիւթական փոխադրութիւն, որ կը նշանակէ՝ ղանգոտ-ոջ, քանակ, դեղ-ին-ն, պերճ-ին-ն եւն։ Հոս Պալատեցին ուրիշ ճար չէ գտած բայց եթէ պարզապէս ջնջել „ղանգուած„ բառն, բայց ասով աւելի անիմաստ եղած է խօսքը։ Միայն թէ կարելի է որ տպագրական վրիպակ մ՚ըլլայ այն. վասն զի ուրիշ տեղ մը ճիշդ նոյն յունաբան սխալմունքը շատ լաւ սրբագրած է։ Այս տեղն է (ԾՌ,[1]) „Հեզութեամբ խառնելով ղղանգոտ-ոջ (τὸν ὄγκον) իշխանութեան.„ զոր ՏՊ. սրբագրած է՝ „Հեզութեամբ խառնելով ղվերջ-ին-ն իշխանութեան,„ որ նաեւ բուն իմաստն է։

Բաւական կը համարինք այնչափն ալ. մնացեալներէն շատ բան ալ առիթ եղաւ նշանակելու յընթացս մեր գրութեան եւ Ծանօթութեանց մէջ։ Շատ տեղեր, բայց յատկապէս այս վերջին յիշուած փոխադրութեանց սրբագրութիւնք յայտնապէս կը հաստատեն այն կէտը թէ Պալատեցին ոչ թէ պարզապէս հայ բնագիրն առջեւն առած ըստ կամս սրբագրելու աշխատած է՝ մթին տեղերուն իմաստ մը տալու համար, այլ թէ յօրինուածաբար աշխատած է՝ յոյն (անշուշտ տպագիր) բնագրէն աչքին առջեւ ունենալով եւ անոր համեմատ սրբագրած։ Անոր համար իւր սրբագրած եւ տպագրած բնագիրը՝ կերպով մը մասնական նոր Ռաբֆմանոռիւն կրնանք անուանել։ Մէկ երկու տեղեր՝ ինչպէս տեսանք՝ յաւելուած ալ բրած է, գլխաւորաբար թերիները լրացընելով յոյն բնագրէն։[1]

Ի վերջոյ յառաջ կը բերենք Ադապեսի գլուխ մը՝ ալ համեմատութեամբ ձեռագրին եւ Պալատեցւոյ տպագրին, հետեւեալ պարզ պատճառաւ։ Մինչեւ հիմայ մեր տեսած բոլոր տարբերութիւնքն միայն մեր յունարէն եւ տպագրին մէջ են, եւ թէեւ մեր ձեռագիրն իբր 30 տարի կանուխ բլլալով քան տպագիրը, առաջնոյն հնութեան եւ առաջնութեան մասին՝ թողլով նաեւ ուրիշ ապացոյցները՝ եւ ոչ կասկած կրնայ բլլալ, բայց լաւագոյն է գիտնալ որ նոյն աղերսն ունին նաեւ միւս ձեռագիրները։ Ս. Խաչի ձեռագրին

---

1 Ամէնէն նշանաւորն է վերջաբանին յաւելուածը. "Պատարած . . . Որոց ԵՂԲՈՔՈՐՈՒՆ հիւրն ղոյս բան՝ Ասուածայնագոյն եւ բարեպաշտագոյն թագաւորին մերոյ Յուստինիանոսի Աղաբիդոս տրուպ սարկաւագ.,, որուն արդէն լեզուն կը ցուցընէ թէ Պալատեցւոյ յաւելուածն է։ Յոյն բնագիրքն ունին այս տեղեկութիւնն սկիզբը կամ վերնագրին կից. (տես վերը՝ էջ 160 Ծան.) իսկ մեր ձեռագիրը ունի ոչ հոն, ոչ ալ վերջը։

մասին տեղեկութիւն չունինք. բայց Վենետկոյ ձեռագրէն ծանօթ է մեզի գլուխ մը. որուն համեմատութիւնն ալ լիովին կը հաստատէ մեր ձեռագրին բնագրական վիճակը: Ահա այս գլուխը համեմատուած տպագրին հետ: Վենետկոյն ճիշդ նոյն է մեր ձեռագրին հետ, իսկ տպագիրը հոս աւելի մեղմ սրբագրութիւն մը կը ցուցնէ:

Ձեռ. Վենետ. (Հ:)[1]	Տպագիր (Հ:)
Անցից գնացից ծովածեմ նաւու քատակիսուղամխաճան [illegible] առաջիկայ կենցաղոյս. որ զմեզ գնաւորդքս իւր խարէ, եւ [illegible] քարշէ ընթացս[2], եւ առ իւրական վախճան զիւրաքանչիւրն ածէ: Արդ եթէ այս այսպէս իցէ, [illegible] իրացն աշխարհիս, եւ ճեպեալ ընթացցուք [illegible] մնացականն[4] յաւիտեանս յաւիտենից:	Անցից գնացից ծովածեմ նաւու քատակիսուղամխաճան [illegible] առաջիկայ կենցաղոյս. որ զմեզ գնաւորդքս իւր խարէ, եւ [illegible] քարշէ ընթացս[2], եւ առ իւրական վախճան զիւրաքանչիւրն ածէ: Արդ եթէ այս այսպէս իցէ. [illegible] իրացն աշխարհիս, եւ ճեպեալ ընթացցուք ի մնացականն[4] յաւիտեանս յաւիտենից:

Ձենք կրնար կնքել մեր ուսումնասիրութիւնն առանց կրկին հաստատելու որ Պալատեցին իւր նպատակին էական մասն ստուգիւ յաջողութեամբ

---

1 Տես Հ. Գ. Զարբ. "Պատենադարան,, էջ 292:

2 "Քարշէ ընթացս,, (παρασύρουσα δρόμον) ուրիշ նման գործածութիւններ ալ ունի, այսպէս՝ ԺԹ. 2 "առ բարեմտութիւն քարշէ,, (ձգէ տանի.) ԽԲ. 5 "ի վեր քարշէն զառ ի յինքեանց խնդրեցեալն,, (ի վեր հանեն) եւն: "Քարշել,, տես ՀԲ. Բ. 959:

3 Պալատեցւոյ "հոսական,, սրբագրելը կը յիշեցնէ ԼԳ. 2 տեղւոյ "հոսանուա,, բառը, զոր պահած էր: "Շրջական իրք,, հոս = τὰ παρατρέχοντα (անցաւորք, վաղանցուկ իրք.) այս մասը ալ հնոց անսովոր չէ՝ իբր փոփոխական. (տես ՀԲ. Բ. 496:)

4 Մեր ձեռագր. "առ մնացականն,, (= ՏՊ.:)

գործադրած է, այսինքն՝ Ագապետի նիւթական թարգմանութիւնը ճշդրտել եւ մթին իմաստները պարզել։ Իսկ լեզուի տեսակէտով՝ անգոյն լեզու մ՚ունին Պալատեցւոյ սրբագրութիւնքն, որոնց ոմանք մինչեւ անգամ անյաջող են, ինչպէս տեսանք, ուրիշները նաեւ ռամկացումն ու լեզուական անճշդութիւններ կը ցուցընեն։[1] Բայց նաեւ այս կողմանէ շատ աւելի բարձր է տպագրուած Ագապետոսի՝ քան Պալատեցւոյն տրուած միւս թարգմանութեանց՝ լեզուն, ինչպէս վերը տեսանք։ Եւ վերջապէս նոյն իսկ տպագրիս այս էական յատկութիւնը, որ՝ բ՝ բ՝ գ՝ դ՝ ն՝ եւ ասով նոր խմբագրութիւն մ՚ըլլալը, կը ցուցընէ որ չենք կրնար Պալատեցւոյն ընծայել բուն հին թարգմանութիւնը։ Վերջինս հիմնովին բարեփոխողը, անոր սխալներն ուղղելու ձեռնարկողը չէր կրնար միանգամայն նոյն անճշդութեանց, նիւթականութեանց եւ սխալմանց հեղինակն ըլլալ. եւ այն որ տպագրութեամբ հրատարակելու համար գոնէ մասնական նոր թարգմանութիւն մ՚ընել հարկ տեսած էր, չէր կրնար առաջինը հրատարակել եւ հանրամատչելի ընել. եւ վերջապէս այն որ Ագապետի ամէն մի յունաբանութիւն հայացընելու աշխատած է, չէր կրնար իրեն նպատակ դրած ըլլալ Փիլոնի կամ Մագիս-

---

1 Այսպէս Դ. 4 "եւ որք արքունի խոյրս ի գլուխ դնեն, եւ որք է ՝Ի՝Ի՝Ա՝ ՝Ի՝Ի՝Ա՝ դնիցեալ դնին„ = ՏՊ· "... եւ որք ը՝ ՝ի՝ էրանց (այսինքն՝ զուրկ ի խուրից) արտաքոյ տքնին եւ հսկեն.„ — ԻԹ, 8 "կամ քատակումն բարեացց ուսանի, կամ զնուազումն չարեաց ոտանոյ„ (յոյն ἐκπαιδεύεται, ուսանի, կրթի.) զոր ՏՊ· ուղած է ճշդրտել այսպէս՝ "կամ դքատակումն բարեացն ուսանի, կամ զնուազումն չարեացն վարժի.„ բայց այսպէս Պալատեցի աւելի յունացուցած է. ("վարժիմ զ. . .„ յաճախ է յունաբանից քով, տես ՀԲ, Բ. 794։) Թողունք յիշել մէկ երկու ուրիշ կտորներ. ուրիշներ տես նախընթաց ծանօթութեանց մէջ։

տրոսի եւ նմանեաց լեզուին նմանիլ այնպիսի մեծ յաջողութեամբ եւ ճշգրտութեամբ։

Եւ ասով կը կնքենք մեր ուսումնասիրութիւնը, սպասելով աւելի լոյսի մը նորանոր ձեռագրաց յայտնուելէն եւ ծանօթներուն հանրամատչելի ըլլալէն։ Բաղձալի էր որ ուրիշ բանասիրաց յաջողէր մեզի կարելի եղածէն աւելի եւս՝ ճշգրտել թարգմանութեանս հնութեան չափն եւ ժամանակը։

Թ.

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՐԳԱՐՈՒ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԸՍՏ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՓԵՍՈՍԻ

1.

Վասնի մ'ամիս յառաջ բաւական աղմուկ հանեց լրագրութեան մէջ գիւտի մը ծանուցումը, զոր բաւական ուսուցչապետն Բոռման (Bohrmann) Հռոմ գումարուած հնախօսական համաժողովին առջեւ։ Գիւտն է Արգարու թղթակցութեան արձանագրութիւն մը, գիւտի տեղը՝ Եփեսոս, ուր աւստրիական գիտունք պեղումներ կ'ընեն։ Քիչ շատ ամէն եւրոպական թերթ բերաւ այս լուրը՝ բնականաբար իրերը յաձախ բաւական տարբեր ներկայացնելով։ Այսպիսի թերթի մը տուած լուրը հաղորդուեցաւ նաեւ թերթիս մէջ,[1] ուր ի միջի այլոց յիշելով նամակաց վաւերականութեան մասին եղած վէճերը կ'ըսուի թէ "շատերը զանոնք վաւերական համարած են, ոմանք՝ ի մասնաւորի նոր գերմանական քննադատները՝ սուտ կամ կեղծ.„ եւ յետոյ կը գրուի յիշելով Եփեսոսի գիւտը "որ Յիսուսի ժամանակաց արձանագրութիւն մը կը յարաբերէ, որուն մէջ Արգարին դէպքը կը պատմուի եւ երկու նամակաց վրայ յիշատակութիւն կ'ըլլայի, անոնց վաւերականութիւնն այս կերպով ապատ ի տարակուսանաց կը հաստատուի։„ Իբր օրինակ յիշեցինք զայս. նման

---

1 Տես "Հանդէս„ 1900, թ. 5–6, էջ 187 "Կարեւոր գիւտ մը մեր հին եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ.„, գրուածքը՝ Տրիեստի L'Amico թերթէն (1900, Մայիս 6։)

բաներ են միւս թերթերուն ալ գրածը։ Մեզի դժբախտաբար անծանօթ է Բոլսոյի բանախօսութիւնը, եւ չգիտենք թէ նոյն համաժողովի տեղեկագիրքն արդէն տպագրուա՞ծ են թէ ոչ, ուստի եւ ոչ նոյն գիտնականին կարծիքն։ Բայց կարծենք դժուարաւ կրնայ վերոյիշեալ կարծիքն ընդունուիլ։ Արձանագրութիւնը ո՛չ մի կերպով Յիսուսի ժամանակաց կը վերաբերի, ո՛չ ալ Աբգարու պատմութիւն մըն է, ուր թղթերը յիշուած ըլլան. այլ պարզապէս թղթերն են յունարէն լեզուաւ, յունեզոյն քան Եւսեբեայ քով, որ հիմն է արձանագրութեանս։

Հայ թերթերն ալ բնական է որ զբաղէին այս խնդրով։ Փոքրիկ յօդուած մըն է զոր գրաւ "Բազմավէպ" սա խորագրին ներքեւ՝ "Մեծ հնախօսական գիւտ մը յԵփեսոս. թղթակցութիւն ի մէջ Քրիստոսի եւ Ագբիպպաս արքայի։"[1] Գրուածքը տեղեկատուութիւն մըն է անդրնական ամենօրեայ թերթի մը,[2] որուն Հռովմայ թղթակիցը խաւրած էր նաեւ արձանագրութեան նմանահանութիւն մը։ Այս նմանահանութիւնն ալ գրած է "Բազմավէպ" երկու կտորով։[3] Կը խոստովանինք որ ճիշդ այս արձանագրութեան նմանահանութիւնն էր որ գրգիռ եղաւ մեզի զբաղելու կրկին այս խնդրով։ Հարեւանցի ակնարկ մ'ալ բաւական էր համոզուելու որ այնպէս "մեծ հնախօսական գիւտ մը" չէ եղածը, գտնէ արձանագրութեան մասին, որ նոր բան մը չի պարունակեր։

---

1 "Բազմավէպ", 1900, Յունիս, էջ 287։

2 Թերթն է՝ Daily Express 1900, Մայիս 2։

3 Ընդուշտ պարզապէս էջին նեղութեան պատճառաւ տակէ տակ գրուած են իբր երկու քար, մինչ բուն մէկ քար է։ Եթէ կրկին բաժինները I եւ II նշանակենք, արձանագրութեան բոլոր տողերու առաջին կէսը կը գտնուի I բաժնին մէջ, վերջին կէսը՝ II բաժնին. ուստի Տող 1 է = I¹ եւ II¹. Տող 2 = I² եւ II² եւ այսպէս յառաջ։

Պարզապէս Եւսեբեայ խմբագրութիւնն է՝ քիչ մ՚աւելի վատթարացած, մանաւանդ թէ վերջաբանական կտոր մ՚աւելի՝ որ ինքնին կը վճռէ բովանդակ թղթակցութեան կեղակարծ բլլալը. մինչդեռ ցայսօր Եւսեբեայ եւ հետեւաբար խորենացւոյ քով պակսելով նոյնը՝ վաւերականութեան պաշտպան բլլալ ուզողը գտնէ մեծ դժուարութիւնէ մ՚ազատ կրնար բլլալ։

Այս կէտերն են զոր կ՚ուզենք շօշափել համառօտիւ յաջորդ դիտողութեանց մէջ, շուկելով կրկին զբաղել խնդրոյն ամէն մանրամասնութիւններով եւ Լաբուբնայի խնդրով, որուն հետ անբաժան կապուած է այս ամէնը։ Վերջնոյս մասին արդէն առիթ ունեցած ենք խօսելու եւ նշանակած բազմաթիւ գրքեր, որ նոյն խնդրոյ մասին լոյս տեսած են։[1] Կրնայինք աւելցնել շատ ուրիշներ ալ։[2] Ի մասնաւորի որչափ խնդիրը Հայոցս, այսինքն՝ բուն խորենացւոյ ալ կը վերաբերի, յիշելու արժանի է Հայագէտ Կարիէրի քննութիւնը,[3] որ նաեւ Հայերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսաւ,[4] եւ ուր անտես չեն եղած ի հարկէ նամակներս՝

---

1 Տես մեր Zur Abgar-Sage, Վիեննա 1890, 8° էջք 55. (Նախ ի WZKM, 1890, Heft 1—3.) Համառօտ Հայերէն տես "Հանդէս„ 1889 էջ 47—51, 63—67։

2 Ի միջի այլոց՝ R. Duval, Histoire politique, religieuse et littéraire d'Edesse, ի թերթին Journ. As. XVIII (1891), p. 87—133, 201—278, 381—439. XIX, 5—102 եւ առանձինն։ — Adolfe Raffa, La légende d'Abgar et les origines de l'Église d'Edesse, étude historique et critique. Genève 1893, 8° pp. 110, եւ ուրիշներ։

3 A. Carrière, La légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Paris 1895, 4° pp. 57.

4 "Ընդարձակ զրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ„ թրգմ. Հ. Գ. Մէնէվիշեան՝ յառաջաբանով, Վիեննա 1897. 8° էջք ԺԵ+107. (Նախ ի "Հանդէս„ 1896, թ. 2—12։)

որ Խորենացւոյ քով ալ կան։[1] Իբրեւ պատասխան այն տեսակ մը պարսաւանաց թէ ի մասնաւորի գերման գիտնականք են որ թղթակցութեանս կեղծ ըլլալը կ'ընդունին, յիշենք գերմանացի գիտնական մ'ալ՝ Հայրախօսն Նիրշլ, որ յատուկ գրութեամբ մ'ուզեց պաշտպան հանդիսանալ վաւերականութեան, թէեւ բոլորովին անբաւական կերպով,[2] մինչդեռ գաղղիացի գիտնական մը, որ այնպէս ջերմ պաշտպան է Աբգարու զուցին յեսականս պատմական բլլալուն, արդի թղթակցութիւնն ներկայ ձեւին մէջ չէր կրնար հարազատ ընդունիլ. այլ միայն նախնական հարազատ թղթակցութեան մը գոյութիւնը կ'ենթադրէր։[3]

Յաջորդ տողերը մեծ մասամբ գրուած էին, երբ ստացանք ուրիշ հայ պարբերական մ'ալ՝ "Բանասէր"։ Ներկայ տարւոյ առաջին պրակին մէջ Հրատարակիչը Կ. Յ. Բասմաջեան համառօտ քննութիւն մը գրած է նոյն խնդրին սա խորագրով՝ "Աբգարի եւ Քրիստոսի թղթակցութիւնն. նորագիւտ արձանագրութիւն Յեփեսոս։"[4] Հոս ալ հրատարակուած է արձանագրութիւնը նոյն նմանահանութեամբն, զոր ունէր նաեւ "Բազմավէպ". բայց հոս՝ քիչ մ'աւելի պզտիկցուած՝ աւելի լաւ

---

1 Տես անդ՝ էջ 77—81 եւն։

2 Jos. Nirschl, Der Briefwechsel des Königs Abgar in Jerusalem oder die Abgarfrage, ի թերթին „Katholik", Bd. 76, p. 14–40, 97–114, 193—209, 322—345 եւ 398—420.

3 J. P. P. Martin, Les origines de l'Église d'Edesse etc. Paris 1889, 8° pp. 153. — Լաբուբնայի հետ կապ ունեցող խաչի գիւտի խնդրոյ մասին հմմտ. ի միջի այլոց նաեւ V. Ryssel, Materalien zur Geschichte der Kreuzauffindungslegende in der syr. Litteratur, ի թերթին „Zeitschrift f. Kirchengeschichte" XVI, 222—242, եւ ուրիշներ։

4 "Բանասէր", Հար. Բ (1900), Պրակ Ա. էջ 45—51։

գաղափար մը կու տար՝ դրան քարին երկու բաժին-ները ճշդութեամբ քովէքով դրուած ըլլալով։ Ամբողջ գրութիւնն ալ՝ քանի մը մանրամասնու-թիւնք չհաշուելով՝ իրը ուղեղ կերպով կը լուսա-բանէ. այնպէս որ պահ մը աւելորդ երեւցաւ մեզի հրատարակել յաջորդ դիտողութիւնքն։ Սակայն՝ ինչպէս ընթերցողք կրնան համեմատելով կշռել, մենք իրերը քիչ մը տարբեր տեսակիտով պիտի ներկայացընենք. եւ կը յուսանք այլեւայլ կէտեր աւելի լուսաւորել. եւ դարձեալ՝ այս մեր դիտողու-թեանց հիմն առնուած է յիշեալ արձանագրու-թեան վաւերական եւ պաշտօնական պատճէնը կամ հրատարակութիւնը, որ տեղ տեղ բաւական տարբեր ընթերցուած ունի։

Երկու նմանահանութիւնքն ալ՝ զոր յիշե-ցինք, միակ պատճէնի մը համեմատ են, որ բուն սկզբնագրին վրայէն առնուած ալ ըլլալով՝ չի ներկայացըներ բոլորովին այն՝ ինչ որ է սկզբնա-գիրն իր տառերու ձեւերով եւն։ Բայց այս կէտը մեզի համար նշանակութիւն չունի. տառաձեւերն եւ նմանները մեզի համար հոս այնչափ արժէք ունին, որչափ կրնան նպաստել հնութեան չափը որոշելու։ Բուն գլխաւոր կէտն է ընթերցուածոց ճշդութիւնը, զոր պահած են ընդհանրապէս յի-շեալ նմանահանութիւնքն ալ՝ ինչպէս այժմ կրնանք համեմատելով որոշել. բայց մանրամաս-նութեանց մէջ բաւական շեղումներ կան, շատ տառեր լաւ չեն ներկայացուած, որով ուրիշ ըն-թերցմանց առիթ կը տրուի, եւն։ Արեւորդն էր ըստ այսմ Արձանագրութեան պաշտօնական հրա-տարակութիւնն ունենալ աչքին առջեւ, որ դժուար ալ չէր։ Արդէն նոյն "Բանասէր" յիշեալ յօդուա-ծին կցած էր՝ "Սորագոյն արձանագրութեանս առ-թիւ" խորագրով՝ նամակ մը գաղղերէն լեզուաւ, զոր գրած է Հ. Հուբեր (Henri Hubert)՝ Սէն-Թերմէնի Հնութեանց թանգարանին մէկ պաշտօ-

նեայն, որ մասնանիշ կ'ընէր նոյն հրատարակութիւնն եւ անով կը ճշգրտէր շատ կարեւոր նախադասութեան մ'ընթերցուածը։[1] Այս հրատարակութիւնն արդեամբք եղած է Աւստրիական Հնախօսական Հասատատութեան Տարեգրոց ներկայ տարւոյ առաջին Գրքին մէջ, որ լոյս տեսած է 1900 Մարտ 31ին։[2] Հրատարակիչն է Եփեսոսի պեղիչներէն նոյն ինքն Հեբերդէյ, որ կու տայ "Նախընծայ տեղեկագիր մը Եփեսոսի պեղմանց մասին„ յիշեալ հրատարակութեան վերջը՝ յարակից բաժնին մէջ։[3] Բուն գրուածքը կամ տեղեկագիրն՝ արձանագրութեան ընթերցմամբ եւ այլ տեղեկութիւններով՝ բառ առ բառ նոյնութեամբ արդէն հրատարակուած էր քիչ մ'աւելի կանուխ, գրուած բլլալով Վիեննայի Գիտութեանց Ճեմարանին փիլիսոփայական-պատմական բաժնին Զեկուցագրին մէջ (թիւ Ե, նիստ 1900, փետր. 7։)[4] Բայց այնտեղ կը գտնենք բուն Արձանագրութեան ճշգրտագոյն նմանահանութիւնը. նախ ամբողջ սեմա-

---

1 "Բանասէր„ անդ՝ էջ 52։ Այստեղ կը նշանակէ հերբեր որ ուրիշ գիտական մը (Dobschütz ի թերթին Theol. Literaturzeitung 1900, col. 380) կը ծանուցանէ "աւելի կարեւոր երկասիրութիւն մը„, արձանագրութեան բնագիրն աւելի մերձաւոր գտնելով անոր հետ՝ զոր հրատարակած են Լինդսէյ եւ Նիքոլսն՝ Ֆայում մէկ պրտու

քարը ներկայացուած գրութեամբն ալ, որ պայծառ գաղափար մը կու տայ իրին. եւ երկրորդ յատկապէս արձանագրութիւնն աւելի մեծ նմանանահանութեամբ՝ սկզբնագիրն ճիշդ ինչպէս է ներկայացնելով։

Նախ քան բուն խնդրին միջամտելը՝ ըսենք որ այս եւ նման խնդիրները յատկապէս մեզ Հայոցս համար ըստ ինքեան անտարբեր են կամ բլլալու են։ Բլլայ արձանագրութիւնը հին կամ ոչ, բլլայ Արգարու թղթակցութիւնը վաւերական կամ կեղծ, բլլայ Լաբուբնա պատմութիւն կամ վիպախառն աւանդութիւն, այս ամէնը կը վերաբերի բուն եւ կրնանք ըսել բացառապէս Ուռհայի եկեղեցւոյ եւ ասորի գրականութեան, շատ շատ Ուռհայի ազդեցութեան ներքեւ եղած շրջակայ հայ դաւառներուն ալ երկրորդաբար։ Նախնաբար մեզի հետ գործ չունեցող խնդիր մըն է, որ հայկական եղած է կեբպով մ՚այն օրէն՝ երբ Խորենացւոյ հետ արշակունի մ՚բրած ենք Արգարն, եւ երբ՝ ինչպէս արդէն Լաբուբնայի հայ թարգմանիչն բրած էր, ասորի աւանդութեան Ուռհայ մեռնող Ադդէն՝ Թադէոս անուան ներքեւ ի Հայս փոխադրած է հայ աւանդութիւնը։ Այնպէս որ այս ամէնը մեր պատմութեան անհրաժեշտ մէկ էջը կազմած են դարերէ ի վեր. եւ շատերը հայրենի գրականութեան եւ նաեւ եկեղեցւոյ սրբազան պարաք մը կը համարին նոյնները պաշտպանել՝ ոչ միայն գիտնոց դէմ, որ կարծես ընդ հենգն բոլորովին ուրիշ կը տեսնեն նախնական իրերը, այլ նաեւ Ասորւոց դէմ, որոնք իրենց աւանդութիւնները մեզի շնորհել չեն ուզեր ի հարկէ։ Այս ամէն պատմական, աւանդական եւ վիպական խնդիրներն ու վէճերը մեր ծրագրէն դուրս բլլալով՝ կը թողունք սուր եւ ինչպէս են, եւ կ՚անցնինք Արձանագրութեան։

2.

Նախ կարեւոր է գիտնալ ճշդիւ թէ ինչ կ'ըսէ Արձանագրութեան բուն պեղողը եւ հրատարակողը։ Հերերդէյ համառօտիւ կը նկարագրէ գիւտը եւ կարեւոր տեղեկութիւնները կու տայ. եւ ինքն իբրեւ ականատես շատ հեռի է անոր այն չափազանց նշանակութիւնը տալէն. այլ ընդհակառակն բոլորովին ուղիղ դատած է իրը։ Ահա իւր գրածը. Պեղմանց շնորհիւ "առանձին գիւտերէն՝ որոնց մէջ այս անգամ՝ ալ մեծ քանակութեամբ արձանագրութիւններ կան, կը յիշեմ յանուանէ Հռոմայեցւոյ մը գլուխը՝ թերեւս նախաքրիստոնէական ժամանակէն, զոր անաղարտ պահուած հանեցինք բիւզանդեան պատէ մը՝ թատրոնէն վեր։ Նաւահանգստի փողոցին հիւսիսակողմը գտնուող՝ ժամանակի դան մը սիմաթրը մաքուր տառերով քանդակուած՝ ունի ՈՒՎԵՐ ԲՈՂՈՔԻՆ Ի ՄԷՋ ՔՐԻՈՊՈԼԻՏՈՐ ԵՊԷՍԻՈՅ,' հետեւեալ ձեւով որ Ե-ՍԷԲԷՍ ունեցած յեր-ին ազգական է, բայց այլ է-այլ յոյժ արքատրոնիներով է- ընդմիջորդ-ներով աղաղակ է։" Բնագիրը դնելէն եւրը կը շարունակէ՝ "Աչքի կը զարնէ արձանագրութիւնը զետեղելու կերպը. արձանագիրը կը գտնուի սեմոց վարի երեսը, տուն մտնողին ճիշդ գլխուն վրայ։ Յայտնապէս կը տեսնուի որ էր ամ-յանան պահպանակ դրուած է (apotropäische Absicht), եւ ասոր համաձայն է այն պարագան որ հոս առնուած է նաեւ վերջաբանական տողն, որ կը խոստանայ պաշտպանութիւն քա-

---

1 "Պատենագրութիւն ու աղբերաց ցուցակ մը տես Harnack, Geschichte der altchristlichen Literatur, I, 533ff. 909, որուն վրայ աւելցընելու է Արքիդուքս Ռայների Պապիրոսներուն երկու խպտի հատակոտորները. (տես J. Krall, Mittheilungen, V, 144ff. Führer, p. 56, 57, Nr. 192, 195.)„ — Ծան. Հերերդէյի։

զաքին (Եդէ՝էոյ) եւ բնակչաց, որ տակաւին կը պակսի Եւսեբեայ քով եւ ապահովապէս ուշ ժամանակի յաւելուած մըն է։[1] Ի հարկէ բոլորովին անկարելի չէ որ քարը նախնաբար այս տեղւոյ համար գործածուած չըլլայ։ Ասոր կրնար ապացոյց բերուիլ որ առաջին նամակին խորագիրը՝ զոր Եւսեբիոս պահած է եւ մեր արձանագրութիւնը չունի (Ἀντίγραφον ἐπιστολῆς եւն) եւ կը սպասուէր հոս՝ ինչպէս որ կայ միւսը Ցող 7ին մէջ, կրնար կորսուած ըլլալ այն ատեն՝ երբ քարին նոյն երեսը կրկին կոփուեցաւ իբրեւ դրան սեամբ։ Սակայն եւ այնպէս այս պարագային ալ մնալու է այն մեկնութիւնը զոր տուինք թէ ինչ նպատակի կը ծառայեր քարը այս վերջին տեղը։„

Այժմ տեսնենք արձանագրութիւնը։ Առաձեռն չունենալով սկզբնագրին վաւերական նմանահանութիւնը, որ կրնայ տեսնուիլ վերոյիշեալ տեղը, կը դնենք տպագրական տառերով ճշդիւ ինչպէս հոն է։ Ամբողջ 11 տող է, բայց տողերն այնպէս երկայն (— արձանագրութեան երկայնքն է 1·40 մեդր —) որ չենք կրնար ճշդութեամբ պահել. որոշեցինք թուարկելով (1—11) եւ նոր տողով սկսելով։ Քարն երկու կտորի ճեղքուած է ճիշդ տողերուն կէսէն, զոր կը նշանակենք ‖նշանով։ Իւրաքանչիւր կտորն ալ կրկին երկուքի ճեղքուած է, զոր կը ցուցնէ |նշանը։ Ուր այս կտորուած տեղերը տառեր պակսած են՝ կը նշանակենք [ ] փակագծով։ Ահա արձանագիրը։

---

1 "Այսպէս թղթերս քանդակուած էին Եդեսիոյ դռներու վրայ (տես Պրոկոպիոս Bell. Pers. II, 12· Եւագր. Եկղ. Պատ. II, 27։) Թղթերուս պատճէններ իբրեւ պահպանակ (Amulett) վրանին կը կրէին. (տես Վիեննայի Cod. Vind. Theol. Graec. 315, Թղ. 59ա—61բ։) Հմմտ. Lipsius, Die edessenische Abgarsage, p. 4, 16, 21· J. Krall, նոյն տեղը։„ — Ծան. Հերերդէյի։

1. † ΑΥΓΑΡΟΣΟΥΚΑΜΑΤΟΠΑ[ ]ΧΗΣΙΗΣΟΥΑΓΑΘΩΣΩΤΗΡΙΑΝΑΦΑΝΕΝΤΙΕΝΠΟΛΗΕ
‖ ΡΟΣΟΛΥΜΩΝΧΕΡΙΝΗΚΟΥΣΤΕΜΟΙ | ΤΑΠΕΡΙΣΟΥΚΑΙΤΩΝΣΩΝΙΑΜΑΤΩΝΩΣΑΝΕΥ
2. ΦΑΡΜΑΚΩΝΚΑΙΒΩΤΑΝΩΝΥΠ[]ΟΥΓΙΝΟΜΕΝΩΝΤΥΦΛΟΥΣΑΝΑΒΛΕΠΙΝΠΟΙΕΙΣΧΩΛΟΥΣΠΕ[]
‖ ΠΑΤΙΝΛΕΠΡΟΥΣΚΑΘΑΡΙΖΙΣΚΑΙΑ | ΚΑΘΑΡΤΑΠΝΕΥΜΑΤΑΚΑΙΔΕΜΟΝΑΣΕΚΒΑΛΛΙΣ
3. ΚΑΙΤΟΥΣΜΕΝΜΑΚΡΟΝΟΣ[ ]ΒΑΣΑΝΙΖΟΜΕΝΟΥΣΘΕΡΑΠΕΥΕΙΕΚΑΙΝΕΚΡΟΥΣΕΓΙΡΙΣ[ ]
‖ ΑΙΤΑΥΤΑΠΑΝΤΑΑΚΟΥΣΑΣΠΕΡ | ΙΣΟΥΚΑΤΑΝΟΥΝΕΘΕΜΗΝΤΟΕΤΕΡΟΝΤΩΝΔΥΟ
4. ΠΟΤΙΣΟΙΕΙΟΥΠΙΣΤΟΥΘΥΚΑΙΚ | ΑΤΑΒΑΣΕΚΤΟΥΟΥΡΑΝΟΥΠΟΙΕΙΣΤΑΥΤΑΗΟΤΙΣΟΙΕΙΟΘ[ ]
‖ ΚΑΙΚΑΤΑΒΑΣΕΚΤΟΥΟΥΡΑ | ΝΟΥΠΟΙΕΙΣΤΑΥΤΑΔΙΑΤΟΥΤΟΓΡΑΨΑΣ
5. ΕΔΕΗΘΗΝΣΟΥΣΚΥΛΗΝΑΙΠΡ | ΟΣΜΕΚΑΙΤΟΠΑΘΟΣΟΕΧΩΘΕΡΑΠΕΥΣΑΙΗΚΟΥΣΤΕΜΟΙΓΑ[ ]
‖ ΤΙΟΙΠΟΥΔΕΟΙΚΑΤΑΓΟΓΓΥΖΟΥ | ΣΙΝΣΟΥΚΑΙΒΟΥΛΟΝΤΑΙΚΑΚΩΣΕΣΑΙΠΟΛΙΣΔΕΜ[ ]
6. ΕΣΤΙΝΜΙΚΡΟΤΑΤΙΚΑΙΣΕΜΝΙ | ΗΤΙΣΕΞΑΡΚΙΑΜΦΟΤΕΡΟΙΣ†
7. † ΤΑΑΝΤΙΓΡΑΦ | ΕΝΤΑΠΑΡΑΤΟΥΔΕΣΠΟΤΟΥΔΙΑΑΝΑΝΙΟΥΤΑΧΥΔ
‖ ΡΟΜΟΥ
8. † ΜΑΚΑΡΙΟΣΟΠΙΣΤΕΥΣΑΣΕ|ΝΕΜΟΙΜΗΕΩΡΑΚΩΣΜΕΓΕΓΡΑΠΤΕΓΑΡΠΕΡΙΕΜΟΥ
‖ ΟΙΕΩΡΑΚΟΤΕΣΜΕΜΗΠΙΣΤΕΥ | ΣΟΥΣΙΝΕΝΕΜΟΙΚΑΙΟΙΜΗΕΩΡΑΚΟΤΕΣΜ[ ]
9. ΠΙΣΤΕΥΣΟΥΣΙΝΚΑΙΖΗΣΟΝ[ ]ΕΠΕΡΙΔΕΟΥΕΓΡΑΨΑΣΜΟΙΕΛΘΙΝΠΡΟΣΣΕΔΕΟΝΕΣ[ ]
‖ ΝΠΑΝΤΑΔΙΑΑΠΕΣΤΑΛΗΝ | ΠΑΗΡΩΤΑΙΤΑΠΑΝΤΑΚΑΙΜΕΤΑΤΟΠΑΗΡΩ[ ]
10. ΤΑΠΑΝΤΑΑΝΑΛΗΜΦΘΗΝ | ΑΙΠΡΟΣΤΟΝΑΠΟΣΤΙΛΑΝΤΑΜΕΚΑΙΕΠΙΔΑΝΑΝΑΛΗ
‖ ΜΦΘΩΑΠΟΣΤΕΛΛΩΤΙΝ | ΑΤΩΝΜΑΘΗΤΩΝΜΟΥΟΣΤΙΣΕΙΑΣΕΤΑΙΣΟΥ
11. ΤΟΠΑΘΟΣΚΑΙΖΩΗΝΣΟΙΠΑΡΑ | ΣΧΗΚΑΙΤΟΙΣΣΥΝΣΟΙΩΣΙΝΚΑΙΤΗΠΟΛΙΤΗΣΗΜΗΔΕΝ
‖ ΑΤΩΝΕΧΘΡΩΝΤΩΝΣΩΝΕΞΟΥΗΑΝΤΑΥΤΗΣΕΧΙΝΗΣΧΙΝΠΟΤΕ †

Արձանագրութիւնը դրինք ամենայն ճշդութեամբ։ Միայն տառաձեւերն ի հարկէ յաճախ տարբեր են տպագրէն։ Օրինակի համար ω միայն տեղ մը (ἀγαθω տող 1) ω է, միւս բոլոր տեղերը սա ձեւով ω, հայերէն բոլորգիր "ա„ տառի պէս. υ միշտ սա ձեւն ունի Y, տեղ մը միայն (տող 2 πνευματα) եղած է արդէն V. դարձեալ ψ տեղ մը (տող 4 γραψας) պարզ խաչաձեւ †, ուրիշ տեղ մը (տող 9 εγραψας) եռաժանեայ ձեւով՝ ⋔. կրկին ձեւով է α տառը, եւ շատ ուրիշներ, ի հարկէ ամէնը դլխագիր ձեւով, ամբողջը շատ խնամով քանդակուած։

Արդ այս արձանագրութիւնն է որ այնչափ աղմուկ հանեց, մեր կարծեօք բոլորովին անտեղի։ Ուրիշ տեսակէտ մըն է այն՝ զոր կը ծանուցանէ անգղիական թերթը, զոր վերը յիշեցինք եւ զոր յառաջ կը բերէ "Բաղմավէպ„՝ ինչպէս արդէն նոյն փոքր գրուածքին խորագիրը կը ցուցընէ։ Հոն կը կարդանք "վերոյիշեալ լրագրիս խմբագիրը քննելու յանձներ է այդ նմանահանութիւնը Բրիտանական թանգարանին Ուսուցիչ Մրբրէյի, երբ սա Հռովմայ Հնախօսական ժողովէն դարձեր է։ Մրբրէյ անտարակոյս վաւերական եւ յոյժ հետաքրքրական համարեր է այդ արձանագրութիւնը. վասն զի այսու պիտի հաստատուի նաեւ վաւերականութիւնն Եդեսիոյ Աբգար թագաւորին եւ Յիսուսի Քրիստոսի թղթակցութեան, զոր կը յիշատակեն Եւսեբիոս եւ մեր Խորենացի։ Ասորի-քաղդէական տառերով գրուած նամակներն, — որոց պատճէնն է այս նորագիւտ արձանագրութիւնս, — կանխաւ գտնուած էին քարի մը տակ Իկոնիոն քաղաքէն 84 մղոն հեռու տեղ մը, յամի Տեառն 97։ Լրագիրն կը ծանուցանէ եւս որ Ատրէպոս նոյն է Աբգար թագաւորին հետ եւ Քրիստոսի առ սա ղրկածն է Փիլիպպոս առաքեալն։„ Բաղմավէպի խմբագիրն իրաւամբ հարցական նշան կը դնէ այս տեղեկու-

թեան ծայրը։ Ամբողջն ալ իբր պարզ լեզուի լուր ինքնին արժէք մը չունի. եւ եթէ յիշեցինք՝ սա կէտին համար է որ նախ կ'ըսուի թէ Արգար եւ Ագրիպպաս նոյն անձն ըլլան։ Զենք գիտեր Մբբրէյ հրատարակած է արդէն իւր կարծիքն, եւ թէ պիտի յայտնի՞ այսպիսի քայլ մը, որ շատ տարակուսական կ'երեւայ։ Բայց եթէ ասոր ապացոյց մը պիտի ըլլայ ներկայ արձանագրութիւնը, այն զուր ակնկալութիւն է։ Մեզի ծանօթ չէ դարձեալ այն "ասորի-քաղդէական" տառերով գիւան, որ չգիտենք ինչ տեսակ տառեր պիտի ըլլան, եւ "որոնց պատճէնն" պիտի ըլլայ մեր արձանագրութիւնը։ Բայց ներկայ յուշարէնն ոչ մի "ասորի-քաղդէական" բնագիր չ'ենթադրեր. միակ հիմն ունի, այն յունարէնը՝ որ ծանօթ է արդէն Եւսեբիոսէն։

Արդէն հրատարակիչն Հեբերդէյ շատ լաւ շեշտած է այս եւ անոր յարակից պարագաները։ Նախ արձանագրութիւնն այնպէս հին չէ։ Գանուած տուներ կամ պալատը "ուշ ժամանակի" գործ է, ոչ թէ հնագոյն Եփեսոսի շէնքերէն։[1] Երկրորդ՝

---

1 Այս մասին աւելի տեղեկութիւն պիտի ունենանք, երբ հրատարակուին պեղմանց վերջնական արդիւնքն։ "Բանասէր" (անդ՝ էջ 51) աւելի տեղեկութիւններ կու տայ՝ իբր վերջաբան իւր գրութեան՝ այսպէս. "Հնագրական տեսակէտով՝ արձանագրութեանս մէջ գործածուած տառերը Ե.-դ դարու մէջ գործածուած ձեւեր կը ներկայացընեն, իսկ շրջրորդ եւ ամենակարեւորը՝ Եփեսոսի վերոյիշեալ պալատ — որուն տուած դրան վրայէն գտնուած է այս արձանագրութիւնը, կառուցուած է Ե.-դ դարուն մէջ։ . . . Արձանագրութիւնն օրինակուած է Եւսեբիոսի Եկեղ. Պատմութեան նախնական օրինակի մը վրայէն, եւ զետեղուած է հոն իբրեւ հմայք յանուանան պահպանութիւն արքայական պալատին, ինչպէս կ'ընեն շատ անգամներ խաչ մը կամ թէ ո եւ է սուրբի մը պատկերը քանդակել տալով։ Այսպիսի հմայական մտքով գործածուած համանման արձանագրութիւն մըն ալ գտած է վերջերս անդղիացի ուղեւոր մը,

քանդակը սեմի ներսի կողմը դրուած է իբր հմայք, իբր պահպանակ (համայիլ), ճիշդ ինչպէս ձեռագիր ալ կայ նոյնպէս։ Անշուշտ վաւերականութեան նշաններ չեն ասոնք. բայց մանաւանդ երբորդ կէտը՝ արձանագրութիւնս չէ եւ չի կրնար մտածուիլ առանց Եւսեբիոսի, որմէ անբաժան է եւ որմէ կախուած է։ Արդէն՝ եթէ Եւսեբիոս սուտ չէ խօսած, իրմէ յառաջ չկար թղթերուս յոյն թարգմանութիւն մը։ Ահա այս վերջին կէտը կ'արժէ քիչ մ'աւելի մանրամասն տեսնել։

Աբգարու զրոյցն ու թղթակցութիւնս դարերէ վեր ծանօթ է ամէն լեզուաւ եւ պէսպէս խմբագրութեամբ։ Եթէ ուզենք մի առ մի յիշել այն ամէն հեղինակներն, որ նոյները պատմած կամ յիշած են, ահագին ցուցակ մը կ'ելլէ։[1] Նուազ պէսպէս չեն նաեւ թղթերուս բնագիրներն այլեւայլ լեզուներով, զարմանալի պարունակութեամբ ի մասնաւորի անոնք որ իբր պահպանակ (հմայք) գրուած են։ Այսպէս է արաբական մը,[2] որ Քրիստոսի խոստումը այսպէս կը գրէ՝ "Եւ թշնամի եւ բռնաւոր ոչ զօրեսցէ ընդդէմ նորա (Ուռհայի) եւ ՝ւ ընդդեմ ՝այր որ էրէ յանէն ղայ ռ--ղ" (ولا على حامل هذه الرسالة), եւ կ'աւելցնէ թէ նամակը եօթն կնքով էր, առաջին կնքոյն բնաբանը՝ "Ահա չոգայ ի խաչ կամուք իմով.," եօթներորդին՝ "Բանն յաւիտենական, յամենայն ժամ, միշտ, ի յաւիտեանս", եւ կ'աւարտի յիշելով անձեռագործ

որ խոստացած է հրատարակել զայն" եւն։ Վերջինս թերեւս այն "ասորի-քաղդէական" ըլլայ։

1 Ընդարձակ ցուցակ մը տես Tixeront, les origines de l'Église d'Edesse etc. Paris 1888, p. 20–29. Lipsius, Acta Apostolorum apocrypha, I (Lips. 1891), p. CVI—CX, եւ այլուր։

2 Tixeront, p. 197—9, գՂ. թրգմ. p. 200—1 հրատարակիչն ու թարգմանիչն է H. Hyvernat.

պատկերը։ Ճիշդ նոյնպէս է յունականներէն Վիեննայի թ. 315 պահպանակն, զոր այժմ հրատարակեց Լիպսիուս։[1] Առաջին նամակը քիչ շատ լաւ է. պատասխանն արդէն շատ փոխուած. իսկ Եւսեբեայ աւարտելէն ետքը՝ տակաւին երկար կը շարունակուի հան, ուր Քրիստոս Տէր մեր կը պատմէ իւր ծնունդն եւն եւն, ուր ի միջի այլոց Տեառն մերոյ բերանը կը դրուի՝ "Եւ մարդ որ կրէ զայս յանձին, եղիցի ազատ յամենայն շար գործոց, եւ ասասցէ՝ Այս ի բժշկութիւն եղիցի եւ յանդորր ուրախութիւն. վասն որոյ բանն գրեալ գրեցաւ իմով խոկ ձեռամբ հանդերձ կնքաւ իմով. գրոշմեալ են ի թղթիս եօթն կնքովք՝ †. Ψ. Λ. Ε. Ι. Ρ. Α. Յիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ եւ որդի Մարեմայ որ կրէ զշունչ յերկուս բնութիւնս ծանուցեալ Աստուած եւ մարդ. իսկ կնքոյն մեկնութիւն այս ինչ է" եւն եւն։ Զենք ուզեր յիշել շատ ուրիշները։

Հնագոյն բնագիր երեք հատ կը յիշեն միշտ ամէն քննիչք, որոց երկուքն են բոլոր պաշտպաններու բուն խարիսխն ալ։ Ամենահինն է Եւսեբիոս († 340, Եկեղ. Պատմ. գրուած իբր 323ին Ժ գիրքը.) երկրորդը՝ Լաբուբնա ասորականն, որ իւր արդի ձեւին մէջ Եւսեբիոսէն ուշ է, իբր Դ դարուն վերջերէն, իսկ իւր Նախնիքն (զոր գիտնականք Acta Edessena կը կոչեն, —) էր ճշդիւ այն գիրքը, որմէ քաղած է Եւսեբիոս՝ "բառ առ բառ" ինչպէս կ'ըսէ. երրորդն է Խորենացի, զոր շատերն այս խնդրին հետ այնպէս անբաժան եւ իբր համազօր Եւսեբեայ կը յիշեն։ Բայց հոս՝ Ղազարոս համար՝ Խորենացի որեւէ արժէք չունի. ինքը պարզապէս օրինակած է ոչ թէ հայ Լաբուբնան, այլ Եւսեբ-

---

1 Lipsius, Acta Ap. apocr. I, 279—83. Ἐπιστολὴ Αὐγάρου τοπάρχου Ἐδέσσης πρὸς τὸν Κύριον եւն. բայց բաց ի նամակներէն՝ կը պարունակէ նաեւ Աբգարու զրոյցը՝

Էնոխ Եկեղ. Պատմութիւնը, եւ այն՝ ոչ թէ ուղղակի, այլ անոր Հայերէն թարգմանութեան համեմատ։ Խորենացւոյ միւս մասերը Աբգարու եւն նկատմամբ՝ հոս մենք ի նկատի չենք առնուր։

Արձանագրութիւնն յունարէն ըլլալով՝ նոյն լեզուաւ խմբագրութիւնքն համեմատութեան առնելու է, որոնց ամենուն հիմն է կրկին Եւսեբիոս։ Տեսանք Վիեննայի թ. 315 օրինակը, որ ուշ ժամանակի խմբագրութիւն եւ բոլորովին անպէտք է մեր նպատակին։ Նոյնպէս է "Պրակք սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի", զոր հրատարակեց նոյն Լիպսիուս,[1] ուր միայն Աբգարու նամակը պահուած է՝ նոյնպէս այլայլած. Քրիստոսի պատասխանը բառացի չէ հաղորդուած։ Ասոնց հետ գործ չունի արձանագրութիւնը։ Հաշուէ դուրս են նաեւ բաղմաթիւ յոյն մատենագիրներ, որոնք այս իրերը կը պատմեն, Պրոկոպիոս († 565), Եւագր (իբր 593), Յովհ. Դամասկացի († իբր 760), Գէորգ Սինկելլոս (Ը դար) եւ շատ ուրիշներ, որոնք արդէն խնդրոյ ներքեւ եղած ժամանակէն եաքն են։ Բաց ի Եւսեբիոսէ կը մնայ միակ բնագիր մը, Էլ-Գայսումի պապիրոս մը՝ որմէ հատակոտորը միայն մնացած են։ Դ կամ Ե դարէն կ'ըսէ այս չորս հատակոտորներուն հրատարակիչը Լինդսէյ, որ Պոդլէեան գրատունը դանելով զանոնք հրատարակեց 1885ին։[2] Բնագիրն ի հարկէ շատ թերակատար է, զոր Ջանաց Նիկոլսոն լրացընել՝ պակասներն Եւսեբիոսէն առնելով.[3] եւ այսպէս հրատարակեց նաեւ Տիքսերոն։[4]

---

1 Lipsius I, 273—8. *Πράξεις τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Θαδδαίου ἑνὸς τῶν ιβ΄*, ըստ Վիեննայի (Cod. Vind. Hist. Gr. 45, Թ—Ժ դարէն.) Պարիսինը (Bibl. Nat. Gr. 548 ԺԱ դարէն) ուրիշ խորագիր ունի։

2 W. M. Lindsay, ի թերթին „Athenaeum" 1885, Sept. 5, p. 304.

3 E.—B. Nicholson, նոյն թերթին մէջ՝ „Athenaeum„ 1885, Nov. 15, p. 506—7.

4 Tixeront, p. 194.

Այս բնագիրն ալ նոյն է Եւսեբեայ հետ, միայն տեղ տեղ փոքր շեղումներով։ Յաջորդ համեմատութեան մէջ աչքի առջեւ ունինք այս ալ, զոր "Պ„ կը նշանակենք։

Այս ամէնէն կը հետեւի որ մենք արձանագրութենէն ալ ուրիշ բան չէինք սպասեր։ Ի հարկէ եթէ վաւերական էր, Ա դարու արձանագիր մը եւն, բոլորովին ուրիշ բնագիր մ՚ըլլալու էր քան Եւսեբեայ թարգմանել տուածը, աղատ անվաւերացուցիչ պարագաներէն եւ ընթերցուածներէն. վերջապէս բնագիր մ՚որ արժանի ըլլար հարազատ նկատուելու։ Բայց արդ ներկայ արձանագրութիւնը Ե-ՈՒԲԻՈՒ ՊԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ է ծայրէ ծայր, միայն շատ յուռեցած, լի է ԽԻՍԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ. եւ մէկ երկու բուն ընթերցման տարբերութիւնք ալ աղաւաղման արդիւնք են, ինչպէս վարը պիտի նշանակենք, միակ բացառութեամբ վերջաբան տողին՝ որ ինքնին անվաւերութեան ամենամեծ ապացոյցն է։ Յաջորդ համեմատութեան մէջ, որ Արձանագրին ընթերցուածն է, ուղղած ենք սխալագրութիւնքն, ծանօթութեանց մէջ նշանակելով սկզբնագրին գրութիւնքն։ Խնամով նշանակուած են Եւսեբեայ եւ Պապիրոսի ընթերցմունք, ուր տարբերութիւն կար աւելի կամ պակաս։ Իբր թարգմանութիւն կը դնենք Եւսեբեայ հայերէնը, որ թէեւ առուբոյն վրայէն է՝ ընդհանրապէս ճիշդ կը համընթանայ յունականին։[1] Խորենացի օրինակած է նոյնը. իր տարբերութիւնքն նշանակեցինք փակագծի մէջ X համառօտութեամբ։ Եւսեբիոսի ալ օրինակաց տարբերութիւնք, զոր նշանակեցինք Լէմմէրի հրատարակութեան[2] համեմատ, կարեւոր են. վասն զի կը ցուցնեն թէ սր ձեռագրին նման էր քան-

---

[1] Եւսեբ. Կեսարացւոյ Պատմ. Եկեղ. տպ. Վենետ. 1877, էջ 61—2 (մանրագիրը)։ — Խոր. տպ. Վենետ. 1843։

[2] Eusebii Pamphili Historiae Eccl. libri decem. ed. H. Laemmer, Fasc. I—IV. (Scaphusiae 1869–1872.)

դակողին օրինակը։ Ահա ուրեմն բնագիրն ու հա-մեմատութիւնն, որ ինքնին կը խօսի արդէն։

Արձանագր. = Եւսեբ. I, 13.	Հայ Եւսեբ. = Խորն. Բ, Լա–Լբ։
[Խորագիր Եւսեբեայ՝ Ἀντίγραφον ἐπιστολῆς γραφείσης ὑπὸ Ἀβγάρου τοπάρχου τῷ Ἰησοῦ, καὶ πεμφθείσης αὐτῷ δι' Ἀνανίου ταχυδρόμου εἰς Ἱεροσόλυμα.]¹	[Պատճէն հրովարտակին որ գրեալ է Աբգար արքայէ առ Յիսուս, եւ առաքեաց նմա ի ձեռն Անանիա սուրհանդակի Յերուսաղէմ. Յ՝ թուղթ Աբգարու առ փրկիչն Յիսուս Քրիստոս։]*
¹‖ † Αὔγαρος² Οὐκάμα³ τοπά[ρ]χης Ἰησοῦ ἀγαθῷ σωτῆρι⁴ ἀναφανέντι ἐν πόλει⁵ Ἱεροσολύμων χαίρειν⁶.	¹‖ Աբգար Արջամայ (Ի Արշամայ) իշխան աշխարհիս (Ի աշխարհի) առ Յիսուս փրկիչ եւ բարերար որ ե-

* Արձանագիրը չունի խորագիրս, զոր Եւսեբիոս կցած է, հաւանօրէն քարին նոր կոփուելուն ատեն ինկած, տես վերը։ Կայ միւս խորագիրը, զոր տես տող 7. (Տողերը ‖ կը բաժնենք եւ կը թուարկենք։) Հայոյն "պատճէն հրովարտակին" ըսածն ըստ ասուղոյն հասկընալու է՝ "պատճէն Բղեռոյն։"

¹ Վերնագիրս այժմ չկայ Արձանագրութեան մէջ։

² Արձ. Αὔγαρος ըստ Եւսեբեայ ձեռագրին Fa, միւսները Ἄβγαρος.

³ Բոլոր ձեռագիրք կորսնցուցած են ընթերցումս. պահած են Ռուփինոսէն զատ՝ միայն Ea եւ P ձեռագիրք ազաւաղ ձեւովս οὐχ ἅμα, զոր սրբագրելու է Արձանագրութեան համեմատ Οὐκάμα, զոր ունին Հայն եւ Ասորին եւ Լաբուբնա։ — Արձանագրութեան պէս պարզ τοπάρχης (= Հ "իշխան աշխարհիս") ունի Եւս. ալ, միայն այլեւայլ ձեռագիրք (ACFab եւն) ունին յաւելուածով՝ τοπάρχης Ἐδέσσης.

⁴ Եւս. չունի՝ σωτῆρι ἀγαθῷ = Հ "փրկիչ եւ բարերար,"։

⁵ Արձ. πόλει, որ գէշ սրբագրութիւն է Եւսեբեայ ἐν τόπῳ (= Հ "յաշխարհին") գրածին։

⁶ Արձ. χέριν.

Ἤκουσταί[1] μοι τὰ περὶ σοῦ καὶ τῶν σῶν ἰαμάτων, ὡς ἄνευ

բեւեցաւ յաշխարհի (X երեւեցար աշխարհի) Երուսաղեմացւոց, ողջոյն։ Լուեալ է մեր (X իմ) վասն քո եւ վասն բժշկութեանդ որ լինի (X լինին) ի ձեռս քո առանց

2|| φαρμάκων καὶ βοτανῶν[2] ὑπ[ὸ σ]οῦ γινομένων[3], τυφλοὺς ἀναβλέπειν[4] ποιεῖς, χωλοὺς πε[ρι]πατεῖν[5], λεπροὺς καθαρίζεις[6], καὶ ἀκάθαρτα πνεύματα καὶ δαίμονας ἐκβάλλεις[7],

2|| դեղոց եւ արմատոց. զի որպէս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել եւ կաղաց գնալ, զբորոտս սրբես (X եւ զբորոտս սրբել,) եւ զոյսս պիղծս եւ զդեւս հանես.

3|| καὶ τοὺς μὲν[8] μακροποδ[ίᾳ] βασανιζομένους θεραπεύεις[9], καὶ νεκροὺς ἐγείρεις[10]. [Κ]αὶ ταῦτα πάντα ἀκούσας περὶ σοῦ κατὰ νοῦν ἐθέμην τὸ ἕτερον τῶν δύο

3|| եւ որ միանգամ՝ չարչարեալ են ընդ յերկար X) երկար) հիւանդութեամբք՝ բժշկես դու, եւ զմեռեալս յարուցանես։ Եւ իբրեւ լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց,

---

1 Արձ. ἤκουστέ μοι.

2 Արձ. βωτανῶν.

3 Փակագծեալ տեղը Արձ. դուրս ձգած է Եւսեբեայ բառերս ὡς γὰρ λόγος (= ՀՀ "դի որդեր ասէր"), որ անշուշտ նախնական են. հմմտ. Լարուրնա։

4 Արձ. ἀναβλέπειν.

5 Արձ. πε[ρι]πατῖν.

6 Արձ. καθαρίζις. Եւսեբիոս կ'ըսէ καὶ λεπροὺς (= խոր. "Ի զբորոտս" եւն։) Արձ. չունի այս "եւ", ինչպէս եւ ոչ Եւսեբեայ Հայերէնը։

7 Արձ. δέμονας ἐκβάλλις.

8 Այսպէս Արձ. μὲν, Եւսեբեայ ձեռագիրք τοὺς ἐν μακροποδίᾳ.

9 Արձ. καθαρῶς θεραπεύειν.

10 Արձ. այսպէս (ἐγίρις) Եւսեբեայ բոլոր ձեռագրաց պէս, մինչ ուղղագրին ըլլալու է ἀνεγείρεις, տես Լէմմէր։ Ուստի Արձ. լաւագոյն օրինակ մը չունէր։

[4]|| ἢ ὅτι σὺ εἶ ὁ υἱς (= υἱὸς) τοῦ θῦ (= θεοῦ)[1] καὶ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς ταῦτα[2], ἢ ὅτι σὺ εἶ ὁ θ[ς][3] καὶ καταβὰς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς τοῦτα[4]. Διὰ τοῦτο[5] γράψας

[4]|| կամ թէ դու Աստուած իցես՝ իջեալ յերկնից եւ (X չէ "եւ") գործես զայդ. եւ (X չէ "եւ") կամ թէ որդի Աստուծոյ իցես (X որդի իցես դու Աստուծոյ) եւ զայդ առնես։ Արդ վասն այսորիկ (X այնորիկ)

[5]|| ἐδεήθην σου σκυλῆναι πρὸς μέ[6], καὶ τὸ πάθος, ὃ ἔχω. θεραπεῦσαι. Ἤκουσταί[7] μοι

[5]|| գրեցի ես առ քեզ (X չէ "առ քեզ")՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատս լիցիս (X

---

1 Ա.յսպէս Արձ. որ ըստ այսմ հոս եւ յաջորդը շատ աղաւաղած է, կը գրէ σοί (= σὺ) εἶ . . . ἐκ (Եւ. ἀπὸ) οὐρανοῦ եւն.

2 Ամբողջ խօսքը աղաւաղ է այնու որ ոչ թէ հոս, այլ յաջորդ նախադասութեան մէջ ըլլալու էր ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ (որդի Աստուծոյ), այլ հոս ըստ Եւս. (= Հայ. Լաբուբ. եւն) ἢ ὅτι σὺ εἶ ὁ θεὸς (Աստուած) καὶ καταβὰς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς ταῦτα.

3 Ա.յսինքն ὁ θεός.

4 Արձանագիրը բոլորովին չփոթեր է եւ նախընթաց խօսքը ճշդիւ կրկնած. միայն հոն "որդի Աստուծոյ" դրած ըլլալով՝ հոս հակադրութեան երկրորդ մասը պէտք էր դնել, այսինքն "Աստուած", միայն։ Ուղիղն է Եւս. (= Հայ. Լաբ. եւն) ἢ υἱὸς εἶ τοῦ θεοῦ ποιῶν ταῦτα. այս չփոթութիւնն եւ վրիպակն ինքնին արձանագրութեան խեղճութիւնը ցուցընելու բաւական է։

5 Եւս. διὰ τοῦτο τοίνυν γράψας եւն (= Հ "արդ վասն այսորիկ", Լաբ. եւն)։ Հոս կը սկսի Պ. կամ Ֆայու�պապիրոսի հատակոտորն, որ միարան է Եւսեբեայ բայց միայն վերջին տառը հոս պահուած է Տող 1՝ ...[διὰ τοῦτο τοίνυ]ν եւն.

6 Պ (տող 2) միայն սա բառերը պահած է... [...σκυλῆναι] πρὸς μέ.

7 Արձ. այսպէս ἤκουστέ μοι γὰρ ὅτι, Եւս.՝ καὶ γὰρ ἤκουσα ὅτι (= Հ "Նաեւ լուայ".) Պ. Տող 3՝ [...καὶ γὰρ ἤ]κουσταί μοι ὅτι եւն.

γὰ[ρ ὅ]τι οἱ Ἰουδαῖοι[1] καταγογγύζουσίν σου[2], καὶ βούλονται κακῶσαί σε[3]. Πόλις δέ μ[οι]

[4]|| ἔστιν[4] μικροτάτη καὶ σεμνὴ, ἥτις ἐξαρκεῖ[5] ἀμφοτέροις. †

[7]|| † Τὰ ἀντιγραφέντα παρὰ τοῦ δεσπότου[6] διὰ Ἀνανίου[7] ταχυδρόμου[8].

ընիցիս) եւ եկեսցես առ իս, եւ բժշկեսցես զհիւանդութիւնս զոր ունիմ ես։ Նաեւ լուայ զի Հրեայք տրանջեն զքէն եւ կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի

[6]|| փոքրիկ եւ գեղեցիկ է իմ, եւ բաւական է մեզ երկոցունցս։

[7]|| Պատասխանի հրովարտակին զոր ինչ գրեցաւ է ՅԻՍՈՒՍԷ (տպ. "Յերուսաղեմէ") ի ձեռն Անանիա սուրհանդակի առ Աբգար իշխան աշխարհի. (X Պատասխանի թղթոյն Աբգարու...։]

---

1 Արձ. [ὅ]τι οἱ Ἰουδῆοι, Եւս. ὅτι καὶ Ἰουδαῖοι, Պ. անընթեռնելի։

2 Այսպէս Արձ., իսկ Եւս. սովորականը՝ καταγογγύζουσι, καὶ... ուստի չունի σου, բայց ունին նոյնը Արձանագրութեան պէս նաեւ շատ ձեռագիրք, ըստ Լէմմէրի ACFa եւ տպագիրքն UVa.

3 Արձ. բոլորովին սխալագիր՝ κακῶσέ σαι. Պ բոլորովին տարբեր ընթերցուած ունի Տող 4՝ [...σου καὶ] διώκουσίν σε (եւ հալածեն զքեզ։)

4 Արձ. π. δέ μ[οι] ἔστιν μικροτάτι καὶ σεμνὶ. Եւս. շրջուն՝ πόλις δὲ μικροτάτη μοί ἐστι καὶ..., Պ. ըստ երեւութին աւելի նման Արձանագրին՝ Տող 5 [...πόλις δέ μοί ἐσ]τιν σμικροτάτη [καὶ...]

5 Արձ. ἐξαρκι. Պ այս տողը (Տ·Ղ 6) անընթեռնելի։

6 Հոս Արձ. տարբեր է παρὰ τοῦ δεσπότου (ի Տէրէնէ) գրելով. Եւս՝ ὑπὸ Ἰεσοῦ (ի Յիսուսէ.) Հայ եւ Խոր. չունին երկուքն ալ. Պ ամբողջ խորագիրս (տող 7—8) անընթեռնելի, Նիքոլսոն լրացուցած է ըստ Եւսեբեայ.

7 Այսպէս διὰ Ἀνανίου (Հերերդէյ Ἀνανία) ունին նաեւ Եւսեբեայ ձեռագիրք EaFaH, միւսները Ἀνανία.

8 Ταχυδρόμου բառէն վերջը Եւսեբեայ ձեռագիրք կ'աւելցնեն՝ τοπάρχῃ Ἀβγάρῳ, զոր Լէմմէր կ'ուղղէ τοπάρ-

8 || † Μακάριος ὁ[1] πιστεύσας ἐν ἐμοί, μὴ ἐωρακώς με. Γέγραπται[2] γὰρ περὶ ἐμοῦ. οἱ ἑωρακότες με μὴ πιστεύσουσιν ἐν ἐμοί[3], καὶ οἱ μὴ ἑωρακότες μ[ε][4]

8 || Երանի իցէ այնմիկ (X այնմ՝) որ հաւատայ յիս, իբրեւ ոչ իցէ (X նորա) տեսեալ զիս։ Զի գրեալ է վասն իմ՝ այսպէս, զի Որք տեսանիցեն (X տեսանենն) զիս՝ ոչ հաւատասցեն յիս, եւ որ ոչն տեսանիցեն զիս (X տեսանեն՝ նոքա)

9 || πιστεύσουσιν καὶ ζήσων[ται].[5] Περὶ δὲ οὗ ἔγραψάς μοι ἐλθεῖν[6] πρὸς σέ, δέον ἐσ[τὶν] πάντα,[7] δὶ ἃ ἀπεστάλην, πληρῶσαι τὰ

9 || հաւատասցեն եւ կեցցեն։ Իսկ վասն այսր (X այնր) զի գրեցեր դու առիս՝ գալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ կատարել ատ

χου Ἀβγάρου, ըստ ինքեան երկուքն ալ աւելորդ են։ Բայց նոյներբ տեսած է նաեւ Եւսեբեայ հայ թարգմանը՝ "առ Աբգար իշխան աշխարհի"։

1 Արձ. համեմատ է Եւսեբեայ EaFbO ձեռագրաց, միւսերը՝ μακάριος εἶ πιστ., իսկ CFa եւ VaX կը կարդան Ἀβγαρε (Αὔγαρε), μακάριος εἶυ. ուստի. "Ո՛վ Աբգար։ երանի՛ եւն։ Պ (տող 9) ունի [Μακά]ριος εἶ ὅτι ἐπίστευσας ἐν ἐμοὶ μὴ [ἑωρα]κώς με, կամ "Երանի ես հաւատացեր յիս" եւն։

2 Արձ. γέγραπτε.

3 Եւս. Հայոցականով կ'ըսէ՝ τοὺς ἑωρακότας με μὴ πιστεύσειν (AEa եւ U πιστεύειν) ἐν ἐμοί (այսպէս ձեռագիրք AEaFbGH եւ U, միւսները պարզ μοι.)

4 Եւս. καὶ ἵνα (UVa միայն ἵνα, առանց καὶ) οἱ μὴ եւն.

5 Արձ. ζήσοντε. Եւս. (καὶ ἵνα οἱ μὴ ἑωρ.) αὐτοὶ πιστεύσωσι καὶ . . . = Հայ "Նոքա հաւատասցեն" եւն։ Պ ունի ամբողջն (Տող 10–12) այսպէս՝ [γέγραπται] γὰρ περὶ ἐμοῦ ὅτι οἱ ἑωρακότες με οὐ μὴ πιστεύσ[ουσιν ἐ]ν ἐμοί, καὶ οἱ μὴ ἑωρακότες με αὐτοὶ [πιστεύσ]ουσιν καὶ ζήσονται, ուստի քիչ տարբեր Եւսեբիոսէ։

6 Արձ. ἐλθῖν. — Եւսեբեայ օրինակք A եւ UX կը կարդան περὶ οὗ δε եւն. միւսներն ըստ Արձ.։ Պ (տող 12) = Եւս.։

7 Եւս. ἐστί.

πάντα[1], καὶ μετὰ τὸ πληρῶ[σαι]

զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցայ ես, եւ իբրեւ կատարեցից

[10]|| τὰ πάντα[2], ἀναληφθῆναι πρὸς τὸν ἀποστείλαντά με[3], καὶ ἐπειδὰν ἀναληφθῶ, ἀποστελῶ[4] τίνα τῶν μαθητῶν μου, ὅστις ἰάσηταί[5] σου

[10]|| զայսն (X զայս)՝ ապա վերացայց (X համբարձայց) առ այն՝ որ առաքեացն զիս. եւ յորժամ՝ վերացայց (X համբարձայց)՝ առաքեցից քեզ մի (X առաքեցից զմի) յաշակերտաց աստի իմոց, զի

[11]|| τὸ πάθος, καὶ ζωὴν σοι παράσχει[6] καὶ τοῖς σὺν

[11]|| զդաւս քո բժշկեսցէ եւ կեանս տացէ քեզ եւ որ

---

1 Ա. յսպէս Արձ. πληρῶται եւ սասրական երեւութով մը կրկնելով հոս դարձեալ τὰ πάντα. Եւս. եւ Պ (տող 14) δι' ἃ ἀπεστάλην, ἐνταῦθα πληρῶσαι (μέ կ'աւելցընեն Եւսեբեայ շատ օրինակներ, իսկ Ea եւ O չունին μέ Պապիրոսին պէս) = Հայ "կատարել տալ" եւն.

2 Եւս. կը կցէ (τὰ πάντα) οὕτως, զոր չունին Արձ. եւ Պ (տող 14)։ Հայը՝ "կատարեցից զայս", զոր անշուշտ ուղղելու է "... զայս ամենայն"։

3 Արձ. եւ Պ. կը գրեն ուղղագրութեամբս ἀναλημφθῆναι եւն. նոյնպէս քիչ մ'ետքը։ Արձ. կը գրէ ἀποστίλαντα եւն.

4 Արձ. ἐπιδὰν ἀναλημφθῶ (= Պ), ἀποστελλῶ τίνα եւն. այսպէս ἀποστέλλω կը գրեն նաեւ Եւսեբեայ ձեռագիրք Ea եւ UX. Իսկ բուն Եւս. եւ Պ (տող 16) կը կարդան՝ ἀποστελῶ σοί τινα = Հայ "առաքեցից քեզ" եւն։

5 Արձ. այսպէս՝ ὅστις εἰασεταί σου եւն (որ բժշկեսցէ.) Եւս. ἵνα ἰάσηται σου եւն = Հայ "զի զդաւս քո" եւն։ Պ. հաւանօրէն երկուքէն ալ կը շեղէր (տող 17) այսպէս՝ մերձաւորապէս ըստ Նիքոլսոնի՝ [ἵνα τὸ πάθος σου] ἰάσηται, καὶ ζωὴν եւն։

6 Արձ. παράσχῃ. Ճիշդ այս ոչ շատ յարմար παράσχει ձեւն ունի նաեւ Վիեննայի ձեռագիրն Vindob. 315, տես Lipsius, Abgarsage 17 n. եւ Acta. — Եւս. եւ Պ. παράσχηται, տես յաջորդը։

σοὶ[1], ὦσιν καὶ τῇ πόλει[2] τῇ σῇ μηδένα τῶν ἐχθρῶν τῶν σῶν ἐξουσίαν[3] ταύτης ἔχειν ἢ σχεῖν[4] ποτέ. †	միանգամ ընդ քեզ են. (X եւ կեանս քեզ եւ որոց ընդ քեզ են՝ շնորհեսցէ։)

Համեմատութեամբս, որ ինքնին պերճախօս է, կրնայինք կնքել մեր գրութիւնը։ Սակայն քանի մը կէտեր աւելի լուսաւորելու համար՝ աւելորդ պիտի չըլլայ առաջիկայ բնագիրներուն մասին քանի մը դիտողութիւններ ընել յաջորդ տողերու մէջ։

3.

Երկրորդական նշանակութիւն ունի հայերէնը, զոր յունարէնին դիմաց դրինք։ Ուշադրութեան արժանի կրնան ըլլալ միայն խորենացւոյ ընթերցուածներուն տարբերութիւնները։ Մեծ մասը՝ ինչպէս տեսանք՝ աննշան են, եւ յայտնա-

---

Վերջին մասս ունի Եւս. այսպէս՝ καὶ ζωὴν σοι καὶ τοῖς σὺν σοὶ παράσχηται, եւ ասով Փառաբրէ Եւսեբեայ քով նամակը. նոյնպէս Հայը։ Պ. (տող 18) այսչափ միայն ընթեռնլի՝ καὶ ζωὴν κα[ι . . .] παράσχηται, ուննալով յաջորդ տող մ՚ալ, տես վերը։

7 Արձ. πόλι.

8 Արձ. սխալ գրուած ἐξουναν, որուն առաջին N կարդալու է CI.

9 Արձ. ἐχιν η σχιν. Դրինք ἢ σχεῖν Հեբերդէյի հետ. բայց լաւագոյն կը համարինք Հուբերի առաջարկը կարդալ ἢ ἔξειν (տես "Բանասէր", էջ 52։) — Ամրողջ այս վերջաբանական մասն ալ ուներցած է Պ (տող 19), որմէ սակայն ընթեռնլի են այժմ միայն տառերս՝ [ ] ολε [ ] τῶν [ ], այսինքն πόλει եւ τῶν (ἐχθρῶν)։ Վերջաբանս այլեւայլ ձեւերով ունին ուրիշ յոյն օրինակներ ալ (տես Lipsius, Abgarsage, 17 եւ Acta,) որոնց մասին յետոյ, փոխանակ Արձանագրին ὦσιν (καὶ τῇ πόλι), որ որոշ կը կարդացուի, լաւագոյն էր կարդալ πᾶσιν, καὶ... ինչպէս ունի Վիեննայի Թ. 315 յունականը։

պէս ծագած յընթացս ժամանակաց գրչագրէ գրչագիր։[1] Ուղղագոյն են ի հարկէ անոնք որ աւելի համաձայն են Եւսեբեայ հայերէնին։ Խորենացւոյ բուն գրչէն բլլալու կամ ոչ՝ երաշխաւորութիւն մը չեն տար ասոնք, եւ ոչ ձեռագիրք. բայց թերեւս իրմէ է՝ օրինակի համար՝ այն լեզուական փոփոխութիւնը, զոր կը տեսնենք երկրորդ նամակին վերջը, ուր երկու անգամ ասորաբան "ՔԷՐՈՅՅ„ բայը փոխուած է՝ "ՀԱՄՔԵՐՅՅ„ համազօրին, նոյնպէս "կեանս տալ„ բայաարութիւնը փոխարինուած "կեանս շնորհել„ ասութեամբ։ Կրնար մտածուիլ որ Խորենացի ուղած բլլայ Եւսեբեայ հայերէնին ասորաբանութիւնը սրբագրել. սակայն յայսմ ալ կը տեսնենք որ բաւական նման բաներ մնացած են անփոփոխ, օրինակի համար "ԷՔԵՐԵ՝ ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս„ եւն։ Զինչ եւ իցէ՝ այս ամէնը լոկ լեզուական խնդիրներ են, որ հոս մեզի համար երկրորդական են։ Անցնինք բուն յունականաց՝ Եւսեբեայ, Պապիւրոսին եւ Արձանագրութեան։

Մեր համեմատութիւնն եւ անոր ծանօթութիւնքն աչքէ անցընելով կրնար՝ առաջին հայեցուածքով՝ կարծուիլ որ Արձանագրութիւնը բազմաթիւ շեղումներ ունի Եւսեբիոսէն։ Սակայն ասոնց

---

1 Օրինակի համար Վենետկոյ տպագրութիւնը ունի "առ Յիսուս ... որ Էրէ՝Էյոր„, ծանօթութեան մէջ նշանակելով եթէ երեք օրինակ ունին "երեւեցա՝„, որ ուղղագոյնն է։ Քիչ մ'եաքը երկու օրինակ կ'ըսուի թէ ունին՝ "եւ զոյսս պիղծս հանել, եւ որ միանգամ չարչարեալ են ընդ Էրիոր հիւանդութեամբք„ եւն. գոնէ վերջինը ("ընդ երկար„) ուղղագոյնն է քան պարզ "երկար„, որ իբր Խորենացւոյ ընթերցուած դրուած է։ Զուտ գրչական տարբերութիւն է երբ աւելի վարը "Հրեայք դրդոնէն զքէն„, խօսքին մէջ մէկ օր. կը կարդայ "...դրդոՒՆՔ էն զքէն„։ Խորենացւոյ բնագիրը վերջնականապէս ճշգրտուած չէ ձեռագրաց համեմատութեամբ եւ ուսումնասիրութեամբ։

ամենամեծ մասը բոլորովին անտես ընել կրնայինք. պարզապէս սխալ գրութիւն կամ ուղղագրական պէսպիսութիւնք են, որ բնագրին ընթերցուածոց համար տարբերութիւն մը չեն։ Ընթերցման բուն տարբերութիւնք հազիւ քանի մը հատ են, եւ այն՝ բաց ի մէկէն՝ ընդհանրապէս անկարեւոր. մանաւանդ թէ՝ ինչպէս արդէն Հեբերդէյ ուղիղ դատած է, յոռի սրբագրութիւններ։ Օրինակի համար ճիշդ սկիզբը (տող 1) նամակը կ'ուղղուի Եւսեբեայ քով առ Ցիսուս "էրկնչ եւ բարերար" (յոյն. σωτῆρι ἀγαθῷ.) Եթէ արձանագրութիւնը գոնէ Լաբուբնայի ընթերցուածը տար ("բարի բարի"), ստուգիւ յարգի ընթերցուած մը կ'ունենայինք, որով գոնէ անվաւերութեան նշան մը պակաս կ'ըլլար։ Տակաւին հեթանոս Աբգար չէր կրնար ի հարկէ իւր հարազատ նամակը սկսիլ զուտ քրիստոնէական անուանակոչութեամբ զՔրիստոս "փրկիչ" աշխարհի կոչելով։ Բայց արձանագիրը տարբեր բնագիր չունէր առջեւն, այլ միայն նոյն բառերը շրջուն կարգաւ ("բարերար փրկիչ", ἀγ. σωτ.) որ ի հարկէ աննշան է։

Ճիշդ հոս յոռի սրբագրութիւն մ'ալ կը գտնենք յարակից։ Նամակը կ'ուղղուի Եւսեբեայ քով առ Ցիսուս "որ երեւեցաւ է պեղոջ (կամ յերկրի; ἐν τόπῳ) Երուսաղեմացւոց" եւն։ Τόπος (տեղի, գաւառ) կրնայ յունարէնին մէջ շատ յարմար չըլլալ. բայց ճշդրիտ թարգմանութիւն է ասորական նախաբնագրին, զոր հոս պահած է Լաբուբնա, այսինքն ܐܬܪܐ, զոր հայ թարգմանք փոխադրած են "աշխարհին Երուսաղեմացւոց", ճիշդ ինչպէս Եւսեբեայ ասոր համեմատ յօրինած τόπαρχης յորջորջումը փոխադրած է հայն՝ "էշխան աշխարհի։" Արձանագիրը կամ իրեն առջեւ եղած Եւսեբեայ օրինակին գրողը կ'երեւայ թէ ուղած է այս ոչյունական ասութիւնը՝ որ ասորաբանութեան հետք մընէր, ջնջել. եւ ելք մը գտած է նոյնը

փոխելով դիւրաւ, քանի որ Երուսաղէմ քաղաքն մին էր. ուստի պարզապէս գրած է "ի քաղաքին (ἐν πόλει) Երուսաղեմացւոց։" Նոյնն բրած է նաեւ Լաբուբնայի հայ թարգմանը. (տես վերը։)

Գէշ սրբագրութիւն մ'ըլլալու է երրորդ տարբերութիւնն ալ։ Եւսեբեայ քով Աբգար կը գրէ թէ լսած է (— ὡς γὰρ λόγος = Հայ "զի որպէս ասի") բորոտները կը սրբէ, հիւանդներ կը բժշկէ Քրիստոս, ուստի իրեն կը դիմէ։ Ասի ստուգիւ նախնական է։ Լաբուբնա ալ գտնէ անուղղակի կը հաստատէ Աբգարի բերան դնելով խօսքը թէ՝ "բանի քաղ." (حديث) կը բժշկեսն։ Արձանագիրը բոլորովին դուրս թողուցած է այս բառերը, թերեւս պարզ շփոթութեամբ, թերեւս նաեւ կամաւ իբր աւելորդ։ Յամենայն դէպս բնագիրն ասով աւելի վաւերականութեան դոյն մ'առած չէ, այլ ընդհակառակն։[1]

---

[1] Բանասիրաց ուշադրութենէ վրիպած չէ խօսքս՝ "Տաս դու քարոյ պէսոնէլ եւ քաղոյ գիալ, զբարդ որբէս եւ զլայս պիդի է դրէս հանէս, եւ որ միանգամ շարշարեալ են ընդերկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես դու, է զմարէալը յարուցանէս։" Պակաս է Եւսեբեայ (եւ Խոր.) քով՝ "հանդերց ըմբլ," զոր ունի իրաւամբք Լաբուբնա, լիակատար ընելով Ա-էդարանի խօսքը (Մատթ. ԺԱ. 5 եւ Ղուկ. Է. 22՝ Պատասխան Յիսուսի՝ Յովհաննու աշակերտաց) թէ "կոյրք տեսանեն, կաղք գնան, բորոտք սրբին, եւ խուլք լսեն, եւ մեռեալք յառնեն։" Աբգարու ժամանակի հարկէ Աւետարանք գրուած չէին, բայց թղթեր յօրինող Ասորւոյն համար այս ալ ինչաս չունէր։ Որչափ ալ փոխառութիւնն ակնյայտնի է, եղան պաշտպանք որ նմանութիւն ընդունեցան, բայց ոչ փոխառութիւն Աւետարանէն։ Զինչ եւ իցէ գտնէ այս պաշտպանները կը յենուին Եւսեբեայ վրայ, ուր հոս անկախութեան երեւոյթ մ'ունի խօսքը, վասն զի Աբգար է լոյ գիտէ այն ամէնը։ Արձանագրողը գէշ ծառայութիւն մ'ըրած է պաշտպաններու՝ ջնջելով այն խօսքը։ Իւր օրով ի հարկէ ի լոյ գիտնալու պէտք չկար Քրիստոսի գործքերը, զոր ամէն օր կը լսէր ու կը կարդար, բերնուց ալ գիտնալով Աւետարանը։

Մեծ շփոթութիւն մը կը ցուցընէ Արձանագիրը յաջորդ չորրորդ տարբերութեամբն, որ նախընթացներէն աւելի մեծ է։ Աբգար լսելով Յիսուսի զարմանալի գործերը՝ կը գրէ նամակին մէջ (յոյն բնագիրը տես վերը)։

ըստ Նես., Հայ. Ղոր. եւ Լաբ.

Եւ իբրեւ լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց, կամ թէ դու Աստուած էր՝ էկիր յերկնից ի տուրեր զայդ. եւ կամ թէ Որդի Աստուծոյ էր ի զայդ առնիս։

ըստ Արձանագրութեան

Եւ իբրեւ լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց, կամ թէ Որդի Աստուծոյ էր դու ի՝ էկիր յերկնից տուրեր զայդ, կամ թէ Աստուած էր դու ի՝ էկիր յերկնից տուրեր զայդ։

Թողուցեալ այն կէտը, որ Հեթանոս Աբգար լսելով Երուսաղէմ Յիսուսի ըրածները, չէր կրնար՝ մնած իւր դիցապաշտ գաղափարներով՝ յանկարծ ինքնաբերաբար այսպիսի գաղափարներ յղանալ թէ Նա կամ՝ Հրէից յայտնեալ կրօնից միակ ճշմարիտ "Աստուածն" էր որ երկինքէն իջած էր, եւ կամ՝ յետոյ քրիստոնէութեան քարոզած հիմնական գաղափարին համեմատ՝ միոյն Աստուծոյ միածին "Որդին Աստուծոյ" որ "իջեալ յերկնից" եւն։ Հեթանոս մը կրնար՝ իւր գաղափարին համեմատ՝ մտածել որ կամ զարմանագործ հրեայ մարգարէ մըն էր (հմմտ. Յիսուս "Բաբիլի բարի" առ Լաբուբն.), կամ դէպ մը, կամ դէպ-ցոյն մը, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս Պողոսի Առաքելոյ հրաշալի բժշկութեան վրայ ժողովուրդը "բարձին զձայնս իւրեանց լիկոնարէն եւ ասեն՝ Աստուածք նմանեալ մարդկան էջին առ մեզ, եւ կոչէին զԲառնաբաս՝ Դիոս եւ զՊաւղոս՝ Հերմէս" եւն. (Գործք Առաք. ԺԴ, 10։) Ա՛յս է գաղափարաց բնական ընթացքը։ Ի հարկէ կեղծագիրը այսպիսի բաներու մտադրութիւն ընելու շատ սովոր չէն։ Զինչեւիցէ, նաեւ վերջին

համեմատականը (Գործք ԺԴ, 10) կը ցուցընէ որ Եւսեբիոս իրաւունք ունէր գրելու հակադրութեան առաջին անդամը՝ "կամ ... Աստուած էնէ՝ ինքնալ յերկնից է գործէ զայդ" եւն։ Արձանագիրը տակնուվրայ բրած է բոլորը. իւր ժամանակ՝ երբ քրիստոնէական եկեղեցւոյ ամէն անկիւն զբաղած էին Քրիստոսի Ցեառն մերոյ աստուածութեան, մարդկութեան, բնութեանց եւն վէճերով, եւ քանի որ քրիստոնեայ արձանագրողն ի հարկէ գիտէր որ մշ թէ Աստուած Հայր, այլ Որդին Աստուծոյ է որ իջած է յերկնից, շատ բնական էր որ փոխէր խօսքը, եւ ճիշդ հակադրութեան առաջին անդամն ըլլար այնուհետեւ "կամ դու Որդի Աստուծոյ էնէ՝ է՝ ինքնալ յերկնից գործէ՝ զայդ" ճշդիւ քրիստոնէական վարդապետութեան հետեւելով։ Բայց քանի որ խօսքը հակադրութիւն մը էր, պէտք էր երկրորդ անդամ մը ալ՝ "կամ Աստուած իցես"։ Հոս է արդ Արձանագրին շփոթութիւնը, որ՝ մոռնալով կարծես իւր բրած փոփոխութիւնը՝ օրինակած է իբրեւ հակադրութեան երկրորդ անդամ Եւսեբիոյ աստիճանը բառ առ բառ, եւ ասով երեւնած է սա բառերը "է՝ ինքնալ յերկնից գործէ՝ զայդ"։ Կը տեսնուի որ Արձանագիրը շատ ազաւաղած է Եւսեբեայ բնագիրը. եւ զուր է իրմէ թղթոցս վաւերականութեան ապացոյց մը սպասել։

Առաջին կամ Արգարու թղթին մնացեալ մասին մէջ կարեւոր տարբերութիւն մը չկայ, եւ նոյն իսկ զուր կը սպասենք մէկ երկու տեղ աւելի լաւագոյն ընթերցուած մը գտնել, որ կարելի էր։ Օրինակի համար "զմեռեալս յարուցանէ" խօսքին մէջ Եւսեբեայ բոլոր ձեռագիրը կը կարդան νεκροὺς ἐγείρεις. Արդ ἐγείρω կը նշանակէ՝ արթընցրնել, ոտք հանել, դրդել, կանգնել, իսկ "յարուցանել" բառին դիմաց՝ գոնէ քրիստոնէական ժամանակի յունարէնին համեմատ՝ կը սպասուէր աւելի ἀνεγείρω, ինչպէս կը սրբադրէ Լէմմէր։ Սակայն արդ-

ձանագրին քանդակողն ալ լաւագոյն օրինակ մը չունէր Եւսեբեայ. ինքն ալ տեսած է նոյնը եւ կը քանդակէ իւր ուղղագրութեամբ εγιρις. Միակ լաւագոյն ընթերցուածն է Աբգարու մականունը, զոր Եւսեբեայ ձեռագրաց ամենամեծ մասը չեն պահած, եւ միայն երկուքը աղաւաղ ձեւով οὐχ ἅμα պահած։ Հոս արձանագրողը լաւագոյն ընթերցուածը պահած է՝ Οὐχάμα. ի հարկէ սասվ անվաւերականութեան նշան մ'աւելի դրած է մեր առջեւ քան Եւսեբեայ միւս օրինակները։ Վասն զի վերջապէս թագաւոր մը իւր հարազատ նամակին մէջ չէր կրնար իւր մականունը "Սխա-", որ գոնէ մասամբ ծաղու անուն մըն էր, չգիտենք նախնաբար ինչու Ասորիներէն իրեն տրուած՝ բայց ըստ յետնոց հաւանօրէն հիւանդութեան կամ "սեաւ" բորոտութեան պատճառաւ,[1] դնել իւր անուան կից։ Սակայն այս մականունը ստուգիւ կար

---

1 Գոնէ այս մեկնութիւնը կու տայ յետոյ աւանդութեան զարգացումը։ Թղթերը պարզ "հիւանդութեան" վրայ կը խօսին, նոյնպէս Եւսեբիոս եւ Լաբուբնա, որուն համեմատ Ադդէ կը բժշկէ զԱբգար "ի հար�-ծոց ցաւոց"։ Խորենացի քանի մ'անգամ կը կրկնէ թէ Պարսկաստանէն դարձաւ Աբգար "լրջալոյ ցաւոյ տխրութեան" (Բ. իբ), իսկ քիչ մ'ետքը (Բ. Լ.) "քանզի ապաղնեալ էր մարմնին իւր է լրջալոյ ցաւոց", գրելով՝ կ'ակնարկէ թէ բորոտութիւն ըլլալու է այն։ Ճշդիւ այսպէս "սխա բորոտութիւն" (μέλαινα λέπρα) գիտեն Վենոյի Թ. 315 ձեռագիրն, զոր յիշեցինք, Կոստանդին Ծիրանածին, Կեդրենոս եւ ուրիշներ։ Ընդ հակառակն Պրոկոպիոս, վարք Մարեայ եւ այլք Աբգարի հիւանդութիւնը տուած են Աբգարու, որ էր ըստ այսմ "պատաղրոս", կերեւայ թէ իրաւունք ունի Մատթէոս (Matthes, Abgarsage, p. 9) պնդելու որ Աբգարու "Ուկամա" (Սխա-) մականունէն ծագած է Աբգարու բորոտութեան զրոյցը։ Բար-Հեբրէոս յայտնապէս ալ սասվ կը մեկնէ անունը, թէեւ ի հակառակէն միայն. վասն զի ինքը Աբգարու սովորական կամ "ապիպոն" բորոտութիւն միայն կու տայ։ Հմմտ. Tixeront, p. 47. եւ ուրիշներ։

թղթերուս նախնականին մէջ ալ. եւ չենք կրնար՝ դժուարութենէ ազատելու համար՝ յետսամուտ համարիլ։ Լաբուբնա պահած է նոյնը՝ Խոսրով ;ՀՀ), "Աբգար Ո-ԿՈՄ„ (Սեաւ), ինչպէս Եսեբիոս, որուն Οἰχάμα ընթերցուածը կը հաստատէ այժմ Արձանագրութիւնը։ Նոյնը տեսած են թէ Լաբուբնայի հայ թարգմանը եւ թէ Եւսեբեայ թարգմանիչն. երկուքն ալ պահած են նոյնպէս, վերջինը՝ "Աբգար Արջամայ„, իսկ առաջինը "Արշամայ„, եւ այս է խորենացւոյ քով եղած "Արշամ„։[1] Այս Աբգար պատմական անձ մըն է, եւ է Ուռհայի արքայից հնգետասաներորդն, համանուն Աբգարներուն հինգերորդն, եւ իշխած է ըստ Գուտշմիդի 13—50 Յ. Ք. տարիները,[2] իւր պաշտօնական մա-

---

1 Այս "Արջամ„ եւ "Արշամ„ անուանց առթիւ մեր դիտողութիւնը տես Zur Abgarsage, 27, 37։ Այժմ ուրիշ մեկնութիւն կու տայ Կարիէր, տես մանրամաս իրեն "Աբգարու զրոյցը„, Վիեննա 1897, էջ 49—53։ Շատ կարելի է որ հայ թարգմանը Խոսրով անուան տեղ ԽաՀՀ կամ Նաեւ ԽաՀՀ կարդացած էր, ինչպէս կը մեկնէ Կարիէր, որով "պարզ ընդօրինակութիւն է բառի մը, զոր թարգմանել չեն ուզած։„ Սակայն միշտ զարմանալի երեւոյթ մը կը մնայ որ երկու թարգմաններ ալ (— եթէ երկու գործքն ալ մէկ թարգմանչի թարգմանութիւն չըլլայ, զոր սակայն պէտք է տակաւին քննել, —) որոնք ի հարկէ գիտէին "Ուկամա„ բառին նշանակութիւնը, չեն փոխադրած եւ միապէս նորանշան ձեւ մը գործածած "Արջամ„ կամ "Արշամ„, որ վերջինս հայ անուն էր ստուգիւ եւ այս անուամբ արքայ մ՚ալ գոյութիւն ունի. (տես Կարիէր, էջ 52)։ — Եթէ պէտք ըլլայ՝ կրնայ Խոնարբոնէլ որ թարգմանին համար՝ ժողովրդական ստուգաբանութեամբ մը՝ "Արջամ„ անունն ալ "ԿՈՄ„ կը նշանակէր։ Գոնէ նմանահնչիւն հայ բառ կայ նոյն նշանակութեամբ՝ ցանցառ գործածուած, այսինքն՝ "ԱՐՋ„ (որմէ "ԱՐՋՈՒՅՐ„, "արջնագեստ„ = սեւազգեստ։) Ի հարկէ "ԱՐՋ„, եւ "արջամ„, բուն իրարու հետ գործ չունին։

2 Gutschmid, Die Königsnamen in den apocryphen Apostelgeschichten, ի թերթին „Rheinisches Museum

կանուն բլլալով "բար-Մանու, կամ "Որդի Մանովայ„՝ ըստ Հայ թարգմանչին։ Ըստ Տակիտեայ (Տար. ԺԲ, 10—14) պարթեւական վէճերուն մասնակից՝ շատ խարդախ ընթացք մ'ունեցաւ Միհրդատայ դէմ, որուն պաշտօնապէս դաշնակցած էր, բայց խաբեց եւ մատնեց անոր թշնամւոյն Գոթարզին, ճիշդ ինչպէս վարուեցաւ նաեւ իւր ժամանակակիցն Իզատ Ադիաբենէի իշխանը որ իւր Հելենա մօր հետ հրէական կրօնքն ընդդրկեց, որմէ սերած կ'երեւայ Արգար Ի (108 Յ. Ք. եւն) եւ Արգարներու նոր հարստութիւնը։ Բուն Արգար Ե կամ Սեւաւի մասին՝ բաց ի աւանդութենէն (Լաբուբնայի, Եւսեբեայ եւն) չենք գիտեր ամենեւին քրիստոնէութեան հակամէտ բլլալը։ Մանաւանդ թէ գիտենք որ Արգարներու արքունիքն հեթանոս էր տակաւին շատ եւրն ալ։ Քրիստոնեայ առաջին թագաւորն, որ պատմութենէ ծանօթ է, էր Արգար Ը (176—213), կ'երեւայ՝ նաեւ իւր որդին Մանու Թ (211—216)։ Ասով լմնցաւ Արգարներու պետութիւնը, 216ին հռոմէական նահանգ մ'բլլալով։[1] Անոր համար գիտնականք

---

für Philologie", Neue Folge, (1864) XIX, 2, p. 171ff. Գուտշմիտ ճշդրատած է Արգարներու ժամանակագրութիւնը։ Դիոնեսիոս Տելմահար՝ Արգարու Ե տարիները կը դնէ 9—46 Յ. Ք. — Աբգար (= Կաղ) անուան մասին հմմտ. Wright'ի գրութիւնը ի բառագիրս՝ Dictionary of christ. biogr. I, 5։

[1] Արգարու Ը օրով՝ իբր 201ին եղաւ Ուռհայի այն հռչակաւոր ողողումն եւ "քրիստոնէից տաճարին„ կործանումը, զոր նկարագրած են ժամանակակից հեթանոս գիւանական պաշտօնեայք եւ որուն պատճէնը պահած է "Եդեսական Տարեգիրքն„ (Assemani, B. O. I, 390.) ըստ Ասեմանեայ սոյն յիշատակարանը գրուած է 217ին։ Ասոր համար է Եւսեբեայ Քրոնիկոնին (Հտր. Բ, տպ. Վենետ. 1817, էջ 296, յամի Աբրահամու ՍՄԼԵ) գրածը՝ "Ուռհա[յի] թագաւորեաց Աբգարիոս սոյր ազնիւ, որպէս Ափրիկանոս պատմէ։„ Ափրիկանոս բարեկամ էր նոյն Արգարու, ինչպէս կը դանենք իրեն տրուած գրոցս մէջ՝ Κεστοί c. 29 (հմմտ.

վերջնոցս ժամանակ ծագած կը համարին ընդհանրապէս Աբգարու զրոյցը։ Սակայն այս ամէնը կը թողուենք մէկդի։ Մեզի համար բաւական էր այն որ Արձանագիրն հաստատելով "Ուկամա" ընթերցուածն՝ ինքնին վկայ մըն է թղթերուս անվաւերականութեան։

Երկրորդ նամակին սկիզբը աչքի կը զարնէ նոյն իսկ վերնագիրը, զոր չեինք կրնար հոս գտնել, եթէ Արձանագրութիւնն Եւսեբիոսէ անկախ եւ ստուգիւ Ա դարուն բլլար։ Նամակներուս երկու վերնագիրներն ալ Եւսեբիոսի գործն են, եւ ստուգիւ կարեւոր էին։ Նախնականին մէջ ապահովապէս չկային, ինչպէս չունի նաեւ Լաբուբնա, որ պատմութեան մէջ հիւսած է զասոնք՝ առանց որեւէ խորագրով կամ վերնագրով բաժնելու զանոնք։ Մանաւանդ թէ երկրորդը կամ Քրիստոսի պատասխանը Լաբուբնայի քով եւ ՀԼՆԱՄԷ է, այլ բերանացի խօսք. վասն զի "ընկալեալ Յիսուսի զԹուղթն ի տան քահանայապետին Հրէից ասէ ցԱնան հաւատարիմ արքային. Ե՛րբ է ասա՛ պէտ՝ փոխ որ առաքեաց զքեզ առ իս՝ Երանի է" եւն։ Ուստի նամակ չէ, այլ խօսք։ Եւ արդէն այսպէս ալ կը ներկայանայ բոլոր բնագիրներուն մէջ։ Առաջինը կամ Աբգարու գրածը նամակի ձեւ ունի՝ սկզբան հասցէով ալ՝ "Աբգար Արքամայ... առ Յիսուս... սողջոյն"։ Երկրորդը չունի որեւէ սկզբնաձեւ, այլ անմիջապէս կը սկսի "Երանի է" եւն. այնպէս որ՝

Veterum mathematicorum opera, ed. Thévenot, p. 300ff.) տես Գուտշմիտ՝ անդ։ — Ըստ դիանոյս Աբգարներու հնագոյն հարստութեան վերջինն էր Աբգար Զ բար-Մանու. իսկ նորագոյն ճիւղը կը սկսի՝ Իզատի սերնդէն՝ Աբգար Է (108–115, ԺԹ արքայն Ուռհայի), եւ սերնդակից Մանու Է (121—138, ԻԲ արքայն Ուռհայի), երկուքն ալ "բար-Իզատ" յորջորջուած։ Աբդ հնագուններն եւ նորագուններն մէջ, այսինքն Աբգար Զ-էն մինչեւ Աբգար Է՝ 17 տարուան անջրպետ մը կայ (91–108), որ ժամանակ հայ Արշակունիք կ'իշխէին Եդեսիոյ։

եթէ Լաբուբնայի քով պատմութեան ընթացքէն եւ Եւսեբեայ քով վերնագրէն չ՚իմացուեր, անորոշ պիտի մնար նամակին գրողն եւ որուն գրուած ըլլալը։ Ասոր համար Եւսեբիոս «Եկեղեցական» է վերնագիրները, որ անհրաժեշտ էին, առաջնոյն՝ ոչ այնչափ, բայց երկրորդիս՝ բացարձակապէս։ Արդ այս վերնագիրներէն առաջինը չունի այժմ Արձանագրութիւնը, հաւանօրէն՝ ինչպէս Հերերդէյ կ՚ենթադրէ՝ քարին կրկին կոփուելու ատեն ինկած ըլլալով. իսկ երկրորդը՝ պահուած է, միայն համառօտուած։ Խորենացի միւնոյն վերնագրէն առած իւր Բ գրոց ԼԲ գլխուն խորագիր շինած է ազատութեամբ եւ յաւելուածով այսպէս՝ «Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց Թովմաս Առաքեալ հրամանաւ փրկչին»։ Նոյնպիսի ազատութեամբ շարժած է Արձանագիրն կամ իւր օրինակին գրողը՝ վերնագիրն այսպէս գրելով՝ «Պատասխանի ի Տէրէ ի ձեռն Անանեայ սուրհանդակի.» մինչ Եւսեբեայ գրածն էր՝ «Պատասխանի ի Յիսուսէ ի ձեռն Անանեայ սուրհանդակի ՝՝ Աբգարու իշխանի»։ (կամ՝ ինչպէս կ՚ուզէ Լէմմէր՝ «Աբգարու իշխանի»։ յոյն բնագիրը տես վերը։) Եւսեբեայ հայերէնին խորագիրն, որ այնպէս տարբեր կ՚երեւայ, բան ինքեան նոյն բանն է՝ միայն ատորբան, համեմատ իւր ատորի բնագրին։[1] Զինչ-

[1] Հայը տես վերը. ատորին Cureton, p. 2 (բնագիր։) Հայերէնին մէջ ատուգիւ պարզ գրչի սխալմունք մ՚ըլլալու է «որ ինչ գրեցաւ յԵրուսաղէմ» փխ. «ի Յիսուսէ», զոր կը պահանջէ ատորի բնագիրն ալ։ Հմմտ. նաեւ կարիեր, էջ 79 Ծան. 4։ Ինչպէս հոն ուղղութեամբ նշանակուած է՝ Եւսեբեայ հայ թարգմանչին երկու անգամն ալ «Հրովարտակ» գրելը պարզապէս «Նամակ» կամ նամակ նշանակութեամբ է, ինչպէս Ատորին ալ կը ցուցնէ, առաջինը՝ «Պատճէն հրովարտակին» = ܦܬܓܡܐ ܕܐܓܪܬܐ (պատճէն թղթոյն = ἀντίγραφον ἐπιστολῆς.) աւելի պայծառ երկրորդը, ուր Հայը գրած է «Պատասխանի հրովարտակին,, մինչ Ատորին կ՚ըսէ՝ «Պատճէն այնոցիկ որ գրեցան ի Յիսուսէ,, եւն։

եւ իսկ այս վերնագիրն ինքնին կը ցուցընէ որ Արձանագրողն Եւսեբիոսէն զատ օրինակ մը չունի։

Աւելորդ է երկրորդ նամակիս ալ մանր տարբերութիւնները նշանակել հոս կրկին. եղածներն արդէն քանի մը լեզուական պէսպիսութիւնք են։ Արձանագրողն ալ պահած է օրինակի համար անվաւերութեան նոյն նշանը, որ Եւսեբիոսէն ծանօթ էր, ճիշդ առաջին խօսքը, ըստ ասորաբան հայերէնին՝ "Երանի իսկ այնմիկ որ հաւատայ յիս, իբրեւ ոչ իսկ տեսեալ զիս.„ որ ի հարկէ Քրիստոսի Ցեառն մերոյ խօսքը կ՝ակնարկէ (Յովհ. Ի, 29) "Երանի որոց ոչ իսկ տեսեալ եւ հաւատացին։„ Իսկ յաջորդը, երբ Յիսուսի բերանը կը դրուի թէ՝ "Զի ՝ի բերեալ է վասն իմ այսպէս՝ զի Որք տեսանիցեն„ եւն, կրնայ ակնարկել՝ ինչպէս գրեթէ ամէն քննիչք կ՝ընդունին, հին կտակարանի մէկ խօսքը. (Եսայի, Զ. 9—10։) Սակայն այս ամէնը ոչինչ է համեմատութեամբ անոր, զոր Արձանագրութեան վերջը կը գտնենք, եւ որ ինքնին անվաւերականութեան ակնյայտնի փաստ մըն է, եւ որ պատմական ալ նշանակութիւն ունեցած է. այն է՝ Եդեսիոյ քաղաքին օրհնութիւնն եւ անոր անկործանելիութեան խոստումը։

Եւսեբիոսի քով Յիսուսի պատասխանը կը լմննայ պարզ խոստմամբ թէ Համբարձմանէ ետքը պիտի խաւրէ աշակերտներէն մին՝ "զի զցաւս քո բժշկեսցէ եւ կեանս տացէ քեզ եւ որ միանգամ ընդ քեզ են.„ ուստի բայ ի բժշկութենէ՝ խոստումի քրիստոնէական կրօնից ծանօթութեան։ Եւսեբիոսի ասորին ալ նոյնպէս կ՝աւարտի, որով նոյնպէս նաեւ հայը եւ անոր հետեւորդ Խորենացի։ Արդ Արձանագրութիւնը՝ ինչպէս տեսանք, վերջը յաւելուած մ՝ունի, որուն մէկ երկու ընթերցուածին վրայ կրնայ խնդիր ըլլալ, բայց է ընդհանրապէս այսպէս՝ "...կեանս շնորհեսցէ քեզ եւ որոնց ընդ քեզ, որոց ե- [illegible] ՝ի ՝ի [illegible]

«ԵՎ ԷՂԵՍԵՍԻՆ ԱՆԻՆՉ ԿԱՄ ԿՈՉԷ ԵՐԲԵՎ·» (*Յոյն բնագիրը տես վերը։*) *Ինչպէս կը տեսնուի՝ Հանդիսական խոստում մըն է, բայց «ԱՌԱՔ մարգարէութիւն մը եւ խոստում, զոր ասորի կեղծաբան մը Քրիստոսի Ցեառն մերոյ բերանը դրած է։ Խնդիր է թէ Եւսեբիոս իւր առջեւն եղած ասորական նախաբնագրին մէջ՝ զոր իրեն համար թարգմանել տուած էր, ստուգիւ չէր գտած այս խօսքը, թէ կար՝ բայց ինքը դիտմամբ դուրս ձգած է։ Խնդիրը յայտնի է որ Եւսեբիոս չունի նոյնը, զոր կը գտնենք արդէն Լաբուբնայի քով։ Արդ անկարելի չէ մտածել որ Եւսեբիոս (— որ Թղթերուս եւ Աբգարի պատմութեան ճշմարտութեանն ու վաւերութեան կը հաւատար եւ ասով իւր դրոց մէջ առած, —) նաեւ երբ կը կարդար նոյնն իւր թարգմանել տուածին մէջ, չէր կրնար նոյնը հարազատ համարիլ, այլ յաւելուած մը նկատելով՝ դուրս թողուցած։ Եւսեբեայ պէս պատմագրի մը անհնար էր հաւատալ Եդեսիոյ անկործանելիութեան խոստման մը, երբ նոյն իսկ իրմէ քիչ յառաջ դէպքերը ցուցուցած էին անոր ստութիւնը։ Եդեսիա՝ նոյն Եւսեբեայ ծնանելէն (Ծն· 265) կէս դար յառաջ 216ին առնուեցաւ Հռոմայեցիներէն եւ Աբգարներու հարստութիւնը ջնջուելով՝ հռոմէական նահանգ եղաւ։ Տիքսրրոն աւելի լաւագոյն կը համարի յիշել Եդեսիոյ հնագոյն առումնալ, այսինքն 116ին Լուսիոս Քուիետոսի ձեռքով, երբ Եդեսիա բառացի կերպով առնուեցաւ եւ աւերեցաւ, որ տարին ալ կը դնէ Ս· Յերոնիմոս՝ Եւսեբեայ Քրոնիկոնի թարգմանութեան մէջ՝ Միջագետայ հռոմէական նահանգի վերածուիլը[1]։ Սակայն ճիշդ այս դէպքերը կրնան ցուցընել նաեւ որ զոյցը դժուարաւ կրնար ծագած ալ ըլլալ*

---

1 Տես Tixeront, p. 93 եւ ուրիշներ։ Lusius Quietusի ձեռքը Ուռհայի աւերիլը կը պատմէ Քսիփիլինոս (Xiphilin, LXVIII, 30.)

216էն յառաջ. եւ ասով հաւանական է որ նոյնն Եւսեբեայ գործածած ասորի բնագրին մէջ տակաւին չկար ստուգիւ։ Արդէն արժանահաւատ է Եւսեբեայ կրկնելն որ ինքը բառացի կը կրկնէ իւր գաղափարին ըսածները։ Եդեսիոյ անկործանելիութեան խօսքը յամենայն դէպս Եւսեբիոսի պատմութեան մէջ մուտք գտած չէր. եւ նոյնն ուշ ժամանակի յ—Ելոած մըն է Եւսեբիոսէն եկած։

Այս յաւելուածին պատմութիւնը բաւական ալ ծանօթ է, զոր շատ լաւ ուրուագծած է Լիպսիուս[1]։ Յոյն բնագիրներն երկար ատեն ալ այս յաւելուածը չունէին, զոր կը շեշտէ նաեւ իբր 560ին Պրոկոպիոս, յայտնապէս հաստատելով որ թէեւ Ասորիք կը պնդեն թէ նոյնը Յիսուսի նամակին մասն է եւ անով ալ մէկտեղ ամբողջ նամակը քանդակած դրած էին Եդեսիոյ դրան վրայ իբր պահպանակ-հմայք, սակայն ինքը չի գտներ նոյն խօսքը բոլոր հին մատենագրաց քով, որ նոյն իրերու մասին կը խօսին[2]։ Լիպսիուս իրաւամբ մտադիր կ'ընէ որ Պրոկոպիոսի այս խօսքն այնչափ աւելի արժէք ունի, որչափ նոյն ինքն Պրոկոպիոս է որ կը պատմէ թէ Պարսից Խոսրով Ա արքայն (531—579) գրգռուած Եդեսացւոց իրենց քաղաքին անյաղթելիութեան աւանդութենէն՝ ուզեց գրաւել

1 A. Lipsius, die edes. Abgarsage, p. 17–21.

2 Պրոկոպիոսի խօսքն է՝ (Վ. ատն Պարսկ. Պատերազմին. Բ, ԺԲ) "Ասեն եւ զայս յաւելուլ ի վերայ, եթէ Ոչ երբեւ ոնկնչ ասղաքն է նեռ բարբարոսաց (οὐδὲ ἡ πόλις ποτὲ βαρβάροις ἁλώσιμος ἔσται.) Բայց զայս կարարած բռնէր ընդ ոյն (τῆς ἐπιστολῆς τὸ ἀκροτελεύτιον) որք զայնր ժամանակի զպատմութիւն գրեցին՝ ոչ երբեւ ճանաչէին, ասեղ ոչ սրբեւ յիկնչին։ Իսկ Եդեսացիք ասեն գտանել նմին ընդ թղթոյն. որպէս արդարեւ եւ զպատճէն թղթոյն գրեալ այնպէս եդեալ են ի հմայս պահպանութիւն (ἀντ' ἄλλου τοῦ φυλακτηρίου) ի դրունս քաղաքին։» Պրոկոպիոս հոս Եւսեբիոսէ զատ ուրիշ մատենագիրներ ալ կ'ակնարկէ։

նոյնը, բայց սուտգիւ չյաջողեցաւ։ Եւագր իւր Եկեղ. Պատմութեան մէջ (Դ, իէ) կրկնած է Պրոկոպիոսի թէ վերինը եւ թէ այս դէպքը։ Սակայն ելթէ Պրոկոպ. եւ աւելի եւս Եւագր († 593) քանի մը տարի աւելի ապրէին, կը տեսնէին Եդեսիոյ դրաւումն ալ։ Արդէն 609ին դրաւեցին Պարսիկները, 641ին Արաբացիք։ Քաղաքին մնացեալ պատմութիւնը յայտնի է, եւ մեզի հոս անկարեւոր[1]։

Յամենայն դէպս զոյցս Ասորւոց քով արդէն Դ դարուն վերջերը կազմուած էր։ Իբր նոյն ժամանակէն է Լաբուբնայի արդի խմբագրութեան ձեւն, ուր նամակի վերջնոյնը կը կարդանք, զոր գտած է նաեւ հայ թարգմանն այս ձեւով՝ "Ե- ԽՈՐԽԴ ԽՈ ՕՐՀՆԵԼ ԼԷՅՆ. Զ Ե- ԲԱՆԱԶԳ ԳԷՐԵՈՅԼ ՆՀ ՅԱԼԻԳԵՈՆ„ Ճշդիւ ասորի բնագրին համեմատ։[2] Ինչպէս կը տեսնուի՝ երկու մաս է. նախ պարզ օրհնութիւն, երկրորդը՝ Եդեսիոյ անհնազանդելութիւնը։ Հնագոյնն է առաջինը, որմէ զարգացած է երկրորդը։ Առաջինը ծանօթ է արդէն Եփրեմայ († 378) որ իւր Կատակին մէջ կը գրէ՝ "Օրհնեալ Խորհուրդ յորում բնակէգդ ի նմա՝ Ո-ՀԱ, մայր իմաստնոց, որ ի էնդանի քերանոյ Որդւոյն օրհնեցա- ի յեռն աշխերդին նորա. օրհնա-ՐԻՆԱ այս Ճառոցի ի նմա մինչ- երբ-երոցի

---

1 Խաչակրաց ժամանակ պահ մը արեւմտեան իշխանութիւն տեսաւ Ուռհա, Անտիոքայ իշխանութեան վերաբերելով իւր կոմսութիւն։ Բայց արդէն 1144ին Եմադեդին Մոսուլի իշխողը՝ պաշարեց եւ առաւ, բնաջինջ ընելով բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդն, եկեղեցիք հիմնայատակ, եւն։ Տես վերոյիշեալ գրութիւնքն, յատկապէս Duval, Գուստիտ եւն։ Հմմտ. նաեւ Bayer, Historia Osrhoëna et Edessena ex nummis illustrata, Petropoli 1734· Ասեմանեայ գործը՝ յաճախ. Ritter, Erdkunde, XI, 335ff. Wetzer und Welte, Kirchenlexicon (Բ. Տպ.) IV, 122ff եւ անթիւ ուրիշներ։

2 Phillips, The Doctrine of Addai, p. 4 (բնագիրը).

Ս՝՝ՐԲԷՆ։„[1] Եփրեմայ այս խօսքը կը ցուցընէ թէ ինչ դիւրաւ կրնար յիշեալ յաւելուածը կազմուիլ։ Խօսքը պարզ օրհնութեան վրայ է, զոր արդէն Նամակին մէջ կրնայինք գտնել, ճիշդ սկիզբն եւ որ Լաբուբայի քով է "Երանի է ի-ԷՂ զի հաւատացեր յիս մինչ չեւ տեսեալ քո զիս„, ուստի բուն Աբգարի միայն ուղղուած, բայց վերջը ("բժշկեսցէ զքեզ եւ զամենայն ծաղվորդս ի-„ եւն) արդէն ընդհանրացած[2]։ Եփրեմ գիտէ արդէն որ այս օրհնութիւնը "Տաւոցէ ինձ մինչեւ երեւեսցի Սուրբն„, այսինքն՝ աշխարհիս կատարածը։ Քայլ մը միայն էր ասկէ Ուռհայի անյաղթելիութիւնը հեռաւորցնել եւ նոյնը բառերով աւելցընել Նամակին վերջն, ինչպէս արդէն Լաբուբնա ըրած է[3]։ Ասկէ ետքն արդէն յաճախ է նոյն յաւելուածը տեսնել նաեւ արեւմուտք[4], բայց մանաւանդ ի հարկէ Ասոր-

---

[1] Ephraemi Opp. ed. Rom. 1743, II, p. 399 (ասորերէն), 235 (յունարէն։) Տես նաեւ Assem. B. O. I, 141. Թէեւ Նամնիք թարգմանած են այս կտակը. բայց առձեռն չունինք նոյնը, ուստի նոր թարգմանեցինք ասորի բնագրէն։

[2] Նոյնն արդէն ըսեր են յոյն բնագիրք ալ։ Այսպէս Վիեննայի թ. 315 Նամակին սկիզբը կը գրէ՝ "Երանելի է-ԱԲԳԱՐ է- ի-ՂՂ՝ի ի- որ ի՝ՂՂ Եգէ՝ի՝, զի հաւատացեր„ եւն։ Տես Lips. Abgars. 18.

[3] Թէ ինչ դիւրաւ կրնար այս զարգացումն ըլլալ, կը ցուցընէ նոյն Լաբուբնա, որ Ադդէի բերանը կը դնէ՝ անոր ընդարձակ Քարոզին մէջ սա խօսքերը՝ ուղղուած բոլոր Եդեսացւոց եւ քաղաքին՝ "Արդ զի վերացեալ է (Քրիստոս) առ Հայր իւր . . . մի՝ ոք ի ձէնջ երկմտիցէ ի խորհուրդս իւր, որպէս զի հաստատուն կայցէ տ՝ ՝ՅԷՆ ՀՈՍՊՈՍՆ օրհնութիւն նորա որ առաքեաց տ՝ ՝ՅԷՆ թէ երանի է ՝ՅԷՆ զի հ՝՝՝ՊՈՅՅԷ՝ յիս մինչչեւ տեսեալ իցէ ՝ՅԷՆ զիս, եւ զի այսպէս հաւատայցէք յիս. ի՝ՂՂ՝ի՝՝՝

ւոց քով՝ այսպէս Յեսու Սիւնակեաց 515ին եւ Յակոբ Սրճեցի, եւ անթիւ ուրիշներ[1]։

Բնական է որ նոյնը մնար յետոյ նաեւ Յունաց քով։ Յիշեցինք որ ծանօթ էր նոյնը Պրոկո-

---

(Comes Darius) նամակն առ Ս· Օգոստինոս (epist· 230, Augustini opera, ed· Benedict, II, 635)· ուր ի միջի այլոց կ'ըսուի՝ "Դարձեալ հրամայեաց զի քաղաք նորա միշտ եւ հանապազ ազատ ի թշնամեաց իցէ„ (iussit insuper eius urbem ab hostibus in perpetuum esse ac semper immunem·)

1 Յեսու Սիւնակեաց (Josua Stylites) իւր ժամանակագրութեան մէջ՝ զոր հրատարակեց Պ· Մարտէն (ed. Martin, ի հաւաքման Abh. zur Kunde des Morgenlandes, VI, 1, 1876, դարձեալ W. Wright, the Chronicle of Joshua the Stylite· Cambridge 1882)· եւ զոր գրած է իբր 515ին, կը գրէ՝ "Ոչ կարացին (Պարսիկք) տիրել քաղաքին մերում (Ուռհայի)· քանզի եւ ոչ հնար էր եղծանել խոստման Քրիստոսի զոր խոստացաւ Աբգարայ տրէտչին հաստատեալ՝ յորժամ ասէ՝ Եւ տաղտէր տ օրհնեալ լեցի, եւ ընդ դէրեանցն նմա ի յաւիտեան։„ Այս խօսքը տես նաեւ Assemani, B. O· I, 261· Ասորի բնագրին մէջ վերջին խօսքը բառ առ բառ նոյն է Լաբուբնայի խօսքին հետ, միայն պակաս է "դարձեալ„ (հայ՝ "մի եւս թշնամի· · ·„)։ — Յակոբ Սրճեցի (451—521) բազմաթիւ գրուածքներ ունի Ուռհայի ու Աբգարի մասին։ Հատ մը՝ "Յաղ Յեսուն մերոյ Յուլիանոսի Վարդապետի ի վերայ Ուռհայի յորժամ առաքեաց առ Յերն մեր զի եկեսցէ առ ինքն„՝ հրատարակած է Կիւրըտոն (Cureton, Anc· syr· doc· p· 107—8 բն·, 106—7 թրգմ·)։ Նոյն Կիւրըտոն յիշած էր արդէն (անդ՝ p· 154) Սրճեցւոյ մէկ նամակն, ուր կ'ըսէ "վասն այնորիկ խոստացաւ Աստուած Աբգարայ թագաւորի եթէ է վերայ տաղտէր նորա ոչ դէրեանցն ընդ ի յաւիտեան„ (բացատրութիւն շատ նման Լաբուբնայի։) Սրճեցւոյ առ Ուռհայեցիս թուղթը, որմէ շատ ընդարձակ քաղուածքներ կը թարգմանէ Մարտէն (J.-P. P· Martin, les Origines de l'Égl· d'Edesse, p· 111—118), ամբողջովին կը դառնայ ճիշդ այս յաւելուածին վրայ։ Ուռհայի կը սպառնար թշնամի բանակ մը, եւ շատերը կը սկսեին փախչիլ, որոնք "սակաւահաւատք են„ կ'ըսէ Սրճեցի՝

պեայ (Նոյնպէս Եւադրեայ), որ սակայն չի կրնար ընդունիլ այն խօսքին հարազատութիւնը։ Բայց երկար չէր կրնար մնալ Նոյնպէս. այլ Նոյն զրոյցն իւր ճամբան ըրած է յոյն գրականութեան մէջն ալ։ Ամենալաւ օրինակն է Թադդէի "Պրակէն" որուն Պարիսի ձեռագիրը տակաւին չուտնի յաւելուածը, իսկ Վիեննայի օրինակն արդէն աւելցուցեր է ան ալ։ Ահա Յիսուսի պատասխանն երկուքին ալ համեմատ,[1] որ բոլորովին ազատ կերպով կ'ըսեն.

Պրակը Թադդէի, ծոգր. Պարիսի.	Պրակը ծոգր. Վիեննայի:
"Երթ եւ աւետարանեա առաքչին քում. խաղաղութիւն տէր ի տաղտի տամ. զի վասն այսորիկ եկի՝ չարչարել վասն աշխարհի եւ յառնել եւ յարուցանել զնախահարս. եւ յետ համբառնալոյն իմոյ յերկինս՝ առաքեցից քեզ զաշակերտն իմ զԹադդէոս. որ լուսաւորէսցէ զքեզ եւ զուղղորդէսցէ զերեսս յամենայն ճշմարտութիւն՝ ի տէր ի տաղտին տամ (ὁδηγήσει... καὶ σὲ καὶ τὴν πόλιν σου.)	Երթ եւ տուր (զպատկերն) առաքչի քում՝ եւ աւետարանեա նմա զայսոսիկ. խաղաղութիւն տէր ի տաղտի (εἰρήνη σοὶ καὶ τῇ πόλει σου), զի մի ոք ի ընտրելոց տիրէսցէ նմա երբեւ (πρὸς τὸ μηδένα τῶν ἐχθρῶν κατισχῦσαι αὐτῆς πώποτε.), զի ես վասն այսորիկ եկի յաշխարհ կամեցեալ չարչարել վասն աշխարհի, յառնել եւ յարուցանել զնախահարս։"

Թէեւ կ'ընդունին քրիստոսի տուած խոստումը, բայց կ'ըսեն կրնայ եղծանիլ Նոյնը մեր մեղայ համար։ Ասոնց դէմ է ամբողջ գրուածքը, ցուցնելով թէ անհնար է Ուռհայի առնուիլը, խոստումը մշանջենաւոր է, "Որդին Հօր խօսեցաւ բան մի մեծ, յորժամ ասէ՝ ընտրի՛ զոչ տիրէսցէ Ուռհայէ։ Ուչ է հնար եղանիլ բառէս, որպէս չէ հնար անձրեւի յերկինս ելանել,.. կամ ուրիշ տեղ մը՝ "Այն որ օրհնեաց զհաւատացեալ քաղաքս Ուռհայ՝ կարող է պահել է յաւիտեան նմա եւ մեզ՝ բարեկամացս քրիստոսի՝ զխոստումն իւր, զոր ետ մեզ.," եւն եւն։ — Անհնար է յիշել բոլոր միւս սասրի աղբիւրները, որոնց ցուցակ մը գրած է՝ Tixeront, p. 23–5.

[1] Տես Lipsius, Acta I. 274, եւ Abgarsage, 20.

Ինչպէս կը տեսնուի միեւնոյն բնագրին մէկ ձեռագիրը տակաւին հին ձեւն ունի, միւսն արդէն յաւելուածն ամբողջովին։ Աւելի եւս բնական էր որ Վիեննայի թ. 315 հմայագիրն աւելի ալ ճոխացած ունենար նոյնը։ Եւ արդեամբք հոն վերջաբանն է այսպէս՝[1] "Առաքեցից քեզ զմի յաշակերտաց իմոց Թադէոս անուն, որ զցաւս քո բժշկեսցէ եւ դիեռն յաւիտենական ե՝ դիտղղութիւն։ Եղ ե՝ ամենից։ Զոյգ ընդունեցի (ζωὴν αἰώνιον καὶ εἰρήνην σοι παρασχήσει καὶ τοῖς σοῖς πᾶσιν.) իսկ վասն տղաւոր քո, զորմէ յայտնեցեր ինձ թէ փոքրիկ է, ընդարձակելով ընդարձակեցից զնա արարից բաւական զի մի ոք ի ինամոց տոց պիրեսցէ նմա դնել։ Ի կատարած յաւիտենից.„ (πλατύνων πλατυνῶ αὐτὴν καὶ ποιήσω τὸ ἱκανόν, πρὸς τὸ μηδένα τῶν ἐχθρῶν σου κατισχῦσαι αὐτῆς ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος.) Բացատրութեանս կերպը շատ կը նմանի Բոդլէեան ձեռագրին ունեցածին հետ, զոր գործածած է Գրաբէ[2], այսինքն՝ Եւ տղաւորն՝ եմ՝ եղեցի բաւական զի մի ոք ի ինամոց պիրեսցէ նմա.) (καὶ τῇ πόλει σου γενήσεται τὸ ἱκανόν πρὸς τὸ μηδένα τῶν ἐχθρῶν κατισχῦσαι αὐτῆς.) Յետագայ ժամանակաց մէջ ալ յունական մատենագիրը նոյն յաւելուածը յաճախ ունին։[3]

---

1 Lipsius, Acta, I, 280—1.

2 Grabe, Spicilegium, I, 8.

3 Այսպէս Եդեսական անձեռագործ Պատկերի պատմութիւնը, որ ստուերամբ կոստանդիանոս Ծիրանածին կայսեր անունը կը կրէ (Const. Porphyrogenetos, տես Combefis, manipul. rerum Constantinopolitarum, p. 81.) այսպէս Կեդրենոս (ed. Bonn, p. 310, 313ff.) եւ այլք։ Վերջին տեղս կը պատմէ Կեդրենոս որ 944ին Ռոմանոս կայսեր եւ Թեոփիլակտոս պատրիարքին օրով Պոլիս բերուեցան մագաղաթեայ ասորի "ոլքնոտիր„ թղթոցս եւ Պատկերն Քրիստոսի։

Ցոյն բնագիրքն դիտմամբ երկարօրէն յառաջ բերինք, անոր համար որ ընթերցողը կարենայ համեմատել անոնց յաւելուածը մերինին՝ այսինքն արձանագրութեան ընթերցուածին հետ։ Կը տեսնուի որ ընդհանուր գաղափարը նոյն, բայց բացատրութեան կերպը բոլորովին այլակերպ է անոնց մէջ, այլակերպ մեր Արձանագրին բացատրութեան կերպն ալ, զոր վերը դրինք։ Եւ արդէն այլագդ չէր կրնար ըլլալ։ Թղթերը Ցունաց ծանօթացած էին Եւսեբեայ թարգմանութեամբ. բայց այս թարգմանութիւնը չունէր յաւելուածը։ Ցետոյ երբ այս կամ այն յոյն գրիչը կ'ուզէր առնուլ այն խօսքն ալ, որ պէսպէս ձեւով կը յածէր արդէն, միակերպ եւ սրոշ ձեւ մը պակսելով՝ պէտք էր որ այլաձեւ ըլլար միոյն՝ տարբեր միւսին քով, թէեւ ընդհանուր իմաստը նոյն. մինչ Ասորիք գտնէ սրոշ՝ չբսենք պաշտօնական՝ ձեւ մ'ունէին անոր, Լաբուբնայի գրքինը, զոր բառ առ բառ կը կրկնէ օրինակի համար Ցեսու Սիւնակեաց։ Մեր Արձանագրին վերջաբանն ալ ըստ այմմ բնական է որ տարբերէր վերոյիշեալ յունականներէն, որոնցմէ արդէն կանուխ ալ է ժամանակաւ։ Միակ օրինակն որ ծանօթ է եւ որ գտնէ ժամանակակից ըլլալու է, եթէ ոչ աւելի կանուխ, Էլ-Փայումի պապիրոսն է. բայց հոն յաւելուածը՝ թէեւ էր ապահովապէս, այժմ միայն երկու աննշան վանկ մնացած է ընթեռնլի, ուստի չենք կրնար համեմատել. (տես վերը։)

Այսչափ բաւ կը համարինք Ցաւելուածիս մասին։ Մինչեւ հիմայ բսուածը բաւական էր ցուցընելու որ Արձանագիրը նախ Եւ-ԷԲԷայ բնագիրը կ'ենթադրէ, զոր առջեւն ունեցած է քանդակողը. երկրորդ՝ Եւսեբիոսէն շատ եկած է քանդակումն, ուր մուտք գտած է յիշեալ Ցա-Էլ-ոնը։ Այս՝ մատենագրական տեսակէտը։ Իսկ վաւերականութեան խնդրոյն տեսակէտով՝ այս յաւելուածն ինքնին բաւական է ցուցընելու թղթոյն անվա-էր ու կեղծ

բլլալը, ընդունելով ալ որ նոյն յաւելուածին հիմն եղող զրոյցը՝ Ուռհայի անյաղթելիութիւնը՝ նաեւ Գ դարէն յառաջ գոյութիւն ունենար։ Ձենք կրնար ի հարկէ վաւեր ընդունիլ եւ Ցեառն մերոյ վերագրել թուղթ մը, որ անհնարին եւ սուտ մարգարէութիւն ու խոստում՝ կը պարունակէ, ըսեն պաշտպանել ուղղողներն ինչ որ կ'ուզեն։

Կը մնայ միակ կէտ մը, Եւսեբեայ թարգմանութեան խնդիրը, զոր պէտք ենք տեսնել։

4.

Թղթոցս Յունական բոլոր բնագիրները՝ ինչպէս տեսանք, Դ-ԷՐԷ-Ը մը կ'ենթադրեն, Ե-ԷԲԵՅ բնագիրը, նաեւ անոնք՝ որ այլաձեւ փոփոխած են բովանդակն, ինչպէս "Պրակք Թովմայի"։ Արձանագրութիւնը՝ բաց ի յաւելուածէն՝ առանց Եւսեբեայ չի կրնար մնածուիլ, ինչպէս վերը տեսանք։ Կը մնայ հիմայ տեսնել թէ այս միակ աղբիւրը կամ Եւսեբիոս ուստի՞ ունի զանոնք։ Խնդիրն այսպէս ընդհանուր առած՝ կը շօշափէ Լաբուբնայի դրքին խնդիրը, զոր չենք ուզեր երկրորդել։ Մեզի համար կարեւոր է միայն այն կէտը թէ նամակներուն յունարէն խմբագրութիւնը, զոր Եկեղ. Պատմութեան մէջ կը գտնենք, ուստի՞ է. հնագոյն թարգմանութիւն մն է զոր Եւսեբիոս երկրորդած է՝ թէ իրեն ժամանակ եղած։

Եւսեբիոս բաւական որոշ խօսած է այս մասին, եւ այն՝ միեւնոյն գլխուն մէջ քանի մ'անգամ։ Նամակներուն ճիշդ սկիզբն՝ իբր նախաբան՝ կը ծանուցանէ թէ ուստի՞ ունի զանոնք, հետեւեալ կերպով, զոր նոր թարգմանելով յառաջ կը բերենք՝ դիմացը դնելով ասորաբան հին հայ թարգմանութիւնը։

Եւսեբ. Ա. ժգ. (Նոր թրգմ.)։

Ունիս եւ սոցին գրե-լ գիւ-ր-ն-ն, առեալ ի դիւանացն Յեդեսիա, որ յայնժամ թագաւորեալ քաղաքն էր։ Արդ ի հասա-կակաց քարտէսս որ անդ, յորս բովանդակին (կան գրեալ) որ ինչ յառաջա-գոյն եւ մինչեւ ցԱբգար գործեցան, եւ այսոքիկ դն-չե- ղ-յ-ի՛ -ն-դ-ի (ἐξ ἐκείνου ոչ-ն-ն-ն) գտանին պահել։ Եւ չէ ինչ աւելորդ զնոյն իսկ գրե-գրե-ն լսել, որ-ա-ա-ա

նէ՝ յԱսորւոյ բարբառոյ թարգմանել (ἐκ τῆς Σύρων φωνῆς μεταβληθεισῶν) զայս ձեւ օրինակի։ Պատճէն„ եւն։

անդի դէնէն, որ ունին օրինակ զայսր բանից, որ ՀԷՆԷԼ էն (Աս. «Մեկնեալ„ կամ «Թարգմանեալ է Հէր„) յԱսորւոյ լեզուէ է յոյն անդր։ Պատճէն„ եւն։

Եւսեբիոս որոշ կը շեշտէ հոս նախ որ ՀՐՈՐ վկայութիւն մ'ունի առջեւ կամ գրուածք մը, որ Եդեսիոյ դիւանէն էր կամ այնպէս կ'ըսէր ինք իրեն համար. (հմմտ. Լաբուբնա) ուստի առնուած «ի դիւանաց„ (— որ հասարակաց կամ արքունի էր —) եւ որ կը պարունակէր թէ պատմութիւն մը (Թադէի եւ Աբգարու), զոր Եւսեբիոս բաւական ընդարձակ կ'ուրուագծէ նոյն գլխուն մէջ, եւ թէ ՐՈՂՈՒԹԻՒՆ։ Եւսեբիոս անձամբ չէ տեսած Եդեսիոյ դիւանին այն յիշատակարանքն (document), այլ Աբգարու օրով եւ անկէ յառաջ գործուածները գիտէ պահուած մինչեւ իւր ժամանակ «անդի„ (ἐξ ἐκείνου յայնմանէ), այն ՀՐՈՐ վկայութիւնն կամ գրքէն։ Այս ալ ԱՐՐՈՅ ԼԵԶՈՎ էր։ Այս կերպով գիտէ թղթերս Եւսեբիոս. ուստի կընար ըսել թէ զանոնք ինքը առած է Եդեսիոյ դիւանէն (Հայր որոշ «առեալ է Հէր„, յոյնն անորոշ), եւ ԲԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ յունարէնի յիշեալ ասորի գրաւոր վկայութենէն։

Այս ամէնը կը յեղյեղէ Եւսեբիոս նաեւ տակաւին քանի մ'անգամ։ Ի հաստատութիւն որ թղթերն ալ պատմութեան հետ կից էին՝ կը յաւելու ճիշդ նամակներուն վերջը ըստ թարգմանութեան Ճարեանի՝ «Ընդ նամականւոյս գտան եւ այսոքիկ յԱսորի լեզու„, եւ կը պատմէ Թադէի գալն Եդեսիա եւն եւն։ Յոյն բնագիրն է՝ Ταύταις δὲ ταῖς ἐπιστολαῖς ἔτι καὶ ταῦτα συνῆπτο τῇ Σύρων φωνῇ (Ընդ թուղթս այսոսիկ կցեալ կային եւ այսոքիկ յԱսորւոյ լեզու), զոր հայ թարգմանը քիչ մը զարմանալի կերպով փոխադրած է՝ «Բայց ընդ նոյն թուղթ

[դէ] սոքա եւս Դերյ՝սոոր են ի լեզու ասորի.„ ուր գոնէ "դէ„՝ զոր փակագծի մէջ առինք, ջնջելու է իբր աղաւաղութիւն։ Ասորին պայծառ է, եւ Հայերէնն ալ կը մեկնուի, եթէ "զի„ ջնջելէն ետքը՝ "մերձաւոր են„ համարուի գրուած իբր "յ՝ելեալ են, ելին„ եւն իմաստով, ինչպէս կ՝ըսէ Ասորին։[1] Ամենէն վերջն ալ՝ Թադէի եւ Աբգարի մասին պատմելէն ետքը, կը կնքէ Եւսեբիոս նոյնը եւ անով իւր Եկեղ. Պատմութեան առաջին գիրքը, կրկնելով դարձեալ՝ "Որք՝ ոչ յանպէտս բան՝ բան յԱսորոյ լեզուէն թարգմանեալք՝ ասասէն յինէն եդան ի (պատշաճ) կարգի ժամանակաց (ἃ καὶ οὐκ εἰς ἄχρηστον πρὸς λέξιν ἐκ τῆς Σύρων μεταβληθέντα φωνῆς ἐνταῦθά μοι κατὰ καιρὸν κείσθω.) Այս է նաեւ Հայերէնին բսածը, թէեւ դարձեալ աղաւաղ բլլալով՝ առաջին Հայեցուածքին նորանշան թարգմանութիւն մը կ՝երեւայ։[2] Վերջապէս նաեւ Երկրորդ գրքին սկիզբը (Եկ. Պատմ. Բ, ա) քանի մը խօսք ըսելով Թադէոսի մասին, կը յիշէ Եւսեբիոս իւր այս գրածները թէ "որպէս սակաւիկ մի յառաջ ցուցաք

---

1 Տես Cureton, p. 3 բնագիր։ Ասորւոյն ܐܬܝܠܝܢ (յաւելեալք, կցեալք) բառն է զոր Հայը "Դերյ՝սոոր են„ թարգմանած է։

2 Հայը (= Ասո. Cureton, p. 5) կարդալու է այսպէս՝ "Բայց զի ոչ տարապարտուց ելին (= ܐܬܝܠܝܢ, այսինքն՝ թարգմանեցան) սոքա՝ ասէնայն պարտ՝ սէ՛ (Նիւթական = ܒܬܪ ܕܒ ܒܬܪ, բան առ բան) յԱսորւոյ անտի ի յոյն, սարքն (տպ. "այս է„) ի ժամանակի իւրեանց եդան սարք„. (տպ. "անդ։„) Անով կը նոյնանայ Ասորւոյն հետ, որ սակայն չունի "ասասէն„, որ բուն աւելորդ է։ Եւսեբեայ խօսքը քիչ մ՝այլ ազդ ալ կրնար թարգմանուիլ, օրինակի համար վերջին մասը՝ "... ասասէն ինձ պատշաճ՝ թուեցաւ դնել„ կամ նման կերպով. Վալեսիոս կը փոխադրէ՝ Quae non sine fructu, ut opinor, ex Syrorum lingua translata ad verbum hic opportune collocata sunt.

է գրոցն որ գրա- անդ (ὡς ἀπὸ τῆς εὑρεθείσης αὐτόθι γραφῆς μικρῷ πρόσθεν ἐδηλώσαμεν) եւ կ'աւարտէ խօսքովս թէ "Եւ այսոքիկ՝ որդեա է ՀՆՈՅՆ պատմա-ՐԵՆԷ՝ ասացան (καὶ ταῦτα μὲν ὡς ἐξ ἀρχαίων ἱστορίας εἰρήσθω) դարձցուք արդ այսուհետեւ յաստուածեղէն գիրս„[1] եւն։ Ա.յսչափ Եւսեբիոս։

Ինչպէս քննադատք մտադիր կ'ընեն[2], զուր տեղ չէ որ Եւսեբիոս այնչափ կը յեղյեղէ այս ամէնը, երբք անգամ թէ այն գրաւոր վկայութիւնն Եդեսիոյ դիւաններէն էր. երբք անգամ թէ Ասորւոց լեզուէ թարգմանուած է. եւ երկու անգամ թէ բառ առ բառ յառաջ կը բերէ։ Վերջին կէտս յատկապէս թղթերուն համար է, ինչպէս նաեւ միւսները։ Եւ արդէն եթէ Եւսեբիոս այս ամէնն առած չըլլար իւր գրոց մէջ եւ անով տիեզերահռչակ ըրած, պիտի մնար իբրեւ մին այն անթիւ անվաւեր գրուածքներէն, որոնցմով այնչափ ճոխ է ասորի գրականութիւն, առանց ընդհանուր ամէն դարուց քրիստոնէական գրականութեան վրայ այն ազդեցութիւնն ընելու։ Եւսեբիոս է որ թղթերն (ու յարակիցք) ծանօթացուց յունարէն թարգմանութեամբ, եթէ միայն ստած չէ վերոյիշեալ տեղերը, զոր որեւէ կռուան մը չունինք ընդունելու։ Ա.յժմ կը մեկնուի նաեւ թէ ինչու նաեւ Արձանագիրն՝ որ իբր թէ Ա դարուն պիտի ըլլար եւ վաւերական, ՈՐԻՇ ՔՆՈՒԹԻՒ Չ ԳԻՏԷՐ՝ բայց Ե-ՈՒԲԻՈՅ թարգմանութիւնը միայն, ինչպէս տեսանք. թողունք որ Եւսեբիոսէն ալ էրգն է՝ ընդունած ըլլալով հանրածանօթ յաւելուածը։

---

1 Հայ թարգմանն այս տեղերը փոխադրած է՝ "... զի է գրոց անդ որ գրա- անդ՝ ցուցաք յառաջ քան զփոքր մի... եւ սոքա ասացեալ են ԻԲրեա- է պատմա-ՐԻՆՆ ՈՐՈՅՆ՝ մնալով միշտ նոյն ասորաբանը։

2 Ա.յս ամէնուն մասին հմմտ. նաեւ Tixeront, p. 82–89, եւ ուրիշներ։

Սակայն Եւսեբիոս ԸՆԷԸ թարգմանած է, թէ թարգմանել տուած։ Ասորի թարգմանութիւնը (— որ պատկառելի հնութիւն մ'ունի եւ ձեռագիր մ'ունինք նոյն իսկ Ե դարէն[1] —) եւ անկէ բղխած հայ թարգմանութիւնը շատ աւելի որոշ կերպով ղեւսեբիոս կ'ըսեն թարգմանիչ, երբ կը կարդան "զոր ասէալ է ՝ի նէ՝ ՝ի նինեալ (Ռոբինեալ)„. (տես վերը։) Բայց յոյն բնագիրն այսպէս որոշ չէ. այլ ընդհանուր կերպով կ'ըսէ "որք ասէալ են ՝ի նէ (ἡμῖν ἀναληφθεισῶν) եւ ...Ռոբինեալ„. ուստի՝ առնուած "՝ի նէ„ կամ "վասն ՝ի նէ„։ Ինչպէս կը տեսնուի՝ Եւսեբիոս բացայայտ չի յայտներ թէ ինքն անձամբ թարգմանած ըլլայ, որով նոյնպէս ընդհանուր են այս մասին միւս խօսքերն ալ. (հմմտ. "ի գրոց որ ի՝ասէ անդ„, "ի հնոցն պատմութենէ„, "ոչ յանպէտս... յԱսորւոց լեզուէ թարգմանեալքը„ եւն։) Ուստի իրաւունք ունի Տիքսրոն[2] ըսելու որ "քիչ հաւանական է„ Եւսեբեայ թարգմանիչ ըլլալը, ապա թէ ոչ աւելի պայծառ ըսած կ'ըլլար նոյնը. բայց ասոր չենք գիտեր որ կրնար ասորերէնէն այսպէս դիւրութեամբ թարգմանել, քանի որ սեմական լեզուաց՝ այսպէս հեբրայականին՝ շատ քիչ ծանօթութիւն ունէր։[3] Զիարդ եւ իցէ, մեր խնդրոյն համար այնչափ կարեւոր ալ չէ այս կէտը։ Վասն զի խնդիրը յեկեղեցական նոյն կը մնայ, ըլլայ թարգմանիչը նոյն ինքն Եւսեբիոս, ըլլայ ինքը լոկ թարգմանել տուողը։ Որոշ է որ Իրէն — կամ եթէ կ'ուզուի՝ ընդհանրապէս

---

1 Եկեղ. Պամ. ասորի ձեռագիրն ի Պետերբուրգ գրուած է 462ին, Եւսեբեայ (Theophania, Պաղեստինի վկայից եւն) այլ գրութեանց ձեռագիրը՝ որ Բրիտ թանգարան կը պահուի (Add. 12, 150) գրուած է նոյն իսկ 410ին։ Wright, A short hist. of Syr. Lit. p. 61, եւ այլուր։

2 Tixeront, p. 84, n. 7.

3 Հմմտ. անդ, եւ Heinichen, Comment. in Eus. Hist. Eccl. p. 25ff; Dictionary of christ. biogr. II, 859ff.

Կեսարիոյ Հռչակաւոր մատենադարանին[1] — Համար եղած է այն թարգմանութիւնը, զոր "տարապարտուց" կամ "յանպէտս" ընել տուած չըլլալու համար՝ առած գրած է իւր գրոց մէջ. (տես վերջին խօսքը։) — Քանի մը խօսք ալ թէ ինչ էր այն "գրաւոր վկայութիւնն" կամ ասորի մատեանը։

Ասորական այն "գրով վկայութիւնն" կամ մատեանը, որուն հեղինակը Խորենացի յանուանէ ալ յիշած է իրը "Ղերուբնայ որդի Ափշադարայ դպրի" (Բ, լզ), երկար ատեն կորսուած էր, մինչեւ 1864ին Կիւրդոն հրատարակեց մաս մը, իսկ Հ. Ղ. Ալիշան 1868ին ամբողջական հայերէնն եւ անոր գաղղիերէն թարգմանութիւնն, իսկ Փիլլեպս 1876ին առաջին անգամ ամբողջապէս նաեւ ասորին,[2] եւ որ ճշդիւ նոյն կերպարանքը կը ներկայա-

---

1 Tixeront, p. 85—6 n. 4 կը նշանակէ որ կրնայ խօսքն ընդհանրապէս առնուիլ նաեւ այնպէս, եթէ ուզուի, իրը յեսականս նոյն մնալով։ Կեսարիոյ Պաղեստինացւոց հռչակաւոր գրատան հիմնադիրն (կամ մեծապէս զարգացնողն) է Ս. Պամֆէ-լէոս վկայ (նահատակուած 309ին), որուն աշակերտն էր Եւսեբիոս ինքն, որուն համար ինքն զինքն "Եւսեբիոս Պամֆիլէոսյ" կ'անուանէ։ Շատ գործեր անձամբ օրինակած էր մատենադարանին համար Պամֆիլիոս, մաս մ'ալ Եւսեբեայ հետ. այսպէս երկուքն միասին յօրինեցին Աստուածաշնչի (Եօթանասնից) նոր խմբագրութիւնն Վեցիկեանի համեմատ. նոյն իսկ բանին մէջ Եւսեբիոսի հետ յօրինեց ջատագովութիւն մ'Որոգինէայ, եւն։ (Հմմտ. ի միջի այլոց Wetzer u. Welte, Kirchenlexicon, 2. Aufl. IX, 1326—7, եւ այլուր։) Ինքներն կը հասկցուի թէ ինչպէս Եւսեբիոս՝ այնպէս յարգի «դիւանական» յիշատակարաններ գտած, եւ այնպիսի թղթեր Աբգարու եւ Քրիստոսի Ցեսուն մերոյ՝ զորոնք ի հարկէ հարազատ կը կարծեր, փութացած էր թարգմանութիւն մը հոգալ իրեն կամ՝ որ նոյն է՝ նոյն մատենադարանին համար։

2 Cureton, Anc. syr. doc. p. 5—23 (բն. եւ թրգմ.) — "Ղերուբնա Եդեսացի" թուղթ Աբգարու եւն. տպ. Երուսաղէմ 1868։ — "Լաբուբնեայ դիւանագիր դպրի Եդեսացւոյ

նայ իբրեւ Եդեսիոյ դիւաններէն քաղուած։[1] Լաբուբնայի մասին անկէ եաքն եղած անթիւ քննութիւնքն ու գրուածքները յիշել եւ այն խնդրով զբաղիլ հոս կարելի ալ չէ, եւ մեզի համար աւելորդ ալ։[2] Բաւական է մեզի այս քննութեանց արդիւնքը. այսինքն՝ արդի Լաբուբնա էապէս այն է, զոր Եւսեբիոս տեսած էր, բայց իւր նախնեաց ձեւին մէջ (Acta Edessena), մինչ արդի ասորի գրուածքն (— որուն ասորի ձեռագիրն արդէն Զ դարէն է, —) փոփոխեալ է բաւական կամ հնոյն ու նախնականին աւելի կամ նուազ այլայլած նոր խմբագրութիւն մը։ Հնագոյն վկայն է հոս ալ — հոս ի նկատի կ՚առնուի յատկապէս թղթերը, — դարձեալ Եւսեբիոս, որ թարգմանած է զանոնք ասորական նախնականէն, մինչ արդի խմբագրութիւնն Եւսեբիոսէն եաքն է, Դ դարու վերջերէն կամ նաեւ Ե դարու սկզբէն։ Այսու հանդերձ կ՚արժէ տեսնել թէ հոն ինչ ձեւ ունին թղթերս։

Ասորւոց մէջ, ուր զուցիս բուն հայրենիքն էր, ի հարկէ անթիւ են մատենագիրներու գրուածք-

---

թուղթ Աբգարու», Վենետ. 1868, եւ Labubnia, Lettre d'Abgar etc. Venise 1868. — G. Phillips, the Doctrine of Addai etc. Lond. 1876.

1 Հմմտ. յիշատակարանը հայերէնին ալ համեմատ՝ «. . . գրի եւ դնի ի տունս յիշատակարանաց։ Սոյնպէս եւ Յովհաննէս քաղաքի Պերբերնա որդի Սնակայ (ձեռ. «Ընակայ»), որդի Աբշադարայ գրրի թագաւորին գրեաց զամենայն ինչ զոր միանգամ իրք եղեն Ադեի առաքելոյ . . . ձեռն արկանելով եւ Ընանա (Ա. «Խանանան») հաւատարիմ թագաւորին, եւ եղին ի տան յիշատակարանաց քարտիսից, ուր դնին մատեանք եւ օրէնք արքունականք, եւ . . . մուրհակք հաստատութեան, անդր պահին հաստատութեամբ առանց արհամարհանաց։»

2 Նորագոյն գրուածքները տես վերը՝ ուսումնասիրութեանս սկիզբը, հիները՝ մեր Zur Abgarsage, Վիեննա 1890, նաեւ «Հանդէս» 1889, էջ 48։ Շատերն արդէն առիթ եղաւ յիշելու յընթացս գրութեանս։

ներ, որ Աբգարու զրոյցն ու յարակիցք կը պատմեն կամ կը յիշեն, սկսելով նոյն իսկ Եփրեմէն։[1] Ոմանք յիշուեցան արդէն, ուրիշ շատերը կրնան տեսնուիլ գիտնոց քով յիշուած։[2] Մեղի համար՝ որ միայն թղթերովս կը զբաղինք, կարեւոր է միայն վերջիններս տեսնել իրենց ասորական ձեւին մէջ։ Եւ հոս հնագոյնն է դարձեալ այն՝ որուն նախնականը տեսած էր Եւսեբիոս, այսինքն՝ Լաբուբնայի գրքինը, որ՝ ինչպէս Եւսեբիոս յունական թղթերուն համար՝ նոյնպէս հիմն է թղթերուս բոլոր ասորական օրինակներու եւ խմբագրութեանց։ Հնագոյն բնագիրներէն է նաեւ այն, որ մուծուած է Միջագետաց առաքելոյն Մարեայ վարուց մէջ, որ իբր Ե կամ Զ դարուն գրուած կ'ըսուի, համառօտուած խմբագրութեամբ.[3] նոյնպէս համառօտ խմբագրութեամբ կ'ըսուի Աբգարու թուղթը, որ Ժ դարու ձեռագրի մը մէջ կը գտնուի։[4] Պարիսի մէկ ձեռագիրը՝ գրուած 1264ին՝ կը պարունակէ թղթերս, զոր հրատարակած է Տիքսըրոն։[5] Կրնան շատ ուրիշներն ալ գտնուիլ. բայց մեղի համար բաւական է այսչափն ալ։ Քանի որ Լաբուբնայի գիրքն է հիմը այս ամէնուն, նոյնը կարեւոր էր տեսնել. ուստի կը դնենք յաջորդովս, ի հարկէ ոչ

---

1 Բաց ի Կոտակի խօսքէն, զոր վերը գրինք, կը յիշուի նաեւ Եփրեմայ Ցաղ մը Ս. Հոգւոյ եկեղեցւոյ վրայ (Ձոգր. Բրիտ. թանգ. 17, 141), Wright, Catalogue, II, 359.

2 Ցուցակ մը տես Tixeront, p. 23–5. Lipsius, Acta p. CVII–VIII.

3 Acta S. Maris, հրատ. J. B. Abbeloos Բոլլանդեանց քով՝ „Analecta Bollandiana", IV (1885), p. 43–138. Թղթերս՝ բնագիր եւ լատ. թրգմ. անդ՝ էջ 53–4։

4 Add. 17,218 Բրիտ. թանգ. Wright, Catal. I, 100. (ասոր բնագիրը չկրցանք համեմատել։)

5 Bibl. Nat. Anc. fonds 12, fol. 191. Հրատարակուած՝ Tixeront, p. 195–6, որ Լաբուբնայի տարբերութիւնքն ալ նշանակած է։

ասորի բնագրովն՝ որ աւելորդ է, այլ Հայերէն թարգմանութեամբն, որ արդէն հաւատարիմ է հոս բնագրին։ Եղած քանի մը տարբերութիւնք կը նշանակենք ստորեւ։ Տիքսբրոնի հրատարակած բնագիրն՝ որ իբրեւ անկախ գրուած՝ արդէն յատուկ խորագիրներ ալ ունի, տարբերութիւններ կը ցուցընէ, որոնց կարեւորները նոյնպէս կը նշանակենք իբրեւ "Պ„ (Պարիսի) ձեռագրի ընթերցմունք, ի հարկէ այնչափ՝ որչափ իմաստի պէսպիսութիւն կը բերէ. զուտ ասորի լեզուի տարբեր ընթերցուածները հոս մեզի համար աւելորդ են։ Դիմացը՝ իբրեւ օրինակ համառօտ խմբագրութեան՝ կը դնենք Մարեայ վարուց միջի բնագիրը, ուր նոյնպէս՝ ինչպէս Լաբուբնայի քով՝ պատմութեան մէջ հիւսուած են թղթերս, նոր թարգմանելով ասորի բնագրէն։ Ահա այս ասորական թղթերը, որոնց Եւսեբիոսի բնագրէն եղած կարեւոր տարբերութիւնքը ԼԵՐԵՎ կը նշանակենք։

Լաբուբնա (Հայ = Աս. եւ Պ)։	Վարք Մարեայ։
Գրէ այնուհետեւ թուղթ եւ տայ տանել առ Քրիստոս ի ձեռն Անանիայ հաւատարմի . . . զոր գրեալ էր այսպէս։	Եւ գրէ նմա թուղթ եւ առաքէ առ նա դեսպանս եւ պատգամաւորս . . . բայց գրէ ի թղթին իւրում այսպէս։
"Աբգար Արշամայ[2] առ Յիսուս բարի։ Դդ,[3] որոյ	"Աբգար Սեաւ (Ուկամա) իշխան աշխարհի՝ առ

1 Պատմուածքի մասին տես Պ.՝ իբր անկախ օրինակ՝ խորագիր մը յօրիներ է՝ "Թուղթ զոր առաքեաց Աբգար արքայ Ուռհայիի„ (տող մ՚ալ անընթեռնելի։)

2 "Արշամայ„ = Աս. "Ուկամա„ (Սեաւ.) տես վերը։ Մարեայ վարքը իբր տիտղոս կը կդէ ܐܫܟܪ, զոր "իշխան աշխարհի„ թարգմանեցինք, պահելով Եւսեբեայ ասորաբան հայերէնին ընթերցուածը = τοπάρχης.

3 Այսպէս հայը, Աս. եւ Պ "բժիշկ բարի„։ Ընթերցուածս հնագոյն եւ լաւագոյն է քան Եւսեբեայ "ԲԺԻՇԿ բարի„, քրիստոնէական գաղափարաբ. ընթերցուածը, որուն հետեւած է Մարեայ վարքն ալ։

երեւեալ յերկրի Հրեաստանի ի քաղաքիդ Երուսաղէմ,[1] ողջոյն, Տէր:[2] Լուայ վասն քո եւ վասն բժշկութեանցդ՝ զոր առնես,[3] զի ոչ դեղովք եւ արմատովք բժշկես դու. այլ բան[4] զկոյրս լուսաւորես, զկաղս գնացուցանես,[5] զբորոտս սրբես, ի՝ իւրոյ բան[6] զդեւս հալածես, զմեռեալսն յարուցանես, եւ զամենայն չարչարեալս եւ զախտաժէտս բանիւ բժշկես:[7] Եւ իբրեւ լուայ ես զայդոգիսի գործոցդ ասեցեալս՝ զոր ասա-

Յիսուս Փրկիչ, ողջոյն: Լուայ եթէ զբորոտս սրբես, զայսս պիղծս հանես եւ զդեւս հալածես: Եւ եդի ի մտի իմում վասն քո եթէ Աստուած ես եւ որդի Աստուծոյ, որ եկիր յառողջացուցանել զարարած: Հիւանդութիւն չարաչար է իմ. եւ աղաչեմ զքեզ զի եկեսցես առ իս եւ բժշկեսցես զցաւս զայս: Եւ դարձեալ լուայ վասն քո եթէ Հրեայք քաղաքակիցք քո ("որ ընդ քեզ են") ատեան զքեզ եւ

---

1 Հայոյն յատուկ է՝ որոյ երեւեալ յերկրի (օր. Եր. "յերկիրդ") "Հրեաստանի ի քաղաքիդ Երուսաղէմ", Ա. եւ Պ (= Եւս.) միայն "երեւեալ յերկրի Երուսաղէմ", տես Եւսեբեայ τόπῳ եւն վերը. "ի քաղաքի" հայերէնին այնպիսի սրբագրութիւն մ'ըլլալու է՝ ինչպէս եր Արձանագրութիւնը:

2 Հայ ձեռագիրը կը բաժնէ "ողջոյն: Տէր. Լուայ" եւն. բայց ուղղելու է՝ ինչպէս ըրինք՝ Ասորւոյն համեմատ. (Ա = Պ "... Երուսաղէմի, տէր իմ, ողջոյն: Լուայ" եւն:)

3 "Զոր առնես" չունին Ա. եւ Պ (= Եւս.)

4 "Այլ բան", նոյնպէս Ա. եւ Պ., իսկ Եւսեբեայ քով եր՝ "զի որդեա՝ ոտ.", տես վերը. — Ա. բան է "զկոյրս բանաս" (այսինքն՝ աչս կուրաց.) Հայը լաւ փոխագրեր է "լուսաւորես":

5 "Զկաղս գնացուցանես" = Ա. եւ Եւս., իսկ Պ. դուրս ձգած է:

6 "Եւ խլից տաս լսել" (օր. Եր. "լսել տաս") ունին Ա. եւ Պ այլ. իսկ Եւս. չունի. (տես վերը:)

7 Ամբողջ այս խօսքը Հայը ինքնուրոյն կերպով ունի. Ա. եւ Պ. այս ձեւով են՝ "Եւ զդեւս (Ա. "զոգիս") Պ. "զդեւս" եւ զլուսոնս եւ զլարբերեալսն (կամ "նեղեալս" յայսոց) բանիւ քով բժշկես. նաեւ զմեռեալս յարուցանես:" Մատագրութեան արժանի է որ Հայը աւելի հարմարեր է Եւսեբիոյ, ուստի իւր բնագիրը լաւագոյն էր քան արդի ասորականը:

ԵՒ-ԴՐԵՐ,[1] եղիր մեզի իմաստ (Ի-ՀՈՐԴՈՐԵՑԻ)[2] թէ Աստուած ես դու որ իջեր յերկնից եւ առնես զայդ. կամ որդի Աստուծոյ որ առնես զայդ ամենայն:[3] Վասն այնորիկ գրեցի առ քեզ աղաչանս՝[4] գալ քեզ առ իս, զի երիր դարձիս ի ձեզ,[5] եւ բժշկեսցես զիս ի ցաւոց եւ ի հիւանդութենէ իմմէ. որոյ-ՀՈՐԴՈՐԵՑԻ է ի ձեզ:[6] Եւ զայս եւս լուայ եթէ Հրեայք տարանջին զքէն եւ հալածին զձեզ, եւ կամին խորհանել զքեզ:[7] Քաղաք կամին չար առնել քեզ: Եւ եթէ կամիս, քաղաք մի փոքրիկ է իմ, որ բարի է ինձ եւ քեզ, եւ բաւական երկոցունց, եւ եղեցուք անդ ի հանգստեան:„

---

1 Այսպէս նաեւ Աս. եւ Պ. լաւագոյն եւ հնագոյն է Եւսեբեայ՝ "Եւ իրրեւ լուայ զսան քո զայս ամենայն„, եւն:

2 "Եւ հաւատացի„ փակագծի մէջ առինք. յաւելուած կ'երեւայ հայ գրչի մը. չունին ոչ Աս. եւ Պ. եւ ոչ Եւս.:

3 Այսպէս ուղղեցինք հայերէնը, ինչպէս կ'ուզէր Աս. եւ Պ. եւ Եւս.: Արդի հայերէնն աղաւաղած է եւ կը կարդայ հոս՝ "... ԱՍՈՐԴՈՐԵՑԻ Ի-ԴՐԵՐ Ի-ՈՐԴԻ ԱՍՈՐԴՈՅ ՈՐ ԷԼԵՐ ՅԵՐԿՆԻՑ Ի-ԱՌՆԵՍ ԶՅԱՅԴ ԱՄԵՆԱՅՆ„ Ձեռք կարծեր որ արդէն հայոյն տեսած ասորի բնագիրն այսպէս աղաւաղած ըլլար:

4 Աս. "գրեցի աղաչեցի ի քէն՝ գալ„, եւն:

5 "Զի երկիր պագից քեզ„, չունի Եւս. եւ իրաւամբ: Ասորականք ալ քիչ մը տարբեր կ'ըսեն, այսինքն՝ "գրեցի աղաչեցի զքեզ՝ գալ առ իս ի ձեզ՝ որոմ երիր դարձիս, եւ բժշկեսցես„, եւն:

6 Այսպէս հայը. Աս. եւ Պ. աւելի նման են Եւսեբեայ՝ "եւ բժշկեսցես զցաւս իմ՝ զոր ունիմ ես:„ — "Որպէս հաւատացի ի քեզ„ ունին հայոյն հետ ասորականք: Եւս. լաւ եւս չունի:

7 Այսպէս հայը՝ քիչ մը տարբեր Ասորականէն, որ վերջինս կ'ըսէ "հալածեն զքեզ եւ կամին ի խուլ հանել զքեզ ի խորհին լարելոյ զքեզ„ (= Պ.) Յամենայն դէպս հայը լաւագոյն բնագիր մ'ունէր առջեւը, գոնէ մասամբ, միայն "կորուսանել„ պէտք է համազօր համարիլ "լարչարել„ բացատրութեան, զոր ունի Եւս., որ պարզ կ'ըսէ՝ "արանջին զքէն եւ կամին չարչարել զքեզ:„

մի է իմ փոքրիկ եւ վայելուչ. եւ բաւական է երկոցունց դեղ բնակել է սմա խաղաղութեամբ։»[1]

Եւ ընկալեալ Յիսուսի զթուղթն ի տան Քահանայապետին Հրէից՝ ասէ ցԱնան հաւատարիմ արքային. Երթ եւ ասա տեառն քում՝ որ առաքեաց զքեզ առ իս[2]

«Երանի է ինչ, զի հաւատացեր յիս մինչ չեւ տեսեալ ես զիս։[3] Զի այսպէս գրեալ է վասն իմ, զի Որք տեսանեն զիս՝ ոչ հաւատան, եւ որք ոչ տեսանեն՝ հաւատասցեն։ Եւ զի գրեցեր դուառ իս՝ գալ ինձ առ քեզ, վասն որոյ առաքեցայ ես յուխտարդ՝ կատարեալ է ամենայն.[5] այ-

Եկին պատգամաւորքն եւ մտին Յերուսաղէմ...։ Բայց ետ նմա պատգամ պատասխանուոյ, գրեալ առ նա ողջոյն այսպէս՝

«Գրեալ է վասն իմ, եթէ՝ Երանի այնոցիկ որք ոչ տեսցեն զիս եւ հաւատասցեն յիս։ Բայց այժմ զգործն նորա՝ որ առաքեացն զիս, պարտ է ինձ կատարել։ Ալլ յետ յառնելոյ իմոյ եւ յետ ելանելոյ յերկինս, առաքեցից առ քեզ զմի յաշակերտաց իմոց, որ բժշկեսցէ

---

1 Այսպէս նաեւ Ա.ս. («վայելուչ» = գեղեցիկ՝ ըստ Ա.ս. Եւս.։) Եւս. չունի վերջին «բնակել ի սմա խաղաղութեամբ» խօսքերը։

2 Ասոր տեղ՝ որ Լաբուբնայի պատմութեան մասն է, ուր հիւսուած են թղթերս (հմմտ. Վարք Մարեայ)՝ Պարիսի ձեռագիրը բնականաբար նոր խորագիր մը չուներ է՝ «Թուղթ պատասխանուոյ զոր առաքեաց Քրիստոս առ Աբգար։»

3 Այսպէս նաեւ Ա.ս.։ Եւս. աւելի ընդհանուր («երանի իցէ այնմիկ որ... նորա զիս») ըստ հայերէնին. յոյնը տես վերը։

4 Ուղղելու է՝ «ոչ հաւատասցէն» = Ա.ս. եւ Եւս.։

5 Ամբողջն ասորաբան տաւթիւն։ Փոխանակ «յուխտարդ» կ'ըսէ Ա.ս. «...առաքեցայ ես այսր»։ — «Կատարեալ է ամենայն» ճշդիւ համեմատ է Ասորւոյն Լաբուբնայի, որ կ'ըսէ ամբողջը՝ «այն՝ վասն որոյ առաքեցայ այսր՝ կատարեալ է արդ եւ վերանամ» (= Գ., որ միայն վերջինը կ'ըսէ «...այսր՝ պարտապետեալ է արդ»։) Եւս. «արժան է ինչ կատարել ասա զամենայն» եւն։ Ուստի հայն

սուՀետեւ վերանամ ես առ Հայր իմ՝ որ առաքեացն զիս։ Եւ յորժամ վերացայց — Հայր, առաքեցից (օր. Եր. "առաքեմ") առ քեզ մի յաշակերտաց իմոց, զի բժշկեսցէ զքեզ ի — ղ-մ-նայն ի-ղ-վ-ուրդ- (Եր. օր. "ժողովուրդ") ի՝ որ ընդ քեզ։ ի — դ-ր-ն-ոյ-ն ինչ ի-կ-ա-ն- (օր. Եր. "ի կեանն") յ-ա-ր-ն-ա-ն-։? Ե-ի-ղ-ի-դ ի- ա-ր-հ-ի-մ-ա-լ լ-ե-ց-ի. դ՝ ի — ն-ա-մ դ-ի-ր-ե-ց-ի նմա յ-ա-ր-ե-ն։"[3] (օր. Եր. "ի — թ-ն-ա-մ մի՝ տիրեսցէ դմա յաւիտեան։")

զցաւս քո, նաեւ կեանս՝ տացէ քեզ եւ այնոցիկ եւս որ ընդ քեզ են։ Եւ քա- դաք քո օրհնեալ լիցի. եւ թշնամի մի՝ տիրեսցէ նմա։"

Եւ լուեալ զայս ամենայն Ընան՝ զոր ասաց ցնա Յիսուս, առեալ նկարեալ զպատկեր Յիսուսի" եւն եւն։[4]

Եւ տուաւ թուղթս Աբգարայ արքայի, որ եւ ընկալաւ զնա ուրախութեամբ մեծաւ" եւն եւն։

ալ կարդալու է՝ ըստ ինքեան "կատարեալ է ամենայն այս-հ-ի-ա. ի — վերանամ" եւն։

1 Առաջին անգամ "առ Հայր իմ", ուրեմն Ասորական ալ (Եւս. "առ այն որ . . .",) իսկ հոս երկրորդ անգամ՝ "յորժամ վերացայց — նա, առաքեցից" եւն։ "Վերանալ" մեր ասորաբանից սովորական փոխադրութիւն է = "համբառնալ". (Ա. "Ելանել, վերանալ")։

2 Քիչ մը տարբեր են Ասորականք, այսինքն՝ "Ե-ղ-ս-ա՝ ղր ա-ն-է դ-ա-, բ-ժ-շ-կ-ի-ն-ի ի- ա-ղ-ջ-ա-ն-ի. ի — ղ-մ-նայն ա-ի՝ որ ընդ ի-ն ի՝ դ-ր-ն-ա-ն-ի ի կ-ա-ն- յ-ա-ր-կ-ի-ն-ի։" Եւս. "զցաւս քո բժշկեսցէ եւ կեանս տոցէ քեզ եւ որոց ընդ քեզ՝ աւելի հնագոյն, որով կ'աւարտի։

3 Այս յաւելուածը տես վերը։ Լաբուբնայ ալ հայոյն պէս կ'ըսէ "մի ի — (ՀՅԼ) տիրեսցէ" եւն։ Պարիսի ձեռագիրն, Վարք Մարեայ եւն չունին այս "ի —", այլ պարզ եւ մեռական կ'ըսեն "եւ թշնամի դ՝ տիրեսցէ նմա յաւիտեան"։

4 Լաբուբնա կը շարունակէ իւր պատմութիւնը, Մարեայ Վարքը նոյնպէս իրենը։ Բնականաբար Պարիսի

Այս համեմատութեամբ կրնանք կնքել մեր դիտողութիւնքն։ Ի վերջոյ այս (Լաբուբնայի) ասորի բնագիրն է հին բովանդակ զուցին կամ ուղղակի, կամ անուղղակի Եւսեբեայ ձեռօք. միայն թէ ինքն ալ փոփոխութիւն կրած է արդի ձեւի մէջ, հնագոյնը մնալով Եւսեբեայ թարգմանութիւնը։ Արդի Լաբուբնայի անկէ ունեցած տարբերութիւնքն՝ ինչպէս նշանակեցինք, բաւական բաղմաթիւ են. սակայն եթէ լաւ միտ դրուի՝ մեծաւ մասամբ անճահ յաւելուածներ, այսպէս "զի երկիր պագից քեզ" եւն, որոնց մասին աւելորդ է երկարաբանել։

5.

Մեր ուսումնասիրութեան ցուցուցած արդիւնքն ինքնին յայտնի է։ Արձանագրութիւնը նոր բնագիր մը չէ եւ գոյութիւն չունի առանց Եւսեբեայ հոգացած թարգմանութեան, որմէ շատ եաբն ալ պէտք է որ քանդակուած ըլլայ։ Ուստի ոչ Ա դարու գործ մը կրնայ ըլլալ եւ ոչ թղթերուս վաւերականութեան խնդրոյն մէջ կշիռ ունեցող վկայ մը. մանաւանդ թէ իւր ծայրի յաւելուածովը վկայ մըն է անվաւերութեան։ Եւ արդէն թղթերն ինքնին կեղծագրի մը գործ են։ Եւ եթէ երբեք կարելի պիտի ըլլայ ասոնց հարազատութիւնը ցուցընել, թողլով ուրիշ կէտերը՝ նախ պէտք է գտնել բնագիրներ որ ատուգիւ հնագոյն ըլլան Եւսեբիոսէն, ապատ բոլոր անվաւերացուցիչ կէտերէ, վերջապէս բնագիրներ՝ որոնք գոնէ կարելի ըլլան վերագրուելու Տեառն մերոյ։ Այս հոգը կը յանձնենք վաւերականութեան պաշտպաններու. մենք յոյս չունինք ասորի կեղակարծ զրոյցներէն եւ գրուածքներէն Քրիստոսի Տեառն մերոյ հարազատ թուղթ մը հանելու փորձ անգամ ընել։

ձեռագիրը հոս կ'աւարտի, կցելով վերջաբան մը՝ "...նմա յաւիտեան։ Կատարեցաւ Խաղն, զոր գրեաց Քրիստոս առ Աբգար արքայ Ոռհայ։"

Մինչեւ այստեղ խնդիրը զուտ բանասիրական տեսակիտով քննեցինք, տեսակէտ մ՚որ այնչափ պարսաւ կը կրէ ճիշդ այս խնդրին մէջ, ինչպէս վերը յիշեցինք։ Միայն զարմանք է որ ճիշդ այս պարսաւուած նոր բանասիրութիւնը հոս այն եզրակացութեան կը հասցընէ, զոր դարեր յառաջ վճռած են սուրբ Հայրք ալ, եւ այն՝ զուտ աստուածաբանական տեսակիտով։ Ծանօթ է որ Գեղասիոսի տրուած վճիռն անվաւեր հրատարակած է Թղթերս ալ, բացայայտ այսպէս՝ "Թուղթ Յիսուսի առ Աբգար ռնվերիան. Թուղթ Աբգարու առ Յիսուս առնվերիան։" Անշուշտ Գեղասիոսի վճռաթուղթն՝ որ իբր թէ 494ի Հռովմայ ժողովոյ մը արձանագրութիւնն է, ինքնին խնդրական է, գոնէ այլեւայլ կարծիքներու եւ վէճերու առիթ տուած. բայց գոնէ կը ցուցընէ թէ Ե դարու վերջերը կամ ամէնէն ուշ Զ դարու սկիզբն ինչ գաղափար ունէր Հռովմայ եկեղեցական դասն այս թղթոցս վրայ։ Շատ օգուտ չունի, երբ՝ օրինակի համար Նիրշլ (որ Գեղասիոսի վճիռը վաւերական կ՚ընդունուի), փախստի ճամբայ մը գտնէ ըսելով թէ վճռովս միայն թղթերուս Ներընկէլ չբլլալը վճռուած է կամ Ս. Գրոց կանոնի մաս չբլլալը, ոչ թէ անհարազատութիւնը։ Վասն զի՝ եթէ սուտգիր հարազատ էին, Յեռան մերոյ հարազատ պատգամներ, անհնար էր որ ընդհանուր եկեղեցւոյ անծանօթ մնար այս մեկ գրաւոր պատգամն Քրիստոսի, եւ անվաւեր վճռուէր երբեք այս կամ այն իմաստով։ Աստուածաբանական տեսակէտն ամէնէն լաւ շեշտած են Ս. Յերոնիմոս (in Ezech. 44, 29) եւ

1 Decretum Gelasii VI, 57–8: „Epistola Jesu ad Abgarum apocrypha. Epistola Abgari ad Jesum apocrypha." Բնագիրը տես Mansi, VIII, 152։ Գեղասիոսի վճռոյս մասին հմմտ. ի միջի այլոց՝ Hefele, Conciliengeschichte, II (1875), 618–623, ուր յիշուած են բազմաթիւ գործքեր։

Ս. Օգոստինոս (contra Faustum. XXVIII, 4, de consensu Evangelistarum I, 7), բացարձակ վճռելով որ Քրիստոս Տէր մեր գրաւոր բան մը չի թողցուցած, թէեւ՝ ինչպէս Առաքիք Թղթերս, Գնոստիկեանք եւ Մանիքեցիք յօրինած են "գիրս առ Պետրոս եւ Պաւղոս"։ Այսօր ալ կ'արժէ Ս. Օգոստինոսի խօսքը թէ՝ "Եթէ աւանդուած էին Թղթեր (literae, գրուածքներ) որ նոյն իսկ Քրիստոսի ինքնին կը վերագրուին, ինչպէս կրնար բլլալ՝ եթէ ստուգիւ Իրենն էին, որ չկարդացուէին, չընդունուէին, ամենամեծ ճոխութեամբ չփայլէին Անոր եկեղեցւոյն մէջ" եւն եւն։[1] Թողունք սակայն այս կէտն ալ. քանի որ մեզի համար կարեւոր չէ զբաղիլ այլեւայլ կարելիութիւններով։ Որոշ ձեւով բնագիրներ կան առջեւնիս եւ որոշ ձեւով Արձանագրութիւն մը, որոնք քննուելու արժանի էին բանասիրութեան տեսակիտով։ Այս էր զոր յուսանք կատարեցինք ներկայ գրութեամբս։

Ի վերջոյ աւելորդ չէ կրկնել որ այս ամէնը բուն մեզի Հայոցս չի վերաբերիր։ Բայց եւ այնպէս բնական է որ Հայ գրականութեան մէջ ալ ընդարձակ շրջանակ մ'ունենար զրոյցս, եւ այն՝ երկու ձեւովն ալ, յունական եւ ասորական։ Արդէն Թղթերուս բնագիրը նոյն կրկին ձեւերով ալ թարգմանուած էր Հայերէնի, յունականը՝ Եւսեբեայ Եկեղ. Պատմութեան, ասորականը՝ Լաբուբնայի թարգմանութեամբ։ Կայ երրորդ՝ Հայացեալ ձեւ մ'ալ, այն՝ զոր Խորենացի կը ներկայացնէ եւ որ բարեբախտաբար Թղթերուս գրուելու եւ խաւրուելու պարագաները միայն կը շօշափէ, իսկ բուն բնագիրն պահած է ճշդութեամբ՝ Եւսեբեայ Հայ թարգմանութեան համեմատ։ Եթէ Հայ գրականութիւնը լիովին պրպտուի, շատ ատաղձ կրնանք հաւաքել այս ամէն զրոյցներուս, եւ յատկապէս

---

1 Հմմտ. նաեւ Lipsius, Abgarsage, 6 եւ ուրիշներ։

թղթերուս մասին։ Հայ պատմագիրք սովորաբար խորենացւոյ կը հետեւին, խառնելով երբեմն ուրիշ աղբիւրներ ալ։ Բայց թղթերը՝ որ մեզի համար հոս նշանակութիւն ունին, յաճախ յառաջ չեն բերուած բառացի, այլ միայն ակնարկուած եւ յիշուած։ Այսպէս Յովհ. Կաթուղիկոս, Թովմաս Արծրունի, Ստ. Ասողիկ եւ ուրիշներ։[1] Ընդհակառակն լիակատար կը գրէ բնագիրները Ի դարուն Ուխտանէս՝ հետեւելով խորենացւոյ ընթերցուածին, ուր սակայն քանի մը հետաքրքրական շեղումներ կան։[2] Զենք յիշեր ուրիշները, վասն զի մեր

---

[1] Յովհ. Կթղ. գլ. Զ (տպ. Երուս. 1867, էջ 46 եւն.) — Թովմ. Արծր. Ա. գ. (տպ. Պետր. 1887, էջ 46 եւն.) — Ասողիկ. Ա. ե (տպ. Պետր. 1885, էջ 45 եւն.) Մի՛ք. Աս. եւ ուրիշներ։

[2] Ուխտանէս, Ա. լա–լԹ. (տպ. Վաղարշապատ 1871, էջ 46–55։) Թղթոց տարբերութիւնքն են համեմատութեամբ վերնոյն՝ զոր դրինք (Խոր. = Ուս.)՝ "Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն։ Աբգար Լ՚ոյ (այսինքն՝ "Աբչամայ,, Լ եւ Շ, ուղղելի՝ "Աբչամայ,) իշխան աշխարհի, որ երեւեցար յաշխարհիդ . . . լուեալ է իմ . . . բժշկութեանդ զոր առնես է վերայ հիւանդաց առանց . . . եւ զբորոտս սրբել, եւ զայս պիղծ հանել է մարդոնէ, եւ որ միանգամ շարշարեալք են ընդ երկար հիւանդութեամբ՝ բժշկես։ Դու եւ զմեռեալս . . . դու իցես Աստուած՝ իջեալ յերկնից որ գործես զայդ, ես կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ ես՝ ղայդ գործես։ Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ . . . աշխատ լեցիս . . . եւ բժշկես զհիւանդութիւնս . . . Հրեայքդ տրտունջ են զքեզն . . . քաղաք մի փոքրիկ եւ գեղեցիկ է իմ . . . երկոցունց. էկ բնակիցս՝ է քաղաքն„ (Հմմտ. Լաբուբնա։) — Ցիսուսի պատասխանը՝ "Պատասխանի Թղթոյն, զոր գրեաց Թովմա Առաքեալ հրամանաւ Փրկչին։ Երանի իցե այնմ որ հաւատայցե յիս, իբր ոչ իցե տեսեալ զիս . . . զի որք տեսանենն զիս՝ ոչ հաւատայցեն յիս, եւ որք ոչ տեսանեն զիս՝ նոքա հաւատայցեն եւ կեցցեն։ Իսկ վասն այն զի գրեցեր . . . Եւ իբրեւ կատարեցից զայս, ապա համբարձայց . . . եւ կեանս քեզ եւ որոց ընդ քեզ են՝ ընդհեսցէ։„ — Ուսսի բնագիրը թէեւ խորենացիէն առնուած

նպատակը չէ Աբգարու եւ յարակից զրոյցներու Հայոց մէջ կատարած դերին պատմութիւնը գրել, որ ինքնին յատուկ ուսումնասիրութեան մ'արժանի նիւթ է։ Շատանանք իբր վերջաբան յիշել երկու գրուածք, որ թարգմանութեան կերպարանքը կը ներկայանան։ Առնց մին է "Յաղագս պատմութեան սուրբ եւ աստուածային Ի-դոյն, զոր գտեալ սրբոց հարցն յարեւելս յԱղ-ուանէ գիրս" եւ թարգմանեցին ի Հայ գիր.»[1] Հզիտենք ստուգիւ թարգմանութիւն "աղուանից գրոց» թէ ոչ։ Գոնէ ամբողջը Հայ գրչի կարկատանք մըն է, եւ նպատակը որոշ. այն է՝ "պատճառն սուրբ Ի-դոյն Եղեբդոսոյ ---ըն --Իդէն, զոր յետոյ կրկին հաստատեաց սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ» եւն, եւ զոր՝ ուրիշ գրիչ մը մ'աւելի կ'որոշէ գրելով՝ "Շիշ իւղոյն ի վանքն Տարօնոյ երկիրն Եղեբդէոյ։»[2] Գրողն այս իւղն արդէն Սինայ լերան վրայ կը գտնէ՝ Մովսիսի մարգարէի դործածած օծման իւղն, նոյնը՝ զոր Մագդաղենացի կը գործածէ, զոր Թադէոս Աբգարու կը բերէ եւն։ Մեզի համար հետաքրքրական է այն կերպն, որով հոս Աբգարու եւ իւղոյն զրուցին մէջ խառնուած է թղթերու զարմանալի համառօտուած ձեւ մը, որ է յաջորդը։[3]

Եւ յորժամ զհրաշից համբաւն եւ զքանչելիսն՝ զոր կատարէր Յիսուս որդին Մարիամու,

---

է հոս, շատ տեղ Եւսեբեայ հայերէնին համեմատ է, վասն զի այնպէս էր իւր առջեւ եղած խորենացւոյ օրինակն, որուն տարբերութիւնք՝ ինչպէս ըսինք՝ գրչաց արդիւնք են։ — Թղթերս բնագրաւ կը գտնէ նաեւ Մխիթար Ընեցի (տպ. պետրբ. 1879, էջ 24–5) առնելով խորենացիէն, կամ որպէս "գրէ բարեւն Մովսէս»։

1 Հեռգր. մեր Մատ. Թ. 257, Թղ. 47ա–49 C, տես "Ցուցակ,, 659, ուր պարունակութիւնը յառաջ բերած ենք։

2 "Վասն Ցնորէնութեանցն Քրիստոսի,, գրուածքը՝ Թ. 398, Թղ. 36ա եւն, տես "Ցուցակ,, 851։

3 Թ. 257. Թղ. 48ա—բ։

հասանէր առ Աբգար թագաւորն Հայոց եւ Ասորւոց, առաքեաց առ նա զհաւատարիմ ծառայս իւր զՇամշագրամ եւ զԱնանիա սուրհանդակս աղաչանաց հրովարտակաւ առ Յիսուս որ ունէր օրինակ զայս։

"Տէր Յիսուս որդի Մարիամեա. ահաւասիկ երկու բան եղեալ կամ առաջի իմ, զի կամ դու Աստուած ես եւ կամ որդի Աստուծոյ, ճշմարտապէս հաւատամ. եւ լուեալ է մեր թէ դու երթալոց ես ի չարչարանս խաչի եւ մահու։ Կայ ինձ քաղաք մի փոքրիկ լի ամենայն բարեաւք եւ յոյժ պաղաւէտ. եկ զի բնակեսցուք ի միասին, եւ բժշկեա զիս։"

Եւ Յիսուս պատասխանի ետ նոցա թէ ի ճանապարհի եմ, եւ ուղարկեաց նմա թուղթս այսպէս գրեալ՝

"Օրհնեալ լիցես դու ես փրկիչ՝ Աբգար, ես է քո ճանաչիս զի ես աստուած է դու։ Եւ ես չկարեմ գալ. բայց յետ համբառնալոյն իմոյ յերկինս առաքեցից զմի յաշակերտաց իմոց, զի եկեալ բժշկեսցէ զքեզ։"

Ինչպէս կը տեսնուի, զարմանալի ձեւ մըն է ամբողջը, բայց յատկապէս Եդեսիոյ օրհնութեան բանաձեւը։ Նման բան մըն է երկրորդն ալ, այն է ճառերու կամ զրոյցներու այն զարմանալի խառնակոյտը, որ Եպիփանու Հռետորի անուն կը կրէ ճակատը,[1] եւ ուր Աբգարու զրոյցը քանի մ'անգամ շօշափուած է.[2] ի միջի այլոց կայ յատուկ ճառ մ'ալ որուն խորագիրն է "Նորին Եպիփանու յաղագս Պարկերաբերն Տեառն, այսինքն Դատաւորին՝ որ ի Տեառնէ տուաւ Աբգարու։"[3] Թղթերը միայն ակնարկուած են հոս. սակայն մոռցուած չէ գոնէ

---

1 Մեր Մատ. Թ. 11, ընդարձակ տես "Ցուցակ" 102—7։

2 Անդ՝ ճառ Լ (Թ. 11, էջ 439) "Իսկ Տէրն ի Նմին երեկոյի եկն ի տուն Գամալիէլի Վարդապետին, եւ անդ եւ պատասխանի եկելոցն յԱբգար արքայէ," եւն։

3 ճառ կամ Հոմ. ԺԳ. Թիւ 11, էջ 735-46. "Ցուցակ" 106։

Ուռհայի օրհնութիւնը, վերնոյն շատ նման ձեւով մը։[1] Իսկ ամբողջ ճառը, ուր զարմանալի բաներ ալ կը կարդանք (— Արգար եղած է որդի Տիգրանայ, Տիգրան կը շինէ զՈւռհա եւն եւն.) յատկապէս Դասատառակի զրոյցին մասին է, անոր պատմութիւնն, գործած սքանչելիքն եւ նմաններ, որոնք՝ թէեւ կապ ունին մեր քննութեան առած խնդրին հետ, սակայն հոս անտես կ'ընենք՝ ինչպէս ըրինք ցայս վայր միւս յարակից զրոյցներն ալ։ Եւ որչափ ընդարձակ է այս զրոյցներու շրջանը նաեւ Հայոց քով, եթէ նկատի առնունք նաեւ միայն Յայսմաւուրքները։[2] Ասոնց մէջ ընդհանրապէս թղթերը կը յիշուին միայն. քիչ անգամ բնագիրները լիա-

---

[1] Ընդ՝ էջ 738 "Զկնի գրեաց եւ մուրհակս կոչելով եւս զՑերն գալ առ Նա մեծաւ պատուով. . . ։ Եւ Ցերն ընկալեալ զնոսա ասուածային ողջունիւն, եւ անդէն հրամայեաց Թովմայի գրել պատասխանի Արգար արքայի, եւ օրհնէաց զնա ի ազատէն իւր Ուրհայ, եւ ասէ՝ Մէջ երկնից ի Ինձանէց տոց, զի ոչ կարացուցեն տէրել տեղ կամ տաղտկի տուրվ կամ սովով, զի ես ընդ քեզ եմ,, եւն։

[2] Հմմտ. Արգարու պատմութիւնքն, որ այլեւայլ ձեւերով կը գտնուին, թղթերովս ("Ցուցակ,, 34) եւ առանց թղթերու (այսպէս՝ Թ. 10, Թղ. 234, Թ. 219, Թղ. 194ա, կամ "Ցուցակ,, 70, 561.) ուրիշ պատմութիւն՝ Թ. 228, Թղ. 121, "Ցուցակ,, 590—1, եւն։ Դասատառակի պամ. բաց ի Թ. 219էն, ուր կան թղթերս, կայ բաւական յաձախ. տես "Ցուցակ,, 26, 566, 896, 898։ Ուրիշ զրոյց մը է պամ. Ընկար Պատմուճանին եւ Արգարու, տես "Ցուցակ,, 48, 747 (Թ. 313, Թղ. 277բ։) Արգար եւ Թադէոս նաեւ Աստուածաշնչի Ասոր. ոց "Պեշիտտա,, թարգմանութեան հետ կապուած են երբեմն, տես "Ցուցակ,, 426։ Թաթարերէն մը տես անդ՝ 944։ Բազմաթիւ են վերջապէս այս կարգի գրուածքներ, հմմտ. Արգար, Թադէոս, Ադդէ Ադդէ եւն անուններով. ("Ցուցակ,, 1051, 1053, 1089 եւն եւն։) Ուրիշ մեծամեծ հաւաքմունք պրպտելով՝ անսպառ աստգէ կրնանք հաւաքել այս ամէն զրոյցներուն, որ Հայոց քով ալ այնպէս սիրելի եւ ժողովրդական դարձած էին։

կատար դրուած են։ Բայց հոս ալ երկու տեղ կը գտնենք թղթերուս բնագիրը, բաւական տարբեր խմբագրուած, եւ այն՝ միեւնոյն ոճով երկու բոլորովին տարբեր գրուածքներու մէջ, որոնց մին Արգարի պատմութիւն է կամ "Ցիշատակ է թագաւորին Հայոց եւ Ասորոց Արգարու„ եւն (Թ. 7, Թղ. 283ա եւն, "Ցուցակ„ 34), միւսը՝ Պատմութիւն Դասատառին, "յորում նկարեալ էր Անյեռաբոլոր պատկեր Նորա (Քրիստոսի)„, նոյն թղթերովն. (Թ. 219, Թղ. 476բ եւն. "Ցուցակ„ 566—7։) Ահա այս բնագիրն՝ համեմատ այս երկուքին, ուր Դասատառակի Պատմութեան կարեւոր ընթերցուածոց տարբերութիւնք B տառով կը նշանակենք։ Երկուքն ալ պատմուածքին մէջ հիւսած են թղթերս, որ են հետեւեալքը։

"Եւ գրեաց առ Ցիսուս այսպէս (B եւ գրեաց թագաւոր օրինակ զայս։) Արգար սրդի Արջամայ իշխան աշխարհաց առ Ցիսուս Փրկիչ եւ բարեբար, որ երեւեցար յաշխարհիդ Երուսաղեմացւոց, ողջոյն։ Լուեալ իմ վասն քո եւ վասն նշանացդ զոր առնես, զի որպէս ասեն զի ծնեկոյրս բանաս դու, զբորոտս սրբես, զի զսրից ականջս բանաս, զդեւս պիղծս ի մարդկանէ հալածես, զկաղս գնացուցանես եւ զայլ ախտաժէտս անբժշկելիս բժշկես դու առանց դեղոց եւ արմատոց, նաեւ զմեռեալս յարուցանես դու. (B նշանացդ՝ զոր առնես դու, զի որպէս ասեն՝ զհիւանդս բժշկես դու, զդեւս հալածես, զկոյրս բանաս, նաեւ զմեռեալս յարուցանես դու։ Բ ինչ„ եւն։) Եւ իմ ածեալ զմտաւ զմի յերկուց կամ Աստուած ես դու իջեալ յերկնից եւ զոբածես զայդ եւ կամ որդի ես Աստուծոյ եւ կատարես զայդ. (B Բ ինչ զմտաւ ածեալ եմ, կամ Աստուած ես դու զի զայդ առնես, եւ կամ որդի Աստուծոյ իջեալ յերկնից որ զաւրութիւնդ կատարես. Քաղաք մի . . .) Նաեւ լուեալ եթէ Հրեայք եւս տրտնջեն զքէն. քաղաք մի փոքրիկ եւ դեղեցիկ է իմ, եւ բաւական է երկոցունցս, աղաչեմ զքեզ գալ եւ լինել ընդ մեզ. (B Քաղաք մի փոքրիկ եւ դեղեցիկ է

իմ. եւ բաւական է մեզ երկոցունց. նա եւ Լ՝ԷԼ եմ թէ եւ Հրեայք եւս տրտունջ են զքէն. արդ աղաչեմ զքեզ, զի եկեալ բժշկեսցես զիս։„

...Եւ հրամայեաց Թումայի (B Թումայի) գրել պատասխանի Աբգարու այսպէս (B աւրինակ զայս։) Երանի այնմ որ ոչ իցէ տեսեալ զիս (B չէ՝ "զիս„) եւ հաւատացէ յիս։ Զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. Որք տեսանեն զիս (B որք տեսանենն՝ ոչ) ոչ հաւատան յիս, եւ որք ոչն տեսանեն (B ոչ տեսանեն զիս) նոքա հաւատացեն եւ կեցցեն։ Փոքր ինչ ժամանակ վասն մատակարարութեան իրիք առաքեցայ աստ (B փոքր ինչ ժամանակ եմ աստ.) եւ ապա վերանամ (B վերացայց) առ այն՝ որ առաքեացն զիս։ Եւ յայնժամ (B եւ ապա) զմի յաշակերտաց իմոց առաքեցից առ քեզ, կեանս տալ քեզ եւ որոց ընդ քեզ են. (B ...առ քեզ, որ եկեալ բժշկեսցէ զքեզ. եւ տացէ կեանս քեզ եւ որոց ընդ քեզ են։)„

Բնագիրքս՝ ինչպէս կը տեսնուի, Եւսեբեայ Հայ թարգմանութեան համեմատ են, բայց միայն ըստ էականին. վասն զի ամբողջը բոլորովին այլակերպ եղած է։ Նման ձեւեր եւ ընդհանրապէս տակաւին շատ աւելի ճոխ ստաղծ կարելի է գտնել Հայ մատենագրութեան մէջ։ Բայց մեզի համար բաւական է այսչափն ալ։

Ժ.

ԳԷՈՐԳԻՍ ՊԻՍԻԴԵՍԻ ՎԵՑՕՐԵՍԻՆՔ

1.

Ի՛սկզանդեան իմաստասէր Սարկաւագին ա-նուանի տագաչափութիւնը, զոր մեր նախնիք փու-թացած էին թարգմանել արդէն բաւական կանուխ, այն գործերէն է որոնք հայ ձեռագրաց մէջ շատ ցանցառ կը գտնուին։ Հատակոտոր մը ծանօթ էր Վենետկոյ հաւաքման մէջ, ամբողջը կամ գրեթէ ամբողջը — վասն զի տակաւին՝ համեմատութեամբ յոյն բնագրին՝ շատ տողեր թերի կ'երեւան, — կայ միակ ծանօթ օրինակի մը մէջ, այն է Մեծ. Անտո-նեան Հարց ձեռագիրը Կ. Պոլիս։ Հատակոտորը շատոնց հրատարակուած էր։ Ամբողջին հրատա-րակութեան ալ կրկին փորձեր եղան իբր տասն տարի յառաջ. բայց այնպէս լակ փորձ մնացին, մին-չեւ այս օրերս ամբողջովին լոյս տեսաւ Վենետկոյ Հարց մամլէն, եւ այն՝ ամէն կողմանէ խնամեալ հրատարակութեամբ մը։ Ասոր մասին կ'արժէ քանի մը խօսք ըսել, նպատակ ունենալով ոչ այնչափ նոր բան մ'ըսելու՝ որչափ ընդհանուր գործին նկատ-մամբ համառօտ եւ ամփոփ տեղեկութիւն մը տա-լու, յուսալով որ ազարդիւն եղած չ'ըլլար այս կամ այն տեսակիտով։

Թէ Պիսիդեայ վեցօրէից հայ թարգմանու-թիւն մը կար, ծանօթ էր շատոնց։ Վենետկոյ հա-տակոտորը գործածած է արդէն Հ. Մ. Աւգերեան "Հայկազեան Բառագրոց" մէջ, որուն սկիզբն ալ

կամ Հեղինակաց ցանկին մէջ կը գրէ[1]· "Պ՚ենդ։ Հաստատած քերթուածոց Գէորգեայ Պիսիդեայ յոյն սարկաւագի եւ քարտուղարի յաւուրս Հերակլի կայսեր՝ ի վերայ վեցօրեայ արարչութեան. ի Նոնն ի դարս ՈՐԴԷՕԹ յեղեալ ի հայ բարբառ արձակ շարադրութեամբ, պահելով քաջ զյունական սճն զոյգ ընդ հոյակապ հայկաբանութեան։ Ի հին մատենի է՝ էին դոմ ոնիմ զայս հաստատած ընդ վերնագրովն՝ Պ՚ենդեայ է պատանի։ Իցէ թէ ամբողջն ի վեր երեւեր"։ Ասկէ ճիշդ կէս դար եռքը հրատարակուեցաւ այս պատառիկն ալ խնամով՝ ինչպէս յեռոյ ծանօթացաւ (— վասն զի բուն գրուածքն առանց ստորագրութեան է, —) վաղամեռիկ Հ. Արսէնի Սուքրեան։ Ինքը գրած է գեղեցիկ յօդուած մը, որուն նիւթն է "Հելլենաբանութիւն եւ Հելլենաբան թարգմանիչք հայկական լեզուի, դար Զ—Ժ[2]," ի նկատի ունենալով թարգմանութիւնքն Ստ. Սիւնեցւոյ եւ այլոց, որոնք "մինչեւ Ժ դարուն վերջը թարգմանուած" էին։ Ահա ասոնց ցեղէն "իբրեւ յեսին եւ պակասաւոր թարգմանութիւն մ՚ալ" ըլլալով Պիսիդէս, եւ "իբրեւ նախնեաց յիրաւի արժանաւոր պատառիկ մը" կը դնէ կից Նոյնը, իբր 186—7 տող ամբողջը։[3] Ձե-

---

1 Հայկն· Բառգ· (Վենետ· 1836) Ա, 18։ Աւելի յաւաջ ալ Սոմալեան նշանակած էր հայ թարգմանութեանց ցուցակին մէջ, տես Somal, Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in Armeno· Venezia 1825, p· 32.

2 "Բազմավէպ" 1875, էջ 118–125։

3 Ընդ՝ էջ 122–5։ Հրատարակուած են յունականի տողերս՝ 85–109, 149–160, 167–217, 220–32, 242–270, 338–68, 371–3, 379–81, 383–401, 883–91, 896—7։ Թարգմանութեան մասին կ՚ըսէ՝ "իբրեւ յեսին եւ պակասաւոր թարգմանութիւն մ՚ալ մեր ձեռքը հասածներէն է յոյն սարկաւագի մը վեցօրեայ արարչութեան վրայ գրած ճառերէն մաս մը. այս սարկաւագն՝ Գէորգ Պիսիդացի է դարու

ռագրին մասին հոս բան մը չէ նշանակուած։ Բայց անոր մասին ալ խօսած է նոյն հեղինակին ուրիշ յօդուածի մը մէջ, որ՝ որչափ կը տեսնենք՝ անծանօթ մնացած է Պիսիդեայ խնդրով զբաղողներուն։ Այս յօդուածն է "Ընդհանուր տեսութիւն մը նախնեաց թարգմանութեանց վրայ դատաստան ընելու։" ուր՝ ի միջի այլոց՝ յատկապէս քննութեան եւ դէմ առ դէմ համեմատութեան առնուած են Պիսիդեայ այն պատառիկները, զորոնք կը գտնենք Վարդանայ Արաբածոց խմբագիր մեկնութեան մէջ, եւ ուր կը ծանուցուի թէ Վենետկոյ պատառիկը կը գտնուի Քերականութեան մը ծայրը[2]։ Այս երկու կէտին մասին ալ քիչ մ'ետքը. հոս միայն նշանակենք որ Սուքրեան այս վերջին տեղը Վարդանայ քով եղած Պիսիդեայ կտորներուն մասին այնչափ ապահով չէ խօսիր. մինչեւ կարելի կը համարի որ Վարդանայ թարգմանութիւնն ըլլան[3]։ Այսչափ Վենետկոյ Հատակոտորը։

անձ մ'է, բայց թարգմանութիւնն չի գիտցուիր երբ եղած է, սակայն ամենայնիւ վերոյիշեալ թարգմանութեանց հելլենաբանութիւնն ունենալով՝ հանդերձ հայկաբանութեամբ, առանց երկբայելու այս ժամանակաց մէջ եղած կը կարծենք. եւ օրինակոցն իսկ այսպէս մաս մը ու պակասաւոր գտնելով այս հատուածն՝ գրած էր ի վերնագիրն "Պէսիդէայ է պոտոՒՒ։" Բուն հեղինակին՝ յոյն քերթողին ուրիշ տաղաչափական գրութեանց մէջ երկարադոյնն է այս գործս՝ 1910 տող չափաւ, որուն միայն 84 տողն է մերն՝ ենթադրելով յունական տողերուն չափովը" եւն։

1 "Բաղմավէպ" 1875, էջ 352–7։

2 Վարդանայ համեմատութիւնք՝ անդ էջ 354–7. Ձեռագրին մասին ըսածը տես քիչ մ'ետքը։

3 Հմմտ. անդ՝ էջ 257 "Յայտնապէս կրնամք ըսել որ Վարդան այնպիսի միտք չէ ունեցած մեղի Պիսիդեայ կտորներն աւանդել, այլ ինչպէս ուրիշ գրոց փկայութիւններն առած էր՝ նոյնպէս Պիսիդեայ գրքէն՝ կամ անձամբ թարգմանած կամ թարգմանածին միջէն քաղելով՝ իրեն պատշաճ դատած փկայութիւնները ժողված է" եւն։

Ամբողջական օրինակին գանուիլը Հարց Անտոնեանց գրատունը ծանուցած էր 1880ին Նորայր[1]։ Քանի մը տարի ետքը Հ. Գարեգին նախնեաց թարգմանութեանց շարքին մէջ յիշելով Պիսիդէան, որմէ իբր օրինակ քանի մը տող ալ կը դնէ, կը ծանուցանէր որ նոյն ամբողջականին ընդօրինակութիւն մ'ընդունած բլլալով՝ Վենետկոյ մամլէն շուտով լոյս պիտի տեսնէ գործը. իսկ իբր թարգմանիչ կարելի կը համարէր նաեւ զՅովհաննէս Սարկաւագ[2]։ Յաջորդ տարին արդեամբք հրատարակութեան ձեռնարկութիւն եղաւ. եւ այն՝ երկու կողմանէ, երկուքն ալ ի վերջոյ թերի մնալով։ Միջագիւղի Անտոնեան Հարց ձեռագրին ընդօրինակութեան համեմատ հրատարակել սկսաւ Հ. Աթա-

---

1 Նորայր, "Հայկական Բառաքննութիւն" Կ. Պոլիս, 1880, էջ 61–2։ Նորայր բուն քննութեան առաջ էր այսպէս. Բարսղի Վեցօրեայն (անդ՝ էջ 61–69), որուն Վենետկոյ ապագրութեան սխալ ընթերցմունքը կ'ուղղէ Անտոնեան Հարց ձեռագրին համեմատ, որ "թէ գրողին հմտութեանը եւ թէ մանաւանդ պարունակութեանցը մի քան զմի պատուականութեանը պատճառաւ Անտոնեան Հարց մատենադարանին գլխաւոր զարդերէն մին կրնայ համարուիլ։ Բարսղի Վեցօրեայն, Գրիգորիսի Արշարունեաց քորեպիսկոպոսի Մեկնութիւնն ընթերցուածոց, եւ քան զամէնն աւելի՝ Գէորգայ Պիսիդէսի Վեցօրէին ամբողջական թարգմանութիւնն, որոյ մի պատառիկն եւեթ ծանօթ էր մեզ . . . ահաւասիկ ասոնք են ցանկալի տիպոյս անգին գոհարներն" եւն։

2 Հ. Գ. Զարբհ. "Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց", Վենետ. 1889, էջ 654–6։ "Թարգմանութեան ժամանակը, կ'ըսուի, յառաջ կ'երեւի քան զԱրեւելացւոյ եւ Մագիստրոսի գրքը, աւելի Խմաստասիրին եւ իւր ժամանակցաց ախորժելով ընծայել, թէպէտ ոմանք ինչուան Է դարու հնութիւն ալ ուզած են տալ։ Բայց եթէ կարծուի աւելի մերձաւոր ժամանակաց Սարկաւագ Յովհաննու ալ վերագրել, Սարեկի քերթուածոյն աջող եւ ընտիր շարադրութիւն՝ կրնայ այդ կարծիքն ալ արդարացընել։"

նաս Տիրոյեան, որ Պիսիդեայ թարգմանիչն ալ կը համարէր նոյն իսկ ինքն Ստեփանոս Սիւնեցի. բայց հրատարակութիւնը կիսատ մնաց[1], ինչպէս այժմ կը ծանուցանէ "վերհագոյն հրամանաւ... ի կէս ուղղոյ թողեալ զգործն՝ զամն ձիգս ի հեռաւոր սահմանս հայրենեաց" գանուելով։ Ճիշդ նոյն ժամանակ Հ. Գաւիթ Նազարէթեան կը ծանուցանէր Կ. Պոլսոյ երկշաբաթաթերթի մը մէջ[2] որ պիտի սկսի հրատարակել Պիսիդեայ "մեծագոյն երկասիրութեան ամբողջութիւնը... արդեամբ Մեծ. Անտոնիեան Հարց, որք ամենայն կերպ դիւրութիւն եւ ընդունելութիւն ըրին մեզ, ոչ միայն օրինակելով եւ տալով իրենց քով գտնուած Պիսիդեայ հայկական ամբողջ գործը, այլ նաեւ յանձնելով մեզ զձեռագիրն ի քննութիւն եւ հետազօտութիւն" եւն։ Արդեամբք ալ յաջորդ թուով կը գտնենք նախ "Պիսիդեայ իմաստասիրի վարքն եւ իւր Վեցօրեայ գրուածքին հայերէն թարգմանութիւնն եւ ձեռագիրը", սեր թարգմանիչը կը համարուի Սեբէոս պատմագիրը[3]. եւ ասոր կից արդէն

---

1 "Բազմավէպ" 1890, էջ 109–110. "Յաւուրս երրորդի թարգմանչացն մերոց հելլենաբանից, կ'ըսէ, երեւի յեղեալ եւ սորայս քերթուած ի հայ բարբառ, որում՝ վկայեն ակնյայտնի յունախառն ոճ լեզուին եւ առմունք իմաստից բառիցն, այլովքն հանդերձ, մինչեւ չթողուլ երկբայութիւն բայց միայն զանուանէ թարգմանչին անծանօթի, զոր ինձ ախորժելի թուի զՍիւնեցին հաւասալ Ստեփանոս, զթարգմանիչն Նեմեսեայ եւ Նիւսացւոյն գրոց"։ — Բնագրին հրատարակութիւնը տես՝ անդ, էջ 110–111, 144–7 եւ 220–214, ամբողջը տողք 22–335; բնագրին ներքեւ համեմատութեամբ յոյն սկզբնագրին։

2 "Պոլիս հանդէս կիսամսեայ" Կ. Պոլիս 1890 (Ա. Տարի թիւ 1՝ Ապրիլ 15), էջ 23–4։

3 "Պատկեր" անդ՝ թ. 2, էջ 40–3։ Ձեռագրին մասին տեղեկութիւնքը քիչ մ'ետքը։ Թարգմանութեան համար կ'ըսուի՝ "թարգմանիչն անծանօթ է, բայց հաւանական է զՍեբէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոսն կարծելը, որ ժա-

կը սկսի բնագրին հրատարակութիւնը՝ որ նոյնպէս կիսատ մնաց։[1]

Հրատարակութեան այս կրկին փորձերը գոնէ այն օգուտն ալ ունեցան որ Հայագէտ Տեզա զբաղեցաւ Պիսիդեայ խնդրով, եւ հրատարակեց փոքրիկ բայց դեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը՝ նախ Հռովմայ Գիտութեանց Ճեմարանի տեղեկագրոց մէջ[2] եւ ապա առանձին տետրակով,[3] եւ ուր քննութեան ու համեմատութեան կ՝առնուին բաց ի յոյն սկզբնագրէն նաեւ սրաւական թարգմանութիւնն, բայց բուն եւ յատկապէս հայերէնն՝ որչափ ծանօթ էր յիշեալ փորձերովն։ Հայագէտին յայտնած բաղձանքն էր որ լոյս տեսնէ ամբողջական հայ բնագիրը, համեմատութեամբ ընթերցուածոց տարբերութեանց՝ եւ յոյն բնագրին հետ միասին. (էջ 14։) Այժմ ահա նոյնը կատարուած է յաջող կերպով։ Հ. Ա. Տիրոյեան իւր հրատարակութեան փորձին ընդհատելէն ճիշդ տասը տարի եաքը՝ կրկին ունենալով նոյն գիրքը կը հրատարակէ այժմ առանձին հատորով մ՝ամբողջական բնագիրը, դիմացը կամ էջ առ էջ յոյն բնագրի հետ մէկտեղ, եւ ճոխացած ամէն էջ բաղմաթիւ ծանօթութիւններով, լուսաբանելով հայ թարգմանութիւնը։

մանակակից էր Պիսիդեայ, եւ գրած է նաեւ Պատմութիւն է Հերակլ. . . օգտուելով անշուշտ ի Պիսիդեայ։„

1 Ընդ՝ (Թ. 2) էջ 43—8 եւ (Թ. 7) էջ 153—156, ամբողջը տողք 22—279, ծանօթութեանց մէջ համեմատութեամբ Սուքրեանի հրատարակած օրինակին։

2 Rendiconti della R. Accademia dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche a filologiche. Vol. II, fasc. 5 (1893), p. 277—297. (Նիստ 21 Մայիսի նոյն տարւոյ։)

3 E. Teza, Dell' „Essaemero“ di Giorgio Piside secondo la antica versione Armena. Nota. Roma 1893. 8° pp. 23։

4 "Վէրջաբերեալ Գէորգեայ Պիսիդեայ իմաստասիրի

Համառօտ Ներածութիւնէ կամ Կանխաբանէ (էջ 5—11) մ'ետքը, ուր համառօտիւ տեղեկութիւն կը տրուի յոյն հեղինակին, իւր գործոյն, հայերէնին եւ ներկայ հրատարակութեան հանգամանաց մասին, կը դրուի հայ բնագիրը՝ դիմաց յունարէնը (էջ 12 – 191), իբրեւ խորագիր ընտրելով՝ "Վէցօրեայ կամ Աշխարհաշինութիւն Գէորգեայ Պիսիդեայ" յունարէնին հետեւելով (Ἑξαήμερον ἤ Κοσμουργία Γεωργίου τοῦ Πισίδου.) վասն զի Անտոնեան Հարց ձեռագրին մէջ ալ սկիզբը պակսելով՝ այժմ իբր խորագիր կը կարդացուի Սաղմոսի մէկ խօսքը (Սղմ. ՃԳ, 24) կամ "Ո՛րպէս զի մեծ են գործք քո։" Յոյն բնագիրը դրուած է Մէյնի հրատարակութեան համեմատ. բայց ծանօթութեանց մէջ լեռվին համեմատուած եւ նշանակուած են նաեւ Հէրբէրի հրատարակութիւնը եւ անոր տարբերութիւնքն, յատկապէս անոնք որ աւելի մերձաւոր են հայոյն ընթերցուածոց՝ երբ կը շեղէր ասիկայ, պարագայ մը՝ որ շատ յաճախադէպ է։[1] Յոյն բնագիրը չափական ըլլալով որոշ տողերով՝ պէտք էր արձակ հայ թարգմանութիւնն ալ տրամատել տողերու եւ թուարկել։ Այս կերպը՝

տպագրեալ հանդերձ յոյն բնագրաւ եւ լատինաբանեալ է Հ. Ամբոնա Վ. Տիրոյեանց. Վենետ. 1900, 8° էջք 191։

1 Պակասութիւն մը կը համարինք որ յաճախ ուր հայն այս կամ այն յոյն ձեռագրին հետ կը նոյնանար, նշանակուած է պարզապէս օրինակ մ'առ Մէյնի կամ Նման սճով։ Լաւագոյն էր ձեռագիրքը նշանակել համառօտութեամբք։ Միւս կողմանէ Պիսիդեայ աղբիւրներն ու համեմատականներն (Ս. Գիրք, Բարեղ. Նազիանզացի, Նիւսացի եւն) աւելորդ համարած է իրաւամբ նշանակել մի առ մի, ընթերցողն ուշադրելով միանգամ ընդ միշտ Մէյնի հրատարակութեան (տես էջ 9։) Այս ամէնը նշանակութիւն ունի Պիսիդեայ բուն գործն ուսումնասիրողին, ոչ Հրատարակչին եւ ոչ ալ այժմ մեզի՝ որ հայ թարգմանութիւնն աչքի առջեւ ունինք։

դոր գործադրած էր արդէն Սուբբեան, ստուգիւ յարմար է, եւ կը դիւրինցընէ աշխատասիրողի մը վաստակը՝ նշանակելու այս կամ այն խօսքը։ Բայց սոր հետեւութեամբ երկու դժուարութիւնք կը ծագէին։ Նախ հայ բնագիրը ներկայ գրից մէջ հարիւրաւոր տողեր պակաս ունի, մասամբ անշուշտ այն գաղափարին թերութեամբն՝ որմէ օրինակուած է Միջագիւղի ձեռագիրը, բայց նաեւ շատ մասամբ պարզապէս անկէ որ թարգմանիչն զանոնք գտած չէր իւր յոյն սկզբնագրին մէջ, ուստի եւ ոչ թարգմանած ընդհանրապէս։ Արդ՝ հայն ու յոյնը դէմ առ դէմ դնելով՝ բնական էր որ ամբողջ էջեր պարապ մնային հայերէնին կողմը։ Սոր դարման տարած է Հրատարակիչն անով որ պակասածները Նոր Խարտանաց է եւ սով լրացուցած հայերէնին թերի տողերը. բայց հնոյն հետ չխառնուելու համար՝ զատ տեսակ տառերով տպագրած։ Աւելի դժուար էր երկրորդ կէտը։ Հայերէնը մերձաւորապէս մինչեւ կէսը կը համընթանայ սկզբնագրին. մնացեալ մասին մէջ բոլորովին տակնուվրայ է տողերու կարգն, այնպէս որ անհնար էր յունին դէմ առ դէմ դնել, բայց եթէ վերջնոյս համեմատ դասաւորելով տողերը։ Այսպէս ալ բրած է Հրատարակիչը, ծանօթութեանց մէջ նշանակելով հայերէնին տողերու կարգը[1]։ Անշուշտ այս ոճն ուղիղ է. եւ անշուշտ իրաւացի ալ կ՚երեւայ Հրատարակիչին կարծիքը թէ այս խառնակութիւնն յառաջ եկած է հնագոյն գրչութեան ցիր ու ցան թերթերուն տեղափոխութենէն. բայց եւ այնպէս սով բնականապէս հրատարակութեան վերջին կէսը չի ներկայացներ ճշդիւ Անտոնեան Հարց միակ ձեռագիրը. եւ սով դարձեալ կ՚ենթադրուի որ նախնական հայն ալ լիովին համաձայն էր արդի յոյն բնագիրներուն։ Բայց այս կէսը դոնէ ամէն մասամբ

---

1 Տես ընդարձակ Ծան. 927 տողին (էջ 98–100՝)

գատելով այնչափ ապահով չէ. քանի որ շատ տարբեր էր ապահովապէս հայ թարգմանչին գործածած յոյն օրինակը։ Սակայն չ՚արժեր այս կէտին վրայ ծանրանալ։

Հայ բնագրին լուսաբանութիւնը ճոխ է եւ ընդհանրապէս յաջողած։ Ցող առ տող նշանակուած են յունին տարբերութիւնքն, հայ թարգմանչին տարբեր ընթերցուած գտած բլլալը, ընթերցման շփոթութիւնք ու նիւթական փոխադրութեանց իմաստն ու մեկնութիւնը։ Բնականապէս մոռցուած չեն Վենետկոյ Հատակոտորին տարբերութիւնը, որոնք՝ ինչպէս նաեւ Վարդանայ տուած քաղուածքներն իրենց տեղը դեռեղուած են։ Ընդհանրապէս խնամեալ հրատարակութիւն մըն է, գովութեան արժանի ամէն կողմանէ։ Քանի մ՚երկրորդական կէտեր գործոյն յարգը չեն կրնար որեւէ կերպով նուազցընել։ Ահա այս հրատարակութիւնն է որ առաւիթ եւ գիւրութիւն տուաւ ներկայ համառօտ գրութեանս։

Գալով հայերէնի ձեռագրաց՝ զարմանք է որ Վենետկոյ հատակոտորին մասին, որ ամէնէն յառաջ հրատարակուած է, ամէնէն քիչ բան գիտենք որոշ կերպով։ Աւգերեան՝ ինչպէս տեսանք կ՚ըսէ թէ "ի Հին մատենի միւմ" կը գտնուի։ Այժմ Հրատարակիչը բացայայտ կը յայտարարէ (էջ 5) թէ "Զիք մեր գտեալ պատեհ տեսանելոյ զայիշեալն ի վերոյ շնին մատենառ, առ ի ծանօթս տալ զբովանդակութենէ մատենին, զժամանակէ գրութեանն եւն. չգտանեմք եւս զայսցանէ տեղեկութիւն ինչ նաեւ ի յօդուածի ուրեք Հ. Արսենի Սուքրեան" եւն։ Վերջինս այնչափ միայն ճիշդ է որ Սուքրեան ստուգիւ բան մ՚ըսած չէ ձեռագրին մասին իւր վերոյիշեալ ՍՍՋԼՆ յօդուածին մէջ՝ Հատակոտորը հրատարակելու առեն։ Սակայն ԷՐԷՐԴ յօդուածին մէջ՝ որ անծանօթ մնացած է, կը գտնենք գոնէ ընդհանուր տեղեկութիւն մը։

երկու անգամ կը կարդանք որ Քերականութիւն մը է ձեռագրին նիւթը, ուր կը գտնուի Պիսիդէս[1]։ Սուքրեանի տուած տեղեկութիւնն՝ որչափ ալ անբաւական, այնպէս որոշ է որ չենք կրնար սխալմունք մ՝ենթադրել։ Բայց որդ առեղծուած կը մնայ մեզի սասր դէմ ուրիշ տեղեկութիւն մը՝ զոր կը գտնենք Վենետկոյ ձեռագրաց առձեռն ցուցակի մը մէջ։ Հոս հետեւեալը նշանակուած է՝ "Պիսիդէայ պարարէ (ծաս ղրմոյսն է վերայ սահելոյ։) "Ով մշտաշարժ երկնի բնութիւն„ եւն, ձեռագիրը՝ "Ցօնական Դ, 101—105։„ Հոն Քերականութիւն էր ձեռագիրը, հոս՝ Ցօնական։ Բայց քանի որ միւս պարագաները համաձայն են[2], երկու տեղեկութիւնքն ալ միեւնոյն ձեռագիրը կը նշանակեն ան-

---

1 "Բաղմ.„ 1875, էջ 354 Պիսիդէս "գաւառ էինք ձեռագրի մը քերականութեան վերջաբանութեան վերջը, եւ գործն սառարակեսով մը կը վերջանար, յայտնի նշան որ ամբողջութենէ ինկած ու պակսած էր։„ — Անդ՝ էջ 257 "բայց բուն իսկ ձեռագրին նայելով, նոյն իսկ այդ Պիսիդեայ պատառիկն թերեւս Սահականոս Սիւնեցւոյն կամ Դաւթի կամ ուրիշի մը քերականական Վարդապետութեան օրինակ գրուած է. վասն զի յետ տաղաչափութեան եւ վանկերու քանակութեան վերայ խօսելու՝ ՝՝՝՝ յետ կրկին մը տերունական, անդիմանելի վերջն քերականութեան՝ "քառամանակ Մայրոց, (Մաշ Գ գիր, եւ սոյն Գ. Զ եւ քառամանակ.) զի առաջին վանդն այբն լիաձայն է, եւ ղայն կիսաձայն. յերկրորդ վանդն՝ ա սուղ եւ ց կէս, եւ սորա քառամանակք կոչին.„ եւրբ անմիջապէս կը յաւելուն՝ "Պիսիդեայ է պարարէն„, եւ գրեթէ չորս ու կէս էջ բռնած է ձեռագրին մէջ։„

2 Երկուքն ալ պատառիկ, սկսելով նոյն տողով, որ է Ցող 85 Պիսիդեայ, մինչ Անտանեան օրինակը կը սկսի 32 տողէն՝ "Եկի բերելով քեզ յանապատ սրտէ„ եւն։ Երկուքին ալ ծաւալը նոյն է, Սուքրեանի քերականութեան մէջ 4½ էջ, հոս "Ցօնական„ Դ, 101—5։ Բայց ասոնք Վենետկոյ հատակոտորը միշտ միակ կը յիշուի՝ որչափ մեզի ծանօթ է։ Կամ "Ցօնական„ անուանակոչութիւնն անյատուկ է, կամ անոր մէջ կը գտնուի քերականութիւնը։

շուշտ։ Այս կէտը կը մնայ այլոց բացատրութեան կարօտ։

Ամբողջական օրինակին կամ Անտոնեան Հարց ձեռագրին մասին, զոր Հարեւանցի տեսած ենք առ-թիւ մը, տեղեկութիւն կու տայ Հ. Գ. Նազարէ-թեան վերոյիշեալ տեղը՝։ Ձեռագիրը՝ որ նոյն հաւաքումը մտնելէն յառաջ սեպհականութիւն էր "Մեսրոպաբանեցի Խալիֆայ Եաղուպեան ազգա-տոհմին", թղթեայ է՝ "բայց մագաղաթի նման" եւ "գրութիւնն ընտիր"։ Գրուած է ՌՃԾ (= 1701) թուին Տիգրանակերտ Պաւղոս գրչէն նոտար-գրով, ինչպէս յիշատակարանն ալ կ'ըսէ[2]։ Հնու-թիւնն ինչպէս կը տեսնուի մեծ բան մը չէ. բայց յարգի է ձեռագիրն իւր պարունակութեամբն, ուր երեք վեցօրեայք կան, յատկապէս Բարսղինն՝ ընտրելագոյն օրինակ մը[3], եւ յարգի նաեւ այն կողմանէ որ խնամոտ եւ բանիմաց գրչէ մ'եղած է ընդհանրապէս։ Միայն Պիսիդէս ինքնին բաւական է մեծ յարգ տալու ձեռագրին. առանց ասոր բաց ի Հատակոտորէ մը՝ կորսուած պիտի համարուէր։

---

1 "Պոլսէր" 1890, էջ 40–3։

2 Ճիշդ Պիսիդեայ ծայրը կայ յիշատակարան՝ "Օրի-նակեալ է գիրս ի Տիգրանակերտ քաղաքի ձեռամբ Պաւղոսի գրչի ի թուին Հայոց ՌՃԾ (= 1701) յամսեանն Յուլիսի ի գիր նոտար։"

3 Ձեռագրին "ընդհանուր պարունակութիւնն ըստ իւր ցուցակին" հետեւեալն է՝ "Ա. Գիրք Վէցօրեէից թարգ-մանեալ ի լատին բարբառոյ ձեռամբ Բարթողիմէոսի եպիսկո-պոսի քաղաքին Մարաղայ Հռովմայեցւոյ. — Բ. Գիրք Դիոնոս. (նոյնպէս Բարթուղիմէոսի։) — Գ. Գիրք վասն Բանին մարմնացելոյ. (նոյնպէս։) — Դ. Ս. Բարղի Մեթոդիոսն Վէցօրեայ սրբոյն Մեթոդիոսն սուրբն. — Ե. Լուծմունք Հարցու-ղաց Բարսղի. — Զ. Պատմութիւն եւ Լուծմունք Պահոց Բարս-ղին։ — Ի. Մեկնութիւն Ընթերցուածոց զոր արարեալ է Գրիգորիոսի Նիւսացւոյ քորեպիսկոպոսի. — Ը. Պիտիդեայ էմոսոսէի Վէցօրեայ։" — Բարսղի վեցօրեին մասին հմմտ. Նարայրի վերոյիշեալ գործը։

Այսու հանդերձ բաղձալի է որ ուրիշ օրինակներ ալ երեւան դան, մանաւանդ այնպիսիներ՝ որ թերիները լրացրնեն։

2.

Գէորգ Պիսիդէս (Γεώργιος ὁ Πισίδης) կամ Պիսիդացի՝ իւր Հայրենեաց Պիսիդիա անուանէն այսպէս կոչուած, Սարկաւագ եւ "աւանդապահ„ Ս· Սոփիա եկեղեցւոյ Կ· Պոլսոյ՝ Հերակլեայ կայսեր օրով (610—641 Յ· Ք·) եւ մեերիմ Սերգիոսի Պատրիարքի (610—638)՝ որ յետոյ հիմնադիր եղաւ Միակամեայց աղանդին, նշանաւոր տաղաչափներէն է Բիւզանդեան գրականութեան։ Իւր անձին եւ իւր գրութեանց մասին յաճախ գրուած է ի հարկէ, գործոց մեծագոյն մասը յաճախ հրատարակուած եւ քննուած[1]։ Գրութիւնքն ըստ Կրումբախերի "պարզ ու հասկընալի են, իւր տողերը սահուն եւ մեծ ճշդութեամբ„ տաղաչափուած, այնպէս որ "բիւզանդեան ժամանակի ամենալաւ աշխարհիկ-բանաստեղծն է„, զոր Յոյնք մինչեւ անդամ Եւրիպիդեայ հետ համեմատել կարծած են երբեմն։ Մաս մը պատմական տաղաչափութիւնք են, ինչպէս սա երեքը՝ 1· "Յարշաւանս Հերակլի արքայի ընդդէմ Պարսից·„ (1093 տող·) — 2· "Ի յարձակումն որ եղեւ ի բարբարոսաց եւ ի մերժումն նոցին կամ բաւատրութիւն պատերազմին առ պարսպօք Կոստանդնուպոլսոյ ի մէջ Աւարաց եւ քաղաքացեաց·„ (541 տող։) Աւարաց այս յարձակումն է 626ին։ — 3· "Հերակղական (Ἡρακλιάς) կամ ի կատարեալ կործանումն Խոսրովայ արքային Պարսից„ (471 տող·) ներբողեան մը Հերակղի, իբր

---

1 Մանրամասն տես Krumbacher, Geschichte der Byz· Litteratur· München 1897, p· 709—712· Teza, dell' "Essaemero„ etc· p· 3—10 եւ այլուր, զոր օր· Wetzer u· Welte, Kirchenlexicon (II· Aufl·) V, 1888, p· 337—8, եւն։

628ին գրուած՝ երբ Կ. Պոլիս հասաւ վերջնական յաղթութեան լուրը։ Միւս բաղմաթիւ շափական գրուածներէն յիշենք՝ "ի վերայ ընդունայնութեան կենաց„ (262 տող.) Սիրաքայ ոճով, ընծայուած նոյն Սերգիոսի։ — "Ընդդէմ ամբարիշտ Սեւերեայ Անտիոքացւոց„ (726 տող.), վարդապետական նիւթով ընդդէմ հուշակաւոր աղանդաւորին Սեւերոսի. — Տաղ "ի սուրբ յարութիւն Քրիստոսի մերոյ„, իբր 628ին. դարձեալ՝ տաղ Ազատման Խաչի (Պարսից ձեռքէն Հերակղ կայսեր կոչմանէ 628ին, տողք 116.), ուղերձ մ'առ նոյն Հերակղ՝ երբ 610ին զՓոկաս մերժելով գահ եկաւ. (89 տող.) տաղաւորիր մ'առ պատրիկն եւ կուսակալն Բոնոս (168 տող.) եւ անթիւ վերտառութիւններ պէսպէս անձերու (ի սուրբս Կազմաս եւ Դամիանոս, Գր. Նազիանզացի, Նիւսացի, Բարսեղ եւն եւն) եւ նիւթերու վրայ, օրինակի համար՝ Սերգիոսի հիմնած մատենադարանին, Հերակղի շինած մէկ բաղանեաց եւ նմաններ։ Շատ կը գովուի իւր տաղաչափութիւնն "վասն մարդկային կենաց„ (90 տողք) շփիշելով շատ ուրիշներ։ Սակայն իւր ամենամեծ գործն է ճիշդ այն, որոյ հայերէնին մասին է այժմ մեր խօսքը, Պիսիդեայ "Վէցօրեայ կամ Աշխարհաստեղծութիւն„ (Ἑξαήμερον ἢ Κοσμουργία), լի բնապատմական նկարագրութեամբք՝ իր ժամանակին գաղափարաց համեմատ, եւ նաեւ լի պատմական ակնարկներով, մանաւանդ վերջը՝ որոնք սակայն հայերէնին մէջ այժմ շատ կրճատուած են։

Պիսիդեայ այս գործոց մեծագոյն մասին ընտիր հրատարակութիւն մ'բրած է՝ ներածութեամբ եւ լուսաբանութեամբք՝ Քուերչի, սրուն գործը լոյս հանած է անոր մահուանէն ետքը Ֆոջջինի[1]։ Վերոյիշեալ երեք պատմականներն ի

---

1 Querci, Opera Georgii Pisidae, Theodesii Diaconi et Corippi Africani Grammatici, ed. Fr. Foggini, Romae 1777.

Հերակլ ասկէ առած՝ հանդերձ ներածութեամբն ու ծանօթութեամբք՝ հրատարակած է նաեւ Բեկկեր:[1] Ամբողջը կրկնած է Միգնը իւր հոչակաւոր հայրախօսութեան մէջ:[2] Ասոնցմէ եաքն ալ շատ բան գտնուեցաւ եւ հրատարակուեցաւ. այսպէս բազմաթիւ տաղեր եւ վերտառութիւններ հրատարակեց Շտերնբախ:[3] Իրաւացի է Կրումբախէրի յայտնած բաղձանքն՝ այս ամէն հին ու նոր գրութիւնքն ամփոփելու նոր լիակատար հրատարակութեան մը մէջ: Արձակ միակ գրուածքը՝ ճառ Ս. Անաստասայ վրայ՝ որ Պիսիդեայ կը տրուէր, այժմ կ'ընծայուի Սոփրոնիոսի. (տես Կրումբախէր, էջ 190):

Յատկապէս Վեցօրեայն, որ հոս մեզի համար կարեւոր է, առաջին անգամ հրատարակած էր Մորել, որ յետոյ յաճախ տպուեցաւ[4]. նաեւ վեց տարի եաքը հրատարակեց Բրունելլի՝ առանց առաջինը ճանչնալու, եւ այն՝ ձեռագրի մը սխալ խորագրէն խաբուելով Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ անուամբ:[5] Քուերչի ընդունած է Մորելի բնագիրը,

---

1 J. Bekker, Georgii Pisidae Expeditio Persica, Bellum Avaricum, Heraclias. Bonnae 1836, 8° pp. XLII + 166. (Corpus Scriptorum Hist. Byz.)

2 Migne, Patrologia Series Graeca XCII, 1162–1756.

3 L. Sternbach, Georgii Pisidae Carmina inedita, *ի դիրս* Wiener Studien XIII (1891), 1–63, XIV (1892), p. 51–68. — *Հմմտ.՝* Sternbach, De Georgio Pisida Nonni sectatore, *ի դիրս՝* Analecta Graeco-latina philologis Vindobonae congregatis obtulerunt collegae Cracovienses et Leopolitani. Krakau 1893, p. 38–54.

4 Hexaemeron, ed. F. Morel, Paris 1584. *դարձեալ՝* Հայդելբերգ 1596, *մինչեւ լատինականը յաճախ Ս. Հարց գրութեանց Հաւաքմանց մէջ, այսպէս* de la Bigne, Magna Bibliotheca (*տպ.* Կէօլն 1618), VII, 256–270, *եւն եւն։*

5 Ed. Brunelli, Roma 1590. *ըստ* Կրումբախէրի

միայն անոր լատին թարգմանութիւնը չհաւնելով՝ նոր մը հոգացած. նոյնը՝ Միյնի քով 1865ին։ Թէեւ միայն տարի մ'ետքը՝ բայց շատ աւելի լաւ բնագիր մը հոգաց ու հրատարակեց Հէրքէր՝ Կղաւդեայ Էլիանու իւր հրատարակութեան մէջ։[1] Ճիշդ այս երկուքը գործածած է՝ ինչպէս ըսինք՝ այժմ Հրատարակիչն ալ, ընտրելով Միյնի բնագիրը՝ բայց լեռվին համեմատելով եւ նշանակելով Հէրքէրի տարբերութիւնքն։

Պիսիդեայ գործոյն՝ բայց ի հայերէնէ՝ միակ ուրիշ հին թարգմանութիւն մը ծանօթ է, որ հայերէնին համար ալ նշանակութիւն ունի։ Սլաւական-ռուսական թարգմանութիւնս եղած կ'ըսուի 1385ին Դեմեթրիոս Զոգրաֆէն (Demetrius Zograf) եւ այն՝ հին-սլաւ օրինակի մը վրայէն։ Երկու ձեռագրաց մին արդէն նոյն ԺԴ դարէն է, միւսը ԺԵ դարէն, որոնց համեմատ հրատարակեց նոյնը Շլեսակին, որ յետոյ ուսումնասիրութիւն մ'ալ հրատարակեց նոյն գործոյ մասին՝ Մինիստրութեան թերթին մէջ։[2] Ուրիշ ուսումնասիրութիւն մը

Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ անուամբ ունին երկու ձեռագիրներ՝ Cod. Paris. 2893 (ԺԶ դարէն) եւ Paris. Bibl. Mazarine 588 (ԺԶ դարէն։) Բիւզանդեան ժամանակագրութիւն մ'ալ կայ Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ արուած սխալ մամբ, եւ Վիեննայի մէկ ձեռագիրը (Cod. Vindob. hist. gr. 124) հատ մ'ալ Գէորգայ Պիսիդէայ եւ Կիւրղի Մէնոյոս անուամբ. (տես Կրումբախէր, 365։) Փոխադարձաբար զինքը կը չփոթեն սմանք Գէորգայ արքեպիսկոպոսին Նիկոմեդիոյ հետ, որ Փոտայ կողմնակիցն էր, չփոթելով գրութիւնքն ալ։

1 R. Hercher, Claudii Aeliani Varia historia (Lips. 1866.) II, 603–662։ Բազմութիւ ուրիշ գրուածքներ տես Կրումբախէր։

2 Schljapkin, Шестодневъ Г. Пизида въ славяно-русскомъ переводѣ 1385 года, Petersb. 1882. ի հաւաքմանս՝ "Ցիշատակարանք հին ռուսական Գրականութեան"։

հրատարակած էր արդէն Նիկիտին լուսաւորութեան մինիստրութեան թերթին մէջ։[1] Հայագէտ Տեղա ցուցուց[2] որ այս սլաւականն՝ որ դժբախտաբար մեղի անմատչելի է այժմ, շատ կարեւոր է հայերէնին համար ալ։ Վասն զի երկուքն ալ իրարու հետ աւելի կը համաձայնին քան արդի ծանօթ յունարէնին հետ։ Պատճառը յայտնի է. երկուքն ալ ունեցած են յոյն բնագիր մ՚առջեւնին՝ որմէ թարգմանուած են, որ այժմ ծանօթ յոյն ձեռագիրներէն բաւական տարբեր էր։ Արդէն նաեւ վերջինքս այժմ իրարմէ նուազ պէսպիսութիւն չունին. օրինակի համար Հերքերի բնագիրը շատ աւելի մերձաւոր է հայերէնին քան Մինի հրատարակածը, թէեւ յաճախ կան նաեւ հակառակ դէպքեր։[3] Հայոյն գաղափար եղող յոյն օրինակին մերձաւոր մը պակսելով՝ այս պակասը գոնէ

թիւ 32։ — Շլեսպկին գրած է քննութիւն մ՚ալ "Գէորգ Պիսիդէս եւ իւր Քերթուածն,, եւն, Մինիստրութեան թերթին մէջ 1890 (Հատոր 269) Յունիս էջ 264–94։

1 Նիկիտին՝ "Դիտողութիւնք Գէորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեից բնագրին մասին,,, նոյն Մինիստր. թերթին մէջ՝ Journ. Minist. 1888 (Հատոր 255) Յունուար, էջ 1—29։

2 Տես Teza, անդ՝ p. 14–18։ Ընդ կրնար կրկնել բազմաթիւ օրինակները։

3 Հարիւրաւոր են օրինակները, զորոնք տես Հրատարակչին ծանօթութեանց մէջ։ Օրինակի համար սա խօսքը (49) "Ըստ դիմանս զանազանութեանն ձգտեալ սատչէր՝ ըստ Մինի ըլլալու է "առ ի նպատակն անդր ընթանալ սանդմ,, (τὸ πνεῦμα... ἔχω.) բայց Հերքեր ունի ճշդիւ "զանազանութիւնս,, (τὸ νεῦμα), իսկ "ասացեց,, սատուգիւ չփոխութիւն մըն է ընթերցման՝ ինչպէս Տեղա նշանակած է (փխ. ἔχω սանդմ՚ կարդացուած է ἐρῶ սատչէր։) Միւս կողմանէ տող 300 տերեւի համար թէ բնութիւնը "քիրէ նոր մաղ,, ճշդիւ համաձայն է Մինի բնագրին (νέας τρίχας φέρει), իսկ Հերքեր "բուսուցանէ մազ,, կ՚ըսէ (τρίχας φύει)։ Նման պէսպիսութիւնք անթիւ են։

անուղղակի կրնայ լրացընել սլաւակաները։ Սակայն այս շատ կարեւոր կէտը ստիպուած ենք հոս միայն ակնարկելով անցնիլ։

Հայերէնն ինչպէս այժմ ծանօթ է՝ համեմատելով արդի յոյն բնագրին հետ՝ մեծապէս տարբեր է այլեւայլ կողմանէ, թէ ծաւալով, թէ տողերու կարգաւն եւ թէ իւրաքանչիւր ասութեանց կերպին կամ ընթերցուածներու կողմանէ։ Ի հարկէ ասոնց մեծ մաս մը պարզապէս դժբախտ արկածի մը հետեւութիւն է, այսինքն՝ պակասաւորութեան այն գաղափարին՝ որմէ օրինակուած է միակ ամբողջական օրինակն Անտոնեանց։

Նախ աչքի կը զարնէ ծաւալին զգալի պակասութիւնը։ Այժմ հայերէնը հարիւրաւոր տողեր պակաս ունի քան յոյն բնագիրը, թէեւ վերջինս ալ ձեռագրէ ձեռագիր պէսպէս է։[1] Շատ բան ստուգիւ թարգմանչին օրինակին մէջ ալ չկար։ Բայց շատ եւ շատ բան ալ պարզապէս ինկած կորսուած է հայերէնէն, մինչեւ բախտով մը նոր ձեռագիր մը լրացընէ։ Պակսած են այժմ գործին ամենակարեւոր մասերը՝ Ներածութիւնը եւ Վերջաբանն, որոնցմէ քանի մը տող միայն մնացած է։ Ներածութեան (իբր տող 1—84) իյնալը թերեւս դեռ կարելի բլլայ մեկնել. վասն զի ասոր մեծ մասը՝ մինչեւ տող 50՝ ընծայական է Սերգիոսի կամ Սարգսի Պատրիարքին, որուն մոերիմն էր Պիսիդէս եւ որ տակաւին ուղիղ դաւանութեամբ էր, բայց քիչ մ՚առաջ հիմնադիր եղաւ Միակամեայց աղանդին եւ եկեղեցական ամենամեծ խռովութեանց

[1] Սուիդաս՝ որուն սիրելական գրքերէն է Պիսիդէս (տես Կրուսմախէր, անդ՝ 567) Քերթուածիս համար 3000 տող կ՚ըսէ՝ τρισχίλια, զոր Քուէրշի սրբագրած է δισχίλια երկու հազար։ Եւ մերձաւորապէս այսպէս է։ Մին ունի 1910 տող (— որուն համեմատ այժմ հայերէնին Հրատարակիչն ալ, —) Հերքեր 1894 միայն։ Ցես Teza, p. 6 եւ այլուր։

առիթ։ Կրնար մտածուիլ որ թարգմանչին կամ որեւէ հին գրչի մը հաճոյ չէր գործոյս անոր ընծայուիլն, ուստի յապաւած ըլլայ։ Սակայն այսպէս եղած չերեւար. վասն զի այս ընծայականէն ալ մաս մը ապատած է կորստենէն (տող 32—50.) այնպէս որ Անտոնեան Հարց օրինակը՝ կորսնցընելով սկիզբն ու գործոյն խորագիրն անգամ՝ այժմ կը սկսի 32 տողովս՝ "Եկի բերելով քեզ յանապատ սրտէ՝ Պտուղս մշակեալս ի քոյոյդ ցողոյ„ եւն։ Բայց ատոր նոյն պատճառը չկար՝ ներածութեան միւս կէսն ալ յապաւելու, ուր Պիսիդէս կը յայտնէ իւր գիտաւորութիւնը՝ Պրոկղի եւ Պրոկղեանց դէմ գրելու այս գործը։ Ասկէ մնացած են՝ վեց տող սկիզբն (51—56) եւ չորս վերջերէն (77—80), որ գոնէ աղօտ գաղափար մը կու տան հեղինակին նպատակին՝ տողերս ըլլալով՝ "Արդ ով իմաստուն դ օտարասերմն բանից, Լուր, Պրոկղ... Լուեսցին Պրոկղք (Πρόχλοι Պրոկղներ) եւ խօսեսցին վայրաբնակք։„ Գրիչներն ալ հակրցած են նոյնը. հոս ձեռագրին լուսանցքի վրայ կարմրագիր նշանակուած է՝ "Գիտելի է թէ առ Պրոկղ սմն յարտաքին իմաստասիրացն ձկտի„. ընդունէն իսկ յայտնի է որ բաւական հին լուսանցագրութիւն մըն է։ Պրոկղն Դիադոխոսի վրայ՝ որուն հայ թարգմանութիւնն ալ կայ, խօսած ենք արդէն։[1] Վենետկոյ Հատակոտորը կը սկսի Ներածութենէ եաքը՝ ճիշդ Երկնից հատածին առաջին տողէն կամ տող 85՝ "Ո զմշտաշարժ երկնի բնութիւն„ եւն։

Մեծապէս վնասուած է վերջաբանն ալ՝ մաղթանք Հերակղի եւ որդւոց համար, եւ ի վերջոյ ուղղուած Հերակղն, որմէ միայն սկիզբը մնացած է (տող 1838—58) վերջինն ալ կիսատ մնալով եւ անկէ եաքը կցուելով երկու տող կէսերէն որ բուն

---

[1] "Պատ. Մանր. Ուսումն.„ Ա (Վենետիկ 1895), էջ 22-48։

Հերակղն որդւոց համար է, այսինքն (1863—4)՝ "Եւ սրեա զսուր սորա (բն. "ոոշ-") ընդդէմ նոցա (բն. "բարբարոսաց"), Ցորժամ՝ ընդդէմ մեր զայրացի սուր նոցա," այսպէս անկապ աւարառելով։ Մնացեալ ամբողջ տողերը պակաս են. (1859—62, 1865—1910։)

Բուն մարմնոյն մէջ նախ մինչեւ այն կէսը՝ գրեթէ կէսը՝ ուր Հայը նոյն կարգաւ կ՚ընթանայ, կան բազմաթիւ տողեր պակաս. բայց առհասարակ անոնցմէ կրնան համարուիլ, քանի որ նոյնչափ պէսպիսութիւնը ունին յոյն ձեռագիրք ալ, միակ մեծ թերոյթ մ՚բլլալով՝ ուր անշուշտ թուղթ մ՚ինկած է։[1] Խնդիրը կը փոխուի երկրորդ կէսին, ուր միակ հայ օրինակը չափազանց մեծ տարբերութիւն կը ցուցնէ տողերու շարքին սա կարգին։ Կարգի անոնցմէ տարբերութիւն՝ առաջին մասն ալ կայ մէկ երկու տեղ.[2] բայց բուն 927 տողէն եւքը բոլորովին տարբեր կարգ ունի Ամոնեան օրինակը։ Հրատարակիչը՝ ինչպէս ըսինք՝ ուղղեր դրեր է յոյն բնագրին համեմատ, ծանօթութեան մէջ նշանակելով ձեռագրիրը, որ բոլորովին խառնակ է։[3] Մենք ալ իրաւացի կը գտնենք Հրատարակչին

---

1 Այս մեծ պակասն է տող 783–838. միւներն են կարգաւ Ներածութենէ եւքը՝ տողք 96, 115, 159, 197 (Հերքեր ալ շունի), 306, 322–5, 464, 493, 516–7, 555, 570–1, 675, 678, 764–5, 850–1, 879–80, 892–5 եւ 907–8։ Շատերն յեսասմուա են։

2 Այսպէս 401–6 տողերու կարգն է՝ 402, 404–6, 401, 403. տարբեր նոյնպէս տող 479—81 (օր. Ամոնեանց), 492–7, 1661, եւն։

3 Տես մանրամասն տող 927 Ծան. (էջ 98—101։) Գաղափար մը տալու համար յիշենք սկզբան կարգը։ Տող 927էն եւքը կու գան կարգաւ 1009, 1010, 1052–3, 1046–51, 1054–69, 1136–53, 1165–85, 1188–97, 1204–7, եւ այսպէս յառաջ մինչեւ վերջ, այսպէս 1346էն եւքը 928–35, 959–66, եւն եւն։

կարծիքը (տես 927 Ծան.) թէ "Խառնակութիւն մեծ տեսանի կարգի բանիցն կամ տողիցն Պիսիդեայ, զուցէ ի Գէլ-Գ-Գ-Ռ-Ռ-Ն ցիրեւ-ցոյ Ռիբրիոց ՀՈ-ՏԷՐ ՏԻՐԵ-ՌԻ-ՆՆ, յետոյ ուրեմն ի մի հատոր ամփոփելոց, որպէս կարծել տան ինձ զայս նաեւ պ-ա-ա-ա-ր տ-ո-ղ-ն՝ Ռիբրիոս Դ-ի ընդ-ոյ-ա-Ռիբ-մբ ուրեք ուրեք, որք նշանակք են թերթից կորուսելոց։" Արդեամբք ալ այս վերջին կէսը շատ մեծ է պակասներու թիւը, երբեմն ստուգիւ թերթի կամ թղթի մը չափ։' Կը տեսնուի որ Հայերէնին գաղափարն՝ որմէ օրինակուած է Ասոմնեան Հարց օրինակը, կամ թերեւս անոր ալ գաղափարը՝ շատ աղանց վնասուած եւ թերթեր ինկած դրչագիր մըն էր։ Սպասելու ենք լաւագոյն օրինակի մը։

Նախ քան այս կէտը թողուլը նշանակենք երկու պարագայ։ Տեղ մ'ուր մեծ թերոյթի կայ՝ այնպիսի երեւոյթի մ'ունի որ մտածել կրնայ տալ թէ արդէն թարգմանիչը՝ կ-ա-ա-ր զանցառութիւն բրած է զանոնք թարգմանելու։ Այս պակասն է այն տեղն ուր Պիսիդէս մի առ մի յառաջ կը բերէ անասնոց եւ բուսոց պէսպէս օգտակարութիւնքն։ Հոս սա տողէն եւքը՝ "Ճարպ փոկին ծովայնոյ՝ զայտու

մեծ ախտս բժշկեն», կցելով եւ պահելով պակասէն միակ տող մ՚ալ (1591) «Ընդ որս սքանչացեալ՝ զաստուածային օրհնեսցես զեշխանութիւն։» Հրատարակիչը կը դիտէ (տես տող 1548 Ծան.) թէ թարգմանիչն ըլլալու է որ «կամ ոչինչ օգտաւէտ գտեալ, կամ ի վաստակոց խոյս տուեալ գյաջորդ տողն եւս յեղուլ ի հայ» եւն։ Մենք կարծենք որ սեւէ գրչի մը գործն ըլլալու է այն, գժուարաւ բուն թարգմանչին, որ այլապէս Պիսիդեայ նոյն մասն ամբողջովին դուրս ձգելու էր. (ամբողջ այս բաժինն է տող 1512—1615 կամ բուն 1651։) Բայց արդ այժմ ալ այս բաժնէն պահուած է բաւական մաս մը, սկիզբը բաւական (տող 1512—48) եւ վերջերէն ալ գոնէ քանի մը տող (1603—7։) — Երկրորդ պարագան աւելի կարեւոր համարելու ենք. այսինքն այն որ տեղ մ՚ուր Բոլոր յոյն ձեռագիրք թերակատար են, նոյնպէս է հայերէնն ալ։[1] Նշան է որ հայ թարգմանչին օրինակն ալ հոս տարբեր չէր. թերութիւնն ըստ այմ շատ հին է։

Այսչափ պակասներու դիմաց քիչ բան կայ հայերէնին մէջ աւելի, որ յոյն այս կամ այն ձեռագրին մէջ չըլլայ. բայց ոմանք կարեւոր են. հատ մը՝ որ կրնայ օգնել թարգմանութեան ժամանակը ճշդրտելու, կը տեսնենք քիչ մ՚ետքը։ Հրատա-

---

[1] Տես տող 1681, ինչպէս նշանակած է Հրատարակիչն ալ։ Գերականական ձեւերու վրայ է խօսքն՝ ուր հայը կը գրէ «Ապառնի, Ներկայ, Անցեալ. Առանձնական (— հոս տող մը թերատ յոյն բնագրէն, ուստի հայն ալ անիմաստ թողուցեր է. —) Անսահման, Գերականաւոր» եւն։ Անցողակի յիշենք երբեւ օրինակ թարգմանութեան որ հոս «Անցեալ» է այն զոր այժմ Անկատար կը կոչենք (παρατατικὸς). իսկ «Առանձնական» չիսոնի թարգմանութիւն է փխ. «Կատարեալ» (բայ). յոյնը՝ παρακείμενος առնուած է սովորական խմաստով երբ առջեւ՝ քովը դրուած, զետեղուած։

բակիչը զասոնք ընդհանրապէս "օտարք ի յոյն բնագրէ" կը համարի, եւ մէկ երկուքն ստուգիւ այնպէս կրնան երեւալ։ Սակայն նաեւ հոս ըսելու ենք որ գոնէ մաս մը թարգմանիչն ապահովապէս գտած էր իւր յոյն օրինակին մէջ, օրինակի համար սա տողերը (տես 403 Ծան.) "Որպէս զի ամենայն խատապարանոց ծառայ՝ Զծառայակից իւր ՝ի-նի-զլ-խ-հ-ալ տեսանելով, Նախ քան զառնուլն դան բարեկարգ լինել ուսանի։" Բացատրութեան կերպն արդէն կը ցուցնէ թարգմանուած ըլլալը։[1] Երկրորդ տեղ մը՝ ուր մեծ պակաս կայ ձեռագրին մէջ (պակաս 1694—1710) քանի մը տող կայ նոյնպէս "օտարք ի յոյն բնագրէն", բայց լեզուն նոյնպէս ստուգիւ հին է. ուստի եթէ յաւելուած՝ շատ հին է։[2] Ամենէն կարեւորն է երրորդն, ուր (932 տողին կից) ճիշդ 12 տող աւելի ունի հայերէնն, բայց տողեր՝ որոնք ինչպէս Հրատարակիչն ալ նշանակած է, շատ նման են քիչ մ'եաքն յաջորդող 959—966 տողերուն։ Նոյն բնագրին երկու տարբեր թարգմանութիւն կ'երեւան ասոնք, ինչպէս արդէն Պիսիդեայ քով ուրիշ տեղեր ալ կը գտնենք յոյն բնագիրը կրկնուած՝ հայը տարբեր թարգմանուած։[3] Այս ամէնը կը մեկնուի կամ անով որ

---

1 "Գ-ՆՇ -զլ-խ-հ-ալ" այսինքն՝ զգ-ա-գ-ցն-ալ. սովորական յունարանութիւն է. հմմտ. Ատաուածաբանի թարգմանչին գրածը՝ "Ոչ պատուհաս ընդունել է չար, այլ չ-զլ-խ-հ-ան-ն հարա-ա-ջ-ն չարագոյն է", եւ նմաններ. (տես ՀԲ, Բ, 512—13։)

2 Այս խօսքն է (տես 1693) "Եւ -զ-ա-ֆ-ա-ն առ ի դիտութիւն բերելով, զքո երեսդ ցուցանել ոչ կամելով, այլ փոխանակ դնես առաջի զարարածս, որպէս զի ոչ զայլոյ էութիւն կարդաւորես։" "Զ-ա-ֆ-ա-ն" տես Սոկրատ Ա, 31, Սպուժեմ՝ անդ եւ այլուր. հմմտ. ՀԲ, Բ, 739—40։

3 Ասոնք բաւական շատ են թուով. տես տող 110—121 (= 232—9.) 1654, 1486 եւ նմաններ։ Թարգմանչին պէս պէսպիսութիւն ունի յաճախ բուն բնագիրն ալ, այսպէս

ստուգիւ յոյն օրինակն ուներ զանոնք կրկնութեամբ եւ քիչ մը տարբեր ձեւերով, որով այնպէս թարգմանած է հայն ալ. կամ եթէ յիշեալ 12 տողերն չկային յոյն օրինակին մէջ՝ առջեւնիս ունինք հայ թարգմանութեան սրբագրութեան կամ նոր խմբագրելու շօշափելի օրինակ մը։ Յիշեալ տողերը յետոյ կը տեսնենք. վասն զի Վարդան ալ ունի եւ աւելի նման անոնց։ Այժմ շեշտենք որ հայ բնագիրը սրբագրուած կամ փոփոխուած ըլլալու շատ նշաններ ունի։

Նոյն իսկ Վենեսկոյ փոքրիկ Հատակոտորը քիչ տարբերութիւն չունի։ Զանոնք մանրամասն նշանակած ըլլալով Հրատարակիչը՝ պէտք չունինք մի առ մի նշանակել հոս։ Արդէն այս քանի մը տողերու մէջ կը գտնենք տարբեր շարադասուած եւ համառօտուած տողեր, նոյնպէս "օտար„ կտոր մը՝ որ չկայ ոչ յունին եւ ոչ միւս հայ ձեռագրին մէջ։[1] Ընթերցուածոց տարբերութիւնքն ալ անշան չեն, երբեմն լաւագոյն, ուրիշ տեղ երկուքն ալ յոռի, մինչեւ անգամ սրբագրուածներ կան եւ նմաններ։[2] Քանի մը հատածոց բաժանումները,

---

տող 108) "Կայիր ֆոխէլ եւ շարժիր կայ մեայ„ եւ (տող 178) "Կայիր Բուլն եւ կառուցմամբ ընթանան„. նոյնպէս յունարէնը։

1 Տես տող 359 Դան. (տողեր աւելի ի Հատակոտորն.) եւ 369—84 (այլակերպ կարգաւ եւ համառօտուած Հատակոտորն), եւ նմաններ։

2 Օրինակի համար տող 168 "կամ հոքէ ցոցել կամ սրագոյն բոց„. Վենեսկոյն "հոքէ ցոցել„ (= Յոյն.) իսկ "սրագոյն բոց„ ասութեան տեղ Յոյնը πυρίστομον (հրաբերան.) ըստ Հրատարակչին հայը կարդացած կ'երեւայ πυρίτομον. — Տող 126 "Հրաշացեալ ընդ սահմանս„ Հատակոտորն ուղիղ՝ "..ընդ սահմանս„ (= հերբեր οἱ πάλαι, իսկ Մին "որպէս մեծ ինչ„.) — Ընդհակառակն տող 177 "Սերովբէք սրբարար երագութեամբ„ ըստ Ընտոնեանին, Վենեսկոյն՝ "առնարբարութեամբ„ ուղղելի է երկուքն՝ "անշարժ

զոր ունի Ընտանեան Հարց օրինակը, Վենեակոյն չի ցուցըներ, ինչպէս չունի յունարէնն ալ։[1]

Նոր բնագիր մը գտնել ըստ այսմ անհրաժեշտ է, թէ պակասները լրացընելու եւ թէ հարազատագոյն հայ թարգմանութիւնը պատկերացընելու համար։ Արդի միակ օրինակը՝ բաց ի վերոյիշեալ պակասութիւններէն՝ կը ցուցընէ նաեւ բազմաթիւ աղաւաղումներ, մինչեւ անգամ ուամկացած ասութիւններ որ թարգմանչէն չեն կրնար ելլալ։[2] Լաւագոյն օրինակ մ՝այս ամէնը մաքրելով՝ աւելի հասկընալի բնագիր մը պիտի ընծայէ։ Բայց այս վերջին կէտին համար շատ մեծ ելլալու չէ մեր ակնկալութիւնը։ Մթին՝ շատ տեղ առանց յունարէնի ստուգիւ անհասկընալի՝ պիտի մնայ միշտ հայերէնը. վասն զի այնպէս եղած է խրթնաբան եւ յունաբան թարգմանչին գրչէն, նիւթական ու տաուական թարգմանութիւններու առատութեամբ, շփոթութեամբը ընթերցմանց յոյն օրինակին եւ

երագութեամբ„։ — Որբագրութիւն կը ցուցընէ տող 201 "զլոյս մաքրեալ եւ ՊԽաց-ՅԽալ զերեկ (= μελαίνων ἑσπέραν.) որ յունարան երեւցած է, ուստի սրբագրուած՝ Վենեակոյն "եւ Պաց-ՅԽալ զերեկ„, սրբագրութիւն մ՝որ շատ հին է, արդէն Վարդան Նոյնը տեսած է։ Սակայն Նոյն թարգմանն ալ ուրիշ տեղ մը (տող 366) գրած է "Պաց-ՅԽալ երեկ„ տարբեր յոյն բառի դիմաց (σκόπησας.) իսկ Վենեակոյն պահեր է երրորդ տեղ մը (տող 307) "երբեմն թխացուցանէ զդոյնսն„՝ հայերէնին յարմար ելլալով։

1 Ա.յոպէս տող 85 կը սկսի խորագրովս "ՅՂ· ԵՐԲԷ„. 203՝ "ՅՂ·ՕԳ·յ.„ 216՝"ՅՂ·Ա.ԲԷՓԽԱՆ„ եւ 241՝ "ՅՂ·Լ-ՆԱՆԷ։„

2 Ա.յոպէս 287 "ԱՅԼ ի դարուն ԽԽԷ„ (մտանէ), անշուշտ՝ ԽԽԷ. — 573 "Զոր . . . ալ պնդէ եւ չիթք լուծանեն.„ Հրատարակիչն ուղղած "ԽԲԷԼ.„ — 608 "ՅԷՊԼ իցէ„ (ՀԵՊԵԱԼ.) — 753 "Զիարդ վեհաՓանԽի հոգւոյն ԲԱՆաՆրԷաց„ (վեհագոյն տան հոգւոյն բնաւորեաց.) — 1050 "սպիտակ ղոյՅ.„ (սպիտակ լոյս.) — 1204 "Զոր ԽԱՆԱՆ„ (= "ՁՐԽԱՆԱՆ, ὄργανον գործարան„.) — 1822 "ԽաՂՂրԷ„, 1243 "զնոսա մարՀաՅԱՆԷ„, եւ շատ նմաններ, զորոնք սրբագրած է Հրա.։

նման պարագաներով։ Ասնք թարգմանութեան որպիսութեան վերաբերելով՝ կ՚արժէ գանել համառօտիւ տեսնել յաջորդումս։

3.

Թարգմանութիւնը մեթին է ըսինք։ Եւ ասի այլեւայլ պատճառներ ունի։ Նախ չափազանց մեծ քանակութեամբ կը դտնենք շփոթած ընթերցուածներ, կամ՝ անով որ այնպէս շփոթած էր արդէն այն յոյն օրինակին գրիչը՝ զոր թարգմանիչն առջեւն ունէր. կամ՝ նաեւ ինքը շփոթած է՝ նման ընթերցուածներն իրարու խառնելով։ Հոս չենք հաշուեր այնպիսի շփոթութիւնքն որ արդէն սովորական են ուրիշներուն ալ, ինչպէս "ստեղծել" եւ "ստանալ" իրարու տեղ դործածելը, կամ՝ նման բաներ՝ որ անթիւ են։ Հրատարակիչն այս ամէնը

---

1 Այսպէս տող 55 "Որպէս զի մեծ է Աստուծոյ գործոյն ... ամենագործութիւն" (ձեռդր. "ամենաթագաւորութիւն.") յոյն՝ κτισμάτων որբոյն, ստեղծուածոց. — տող 217 "Ո՝ որ զՀսկայս զայս զարեգակն գործոյս" (κτίσας գիրդ.) յունարէն κτῆσις "սատցու�." κτίσις "ստեղծուիս." — տող 1060 "ամենակեր մարմնոյ", ուր յոյնն է τὸ παμφάγον στόμα, ուստի "բերան", հայը յայտնապէս σῶμα (մարմն) կարդացեր է։ Բայց հմմտ. 1100 "ամենակեր բերան." ուր յոյնն է χάσμα (խորք, անդունդ.) տես քիչ մ՚եաքը նոյն բառը՝ "ձորութիւն"։ — Տող 1667 "Իշխանութեամբ անակզբնաբարոյ", ուր յոյնն է "ուժեղն անակզբնաբար" (ἄρχων ἀνάρχως,) ինչպէս Հրատ. կ՚ըսէ շփոթած կ՚երեւայ ἀρχή (սկիզբն) եւ ἀρχός (իշխան.) բայց արդէն ἄρχω բայը կը նշանակէ՝ 1. սկսիլ, 2. իշխել։ — Կամ՝ տող 859 "Հայր առանց ցորենոյ բիւրեղ", ուր յոյնն է ἄρτους ... πλάσει (հայս... յօրինումն.) ուստի՝ ինչպէս Հրատ. կ՚ըսէ կ՚երեւայ կարդացած κλάσει (բեկցէ։) Բայց հայերէն "բեկանել" հայի կրնար ըսուիլ նաեւ նոյն ընդհանուր իմաստով։ — Տող 98 "կամ գունդ կիսակատուր հեշտ օրինակաւ." յոյնը ἀψίδος δίκην

եւ ընդհանրապէս այն ամէնն ալ՝ զոր յաջորդնեբովս պիտի յիշենք, չէ մոռցած նշանակել եւ լուսաբանել։ Մաս մ'ալ անշուշտ կրնայ պարզապէս հայ գրիչներուն շփոթութեանց հետեւութիւն ըլլալ։ Գեղեցիկ օրինակ մըն է թէ յունարէնին եւ թէ հայերէնին նմանահնչութեան եւ անկէ ծագած շփոթութեան այս խօսքը (տող 376) Ասաեղաց մասին՝ "Եւ Բղեմոնն ընկալեալ հարկաւորս", մինչդեռ յոյնն է "կրելով Բղեմոնն հարկաւորս" (προσβολὰς πάσχουσαν, ուստի προσβολὴ ընդդիմահարութիւն, բաղխումն եւն։) Հոս կրնայ ըլլալ որ թարգմանիչը նմանաձեւ προβολὰς կարդացած ըլլայ. (προβολὴ ծագիլ, ծագումն, ուստի "Բղեմոն։") Բայց կրնայ նաեւ պարզապէս հայ գրիչ մը շփոթած ըլլալ "բաղխմունս" եւ "բղխմունս" բառերը։ Նմաններ բազմաթիւ են։

(գմբեթաձեւ եւն։) Հայագէտ Տեզա կը համարի որ հայը կարդացեր է ἄμπυξ որ սառուցիւ կը նշանակէ "հեց" կամ անուշ պսակ։ Սակայն հայը կրնար շատ լաւ առաջինն ալ այսպէս թարգմանել. արդէն "հեց" կամ "խեց" փոխաբերութեամբ իբր կոմաբէ ձեւ կրնար գործածուիլ, եւ ճիշդ ἀψὶς բառին դիմաց գործածուած կը գտնենք ուրիշ տեղեր ալ. (տես ՀԲ, Բ, 95։) Թող շատ ուրիշները։

1 Օրինակի համար տող 106 Երկինք "պարզի ըստ յոր�բիւն ի լայնութիւնն", յոյնն է՝ πρὸς τὸ χάσμα τοῦ πλάτους, "ըստ անդնդոյն (կամ խորոյն) լայնութեան"։ Հրա. կ'առաջարկէ կարդալ "ըստ խորութեան", ուստի գրչի մը պարզ շփոթութիւն։ Շատ լաւ կրնայ այսպէս ըլլալ. բայց "Ընդութիւն" ալ կը գտնենք՝ ինչպէս ՀԲ կը մեկնէ իբր "ձեւ ձորոյ, խորք, վիհ", ճշդիւ = χάσμα, լա. hiatus. (տես ՀԲ, Բ, 106։) — Տող 697 "Ընտեալ ժամանակ այլայլութիւն՝ յարիւնէ", որ իմաստ չունի։ Յոյնն է՝ λαβοῦσα καιρὸν ἀλλοιώσεως ἐξαιματώσει, այսինքն՝ "առեալ ժամանակ փոփոխութեան (նիւթոյ, մարդոյ) արիւն՝ արիւն յարիւնէ"։ Հրա. կ'առաջարկէ կարդալ "արիւնացուցանէ"։ Յամենայն դեպս "յարենէ" գրչի սխալ մը կ'երեւայ. բայց զարմանալի

Սակայն հանելով ալ այսպիսիները՝ կը մնայ տակաւին չափազանց մեծ քանակութիւն մը շփոթ ընթերցուածներու, զորոնք հաւանօրէն թարգմանչին վերագրելու ենք։ Ահա քանի մ'օրինակ։ Երկնից համար կ'ըսուի թէ (տող 132–3) "մեծ է որպէս Աստուծոյ փոքր ամենա, ի՞մ գնա՞ց յարա՞ցեալ, որոյ յոգնումն ոչ գոյ" եւն։ Բայց Պիսիդէս կ'ըսէ թէ "յարքե՞ան է նոքա ի ձերա՞ռնեան, որոյ յոգնումն ոչ գոյ" կամ չի վատաւժնար, ուստի բնագիրն է՝ ἡβᾷ δὲ γηρῶν, զոր հայ թարգմանը շփոթմամբ կարդացեր է՝ ἢ (կամ) βάδους (գնացող) ἐγείρων (յարուցեալ)։ — Տող 184 Սերովբէի Ս. Երրորդութեան "պատշաճեն պաշտօն, ցուցանելով բարոյ ձայնէն որոշմամբ" եւն. ուր յոյնը կ'ըսէ "ցուցանելով ակն յանդիման որոշմամբ" եւն. (εὐσύνοπτα, հայը կարդացեր է՝ εὖ συνάπτα, բարուք ժողովեալ։) — Տող 194—5 Քրիստոս Տէր մեր "ոչ յաւելուածով շփոթեալ եւ ոչ անջատմամբ, ակն՝ ընդարձակ, այլ ոչ փոփոխեալ շփոթմամբ։" Պիսիդէս կ'ըսէ "եւ ոչ անջատմամբ բաժանումն կրեալ" (μὴ διαιρέσει τομὴν παθόντα,) եւ ճիշդ այս "բաժանումն կրեալ" բառերը շփոթեր է թարգմանը կարդալով τὸ μὲν (որ ակն՝) παθόντα (ընդարձակ.) վերջին բառս ալ իւր սովորական իմաստով առնելով։ — Տող 315 "Զի մի կիզցէ (Օր. կիզց է) ըմբռնմամբ ջերմութիւնն" զմիրգս. որուն իմաստն է "զի մի կիզցէ սաստկագոյն" եւն. (φλέξει δραστικῶς.) մեկնութիւնը դիւրին է, վասն զի δράσσω կը նշանակէ "ըմբռնել". (մակբայն δραστικῶς սաստկի, ազդուապէս եւն, δραστὴρ գործող, ազդու, եւն եւն։) — Տող 747—8 "թէ ղ՞ա

կերպով ճիշդ նոյնը կրկնուած է ուրիշ տեղ մ'ալ. տող 1092 "զերանս իւրեանց ծակեալ՝ յարքնէն (յոյն՝ ἠματωμένοις արիւնացեալք) կամին բղխմամբ սնուցանեն զողայն" եւն։ Զնոր յիշեր ուրիշները։

բանիցս Խոյսէ անյայտից Էութեանց կշռօղն.» ուր Պիսիդէս ճիշդ հակառակը կ'ըսէ՝ «թէ զբա-ղեալ խօսիցս պարզէսցէ» եւն. (εἰ τοὺς λαβυρίνθους δὲ τῶν λόγων φράσῃ.) Զարմանալի է «բաւիղ» բառին տեղ «մա-ա» դանել թարգմանուած. իսկ «պարզել» բառին տեղ հակառակը «խո-ա-լ» պարզ շփոթութիւն է: Թարգմանիչը շփոթեր է φράζω (պ-ր-զել, մեկնել, բացատրել եւն) եւ φράσσω (խո-ա-լ) բառերը: — Տող 954 «Եւ գայլք զհող (ուտեն), Նապաստակք՝ զընդուռնս, Առիւծ՝ զկապիկս, եւ Նոյ՝ զգորտս.» ուստի կապիկները: Բայց Պիսիդէս կ'ըսէ «եւ կ-ա-ա՝ զգորտս» կ'ուտեն. (οἱ δὲ κύκνοι.) Հայ թարգմանը շփոթեր է կամ կարդացեր է ἐκεῖνοι (նոքա,) ինչպէս նշանակած էր արդէն Սուքրեան: Թողունք անթիւ ուրիշները:

Մթարութեան բուն պատճառն է թարգմանչին հելլենա-բա-ռ ոճը, նի-ռեկն ու գա-ա-կան թարգմանելու ճիգը, ինչպէս արդէն սովորական է մեր բոլոր յունաբաններուն քիչ կամ շատ շափով: Պիսիդէս մեծ յունաբաններէն է. առանց յոյն բնագրի օգնութեան յաճախ հայոց մ'անհնար է իմաստը հասկընալ, յաճախ նաեւ յունարէնի օգնութեամբ ալ դժուար է մեկնել թէ ինչպէս այնպէս փոխադրած է[1]: Նիւթական փոխադրու-

1 Այս նկատմամբ շատ լաւ կը գրէ Հրատարակիչն (էջ 10) յիշելով Աւգերեանի կարծիքն որ «Հոյակապ հայկաբանութիւն» կը գտնէր հոս, թէ «Ասելի էր մանաւանդ հոյակապ յունաբանութիւն, կամ ճշգրտագոյն եւս՝ ձուլումն հայկական եւ յունական լեզուաց ի մի, դրոշմելով զյունականն բարբառ հայկական բառիւք. այնպէս զի անհնարին համարիմք անգէտ եղելոց յունարէնի՝ իմանալ զիմաստս հայերէն թարգմանութեանն. զի ոչ կազմութիւն եւեթ բառից ըստ հոլովոց եւ խոնարհմանց եւ թուոյ, այլ եւ բովանդակ նախադասութիւնք եւ ողջ պարբերութիւնք՝ են նիւթական իմն հեռեւողութիւնք յունական բարբառոյ...: Յունագիտաց եւս՝ ըստ թարգմանութեամբդ սակաւ ինչ ի բազմաց հասկանալ կարծեմք» եւն եւն:

թիւնք այնչափ շատ են որ պէտք չկայ ընտրել օրինակներ. իւրաքանչիւր էջ կրնայ ստուգիւ քանի մը հատ գտնուիլ։ Ահա քանի մը հատ։ Տող 268 "ի մի կամս ղ-ոգ-ոփ-ոմն մարտին„ (= ἓν θέλημα συμπνεούσης τῆς μάχης, հոմ-ղոն մարտին։) — Տող 281 "Եւ հնոց կիզող ծայր-ոն-ն։„ Հայու մ'անհնար է գուշակել որ ասիկայ կը նշանակէ՝ ամ-ոռ-ոն կիզիչ սոպոր-ոն-ը. (= τοῦ θέρους μὲν ἡ φλογώδης ἀκρότης.) Արդ θέρος կը նշանակէ՝ ամառ, եւ անկէ՝ հոնոյ. թարգմանչին համար բաւական էր այս՝ ամէն տեղ "հունձք„ թարգմանելու, օրինակի համար (549—51) "Եւ երբեմն զնոսա որպէս վէմ սառուցեալ յԴեռն չորացոյց, իսկ երբեմն եւ հոնոյ (ամառն) արարին կարկտեղէն քարինս„, եւ այլուր յաճախ, ճիշդ ինչպէս ուրիշ յունարանք ալ ունին։ — Տող 287—8 Գարուներ "մոռացուցանելով զորատութիւն մտի„ (= λεληθότως, անդիտաբար, գաղտնի եւն.)։ Թարգմանչին համար բաւական էր որ նոյն յունարէն բառն ընդունելութիւն անցեալ մտն է λανθάνω (մոռանամ) բային, առանց յատուկ նշանակութեան միտ դնելուզելու։ — Տող 334 "Որպէս զի զառ ի մէնջ սրտի հմ-ոնի-ն ճառագայթ իմանալոյ արեգականն ծագեալ ջեռուցանէ„ եւն. այսինքն՝ գնդ-ոն-ի-ն, ի-ր-ծր-ոն-ի-ն սրտի. (ὠμότητα καρδίας, իսկ ὠμότης է "հմտութիւն„, հում բլալը, բայց նաեւ՝ անդթութիւն, սառնութիւն, կարծրութիւն, եւն։)

---

1 Նոյնպէս 304 "Հնոց ժամանակ„, այսինքն՝ ամառն. 562 "կարկուտ քարատեսակ է հ-ոնջ-ն բնակէ բռնութեամբ քարացեալ.„ 575 "Զայս առնէ եւ հնոց ջերմութիւն„ եւ այլուր յաճախ։ Նոյնը միւս Յունարաններու քով տես ՀԲ, Բ, 124, մինչեւ անգամ տարբոյ եզանակները կոչուած "Գարուն, հոնջ, Աշուն„ եւն։

2 Հմմտ. նաեւ 358 "Ոչ ղանխլանալ ժամանակին„ (= μὴ λαθοῦσα τῷ χρόνῳ, այսինքն՝ մի յանցանել ժամանակաց է վերայ...) եւ նմաններ։ Բայց նոյնպէս տես ՀԲ, Ա, 713—4։

Բայց նոյնն ունին ուրիշներն ալ։[1] — Տող 409 "Ա--ղ-ի-ը-վ զմեղս երկիւղիւ„, որուն իմաստն է՝ "Երկիւղիւ -ր-ի-ը-լ զմեղս„· (յոյնը՝ ὁδοστατῶν δὲ τὴν ἁμαρτίαν φόβῳ.) Յունարէն ὁδοστατέω կը նշանակէ՝ ճամբան բռնել, արգիլել, ὁδοστάτης ճամբան բռնող, ճամբան պահող, բայց նաեւ ասկէ՝ դ-բ-ռ-ի-լ եւ յ-գ-ի-ր, ուստի "--ղ-ի„։ Ասկէ հայը գրեթէ ամէն տեղ "աւազակել„ փոխադրած է, նաեւ ուր բոլորովին անյարմար էր, ինչպէս արդէն կը գտնենք ուրիշ յունաբաններու քով ալ։[2] — Տող 584 "Իսկ եթէ ոք ունիցի միտս սրաշարժս եւ հոգի ---ր (Օր· "սուրբ„) առ ի ք-ռ-լ ք-ռ„, այսինքն՝ "ի Ա-ն--ն-ի-ն խօսիցն„ (εἰς ἀνάπτυξιν λόγου.) յունարէն ἀνάπτυξις է ստուգիւ՝ "ք-ռ-լ„, քակել, բայց նաեւ՝ Ա-ն--ն-ի-ն, պարզաբանութիւն եւայլն։

Ասոնք անթիւ են, որոնց մէջ կայ մեծ քանակութիւն մ'ալ որոնք հայու մ'անհասկնալի պիտի մնան առանց յունարէն բնագրին համեմատութեան։ Շարք մը կայ դժուարիմաց թարգմանութեանց, նորանշան փոխադրութեանց եւ նմաններու, մասամբ անկէ որ հայ թարգմանն ուզած է նիւթականօրէն պահել ճառոմաբան բնագրին բացատրութիւնքն[3], մասամբ շփոթելով բնագրին

1 Տես Ոսկեր· Յովհ· Բ, 4 եւն (ՀԲ, Բ, 104։)

2 Հմմտ. 1008 կէսք "---ղ-ի-ցն զնաւս„· (= ἀδοστατήσει . . . τὰ σκάφη.) 1010 "ով առնէ զնաւկն փոքրիկ նաւակալ (τὸν ναυκράτην) ընթացից ծովուց ---ղ-ի ճանապարհի„, ուր յունարէնն է "ընդդէմ-ի-ց„ (ἀντιστάτην, հայն անշուշտ կարդացեր է ὁδοστάτην.) 769 "գազանի աւազակ„ եւ նմաններ։ Ուրիշ յունաբաններէն հմմտ. Կլիմաքոսի խօսքը "Սնափառութիւն մինչեւ ի վախճան ---ղ-ի ը-ռ-ի-ն-ռ-ի-ն„· (տես ՀԲ, Ա, 388։)

3 Անթիւ ուրիշներէն յիշենք միայն 741 "բանիւք պատմել զաստուածային ֆէն (= τὸν θεῖον γνόφον խաւարն) իմաստն է՝ "զաստուածային ֆ-ղ-ն-ռ, խորհուրդս„ եւն —

իմաստը, մինչեւ անդամ յատուկ անունները իբր պարզ բառեր թարգմանելով։ Պիսիդէս կարկտի մասին Արիստոտելի կարծիքը յիշելէն ետքը կը սկսի ընդդիմախօսել բացագանչութեամբ՝ (567) "Ո՜ ՀՈՒՂՂԱՅ ԴԻՒԲԱՒ ԳԱՅԹԱԿՂԵԼԻ ԱԼԵԱՅ", որմէ Հայ մը գժուարու կը հասկրնայ Պիսիդեայ ըսածը։ Ցայն հեղինակը փիլիսոփայական բացատրութիւն մ'ուզած է գործածել, զոր այժմ կը բացատրենք "Ո՜ ԴԻՒԲԱԳԹԵԼԻ ԱԼԻՔ ՀՈՒԱՓԲՈՒՆՔՆԵՐ" (ὦ συλλογισμῶν εὐόλισθα κύματα, ուստի syllogisme. պատճառաբանութիւն։) Հրատարակիչն իրաւամբ նշանակած էր թէ Հայ թարգմանն այս բառը շփոթեր է σύλλογος (ՀՈՒՂՂ) բառին հետ։ — Անկայարմար է (669) խօսքս "ԱՃԵՑՈՒՑԱՆԷ ԶՄԱՐՄԻՆՆ ՆՈՐՓԷԼՈՅ ԳՈՐԾԱՐԱՆԱՅ", ուր իմաստն է տղոյ մասին՝ "ԱՆՂԱՐՓՈՅԵԼ ԳՈՐԾԱՐԱՆԱՅ" (τῶν ἀνήβων ὀργάνων.) որ սակայն կրնայ մեկնուիլ[1]։ Բայց բոլո-

525–6 "ՈՐ ՁԱՆԹԵԱՅ ՃԱՆԱՊԱՐՀ ԽՈՍՈՐԵՍ, ԸՆԹՐԵՑՈՒՑԵԼ ԴԻՐԷՆ ԲԷՐՈՒՆ Է ՎԱՅՐ., (= ἀναστρέφων δὲ τὴν ἄνω φορὰν κάτω, շանթի վերին ընթացքը վար դարձընելով.) — 769–71 "ԴԱՐՁԵԱԼ ԽՈՐՀՐԴՈՅՍ ԳԱՂԱՆԻ ՍԻԱԶԱԿՆ, ՀՈԳԵԳՈՂՆ (= ψυχοκλέπτης), ապականիչ սրտի, խաւարային ամբարձումն (τοῦ σκότους ἔπαρσις, հպարտութիւն, ամբարտաւանութիւն խաւարային), առաջին վիշապն եւն։ — 910 "տեսանելով... ԸՆԷՐԻ ՎԱՐԳԻ (βαφὴν ὁδοῦ գոյն վարգի) ...ԾԱՆԻՑԵ ԸՆԷՐԻՆ ՀԼԻՖԴՆ" (τῆς βαφῆς τὸν ἐργάτην, ներկարարն գունոյ.) — 1046 "Ո՞Վ ԶԳԵՑՈՒՑԱՆԷ ԳԿՐԻԱ ՀԱՆԴԵՐՁ ԽԵՑԵՂԷՆ, ԵՒ ԶԱԿԱՐ ՄԱՐՄԻՆՆ ՅԱՐԻՒԵԼ ՅՈՒՅՆԵՔ Է ՆԵՐՓԻ Է ԳԱՆ ԲԷՐՄԱՆ", այսինքն՝ ընդ յարկաւ (պատենիւ) իբրեւ ի սան շրջելով. — 1125 "ԵՐԻՒՅՈՒՆՔԷՐԻՆ ԱԳԱՒԱՒ ԲԵՐԱՆՈՎ" եւն (τῆς μακρογήρου τῆς κορώνης.) — 1627 "ԵՒ ԶԻԱՐԴ ՄԵՐԵԼ՝ ԶԳԱՅՐԱՍԱՍ Է ՈՍՀԷԼ ՊՍՈՒՂՆ՝ ԴԻՐԿՍ ԱՐԿԿԱԼ ՊԱՀԷ" (τὰς ἑτοίμους εἰς ὀῦσιν, "զպտուղս որ պատրաստ են ի հոսել.", թարգիլ եւն.) Անթիւ տրիշները չենք կրնար յիշել։

[1] Վասն զի ἄνηβος է՝ անզարգացած, արբունք չհասած. իսկ ἀνηβάσκω բայը՝ ՈՐՈՒՅՔԱՆԵԼ. կրկին պատանեկու-

բովին անհասկանալի է՝ (672) "Եւ ղրէ՝՝՝

կել, այնչափ սովորական են։ Շատանանք յիշելով միայն սա խօսքը (477) "Եւ շահի զանձինս հար�ցողն (πλουτοπράτης) եւ որք առնուլն կամին՝ երկնավաճառք„ (οὐρανοπράτης.)

Զենք կրնար անցնիլ առանց յիշելու այն երեւոյթն ալ, զոր քանի մ'անգամ կը տեսնենք, մարդկան անունները թարգմանել իբրեւ պարզ բառ։ Հատ մը կը գտնենք ծիրդ սկիզբն (տող 128) այսպէս՝ "Առասպելս իմն ստեղծին բանդագուշել աշխատութեամբ.„ ուր ըլլալու էր "որպէս Ատլանտացոյ աշխատութեամբ„ (ὡς Ἀτλαντικοῖς πόνοις.) ակնարկելով Ատլասայ զբոյցը։[1] Մանաւանդ առնուան թարգմանութիւնը կրնայ մեկնուիլ. քանի

մոյ բոլորովիմբ գնա ամբոխեալ.„ յոյն՝ ταῖς ἀτάκταις προσβολαῖς τῶν ὀευμάτων, "անկարգ բախմամբք հոսանաց„ եւն, ուր ἄτακτος կը նշանակէ բուն "անկարգ„, եւ ասկէ ինչպէս հայերէնն ալ՝ փոխաբերութեամբ՝ սառակ, ուսսի "անառակ„։ Ի հարկ է "անառակ„ հոգին անհնար է հայերէնին մէջ։ — Տող 459 "Պատանեա՝ ձեւացուցանես զահն„ = τῇ δοκήσει σχηματίζεις τὸν φόβον այսինքն "— երիտասարդ կերպարանիս զերկիւղ„, ի կեղծս երեւեցուցանես եւն. "մատաղ„ անսովոր ձեւ մըն է եւ անսովոր իմաստով. — 687 "Եւ ջեղս եւ շրխոտանեան սակրեզէնս հիսուս„ (= σύμπηξιν ὀστώδη, սակրեզէն հիւսուածս.) — 1738 "Եւ բացեալ զփականս՝ պետրոս գոլով ոտեղծեալ„, այսինքն՝ Պետրոս յիսուցած լալով (Πέτρος ὢν πεπλασμένος, ձեւացուած, կեղծեալ, fictif.) "Ստեղծեալ„ հայերէնին մէջ այս իմաստով անսովոր է, բայց թարգմանն ուրիշ տեղեր ալ նոյնպէս գործածած է, մինչեւ անգամ երբ կը գրէ (տող 1339) "որպէս բանագրեղծին իմաստասիրաց թուեցաւ„, չի հասկընար բուն բանասաեղծ կամ պուեա, այլ "զկեղծիս յորինողս„ (τῶν πλασμάτων.) Թողուցինք շատ ուրիշները։

1 Յայտնապէս ἀτλαντικός բառի տեղ կարդացեր է πλανητικός կամ նման բան մը, հմմտ. πλανάω (անկէ πλανητεύω եւն) մոլորիլ, խոտորիլ, փոխաբերաբար՝ "բանդագուշել.„ ասկէ πλανητής մոլորակ, եւն։

որ Պիսիդէսայ բառախաղ մ'ըրած էր անով։[1] Բայց բոլորովին զարմանալի է հետեւեալը (տող 591) "Ամլ սաս այժմ հոգոգոռն նմանոռիւն եւ զաշակերաս հաւանեցո„։ Թարգմանիչն ինքնին հասկըցած չէ թէ ինչ պիտի նշանակէ։ Իմաստն է՝ "Ամլ հուսկ ուրեմն սաս ցՍտոփիրացին (Արիստոտէլ), ով Պղատոն, եւ զաշակերտն հաւանեցո„ եւն։ (ἀλλ' εἰπέ λοιπὸν τῷ Σταγειρίτῃ, Πλάτων.) Ուստի Ստագիրացին եղած է "հոգոգոռն„, իսկ Պղատոն՝ "նմանոռիւն„։[2] Աւելի լաւ օրինակ մը պէտք չկայ փնտռելու. բայց կնքելու համար տէս ուրիշ կարգի օրինակ մ'ալ, այսինքն՝ (1538—9) "Եւ անպատուղ մարենեացն ոստք ղենդանս բուսուցանեն բժիշկք։„ Հայ մը պիտի հասկնար թէ այլեւայլ բժիշկներ կը բուսցընեն ոստերը, որ ի հարկէ Պիսիդեայ մտքէն չէր կրնար անցնիլ։ Ինքը կ'ըսէ Ἀποικίλους φύσουσι τοὺς Ἱπποκράτους (Հերքէր Ἱπποκράτας), այսինքն՝ զՊՈՐՐ (գԷՂԲՐՅՈ) բուսուցանեն ղՀԻՊՊՈԿՐԱՏԵՅ„, ակնարկելով՝ ինչպէս Հրատարակիչը լաւ նշանակած է՝ Գալենոսի եւ Հիպպոկրատեայ "Պորչ„ կամ Անխառն (ἁπλᾶ եւն) կոչուած դեղերը։ Թարգմանն ἀποικίλους (Անխառն) բառը

---

1 Հմմտ. տող 1394 "Զիարդ Մոլեցելոյ մալի բան (τοῦ Μάνεντος ἐμμανὴς λόγος) կատաղեալ ընդդէմ մեր„ եւն։ Հմմտ. 1441 "Զայս ասացաք առ Մոլէնոդոյն մոլեղնութիւն„. (πρὸς Μάνεντα τὸν μεμηνότα, ընդդէմ մոլեգնելոյն Մանեայ։)

2 Հաւանական մեկնութիւնը կու տայ Հրատ. "Թարգմանչին զյատուկ անուանսդ վրիպակաւ ընթերցեալ թուի իբր հասարակ բառս. զսրս համարիմ լինել σταθερότης (հաստատութիւն) եւ πλαστόν (ձեւակերպեալ նմանութիւն)„ Ուրիշ տեղ մ'ուր "Ստագիրացի„ պիտի կրկնուէր, դուրս ձգուած կը գտնենք անունը. (տես տող 544։) — "Պղատոն„ անունը չիսթմամբ "Ճշմարտռիւն„ թարգմանած տեսանք ուրիշ տեղ մ'ալ, տես "Պատ. Մանր. Ուսումն.„ Ա. էջ 20 (Նեմեսիոս։)։

կարդալով տառի մ'անուշադրութեամբ՝ ποικίλους („գանազան„,) եւ իմասան ալ արդէն չհասկընալով՝ չէր դիտեր թէ ինչ ընէ "Հիպոկրատէս„ անուներ։ Եւ գտած է պարզ "Բ-ՔՂՀ„ գրելով, թողլով ընթերցողին որ իմաստ մը հանէ անկէ՝ եթէ կրնայ։ Եւ սուտգիր շատերը կ'երեւան աշխատած՝ հայ Պիսիդեայ մտաւորութիւնքը պարզելու։ Բաղմաթիւ են ներմուծուած մեկնաբանութիւններ, որոնք մեծ մասամբ անշուշտ լուսանցագրութիւններ են՝ այժմ մարմնոյ մէջ մտած, մասամբ թերեւս նոյն իսկ թարգմանչէն իսկ ըլլալով[1]։

---

1 Օրինակի համար՝ տող 842 "Ընտուցու ասատուածային որկանան ֆորձարան. (θεῖον ὄργανον.) Թարգմանն անշուշտ միայն "որկանան„ գրած էր, միւսը՝ մեկնութիւն է կամ լուսանցագրութիւն. հմմտ. 930 "Ո՞վ թեքեաց զբերանս հաւուց զօրէն որկանէ (ὀργάνου δίκην.) 1204 "Զ՞ր որկանան (ձեռագր. "զ՞ր կանոն„) ստացեալ ունի մժեղ„ եւն։ — Տող 854 "Հարցէ զՆիլոս ֆէտ եւ յարիւն գարձուսցէ„ (յոյն միայն Νεῖλος, "գետ„ մեկնութիւն՝ յաւելուած է։) Այս մեկնութեանց մաս մ'արդէն վարդան ալ տեսած է. այսպէս՝ 932 "Ուսսի առեալ կատովլեպան, որ է՝ալ վայրահայեաց՝ հրաբերձ բերան„, ինչպէս ունի վարդան ալ (տես 959 Ծան.) "կատովփիլոսն թռչուն է, որ է՝ալ վայրահայեաց, զհուր բերանոյն յերկիր առաքէ„ եւն. իսկ յոյն բնագիրն է "Ուսսի շնչէ կատովլեպան (κατώβλεψ) բնաւորեալ հրեղէն շունչ ընդ անդունսն„։ Յոյն բառն սուտգիր՝ մասանց բաժնելով՝ "վայրահայեաց„ կը նշանակէ։ Տող 983 "Իսկ այլ հաւ իմն բնաւորեալ, որոմ անուն է Տրոֆէղոս, սա կերակրի„ եւն. նոյնպէս վարդան՝ "Եւ հաւն տրոֆոս կերակրի ի մսոյ„ եւն, մինչ յոյն բնագիրը չունի թռչնոյ անուն մը։ Կը գտնենք դարձեալ 1030 "Ո՞վ ուսուցանէ զուտակս առնել օյոյնանս, որ է՝ալ էնֆէղէս, անարգանդ գոլով ... կողամայր լինի„. նոյնպէս վարդան՝ "Ձուկն անֆէլոս, որ կոչի կողամայր, որովայնս ոչ ունելով„ եւն։ Յոյնն է Τίς ... δεικνύει τὴν ἔγχελυν. զոր թարգմանն "օձաձուկ„ փոխագրած էր, լուսանցագիր մը նշանակած է թէ "էնքելէս„ է այն՝ ուսսի յոյն բնագիրը համեմատելով։ Վերջապէս նաեւ 977 "Եւ փոքրիկն հէ-ղոս-

Լեզուի մասին աւելորդ է երկարաբանել. արդէն նախընթացները կը ցուցընեն բաւականապէս որ մեծ հեղինաբան է թարգմանիչն, որ սակայն կ'ապրէր այն ժամանակ երբ հին գրաւոր հայ լեզուն տակաւին բաւական առոյգ էր եւ կենդանի։ Աչքի կը զարնեն յատկապէս այն բաղմաթիւ բառակազմութիւնք, որոնք ընդհանրապէս յունարէնին համեմատ կազմուած են, որ արդէն լի է ճոռոմ դարձուածներով եւ այլաբանութեամբք[1], բայց երբեմն նաեւ բոլորովին ինքնայատուկ սճով, եւ ցանցառեն միւս յունաբաններու քով։ Անսովոր է օրինակի համար (տող 314) "Որպէս զի խառնեսցի... որ ի նոսա պարբերութիւն ծայրութիւն", որուն իմաստը կը հասկընանք միայն յունարէնին բաղդատու-

---

(ὕλλος) զերկակեցիկ գազանն կրկնդէս ապականէ", ուր յոյնը չունի "կրոկոդիլոս" (ինչպէս ուղղելու է ընթերցուածը՝ այժմ "կոկորդիլոս.") որ ըստ այսմ լուսանցագիր մեկնութիւն է մեծին ակնարկութեանս բնագրին։ Վարդան դիտէ նոյն մեկնութիւնը՝ "իբրեւ զհիւղոս փոքրիկ, որ գտանի ի քուն գկոկորդիլոս գազանն, մտանէ եւ ուտէ զամենայն փորոտիան"։

1 Շատ օրինակներ տեսանք արդէն։ Ուրիշներէն յիշուին՝ 271 "Օդաբել" (ἀερόστημον.) — 274 "գրեանս հրոյ" (μίτους.) — 341 "Ընցուցանել գկենցաղոյս ուրանալ" եւն. — 243 "Ինդանաբարիլ" (= ζωπυρώσας) Հմմտ. 164 "խարուկելով զոգս" (πυρῶν.) նոյն՝ 276, 375 եւն. — 338 "Զարեւելիվարեան որպէս կառաց դէր" (τετράπωλον ἅρματος θέσιν.) — 366 "գեղեցկատեսիլ ասող Լաբէր (φωσφόρον, Արուսեակ) ... մլի երիքնիոց" ուղղելի "Երիքնիոց" = ἐργάτην διπλοδρόμον, իբր արուսեակ եւ դիշերավար.) — 707 "Նեղս դարձէ զանելեացն մուս, յրնփայն" (κοχλοειδεῖς խխնջաձեւս) առնէ զդրունս որպէս զի պատշաճաբար (καθ' εἱρμὸν մի ըստ միոջէ, կարգաւ) սահեսցին ի ներքս ճայթմունքն" եւն. 920 "ոմ զինեաց գկիսարանն փշովք եւ բուսոյց ընդ նմին սուրբ ինքնարարնալ" (αὐτοχάλκευτα.) եւն. եւն։

թեամբ, այսինքն՝ ποιοτήτων ἀκρότης, (յոգեղեն ասատկութիւն, չափազանցութիւն։) "Պարարութիւնք" այս իմաստով՝ թէեւ խստելի չէ, բայց անսովոր է, եւ բուն արմատը "Պարար, պարբեմ" եւն ուրիշ բան կը նշանակէ։ — "Ինքնիշխան" կամ "անձնիշխան" բառին տեղ կը գանենք ուրիշ բացատրութիւն մը՝ (տող 348) "Եւ ոչինչ զմեզ ընդդէպ տեսանել". (καὶ μηθὲν ἡμᾶς αὐτοδέσποτον βλέπειν, եւ մի զմեզ առ անձնիշխանս ունիցիմք.) ուստի ճիշդ յունարէնին համեմատ կաղմուած. որ սակայն ուրիշ տեղ ալ կը գանուի։ (Ոսկեր. Յովհ. Ա, ժա, տես ՀԲ։) — Ամէն հայ երբ կը կարդար (տող 115) "ունի զվնդութիւն վրոց՝" պիտի հասկընար թէ առաքինի վարք մ'ունէր։ Բայց հոս եւ այլուր թարգմանը "վարք" բառին տարբեր իմաստ տուած է. ("վրէմ՝ բայի այլեւայլ նշանակութիւններէն առած.) հոս աստեղաց մասին է յոյնը՝ τὸ σφίγμα τῶν κυλισμάτων (հոլովմանց, ռումբանց, նոյնը՝ տող 235 "հոլով։") Քիչ մը վերը (տող 111) նոյնպէս աստեղաց համար "ընդ-ընթացիկն վրոց" կը նշանակէ "համաշարժութիւն ընթացից". (τὸ συγκίνημα τῶν ἐλασμάτων.) նոյնպէս ուրիշ տեղեր, զոր օր. տող 236։ — Տող 695 "դքարշողական ոչխար ուղղէ" (τόνους լար.) իսկ քիչ մ'եաբը (754) կը կարդանք "անկայուցին պեսաղրարիւն ի ոչխարս", ուր յոյնը կ'ըսէ ուսումնական բառով "տեսողական անցս" (ὀπτικοὺς πόρους.) ինչպէս Հրատարակիչը կը նշանակէ՝ նոյն πόρος (անցք եւն) բառը ուրիշ տեղ թարգմանուած է "մարբրիչ" (տող 674, 714), "ունտ" (տող 709, 729, 732) եւ վերոյիշեալ տեղը "ոչխարս"։ Վերջին բառս բուն ուրիշ բան կը նշանակէ. (տես ՀԲ, Բ, 157։) Զենք կրնար յիշել շատ ուրիշները։

Դարձեալ շատ բան անշուշտ սխալ գրչութիւն է, գոնէ խնդրական։ Օրինակի համար (տող

56) "իմաստուն ամենաքրտաշխատ" անկարելի չ'երևար, բայց անշուշտ ուղղելի է "ամենապորձոնի"՝ յունարէնին համեմատ կազմուած. (σοφὴ παντουργία, տիեզերագործութիւն եւն.) Զնոր գիտեր ստուգիւ թարգմանչին գրչէն է թէ լոկ աղաւաղութիւն, երբ արեգական համար կ'ըսուի՝ (231) "է հասարակաց քրտաշատոցն", գոնէ Վենետկոյ Հատակատորին համեմատ. վասն զի Ընտանեանց օրինակն ունի "ասպատաշատոցն", որ ապահովապէս աղաւաղ է։ Ցոյնն է ἐργεπείκτης (գործավար, շարժիչ ի գործ). գուցէ թարգմանը շփոթեր էր ἐπείκτης (տեսուչ գործոց, գործավար) եւ κτίστης ("ստեղծող" եւն.) Զեռագրոյ "գթած" եւ "գործ" եւ վերջնոյս հետ "Ստուած" (պատուով գրուած) շփոթելը կը ցուցնէ որ երկոքին գիր գաղափարէ մ'օրինակուած են կամ ուղղակի կամ իրենց օրինակը։

Ընդհանրապէս խնդրական ընթերցումներ շատ բազմաթիւ են, օրինակի համար բայերու նոր բաշնան ձեւեր՝ որոնք դժուարաւ կրնան թարգմանչէն ելլալ։[1] Շատ բան խնդրական կայ նաեւ բաղ-

---

1 Ա.յսպէս 276 "խարուկեալ Խոնդէ" (φθαρτικῶς ὑποβράσῃ բորբոքեալ Ինդէ.") անսովոր է "եռանդիմ", բայց մ'այս ձեւը։ — 687 "շարախատութիւնս ասկրեղնս հինոս" (πλέκει, Դիւթէ. հիւսէ.) ուստի "հիսուլ" բայ մ'որ հայերէնի անծանօթ է. բայց թերեւս կարդալու է "հինոս" ("հինուլ.") երկաթագրի մէջ Ս եւ Ն գիրքաւ կրնային շփոթուիլ։ — 1808 "ի հողեղէն բեռնէն ոչ ծանրէր", այսինքն "...բեռանէ ...ծանրանայ", եւ շատ ուրիշներ։ Ստուգիւ թարգմանիչը դրած է՝ որչափ ալ յունարան ըլլայ՝ 1095 "գթով ծնէցելոցդ", 1150 "ծնիցելոյն", 1195 "ճիճի՝ ասպոյնառնէ" (σκώληξ ὑφαίνει, որդն ասպայնանկէ՝ Դիւթէ.) 1466 "գիտէ որոշել եւ զատել նշժամայն", (զատանել) եւ ուրիշներ։ Հմմտ. նաեւ ձեւերս՝ 274 "պատմաճանս հինեալ անկանէ", 285 "գաղջութեամբ զրրատութիւն ապահովիցոնէ", (ἡρέμα τρέφει մեղմիւ սնանէ, յապահովի պահէ.)

մանթիւ նորանոր բառերուն մէջ։ Վասն զի Պիսիդեայ թարգմանութիւնս որ իւր ամէն հեղլենաբանութեամբ եւ մթարութեամբ հանդերձ առոյգ ու կենդանի հայ լեզու մը կը ցուցընէ, առատութեամբ ունի ընտիր բացատրութիւններ, ցանցատ բառեր եւ նմաններ[1], շարք մ՚ալ բոլորովին նոր

1639 "եւ ֆրէոյնէ հատ զհատ հոսմամբ.,, 1651 "թէ ցրատութեամբ մանչի ամենայն քար,, եւն եւն։

1 Ինչպէս յունարանութիւնք ու խրթնաբանութիւնք, նոյնպէս ասոնք շատ առատ են, այնպէս որ դժուար է ընտրելագոյններն ընտրել իբրեւ օրինակ։ Հմմտ. ի միջի անթիւսլոց՝ 394 "զանամաքելի աղուութիւն ի խորոց դէոյոէ.,, — 399 ջուր կամ՝ ալիք "անդրէն յիներն յորսոյսոէալ անկանի.,, — 458 "թուլացուցանես զնեան՝ ռաֆէալ զլար միայն.,, Հմմտ. 464 "փախիցէ ի վիրոյ նեարն թափեցելոյ.,, (τῆς βολῆς κινουμένης.) — 495 "հիւծիչքն անդամոց խաղաւարաք.,, — 651 "թուլացուցանէ զլեզու է լրնիլ դէոն կոնէրոց լինիլ խօսէց ֆորձարանէն,, (նոյն՝ Փիլոն, Նիւսացի եւն, տես ՀԲ, Ա, 1106.) — 780 "շղոսմալ թուլեցեալ՝ ի խաճանել ճեպելով,, շանց. — 868 "ի ֆոպ վիմին մաեալ,,. (Հմմտ. ԵԼԲ, ԼԳ, 22 "ծերպ,, վիմին.) — 927 եւն "անդեղէք, (ἀντιφάρμακον.) — 990 "մապլամբք ֆորէ,, (κνήθει.) — 1065 "եւ ֆնդրէն զնա յարեւու.,, — 1226 "Իրրեւ զհաց խորովեալ ոլանինլոնն.,, — 1535 "խիժ եղեւնափայտի զբոր քերէ,, եւն։ Դարձեալ՝ 534 "Եւ ոչ դարձեալ մէլէալ կարկաիւն զբոց,, (τεφρῶν.) Հմմտ. 1119 "զծերութիւն արմատ հաւոյն (φοίνικος) հրով ի հրոյ գերեզմանի մղեղեալ զծերն,, (τεφρώσας, ամիւնացուցեալ, տես ՀԲ, Բ, 286.) — 564 "իսկ ձմեռն ցրատութեան ի վերայ հասեալ ռաղէիալ դնելով ի ներքս,, եւն. (տես ՀԲ, Ա, 794.) — 1102–3 փորահաւք "դէբրէն իմաստութեամբ զդաղտակուրան (τὰς κόγχας) յորժամ յիւրեանց խեցեղէն դէրոն (ἐν ὀστρέοις) ամփոփին,, եւն։ — 1425–6 "մինչ կամեսցի շինել տուն եւ սոռ հարկանել (σφῆνα πήξας) պնդել զսեպ, պորտաբարը)՝ զնդաձեւ ձեղուանն պ՚դրէլ, ինքն միայն դիտէ ղղնդրոն,, (նոյն՝ τὸ σφίγμα), եւ լուծանէ միայն,, եւն. Հմմտ. քիչ մը վարը 1431 փոխաբերութեամբ՝ "ի բաց հանելով զոռնն զհոգեկան,, (τὸν σφῆνα τὸν

բառերու եւ բառակազմութեանց, որոնց գոնէ սմանք ապահով չեն։ Ահա քանի մ՝օրինակ։ Տող 241 արեգական համար կ՝ըսուի թէ "Զաշխարհ՝ ի շեղելն իւրում՝ ։-ղ-ղէր·„ (յոյնն է καταφλέγειν -յրել, տոչորել·) որ բուն հնոց քով՝ լափել, ծախել սպառել՝ իմաստով կը գործածուի, բայց յունարանից քով ("Առ Որս„, Պիտ.) նոյնպէս բոցակիզել իմաստով· (տես ՀԲ, Բ· 926։) Ասկէ առած է Լամբրոնացի, տես քիչ մ՝ետքը։ — Ցանցառ բայց նոյնպէս հին ընտիր բառ է (տող 345)՝ "Խանգարումն առաքեսցէ եւ ։-կ-ցէ (վ Ենետ. "խանգարեալ խռկեսցէ„) զտեսութիւն„, այսինքն՝ տեսարանը շփոթէ· (ταράξῃ τὴν θέαν.) Նոյն բառն ունին Առակք եւ Ոսկեր· (տես ՀԲ, Ա, 986։) — Ընդհակառակն շատ խնդրական է (տող 437)՝ "զտուումարս ձեռնադրաց ։-ր։-լէ„ ուր յոյնն է՝ τόμους δὲ σαθροῖ (ջնջէ, եղծանէ։) Հրատարակիչը կ՝առաջարկէ կարդալ "։-ր։-լէ„, որ կարելի է, ինչպէս նաեւ նմանաձեւ "։-ր։-ր։„, երկուքն ալ հին բառեր· (տես ՀԲ, Ա, 931։) — Շատ խնդրական է յաջորդ խօսքը (տող 480)՝ "Զոր ոչ ։-ն։-ց-ոյն հնդկականքն սուզանք, այլ կենցաղոյս ։լ։-։-ն վշտագնութիւնք„։ Հրատարակիչն իրաւամբ կը նշանակէ որ "գլխակաժ„ աղաւաղութիւն մ՝ըլլալու է, եւ ինքը կ՝առաջարկէ կարդալ "յեղ-։-ր կամ լ։-ր։-ն, իբր՝ արկածալեր·„ (յոյնը՝ αἱ πενιχραὶ τοῦ βίου περιστάσεις թշուառ արկածք կենաց·) Նոր ձեռագրի մը պէտք կայ ուղղելու համար այս տեղը։ Իսկ բուն "խեփացուցանել„ որ նոյնպէս խնդրական է, ուրիշ տեղեր ալ կրկնուած

ψυχοκράτην.) եւ 1439 "պ։դ ը-ն։ (τὸν σφῆνα πήξας)՝ իբր զի ոչ եւս լուծցի„ եւն։ Ինչպէս կը տեսնուի՝ ամէն տեղ որոշ ձեւով կ՝երեւայ "ոան„ բառ մը՝ իբր պորտաքարի, գմբեթի միջնակէտի իմաստով։ Բայց "ոան„ կարդալու է եւ նոյն է "։-ոան„ (սեպ) բառին հետ՝ առ Ագաթ., Ցիշատակք Գուրիայ եւն. (տես նաեւ ՀԲ։)

է "Խէֆ-ցէ-լ„ (անցեալը։)[1] Ընշուշտ մեկնելու է Հրատարակչին հետ իբր "Խէֆ-ը-ցուցին„ եւ "Խէ-ֆ-ը-ցէ-լ„, կրկին բայի ձեւեր՝ "Խէֆ-ը„ (պատեան խեցեմորթներու, խեցի) բառէն, զոր ուներն Վանական եւ Վարդան ալ. (տես ՀԲ, Ա. 942։) Խօսքը մարգարտի վրայ է, "զոր ոչ խեփորացուցին Հնդկան ծփանք„ (οὓς οὐκ ἀπωστράκωσαν Ἰνδικοὶ σάλοι.) Ընտիր թարգմանիչ մը Ոսկեբերանի (Մեկն. Եր.) թարգմանած է "Հուր զոսկի Հալէ եւ զկաւ Խեցեց-ցոնէ.. (տես ՀԲ, Ա 941։) Խեփորի տեղ բուն Հայ բառն է "Խեցի։„ — Ձենք գիտեր ինչպէս ուղղելու է (տող 491) "Զքեզ ։-ոյ-ս, կարմիրս, իբրեւ զկարոյկ վառեալս.„ յունարէնն է στικτούς (պիսակախայտ, խայտաբղէտ։) — Տող 504 "Եւ մեզ Նոր-ոն զօրէն ուսուցչի.„ յունարէնն է՝ ἡμᾶς δὲ νούθετεῖ συμφορᾷ διδασκάλῳ, այսինքն՝ "Եւ Խրատէ (մտրակել, խարազանել) զմեզ թշուառութեամբ իբրեւ ուսուցչաւ։„ Կրնար կարծուիլ թէ "Խրէ„ էր թարգմանչին գրածը. բայց "Նխոթել„ կրնայ շատ լաւ ըլլալ։ Նոյն բառը՝ թէեւ անգամ մը միայն՝ կը գտնենք գործածուած՝ Եւս. Եկղ. Պատմ. (Զ, խբ, տպ. Վենետ. 503) "Լառնա ցուպ մի մեծ եւ եհար Նոր-ոն զորովայն եւ զգանձակ նորա եւ անդէն սատակեաց.„ (տես նաեւ ՀԲ, Բ, 427։) Ինչպէս կը տեսնուի՝ իմաստի փոքրիկ տարբերութիւն մը կայ. Եւսեբեայ քով "Նխոթ„ հարկանելն է ճշդիւ մեր արդի լեզուի "Խոռնել.„ Պիսիդեայ քով՝ "Խթել։„ — Տող 970. "Ամենայն երիվար գողայ ի բուռայ՝, Ոնի-ն երկեցուցեալ փախուցանէ զցուլ.„ (οἴστρῳ

1 Հմմտ. 483 "Թեթեւադնի. սակայն Խէֆ-ցէ-լը„ (πλὴν ἀποκρότους ὅλους Խրթրոցէ-լը գլխովին։)

2 "Բոռ„ մեզի լաւագոյն կ'երեւայ. յոյնն է՝ ἵππος σειρομάστιγα τρέμει, զոր Հրտ. կը համարի "-ոռն Խ-որ-ոն„, ինչպէս կը նշանակեն արդեամբք բարդ բառիս անջատ մասերը։ Թարգմանն անշուշտ ուրիշ բառ մը տեսած էր հոս։

δὲ φεύγει ταῦρος եւն։) "Կնիւն„ ընդհանրապէս բոյս է՝ ճիլ· հոս իբրեւ խայթիչ ձիապիծակ (οἴστρος, oestrus շանաճանճ.) եւ ճիշդ այս իմաստով կը գրէ Կալլիսթենէս "Ձիապիճակքն եւ կնիւնքն„ (ՀԲ, Ա, 1104 կը համարի փոխառեալ յոյն բառ՝ χυναίος.) — Տող 1240 "ի ներքուստ կուսէ բլշանալ ամբարոցն„ (ἀμβλῦναι πόρους, ինուլ անցից։) "Ամբարոց„ իբր անցք տեսանք արդէն, եւ այլեւայլ ձեւերով ալ կ'երեւայ· (714 "ամբարոց„, 694 "ամբարիչ„·) իսկ "բլշանալ„ սովորաբար աչաց համար կը գործածուի (բթանալ, աղօտանալ, եւն, տես ՀԲ, Ա, 492։) Պիսիդեայ քով ուրիշ տեղ մ'ալ կը կարդանք (տող 1525)՝ "Եւ այլ քար զշանթիսն բլշոցոնէ· (τοὺς χεραυνοὺς ...ἀμβλύνει.) — Անսովոր բառ է (տող 1531)՝ "Աղնոր խափանէ զարիւնաթոյրն հեղմունս„, զոր Հրատարակիչը կը համարի "ազգ ինչ գունաւոր կաւոյ„ եւ յատկապէս Հ-յ-- նշանակութեամբ գործածուած։ Յոյնն է εἴργει δὲ βῶλος αἱματόπτυστον χύσιν (խափանէ գեղձն զարիւնաֆոփ հեղմունս.) βῶλος է՝ հողակոշտ, գեղձն· πηλὸς կաւ։ — Տող 1635 "Պրոնոկ մղնյեր նուրբ ձգեալ լար„ նշան համար։ Հրատարակիչը կ'առաջարկէ ընթեռնուլ "գրոգոկ մղնյեր„ ("գրոգոկ„ եւ "մղն„՝ թաղանթ.) յունարէնն է՝ ὑμὴν φλογώδης (պարուսակ բոցավառ.) ուստի սոով Հայն նոյն ὑμὴν յոյն բառին դիմաց կրկին հոմանիշ դրած բլլայ։ Զիարդ եւ իսկ՝ բաւական է այսչափն ալ, Պիսիդեայ բնագրին մանրամասն ուսումնասիրութիւնը շրջլալով մեր նպատակը։

Պիսիդեայ հայ թարգմանչին լեզուն խիստ յունաբան է, ինչպէս տեսանք, բայց նաեւ տակաւին կենդանի եւ առոյգ գրաւոր լեզու մը։ Կրնար ոպասուիլ որ բազմաթիւ գիտնական բառեր եւ եղներ՝ որոնք այնչափ առատութեամբ կը գտնուին Պիսիդեայ յոյն բնագրին մէջ, հայացած գտնուէին հայ

թարգմանութեան մէջ ալ։ Բայց այս կողմանէ աղքատ է հայերէնը։ Նախ շատ տեղեր՝ ուր այսպիսեաց առատութիւն մը կը սպասուէր, այժմ պակաս են. (օրինակի համար տող 1550 – 1603։) Ուրիշ տեղեր ընդհանրապէս գիտնական եզներու անորոշութիւն մը կը տեսնուի հայերէնին մէջ։ Համեմատելու է միայն Ուսման ընթացից (տող 611 – 31) եւ Քերականականաց մասը (տող 1670 եւն,) համոզուելու համար որ ստուգիւ ընդհանուր եւ անորոշ բառերու շարք մը գործածած է հայը։ Մի՞ակ օրինակ մը կը բաւէ ցուցնելու այս կէտը, այսինքն (տող 841) "դիւրաւանն երէն գտեալ եւ դէպանութեան ասասցէ.„ ուր յունարէնն է τὸν σφυγμὸν εὑρὼν, τὴν διάγνωσιν φράσοι, այսինքն՝ բժիշկը ըրէներին գտնելով իւր diagnose կ'ըսէ։ Ուրիշ կարգի օրինակ մ՚ալ բերելու համար՝ յիշենք սա խօսքը (տող 633) "Եւ այսպէս ապա որպէս ի տգիտութեան ղշանացեալն է՝ առցէ ի տեսութիւն։„ Անհնար է որ հայ մը գիտնար թէ հոս անորոշ "դշանուցեալն իւր„ թարգմանութիւն է Սոկրատայ հռչակաւոր վճռին՝ "Ծանիր ղէՔ.„ (յոյն՝ τὸ γνῶθι σαυτόν, "զԾանիրն զքեզ„ եւն։) Ուրիշ տեղեր յոյն ասութիւնքն թարգմանելով կամ՝ ուր անհնար էր՝ պարզապէս յոյն բառն հայերէնին մէջ առնելով ելք մը գտած է թարգմանը՝, ինչպէս բրած է արդէն մեր թարգմանչաց մեծագոյն մաս մը։

---

1 Այլեւայլ օրինակներ տեսանք արդէն։ Հմմտ. դարձեալ թարգմանութիւններէն՝ 1049 "ոՀ անկեաց ի կոյծանէն կուլեցեալց ճաճանչեաց„ (τῷ διαυγεῖ λαμπύρῳ. Հրատ. λαμπυρίς կը համարի՝ կայծառիկ, լատ. cicindela.) Հմմտ. վերջին բառն իբր ածական՝ 137 "զոդ կկեալ կկոցաւ (κλωσθέντα κεροκίδι) ոքանչելեաւ, հեղեալ, ճաճանչիչ (διαυγῆ) եւ նուրբ հոսմամբ„ եւն. որմէ կը տեսնուի որ "ճաճանչեաց„ վերն ալ զուտ ածական է, իսկ λαμπυρίς է "կայծակն„՝ թէեւ ասութեան կերպը հակառակը կը ցուցնէր։ — 1054 "ՈՀ եգ իմասաւ հրանէն կուլեցեալս„ (τοῖς πυρεκγόνοις.) — 1009

թարգմանութեան որպիսութեան, հելլենաբան խրթնութեան եւ ընդհանրապէս լեզուի մասին մինչեւ հիմայ ըսուածը բաւական համարելով, մեր համառօտ ուսումնասիրութիւնը կնքելու համար կը մնայ տեսնել կէտ մ'ալ, այն է՝ թարգմանիչը կամ թարգմանութեան ժամանակն եւ իւր դիրքը այլեւայլ հայ հեղինակներու հանդէպ։ Ասոր մասին յաջորդով։

4.

Պիսիդեայ հայ թարգմանութեան ժամանակին եւ թարգմանչին մասին պէտպէս են կարծիքները, ինչպէս կը տեսնուի անոնցմէ՝ զոր վերը մի առ մի յառաջ բերինք։ Աւգերեան կը մտածէր թէ արդեօք հայն ալ նոյն է դարուն՝ երբ գրեց Պիսիդէս՝ թարգմանուած ըլլայ։ Սուքրեան ընդհանուր կերպով հելլենաբանից կարգը դասելով իրաւամբ զՊիսիդէս, եւ այն կարգի գրեանքն "մինչեւ ԺԴ դարուն վերջը թարգմանուած" ըլլալով, նոյնը է — ԺԴ դարերուն կը դնէ ընդհանրապէս, աւելի մէտ երեւնալով վերջին ժամանակին՝ "իբրեւ յԵրդն եւ պակասաւոր թարգմանութիւն" նկատելով զայն, քանի որ Հատակատորը միայն ծանօթ էր իրեն։ Հրատարակիչը՝ Հ. Ա. Տիրոյեան՝ Ը դարուն կը դնէ,

---

"Ձուկն Նաւակալ" եւ Նմաններ, զոր արգէն ուրիշներն ալ ունին։ Փոխագրութիւններէն 978 "Հիւղոս" (ὕλλος), 955 "ասկամուն", (ἀσκαμμωνία), 932 "կատովլեպս", (κατώβλεψ), 911 "վազամ", (որոյ մասին՝ տես Նաեւ յետոյ.) 1053 "սաղամանդր", (σαλαμάνδρα) եւ Նմաններ, որոնց ոմանք՝ ինչպէս վերջինս՝ արդէն ուրիշներուն քով ալ կը գտնուին։ — Կ'արժէ յիշել 1098 "Ո՞վ բանայ զբերան ֆորահո

՝ փոխանակ սուսերի, աքանչելի իմն գործեալ երկայն ատգս", եւն. յոյնն է τῶν πελεκάνων, ուստի հոս "ֆորահոu" թարգմանուած է այն՝ որուն սովորական եւ ընտիր հայ բառն է "հոu-լոu"։

եւ թարգմանիչը յանուանէ կը նշանակէ զՍ. Սի-
նէշն, ոչ միայն իւր առաջին փորձին սկիզբը, այլ
նաեւ այժմ՝ ամբողջական հրատարակութեան ա-
տեն[1]։ Ղեղինպիսի կամ բուն աւելի ալ հնութիւն
կու տայ Հ. Գ. Ղազարեթեան, թարգմանիչը հա-
մարելով՝ զՍեբէոս, որ Սիւնեցիէն քիչ մը յառաջ
է, յենլով այն կէտին թէ Սեբէոս իւր Պատմա-
գրութեան համար գործածած բլլալու է զՊիսիդէս
ալ։ Հ. Գ. Զարբհ. յիշելով պէսպէս կարծիքները՝
անկարելի չի համարիր ընդունիլ որ Յ. Մաքսոյ
ալ կրնայ բլլալ թարգմանը։

Այսչափ կարծեայ մէջ դժուար է վերջնա-
կանապէս որոշել թէ արդեօք ընդհանրապէս եւ
ո՞րն է բուն թարգմանը։ Թերեւս այս ամէնէն եւ ոչ
մին։ Սեբէոս՝ օրինակի համար՝ գրեթէ անհնար է
ընդունիլ իբր թարգման հելլենաբոռ Պիսիդեայ,
ինչպէս իւր Պատմութեան լեզուն իսկ կը վկայէ։

---

1 Տես էջ 9. "Սուղ ինչ եւ զհայ թարգմանու-
թենէն ասացուք։ Ընդանօթ է թարգմանիչն, այլ ծանօթ
ժամանակն՝ յոմոյ թարգմանութեանն։ Ի վերոյիշեալ Պատ-
մէր ամսագրի Սեբէոսի ընդայլ թարգմանութիւնդ, այլ
առանց ինչ հաւանեցուցիչ պատճառաց, բայց միայն գուցէ
զի հանդոյն Սեբէոսի նաեւ Պիսիդէս գրեաց քերթողաբար
զարշաւանաց Հերակլեայ կայսեր։ Այլ որ միանգամ յայն
արկցէ զգնաղանութիւն հայերէն լեզուի նորին ի սմանէ՝
ոչ ինչ երկիբայիմ եթէ անհիմն գացէ զկարծիսն։ Մեր
առաջի արարեալ էր ի Բաղմավէպ (ԽԸ. 109) զՍ. Նէշն
Սիէֆանոս՝ զթարգմանին Նեմեսեայ, եւ յայս կարծիս
հաստատեալ կամք նաեւ այժմիկ, հայելով ի մերձաւորու-
թիւն յունարան ոճոյ երկոցունց թարգմանութեանցն,
այլ եւ ի վրիպակ փոխաբերութիւնս ինչ յունական բառից
ոմանց՝ համանման լեալոց ի հայ լերկոսին եւս գրու-
թիւնսն։ Եղեն եւս որք զսնուն Սարկաւագայ Վարդա-
պետի հաճեցան յօգել ընդ թարգմանութեան Վեցօրեից
("Պատենադարան Հայկ. Թրգմ." էջ 655, տպ. 1889 Վե-
նետ.), որպէս եւ այլք՝ որք մինչեւ ցեօթներորդ դար
վերածեալ իմն հանին զսյն" եւն։

ընդունելով ալ թէ Սեբէոս գործածած բլլայ Պիսիդէսի տաղերն իբր աղբիւր, — կէտ մը՝ որ տակաւին քննուելու եւ ապացուցանելու է, եւ որ մեզի գոնէ խնդրական կ'երեւայ, — բաւական չէ այս՝ զինքը թարգմանիչ ալ համարելու Վեցօրէից։ Նոյնն ըսելու ենք Սարկաւագի համար ալ, զոր թարգմանն անհնար է համարիլ նոյն իսկ անով որ Պիսիդէս ապահովապէս թարգմանուած էր Սարկաւագի ժամանակէն շատ յառաջ։

Բայց ի այն ընդհանուր ժամանակէն՝ զոր Սուքրեան կը նշանակէ եւ որ ապահով է (Ի — Ժ դար), կը մնայ միայն Հրատարակչին կարծիքը՝ Սա. Սիւնեցի համարիլ թարգման Պիսիդեայ, որ ըստ այսմ Ը դարու առաջին կիսուն բլլալու էր՝ ինչպէս Սիւնեցւոյ միւս թարգմանութիւնքն Նեմեսեայ, Դիոնեսիոսի, Պարապմանց գրոց եւն։ Եթէ անպատճառ որոշ թարգման մը նշանակել կ'ուզենք, ստուգիւ ամենէն յարմարն է Սիւնեցի, ճիշդ նոյնպէս խիստ հելլենաբան իւր թարգմանութեամբքն ինչպէս է Պիսիդէսի հայերէնը։ Բայց ստուգութիւն չունինք, թէ ստուգիւ Սիւնեցի է թարգմանն եւ ոչ ուրիշ հելլենաբան մը, որոնց թիւն այնչափ սահմանափակ չէ։ Պիտոյից գրոց թարգմանական մասերը նուազ հելլենախօս չեն, եթէ ոչ աւելի։ Սակրատայ թարգմանութիւնը կատարելապէս յոյն բնագրին հետեւողութիւն է, չհաշուելով ուրիշները։ Ժ դարուն Մագիստրոս նաեւ իւր ինքնագիր նամակները նուազ յունաբան լեզուով չէ գրած, եթէ ոչ աւելի ալ խրթին։ Հելլենաբանութիւնն ընդարձակ շրջան մըն է մեր գրականութեան, ուր բազմաթիւ գրիչներ եւ թարգմաններ գործած են, եւ անշուշտ շատեր ալ՝ որոնց անունն իսկ չէ հասած մեզի ժամանակը։ Սիւնեցւոյ թարգմանութիւնքն ծանօթ են այն բարեբախտ պարագայովն որ պահուած են անոնց յիշատակարանքն, եւ այս պարագայն նպաստած է որ հայ մատենագիրք ալ

գանոնք կը յիշեն յանուանէ։ Սիւնեցւոյ թարգմանութեանց մէջ՝ որչափ մեզի ծանօթ է՝ չի յիշուիր Պիսիդէս. եւ որ՝ եթէ երբեք ունեցած է թարգմանչէն յիշատակարան մը, շատոնց ինկած կորսուած բլլալու է՝ վերջին ընդարձակ մասին հետ որ կը պակսի։ Իւր թարգմանիչը կրնայ Սիւնեցին բլլալ, բայց նոյն դիւրութեամբ նաեւ ուրիշ մը, որ մեզի անծանօթ կը մնայ։

Այս կէտը՝ թէ Սիւնեցի՞է թարգմանը թէ ոչ, կարելի է ըստ ինքեան վճռել, եթէ Սիւնեցւոյ թարգմանութեանց հելլենաբան եզականութիւնը համեմատուին Պիսիդեայ առանձնայատկութեանց հետ։ Վասն զի որչափ ալ հելլենաբանից յունախօս լեզուն առհասարակ նոյն յատկութիւնքն ունենայ, իւրաքանչիւրը ստրկօրէն հետեւած բլլալով միւնոյն յոյն լեզուի ամէն կազմութեանց, ինքնուրոյն կազմութիւններ՝ այս կամ այն թարգմանչին յատուկ ձեւեր՝ չեն կրնար պակսիլ, եւ չեն պակսիր։ Համեմատութեան առնելու է ըստ այսմ՝ ոչ այնչափ ընդհանուր գծերն՝ որ նոյն են բոլոր յունաբանից քով, եւ՝ իբր պարզ բառամթերք՝ անոնց շրջանէն դուրս ալ ազդած են եւ նաեւ այսօրս մեր արդի լեզուի մէջ թողուցած բառակազմութեանց մեծ մթերք մը (— արդի լեզուի ալ դիտնական եզրներու մեծագոյն մասը, —) որչափ առանձնայատկութիւնքն անհատ թարգմանչաց[1]։ Ասոնց նոյնութիւնը կրնայ միւնոյն թարգմանչին գրչէն

[1] Օրինակներ յիշել դրեթէ անհնար է, այնչափ յաճախ են յունաձեւ ասութիւնք որ հաւասարապէս միւս յունաբաններուն քով ալ կան։ Բազմաթիւ բառեր արդէն նշանակեցինք ալ վերն իւրաքանչիւր տեղը՝ մասնաւորիչ ընելով ՀԲ, ուր կրնան օրինակներ տեսնուիլ։ Բայց ահա հոս ալ քանի մ՚օրինակ։ Պիսիդ. 338 "Զորեւերիվարեան" (τετράπωλον . . .) կառքն ամենեւին կապ պէտք չկայ որ ունենայ Պրոկղի թարգմանչին հետ որ կը գրէ՝ "Արիոս եւ Փասիանոս եւ Նեստորիոս եւ Մակեդոն Չորեւերիվարեան

բլալը ցուցընել, հակառակը՝ տարբեր թարգմանիչներ։ Դժբախտաբար հոս ոչ տեղւոյ անձկութիւնն եւ ոչ ուսումնասիրութեանս անձուկ շրջանակը կը ներեն մեզի քննութեան առնուլ Սիւնեցւոյ բաղմաթիւ թարգմանութիւնքն եւ համեմատել Պիսիդեայ հետ։ Այս կէտը կը թողունք այլոց քննութեան։

(τέτριππος) կառքն սատանայի„ (տես ՀԲ, Բ, 578)։ — Պիսիդ· 191 "մի դէմ եւ սոփոհդիպութիւն մի„ (θεαρχία). Հարկ չկայ նոյն թարգմանչէն ըլլալ, երբ կը կարդանք "Մի կարծեսցուք եւ ահռոս նիւթեղէնս սոփոհդիպութիւն„ կամ "Գերագոյնն էութեամբ Աստուածպետութիւն„ այսինքն՝ Աստուած, եւ նմաններ առ Դիոնիսիոսի, որմէ Մագիստրոս, Շնորհալի եւն. (տես ՀԲ, Ա, 333։) — Ընդհանրական Պիսիդ· 889 "Գերութեան„ ուրիշ իմաստով կը գործածուի (ἐξοχή = "գերազանցութիւն„) քան Սիւնեցւոյն կամ Դիոնիսեայ քով, ուր ճշդագոյն է իմաստը (ὑπερουσιότης = "գերութիւն„, տես ՀԲ, Ա, 542։) Պիսիդէս ամէն տեղ "տեսութիւն„ եւ յարակիցք ուղիղ կը թարգմանէ. սխալած է յայնմ որ մինչեւ անգամ πρόσοψις (երեսք, դէմք) թարգմանած է "դէմ„ (տող 672), ինչպէս վերը նշանակեցինք։ Սիւնեցի կամ Նեմեսեայ թարգմանն ընդհանրական միշտ ὄψις (տեսութիւն) բառի տեղ կը թարգմանէ "երեսք„ (տես "Մատ· Մանր Ուսումն·„ Ա, 19։) Այն տեղ նշանակուած լեզուի առանձնայատկութիւնք Նեմեսիոսի (այսպէս "անձն„ = ψυχή հոգի եւն) ընդհանրապէս չենք գտներ Պիսիդեայ քով. օրինակի համար "ծայրը սրաւոր„, որուն տեղ Պիսիդէս յորինած է՝ ինչպէս նշանակեցինք "պարարութիւն ծայրութիւնք„ (տես վերը) եւ անթիւ ուրիշները։ Ուշքի կը զարնէ միայն "Պղտոն„ անուան երկուքին մէջ ալ սխալմամբ թարգմանուիլը. բայց նաեւ հոս նոյն չէ սխալմունքը։ Նեմեսիոս թարգմանած է "Ճշմարտութիւն„ (տես անդ՝ Ա, 20), Պիսիդէս՝ "Նմանութիւն„։ Այս ամէնը կարծենք թարգմանչի նոյնութիւն չի ցուցներ. բայց խնդիրը հիմնովին վճռելու համար՝ անհրաժեշտ է աւելի մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը։

Թարգմանութեան ժամանակը ճշգրտելու համար ապահով կռուան մը չենք գտներ բուն թարգմանութեան մէջ, թէեւ կան մէկ երկու նշանաւոր պարագաներ։ Ուշ ժամանակ կարծես կ'ուզեն ցուցընել այլեւայլ ընթերցուածներ, օրինակի համար յետնագոյն ժամանակի յունարէնին հնչման համեմատ սա ուղղագրութիւնը "Նէղոս„ (Νεῖλος, հնոց՝ Նէղոս. տող 854) կամ "Գաղէնոս„ (Γαληνός, տող 944) եւ նմաններ, եթէ միայն ապահով ըլլային այս ընթերցուածները։ Բայց ատոր նման տառադարձութիւններ միշտ ապահով նշան չեն յետնագոյն ժամանակի մը։ Չենք կրնար մոռանալ նշանակել նաեւ սա ընթերցումն (տող 911) "Եւ մվ ոք ի հոտ վաղամոյ„ եւն, որ "առ անորոշ գրութեանն ընթեռնլի է նաեւ վաղամոյ„, միապով միշտ յետնագոյն դրոշմով ձեւ մը՝ "բաղասամ„ կամ բուն հնոց "Բաղասման„, յետնոց "Բալասան„ փոխառեալ բառին. (εἰς ὄσφρησιν . . . βαλσάμου, ուստի β = վ։)[1] Ստագիւ յետնագոյն ձեւ մըն է նաեւ (տող 1293)՝ "Ո՞ր սովորութիւն տայ որդանն ՊՐԸՇՄՓՈԲՔ (σχώληχα Σηριχῶν) մանել զպայծառամանան նիւթս„։ Մեր հնոց ստուգիւ, բոլորովին անծանօթ է "ապրիշում„ պարսիկ բառը, որուն տեղ կը գործածեն "Դդաֆս„ փոխառութիւնը. եւ Բուզանդայ "ՊՊՐԴՈՒՄ„՝ որ կը կապուէր վերնոյն հետ, բոլորովին ուրիշ բան է. յետինք միայն փոխառածեն "ապրշում„, ինչպէս նաեւ "շերամ„[2]։ Այս կէտը ստուգիւ մտադրութեան արժանի է։

---

1 "Բաղասման„ արդէն Եւ գտրէն (Ագաթ., Բարսեղ, Ոսկեր. տես Հբ. Ա, 429։) — "Բալասան„ Խոր. Աշխ. եւ այլուր՝ ըստ Հիւբշմանի (Hübschmann, Gramm. I, 263) արաբերէնէ փոխառեալ ձեւով է։ Նոյնպէս յետնոց քով կայ "ապրսամ„ ձեւը. (տես ՀԲ, Ա, 280։)

2 Բուզանդայ (Դ. ԺԹ) գրածը "Նժոյգս ոսկիվարաւանդ ՊՊՐԴՈՒՄՔ„ չի նշանակեր "իբր ապրսում, ապրիշում„ ինչպէս կը մեկնէ ՀԲ (Ա, 279) այլ բոլորովին ու-

ժամանակը ճշգրտելու կրնայ նպաստել նաեւ հայ թարգմանութեան վերջին տողը (տող 1858։) Պիսիդէս հոս կը մաղթէ Հերակղի եւ իւր որդւոց համար՝ «Ամենայն զիշխանութիւն սորա քոյովդ երկիւղու, զայս ունելով հաւատարիմ յաղթանակ. երկրորդ յաղթութեան արժանաւորիլ ի վերայ թշնամեաց, եւ զայլս անյայտ բարբարոսս ի հո-ր դ-ո-ր-ե-լ»։ Վերջին «ի հոր դատել» բառերն արդէն չկան այժմ հայերէնին մէջ՝ յարակից բոլոր վերջաբանով (տող 1859—1910.) բայց ասոր տեղ կ՝աւարտի հայն այսպէս՝ «Եւ զայլս անյայտ բարբարոսս ե- ղ-ա-փ-ա-ր-դ-ի- ե-» ե-ր-ա-ր-ե-լ ընդ-ա-ռ-ի-ւ-ր-ս։» Հրատարակիչն իրաւամբք կը նշանակէ որ «ի պարագայից ժամանակին սրանեղեալ թարգմանն, կամ գուցէ այլ ոք ի նախկին գաղափարողաց անտի, յաւելու զընդհանն ի սրանն ի հայումս»։ Եթէ «Հաղարացիք» անձուկ մտօք առնուին՝ կրնայ նպաստել ժամանակը ճշգրտելու, յիշելով օրինակի համար Բուղայի օրերը կամ նոյն ժամանակները։ Միայն թէ հոս ալ կրնան խնդիրներ ելնել։ Թարգմանչէն է այն թէ որեւէ հին գրչէ մը, կամ նոյն իսկ մի գուցէ արդէն յոյն օրինակէն՝ զոր հայն առ-

---

բիւ բառ է ուրիշ իմաստով, ինչպէս Հիւբշման ալ կը նշանակէ (Gramm. I, 107, 244, 515։) Հնոց գործածածն է «Դ-ա-ռ-ա-ն» (μέταξα) փոխառութիւնն արդէն Ե դարէն (Ոսկեր., Ագաթ., Բարսեղ, եւն, տես նաեւ. ՀԲ, Բ, 253) եւ անկէ այլեւայլ ածանցներ։ «Շէրա-ն» գիտէ Բարսեղ ալ, բայց իբր որդոյն անուն (Ալեց. Ը, տպ. Վենետ. էջ 157) գրելով «յայնմ զեռնոյ որ կոչի շէրա-ն, որ է Հերա-ա-ք-ի-ր» եւն. Հմմտ. նոյն Բարսղի գրածը «Բամբիւլոս (βομβύλιος) նիւթիչ է մետաքսոյն կերպասոյ» եւն. (տես նաեւ. ՀԲ, Ա, 1092, Բ, 476։) Ինչպէս ասոնցմէ եւ շատ ուրիշներէն կը տեսնուի՝ նախնիք «կերպաս» ալ նոյն իմաստով կը գործածեն։ Իսկ «ապրիշում» յեանոց քով միայն կայ. ՀԲ (Ա, 279) կը յիշէ Կաղանկատուացի, Նարեկացի եւ Գանձարան։

ջեան ունէր։ Պիսիդէս ինքնին անշուշտ չէր կրնար Հագարացիքն այս ոճով յիշել։ Բայց իրմէ քիչ մ՚ետքն յոյն գաղափարողները նուազ պատճառ չունէին նոյնպիսի մաղթանք մը ներմուծելու քան նոյն իսկ Հայք՝ իրենց չափովը։ Եւ կարծես այսպէս եղած ըլլալու է, մաղթանքը նաեւ յաւելուածին մէջ Հերակղի եւ իւր յաջորդաց ուղղուած ըլլալով՝ "եւ զՀագարացիս եւս խրատել ընդ ոգէ-ի սորա"։ Բուն հայ մը վերջին բառերը կցելու պատճառ մ՚ունենալու չէր։ Թողունք այն պարագայն ալ որ "Հագարացիք" անյատուկ ոճով կը կոչէին Հայք ուրիշ ազգերն ալ. եւ այս՝ աւելի ուշ ժամանակ մը կրնայ ցուցնել նոյն յաւելուածին ներմուծումն։

Այսպէս կամ այնպէս գոնէ մերձաւորապէս ծանօթ են այն դարերն՝ որմէ յառաջ եւ որմէ ետքը չէ հայ թարգմանութիւնը, դարքն Է—Ժ։ Պիսիդէս Է դարուն սկիզբը գրած է, իբր 628ին։ Հայ թարգմանութիւնն ամէնէն կանուխ նոյն դարուն վերջերէն կրնար ըլլալ. բայց բան երեւութին քիչ մ՚աւելի ուշ ըլլալու է։ Տեսանք որ շատ տարբեր յոյն օրինակ մ՚ունէր հայն իւր առջեւ, երբ թարգմանել սկսաւ. օրինակ մ՚որ արդի ծանօթ յոյն օրինակներէն շատ կը շեղէր՝ մերձենալով աւելի անոր՝ զոր սլաւ թարգմանն ալ գտած էր ԺԴ դարուն։ Այս ամէնը, եւ յատկապէս նմանահնչիւն ընթերցմանց շատ մը շփոթութիւնք, որոնց մաս մ՚ալ բուն յոյն օրինակին մէջ արդէն այնպէս կը գտնուէին, կը ցուցնէ որ Պիսիդեայ գրելէն վեր բաւական ժամանակ անցած էր, եւ սկզբնագիրը ձեռագիր գրութեանց բնական ընթացքն ունեցած՝ շեղելով ձեռագրէ ձեռագիր, կրելով սրբագրութիւններ եւ նմաններ։ Ամէնէն քիչ գոնէ դար մը դնելով այս ամէնուն մինչեւ հայերէնի թարգմանուիլն, ամէն կանուխ հասած կ՚ըլլանք Սա. Սիւնեցւոյ օրերը՝ Ը դարուն սկիզբները։

Միւս կողմանէ հայերէնն ապահովապէս գոյութիւն ունէր Ժ դարուն, երբ արդէն կը գտնենք որ ծանօթ է հայ մատենագրաց։ Ուստի թարգմանութեան համար կը մնան իբր Ը—Թ դարերը, զոր աւելի եւս ամփոփել եւ ճշգրտել չենք կրնար առայժմ։ Բայց անշուշտ անկարելի պիտի չըլլայ աւելի ալ ճշգրտել, եթէ ոչ բախտով մը նոր ձեռագրի մը գտնուելովն՝ որ պահած ըլլայ յիշատակարան մը, գտնէ ուսումնասիրելով Ը—Թ դարուց հայ գրականութիւնն, ուր անշուշտ կարելի պիտի ըլլան գտնել հայ Պիսիդեայ ծանօթութեան եւ գործածութեան հետքեր։ Ժ դարէն եւ անկէ ետքը բաւական առատ են այս հետքերը, նոյն իսկ աչքի առջեւ ունենալով միայն ՀԲ (Հայկազն. Բառգիրք), ուր նշանակուած են Պիսիդեայ Պատառիկին ասուութիւնքն եւ անոր համեմատականք միւս հայ մատենագրաց քով։ Կը շեշտենք՝ յաջորդ քանի մը համեմատութիւնք միայն պատահաբար մեր աչքին հանդիպած են յիշեալ տեղը, եւ միայն՝ Վենետկոյ Հատակոտորին կը վերաբերին։ Ամբողջականն այժմ հրատարակուած ըլլալով՝ համեմատաբար դիւրին է անոր համեմատականքը փնտռել բովանդակ հայ մատենագրութեան մէջ, ձեռնարկ մը՝ զոր ուրիշներու թողուլ ստիպուած ենք։

Ուսումնասիրուած են միայն Վարդանայ համեմատականքն, եւ այն՝ Սուքրեանի երկրորդ յօդուածին մէջ, զոր վերը նշանակեցինք[1]։ Վարդան Աստուածաշնչի իւր Մեկնութիւնը յօրինած է քաղելով Բարսղէ, Փիլոնէ, Աստուածաբանէ, Կիւրղէ, Եղիշէէ եւ ուրիշներէն, որոնց անուանքն ալ սովորաբար նշանակուած են լուսանցքի վրայ համառօտութեամբ[2]։ Բաւական տեղ կը գտնենք նաեւ

---

1 Տես յատկապէս "Բզմ.,, 1875, էջ 254–57։

2 Տես նաեւ մեր Մատ. թ. 229, զոր մանրամասն նկարագրած ենք՝ "Ցուցակ,, 592–96։ Պիսիդէս ալ նշա-

"Պէ-էդ„ համառօտութեամբ, եւ ստուգիւ Պիսիդէսի կոչմունք են այն տեղերն՝ աւելի կամ նուազ ազատութեամբ յառաջ բերուած։ Զասունք մի առ մի յառաջ բերած է Սուքրեան եւ համեմատած, զորս՝ը կրկնած է այժմ Հրատարակիչն ալ ծանօթութեանց մէջ՝։ Բայց երբ Սուքրեան միակ օրինակ մը գործածելով՝ բաւական տարբեր կը գտնէր Վարդանայ ընթերցուածները, Հրատարակիչն այժմ կը նշանակէ Վարդանայ չորս ձեռագրաց ընթերցումներն, որով շատ տարբերութիւնք կը վերցուին, Վարդանայ ձեռագրաց միոյն կամ միւսին յատուկ ըլլալով, եւ ոչ Պիսիդեայ այն օրինակին՝ զոր Վարդան գործածած էր։ Այս չորս ձեռագիրքն են Վենետկոյ Մատենադարանի օրինակները, որոնց երկուքը՝ Թ. 999 (A) եւ Թ. 155 (B) բոլորգիր են, եւ երկուքը՝ Թ. 503 (C) եւ Թ. 552 (D) նօտրգիր են։ Յաջորդովս կը դնենք Պիսիդեայ եւ Վարդանայ այս համեմատականքը դէմ առ դէմ, միանգամայն իբրեւ օրինակ Պիսիդեայ հայերէնին։ Բախտով մ՝ասունք այնպիսի կտորներ են, ուր Պիսիդեայ հայերէնն առոյգ լեզու մը կը ցուցնէ, համեմատաբար աւելի ազատ հելլենաբան խրթին դարձուածներէ։ Բնագրին հետ մանրամասն համեմատութիւնը տես Հրատարակչին քով։

նակուած է հոն քանի մ՝անգամ։ Մեր ձեռագրին ընթերցուածքը կը նշանակենք V համառօտութեամբ։

։ Տես Դանօթութիւնք տողերուս՝ 85, 221, 254, 263, 945–47, 950–59, 977, 983, 1035 եւ 1320։ — Յաջորդ համեմատութեանց մէջ Վարդանայ տեղերը դնեցուած են Պիսիդեայ տողերուն կարգաւ. վասն զի Վարդան յաճախ յետեւառաջութիւններ ըրած է՝ քաղելու ատեն։ Մեր ձեռագիրը Թ. 229 այս կարգաւ ունի. Թղ. 13ա "Պէ-էդէ. Ով մշտաշարժ . . . որ կառոյցն զնա„ (= Պիս. 85–89, 95, 97–102, 108–9, 125–27, 132–34։) — Թղ. 17ա "Պէ-. "Որ զամենայն արար ոչ կարօտի յարեգականէ տալ զլոյս լուսնի (= Հմմտ. Պիս. 246 "Ոչ իբր թէ կարօտ գոլով լուսոյ

Պիսիդէս:

85 Ո զմշտաշարժ երկնի բնութիւն[1]
Գնդաձեւ իմաստնագործ ձեղուանցն,
Բարձրութեամբ լայնացեալ, եւ այսքան հաստիւք
Խարիսխ եղեալ[2], յոչնչի կառուցեալ
Որպէս խորան զգունդն ձգեաց...:

95 Նախահայեաց սրատեսութեամբ ոմն ասաց
97 Ըստ աղօտարար ակնարկութեան տեսութեանն[3].
Կամ գունդ կիսակտուր՝ հեցի օրինակաւն՝
Բարձրացեալ ի վեր կոյս եւ կորացեալ[4]:
100 Կամ ըստ նմին ի վայր բերմանն.
Յանծանօթաբար շարժութեանցն
Ի ներքուստ կուսէ այլ երեւի թաքուցեալ...:
108 Կայիւք փախչի[5] եւ շարժիւք կայ մնայ.
Կայս զշարժութիւնն ունի անճառաբար...:
125 Ոչինչ է սորա չափ՝ բայց անչափութիւն...:
132 Քանզի մեծ է՝ որպէս Աստուծոյ փոքր աթոռ.
Կամ գնացս յարուցեալ, որոյ յոգնումն ոչ գոյ,
Մինչեւ գալարեսցէ՝ որ կառոյցն գնա՝ բան...:

217 Ո՞ որ զսկայս զայս զարեգակն ստացաւ...:
220 Զհասարակաց ակն, զգեղեցիկն բիր,
Զամենայնի կերակրիչն հուբ[6], յորժամ ի ներքոյ
երկրի է՝ գիշեր.

օտարի,, եւն), այլ զի գեղեցիկ գնիցէ կարգս, զխոնարհն արար մեծի ջահին (= Պիս. 248–51·) Զարեգակն ասեմ... զմուտն գիշերոյ. (= Պիս. 217, 220–22·) Որպէս զի լեցի սոցա Նշուլիցն ... զսերմանեացն տղայս. (= Պիս. 255–57·) ի տանս յայսմիկ ... ընդդիմանեցուկ. (= Պիս. 263–65·) — Թղ. 20բ. "Պիս. ինձ մաքրէ զաղաս... եւ ոչ ախտանայ,, (= Պիս. 945–58·) Վերջինս շատ աղաւաղ ընթերցուածներով է մեր ձեռագիրը։ Միւսները՝ որշափ կը տեսնենք՝ մեր ձեռագիրը չէ որոշած "Պիս.,, լուսանցանշով։

1 Վենետ. (Հատակոտոր հրատ. Սուքրեանի) "Ով մշտաշարժ երկնի բնութեան,,

2 Վենետ. "սարիսխ,, որ անցած է նաեւ Վարդանայ AC ձեռագրաց՝ "սարախեալ,,։ ՀՒ ալ (Բ, 700) գրած է "Սարիսխ,, բառ մը իբր համազօր "խարիսխ,, բառին. եւ բաց ի Պիսիդեայ այս տեղէն կը յիշէ "Պիտ. Վրդ.,, երկու անգամ, եւ նոյնպէս "Ցօնական,, երկու անգամ "սարիսխ,, ձեւը

վարդան։

85 Ո՛վ մշտաշարժ երկնի բնութիւն (ԴV բնութիւն) գնդաձեւ իմաստնագործ ձեղուանն, բստ բարձրութեան եւ խորութեան լայնացեալ հաստիւք (D անհասիւք, A եւ CV անհաստիւք,) խարսխեալ (AC սարսխեալ յոչինչի, B խսարսխեալ յոչնչէ), յոչնչի կառուցեալ.

95 Նախահայեաց (B զոր նախահայեաց) ոմն ասաց ընդ աղօտ տեսեալ՝ գունդ կիսակտուր հեցի (D ը---. խեցի) օրինակաւ, ի ներքուստ կուսէ այլ երեւի թագուցեալ. (AC այլ եւ ի թաքուցեալ C ը---. գունդ կիսակտուր հեցի. Կայիւք փախչի յեղեալ կիսին շարժական բնութիւն։)

108 Կայիւք փախչի եւ շարժիւք կայ եւ մնայ։

125 Ոչինչ է սորա չափ, բայց անչափութիւն.
Մեծին Աստուծոյ՝ փոքրիկ աթոռ.
Կնալով (V աթոռ գոլով) ոչ դադարէ, մինչեւ գալարեսցէ բան՝ որ կառոյց զնա. (D գալարեսցէ զվրանն, B եւ ը---. եւ գալարեսցէ զնա բանն։)

217 Զարեգակն ասեմ
զհասարակաց ակն, զգեղեցիկ բիրն (A զհասարակ ակն, D զհասարակաց գեղեցիկ բիրն.) զամենակերակրիչ հուր (BV զամենակերակրիչ հուրն),

---

գործածած։ Ցեւ նոյն տեղը։ Զենք գիտեր թ՞նչ կապ ունի այս ամէնն իրարու հետ, ուր մեւնոյն սխալագիր ձեւը կը տեսնուի։

3 Վ ենեւ. "...ակնարկութեանն տեսութեան։,,

4 Հոս "կորացեալ,, (κυρτουμένην) ունին ուղղութեամբ բոլոր ձեռագիրք. իսկ քիչ մ'ետքը (տող 105) "ի վեր ամբառնայ եւ խորոնայ ի վայր,, (= βαθύνεται κάτω) ունի Վ ենեւ. դարձեալ "կորոնայ ի վայր։,,

5 Վ ենեւ. "կայիւք ը---ի (փխ. "փախչի,, = φεύγει) եւ շարժիւք կայ մնայ։,, Հմմտ. տող 178 եւ վերը։

6 Ա.յսպէս Ա.նտոնեանց օրինակը. իսկ Վ ենեւ. "ը---ոնիւրոլրիւն հ---ր,, (= τὸ πάντροφον), զոր արդէն տեսած է Վարդան, եւ այն ըլլալու է թարգմանչին գրածն ալ։ Նոյն բառն ունին նաեւ Աստուածաշունչ գիրք՝ Իմաստ. Ժ.Զ. 25. (տես նաեւ Հբ. Ա. 62։)

Պիսիդէս:

Իսկ գեր ի վերոյ[1] քան զերկիրս՝ մշակ տուբնջեան...:

248 Ա՛յլ որպէս զի կարդ դնել ստացուածոցս
Գեղեցիկ կարեաց եւ իմաստուն իշխանութեան:
250 Զ՞ոմ լինել կարօտ ջահին՝
Զխոնարհաբար պաշտպանութիւնն ածել ի ներքս[2]...:
255 Որպէս զի լիցի խառնու�ինչ՝ որպէս յամուսնու-
թեան
Եւ լծակցեալ՝ առ ի ծնանել երկոցունց
Գեղեցիկ ծնունդս ցուցցէ զսերմանելոցն տղայս[3]...:
263 Որպէս զի աշխարհս այս՝ որպէս տուն մեծ՝[4]
Անխախուտ ցուցցի, չորից սեանց օրինակաւ.
265 Առեալ ի ներքուստ հաստատութիւն ընդդիմա-
նեցուկ...:
944 Ո՞ր Գաղինոս զբազէիցն մաքրէ զախտս
945 Դառն տերեւով եղիգի,
Զշամանդաղ տեսանելեացն նովաւ արբեալ:
Եւ ինձ զարիւն այծի վայրենւոյ
Ըմպէ ախտացեալ, եւ մաքրէ զախտն:
Դալար տերեւով կաղնւոյ մաղձադեղով
950 Ուղղ փսխէ զմաղաս այրեցած:
Իսկ զդալար սէզ կերեալ շան՝
Զգայուի զախտ սեաւ մաղձոյ.
Եւ զայլք զհող, նապաստակք՝ զընդդուունս,
Առիւծ՝ զկապիկս, եւ նոքա՝ զզորտս[5].
955 Իսկ նոխազք զանամաքելի ասկամաւնին

---

1 "Գեր ի վերոյ քան զերկիրս" ունի ուղղութեամբ Վենետ. (ὑπὲρ δὲ τὴν γῆν.) իսկ Անա. օրինակը սխալմամբ՝ "Իսկ գէլէր է վերոյ քան զերկիրս" եւն:

2 Վարդանայ այս նշանաւոր ընթերցման մասին կ'ըսէ Սուքրեան ("Բզմ." 1875, էջ 256) "Թէ որ համարինք Վարդանայ յոյն բնագրէն անմիջապէս թարգմանած ըլլալուն փաստ մը գտնել, ահա զոյն τὴν μὲν οὖσαν ըստ բնագրին Զ՞ոմ լինել՝ կարդացած կ'ըլլայ τὴν μὲν ὑγρὰν եւ թարգմանած զխոնարհ։" Սակայն պէտք չկայ ամենեին այսպիսի մեկնութեան, եւ Վարդան ոչ թէ յոյն բնագրէն գիտէ զՊիսիդէս, այլ հայերէնէն, ինչպէս արդէն համեմատութիւնք կը ցուցնեն: Վարդանայ "զխոնարհ արբ կարօտ" (փխ. "զՁ՞ոմ լինել կարօտ,, եւն) պարզապէս սխալ դրչութիւն է, շփոթմամբ Պիսիդեայ յաջորդ տողին "զխոնարհաբար պաշտ-

Վարդան:

զմշակն տուընջեան (D զմշտակն) եւ զմուտն գիշերոյ:

248 Ա՛յլ զի գեղեցիկս գնիցէ կարգս, զԽառնառն տրոր կարգսս (V չունի "կարգսս") մեծի ջահին:[3]

255 Որպէս զի լիցի սոցա նշուլիցն խառնումն ինչ. որպէս յամուսնութեան (D ամուսնութեան,) ծնանել եւ մնուցանել զսերմանեացն տղայս:

263 Ի տանս յայսմիկ՝ կառուցեալ ի չորից սեանց ի ներքուստ հաստատութեան ընդդիմանեցուկ:

944 Բազէ զշամանդաղ աչացն սրբէ
դառն տերեւով եղեգի, (նոյնպէս եւ ծիծառն զխաւարեալ ակն ծագուցն, տե՛ս 1318:)
Ինձ՝ դալար կեղեւով կաղնոյ մաքրէ զախտս, եւ զարիւն վայրենի այծի (AC ընձու. V տես վարը.)
ուղտ զայրեցած մաղձն փսխէ զոնգեղ ուտելով.
շուն՝ դալար սէզ ուտելով՝ ընկենու զսեաւ մաղձն.

գայլք հող ուտելով, եւ նապաստակք զենդուենս,
առիւծ զկապիկ, եւ նոքա զգորտս.
Նոխազ զասկամն (D լ՚՚՚. զասկամոլ),
եւ արագիլ ուտէ զօձս եւ ոչ ախտանայ:

պանութիւնն,, եւն բառը գրելով նախընթաց տողին մէջ: Կրնայ խնդրական ըլլալ թէ ինքը Վարդան ըլլած է շփոթութիւնս թէ իւր գործոյն հնագոյն գրիչ մը: Յամենայն դէպս արդի բոլոր ձեռագիրք միապէս պահած են նոյն շփոթուած ընթերցումը:

3 Ա՛յսպէս օր. Անա., իսկ Վենետ.՝ "եւ լծակցեալ ի ծնանել երկոցունց զգեղեցիկ ծնունդս, զսերմանցն տղայս առեալ զլուսինն (Անտ. "առեալ լուսնի,,) ջերմ փեսայ,, եւն:

4 Վենետ. "...էքբէ՝ զսուն մի մեծ,, եւն:

5 Սուքրեան (անդ՝ էջ 257) "Ե՝ նոքա՝ յոյն է՝ խոբաք, այս երկու բառից նման գրութենէն խարուելով կամ թարգման կամ Վարդան:,, Ուղղն է առաջինը: Վարդան պարզ օրինակած է նոյն սխալմունքն, զոր չէր կրնար ալ իմանալ, բայց միայն եթէ յոյն բնագիրը համեմատէր: Բայց

Պիսիդէս:

Կերեալ՝ ի բաց թքանեն զոհալութիւն.
Եւ առանց Ասկղեպեայ՝ ազաքեալ սատուծոյ՝
Արագիլ ուտէ զօձս, եւ ոչ ախտանայ:
959 Ուստի՞ չնչէ Կատուվղէպսն՝ բնաւորեալ
960 Հրեղէն շունչ ընդ ուրեգունն
Եւ ի խոնարհ զհոսումն բոցոյն շրջէ...:

977 Եւ փոքրիկն հիւղոս զերկակեցիկ[2] գազանն
Կրոկողիդոս՝ ապականէ, կոտորեալ զաղիսն.
Քանզի ի քուն գոլով՝ բաց ունի զբերանն.
980 Ուտէ զաղիսն, եւ որպէս ընդ խոզովակ՝
Ընդ նստոյն տեղին
Արտաքս ելանէ ողջ:
983 Իսկ այլ հաւ իմն բնաւորեալ (որում անուն է տրոքիղոս.)[3]
Սա կերակրի ի մնացեալ
985 Մսոյ՝ յատամունս գազանին.
Եւ ցուցանելով զգուէթս սրտի բարեկամի,
Ի սեղանոյն կերակրոյ պատկառեալ,
Յորժամ զհիւղոսն մերձ տեսանէ՝
Ճչէ, եւ թեւօքն բախէ.
990 Եւ մագլամիքն քորէ, եւ նախ քան զսպանումն
Քարոզ կենաց լինի սատակմանն.
Եւ յանդիմանէ զսեղանոյն բարեկամ,
Որք ոչն մարտակից լենին՝ ի նեղութեան բարեկամաց իւրեանց...:

ինքը յոյն բնագիրը չունէր առջեւ, այլ հայերէնը: — Ը.յս ամբողջ մասը (944–58) շատ ազատաց ունի V կամ մեր ձեռագիրն, այսպէս՝ "Պէս. Ինձ մարդէ զաղաս արեամբ վայրենի այծի, ուզան զայրեցած փսխէ գնդեղ ուտելով, շուն դալար սեզ կերեալ՝ ընկենու զսեաւ մաղձն, գայլք հող, նապաստակ ընդ նունս, առիւծ զկապիկ, եւ նոքա զգորտս, նոխազ զասկամանն, եւ արագիլ ուտէ զօձս եւ ոչ ախտանայ:"

1 Հոս ինչպէս կը տեսնուի չկայ "Վայրահայեաց" մեկնաբանութիւնը. բայց կայ ուրիշ տեղ մը՝ տող 932, ուր Պիսիդեայ հայերէնը մուծած է 11 տողեր, որ կը սկսին՝ "Ուստի՞ առեալ Կատուվղեպսն, որ խաչ Վայրահայեաց, հրաբերձ բերան, առաքէ զոգին ի շունչ ապականիչ, Յերկիր կոյս բանայ զբերան իւր եւ հայի ի խոնարհ: Եւ ի վայր

Վարդան:

959 Կատովփիլոսն (AC կատովփլոյսն, D կատովլոյսն) թռչուն է, որ ՝ոչէ վայրահայէաց՝, զկուր բերանոյն յերկիր առաքէ, զի մի՛ վնասեսցէ զոք ի կենդանեաց:

977 Եւ են որք խորամանկութիւնս ունին, իբրեւ զՀիւղոսն փոքրիկ, որ գտեալ ի քուն զկոկորդիլոս (A զկրոկոդիլոս) գազանն, մտանէ եւ ուտէ զամենայն փորոտիսն, եւ ընդ նստոյ տեղն ի դուրս ելանէ:

983 Եւ հաւն տրոքոս կերակրի ի մնոյ՝ որ մնայ յատամունսն հիւղոսին, եւ բարեկամութիւն կալեալ ընդ նմա՝ ճշէ, եւ թեւահանեալ (B թեւահասեալ) փարի, եւ մագլոքն քորէ, յամոթ՝ որոց մոռանան զսեղան սիրելեացն:

հայելումն՝ լափաւորէ զմնասն,, եւն: Վարդան այս տողերը տեսած է:

2 Հրատ. սրբագրած է իրաւամբ "զերկակեցիկ գազանն,, Օրինակն էր "զերկակեսիկ,: Ցոյնն է՝ ὑγροχέρσῳ θηρίῳ, բառական "խանռաոցամաֆ,՝ նոյն իմաստով, այսինքն՝ երկակենցաղ:

3 Ցաւելուածս ըլսանցագրութիւն մըն է հայերէնին. յունարէնն որեւէ անուն չունի հոս: Հայ ըլսանցագիրը Փիլոնէն գիտէր "Հաւուն,, անունը. (տես ՀԲ, Բ, 898:) Վարդան առնելով այս ալ՝ ինչպէս միւսները՝ թէեւ "տրոքոս,, աղաւաղ ձեւով, կը ցուցնէ որ իւր գործածած Պիսիդեայ օրինակն արդէն լաւ հին գաղափարէ մըն էր, երբ հայ բնագիրը յաւելուածներն ընդունած էր եւ սրբագրուած:

Պիսիդէս:

1030 Ո՞վ ուսուցանէ զաւակս առնել օձաձկանն, (որ
կոչի Էնքեղիս.)[1]
Անարգանդ գոլով, առանց սերմանն,
Ցիւր ի կողէն սերմանեալ ի տղմի,
Զհատուածսն սերմանեալ ի տղմի,
Ուսուցանէ զաւակս օտար ծննդեամբ:
1035 Եւ կողամայրը[2] լինի ծովային:
Եւ ոչ խօսելով՝ աւանդէ բնութեամբ
Թէ ոչինչ յանցեաւ Մովսէս զասելն՝
Կող լինել զայգիս գողացեալ[3]...:
1318 Ուստի՞ առնէ ծիծառն՝ ոչ երեւելով
Աչաց երեքօրեայ՝ աչս,
1320 Դալարի ինչ չփեալ ընդ բիբսն[4]...:

Այս համեմատութեանց մնսին հարկ չկայ երկար դիտողութիւններ ընել: Վարդան գործածած է ուղղակի հայ թարգմանութիւնը, ոչ թէ բնագիրը, որ արդէն ինքնին հաւանական չէր, իւր բոլոր միւս աղբիւրներն ալ հայերէն թարգմանութիւնքն ըլլալով: Մէկ երկու տեղ որ ուղղակի յոյն բնագրէ մը թարգմանութեան կարծիք տուած էին Սուքրեանի, այժմ բոլորովին կը մեկնուին, եւ ճիշդ հակառակը կը ցուցընեն: Վարդան պահած է մինչեւ անգամ սխալ կամ չփոթեալ թարգմանութիւնքն, ինչպէս "Նոփա (փխ. "կարապը") զգորտս" եւն: Իրեն ինքնայատուկ երեւցած "զեռնառն արար

---

1 Նշանաւոր է յաւելուածս անով որ լուսանցագիրը յոյն բնագիրը համեմատած ըլլալու է, ուր կը գտնէր τὴν ἔγχελυν, զոր թարգմանն "օձաձուկ" փոխադրած էր պարզապէս: Բայց լուսանցագիրը կրնար նաեւ Բարսղէն գիտնալ նոյնը. (տես ՀԲ, Ա, 660 "Էնքեղիս") Վարդանայ "անքիլոս" նոյնպէս աղաւաղ է:

2 Շփոթութիւն մըն է՝ եթէ ոչ գրչաց աղաւաղութիւն՝ Վարդանայ ըսելը թէ "անքիլոս, որ իւրէ կողամայր" իբր սեռական մ'անուն ենքեղիսի. մինչ Պիսիդէս այլաբանութեամբ ըսած է թէ նոյն օձաձուկն անարգանդ ըլլալով եւ կողէն միայն ծնանելով "կողամայր լինի (= πλευρομήτρα γίνεται) ծովային", եւն, ինչպէս նշանակած էր արդէն Սուքրեան (անգ՝ էջ 257:)

Վարդան:

1030 Զուկն անքիլոս (B աքիւլոս, C անքիւլոս), որ կոչի կողմայր[2], որովայնս ոչ ունելով, բայց միայն գլուխս եւ մերկ կողերս, ուստի կոտորատեալ (D կոտրատեալ, B կոտորեալ) տնկէ եւ առնէ զաւակս: Ուրեմն հաւատի է (B հաւատալի է) կին ի կողէն Ադամայ ստեղծեալ...:[3]

1318 (Բաղէ զշամանդաղ ալացն սրբէ... եղեգի, տէս 944) նոյնպէս եւ ծիծառն զխաւարեալ ակն ձագուցն:[4]

կարօտ մեծի ջահին„ սէշ թէ յոյն բնագիր մը կ'ենթադրէ. այլ ընդհակառակն խառնակութիւն մըն է հայերէնին կրկին տողերուն՝ (250) "Զոռն արար *կարօտ ջահին* (251) *զիոռնոռբոբ պաշտպանութիւնսն„ եւն:* Վերջին բարդ բառն է որ լուծուած է "*զիոռնոռ արար*„ *բառերուն:* Վարդան մինչեւ անգամ արդէն սրբագրեալ եւ լուսանցագրութիւններ ունեցող հայ օրինակ մը տեսած էր. իրեն *քով կը գտնենք հայոյն լուսանցագիր-յաւելուածները՝* "*կատարղէպս որ կոչի վայրահայեաց*„, "*Հաւ... որոմ անուն է որոտիղոս.*„ "*օձաձկանն որ կոչի էնուէղէ*„, *ինչպէս արդէն նշանակեցինք:* Իր *օրով հայ-*

---

3 Պիսիդեայ հայ թարգմանն չփոթութիւն մ'ըրած է գրելով եւայլ համար "կող լինել զազգիս փողոցեալ„, ուր յոյնն է՝ πλευρὰν γενέσθαι τοῦ βίου (Մին τοῦ γένους = Հայ) λοχεύτριαν, այսինքն՝ "կող լինել զկենաց (Մին զազգէն) ծննդաբեր„, թարգմանը չփոթած է λοχεύω (ծնանիլ եւն) եւ λοχάω (դարան փորձիլ, նենգել, որմէ անշուշտ "գողանալ:„) Օրինակն ալ հոս աղաւաղ է՝ կարդալով ". . . զազգիս փոյլ„: Վարդան իմաստը միայն առեր է "կին ի կողէն Ադամայ ստեղծեալ:„

4 Վարդանայ քով այս խօսքը բուն վերն էր, կից ուրիշ խօսքի մը, տես 944: Այն տեղ մեր օրինակը կամ V չունի այս ամբողջը, ինչպէս նշանակեցինք, սկսելով 947 տողով:

երէնն ըստ այսմ արդէն բաւական մաշուած էր դարերու ընթացքովը։ Միւս կողմանէ Վարդանայ նպատակը չէր Պիսիդեայ բնագիրը մեղմ պահել, այլ միայն իւր նպատակին յարմար գործածել. ուստի ազատութեամբ վարուած է, յաճախ քաղելով միայն, առանց բնագրին կարգն ալ ամէն տեղ պահելու։ Այլազգ չէ վարուած արդէն միւս բնագիրներուն հետ ալ, զորոնք նոյնպէս գործածած է։

Վարդանէն յառաջ Ն. Լամբրոնացի ալ յաճախ գործածած է զՊիսիդէս, աչքի առջեւ ունենալով՝ ինչպէս ըսինք՝ նաեւ միայն Վենետկոյ Հատակոտորին համեմատականքն։ Միակ օրինակ մը բաւական է ապացուցանելու այս կէտը։ Պիսիդեայ սա խօսքը (տող 242—3) "Ո՞ որ զաղօտ ջահն լուսնի յարեգական հրափայլութենէ կենդանախարուկեալ՝ յառաջ կը բերէ Լամբրոնացի Սաղմոսի Մեկնութեան մէջ այսպէս՝ "Այլ եւ լուսին, զոր ողջոյ ջահ անօրինեաց արարիչն, յարեգական ֆայլմանէ կենդանախարուկեալ՝ եւն. (տես ՀԲ, Ա, 1085։) Ասի արդէն բաւական է, թողլով նաեւ ուրիշները[2]։

---

1 "Կենդանախարուկեալ՝ սովորական է, տես ՀԲ՝ անդ։ Կ'արժէ սակայն յիշել Դիոնեսեայ սա խօսքը՝ "Եռանդեալ զնոսա եւ կենդանախարուկեալ ի նմանն կոյս ջերմութիւն՝ (տես ՀԲ, Ա, 662), որ կը յիշեցնէ՝ բաց ի ներկայ խօսքէս՝ Պիսիդեայ տող 276 "Զի մի դուցէ ջերմութիւնն խարուկեալ եռանդէ՝ (այսինքն՝ կիզցէ, ինչպէս նշանակեցինք։) "Հրափայլութեան՝ համար հմմտ. "Կայծակն հրափայլութեան։ Մանդ. Դ. — Քարինք եւ երկաթ ի ծնդականութիւն հրափայլութեան. խոսբ.՝ (տես ՀԲ, Բ, 140։) Թէ Մագիսարոս եւ թէ Խոսրով Անձեւացի կրնան Պիսիդեայ հայերէնէն օգտուած ըլլալ։

2 Հմմտ. Պիս. 95 "Նախահայեաց սրատեսութեամբ ոմն ասացՠ եւն, եւ "Զգիջումն երեւեցուցանեալ՝ որում անմարթ է հեատեւել Նախահայեաց բնութեանն. Լմբ. հմբ. — "Զայն փառքն որ յետ լինելութեան ունելոց էր ի սոցանէ՝ նախահայեցութեամբն ետես. Լմբ. Սղմ.՝ (տես ՀԲ, Բ, 390։) Նոյնը նաեւ Նարեկացի, տես վերը. — Պիսիդ. 241 "Զաշ-

Նոյնպէս միայն Հատակոտորէն դատելով՝ Նարեկացի ալ յաճախ կը գործածէ զՊիսիդէս[1], ինչպէս նաեւ իւր ազգականն Անանիա Նարեկացի[2]։ Հատակոտորէն դուրս ալ եթէ համեմատուի ամբողջը՝ չենք տարակուսիր՝ շատ առատ պիտի գըտնուին համեմատականներ ա՛յ միայն յիշեալ հեղի-

---

խարհ ի շեղեն խրո

նակներու քով, այլ նաեւ ուրիշներու՝ այսպէս Գ. Մագիստրոսի եւ այլոց, որոնցմէ այժմ քիչ բան համեմատելի նշանակած է ՀԲ[1], որ փոքրիկ պատառիկ մը միայն կրնար գործածել իւր հաւաքման։ Եւ թերեւս՝ ինչպէս ըսինք՝ հնագոյն գրութեանց մէջ ալ հետքեր գտնելով, կարելի ըլլայ Պիսիդեայ հայ թարգմանութեան ժամանակն աւելի ճշդրտել քան որչափ այժմ կրնանք, երբ գտնէ Ը եւ Թ դարերու մէջ անորոշ ծփալ ստիպուած ենք։

Այս ամէնը թողլով այլոց՝ որ աւելի պարապ եւ յարմարութիւն ունենան, կը կնքենք հոս մեր ուսումնասիրութիւնն, որ արդէն մեր ծրագրած մատենախօսական շրջանէն ալ անդին անցաւ եւ երկարեցաւ աւելի՝ քան որչափ կը բաղձայինք։

---

1 Մէկ երկու բան տես վերը։ Հմմտ. նաեւ "Ի հոսից բլրաձեւ կոհակաց. Մաթ. Ի Թ.„ (տես Պիսիդ. 214. "հոսք„ = ῥοή. ՀԲ. Բ. 120։) Մագիստրոս՝ որ այնպէս հմուտ է բոլոր յունախօս գրականութեան, շատ լաւ ծանօթ բլլալու էր Պիսիդեայ, կէտ մ'որ արժանի է յատուկ ուսումնասիրութեան։ — Ուրիշներէն հմմտ. Պիսիդ. 341 "կառավարելով ժամանակս եօթն շրջապտիւք աւուրց շուրջնթացիւք, անցուցանելով զկենցաղոյս սեռն առեղաւ սովորականաւ եւ անուաւ անցուցանելով„ եւն։ Ասոր հետ հմմտ. "Կեանք աչխարհիս հոլովման անուոյ նման է, որ իրրեւ զսեռն ասլլի շրջի շրիւք յեղանակաւք. ՑոՀԵՆ„ (ՀԲ. Բ. 708։) — "ԱՐԵՂ„ բառին համար (յոյնը ὀνομός, ՀԲ մեկնէ ուղղութեամբ՝ կառաց քեղի.) հմմտ. "Ի ՑՈՀԵՆՆ առեալ շարժումն կուրծն ասլլին. Նարեկ. Ցաղ.„ "Ի սաստիկ շրջադայութենէ ասլլեցն բազում անգամ եւ ՈՐԵՂ փայտիցն վառմամբ հրոյ հրդեհին. Թովմ. Արծրունոյ Խօսքը կը ցուցնէ որ ինքն "առեղ„ կը գործածէ լիսեռին բարձերուն իմաստով, որոնք կը բորբոքին։

ԸՆԴԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. Դալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքը: 2. Գոլէր. Իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25

Բ. Մէնէվիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց. (պատկերազարդ:) 1890: 8° Երես՝ 50: Փր. 1.—

Գ. Տաշեան Հ. Յակոբոս, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Փր. 1.25

Դ. Դեմետրիոս Տաճի Արեւելեան Հայք ի Պուրսվինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Դալէմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Փր. —.85

Ե. Տաշեան Հ. Յակոբոս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ատոմն-Կալիստենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Փր. 3.—

Զ. Աշպէր Տրվիէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Փր. 1.—

Է. Մառ Նիկ., Ամառնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Մնոփրիոս Անոփեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Փր. 1.25

Ը. Գաբրիէլ Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1

Թ. Դալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտ. Ա. 1794–1860: (1 լուսանկարով:) 1893: 8° Երես՝ 232: Փր 2.50

Ժ. Կոնիբիր Փր. Կ., Քննութիւնք զրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8՝ Երես՝ Է+92: Քր. 1.25

ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զննկատիպ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Քր. 4.50

ԺԲ. Խաչատրեան Գր., Զենոբ Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Քր. 1.—

ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ զիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէզիկճեան: (6 տախտակ՝ 55 պատկ.:) 1894: 8° Երես՝ 103: Քր. 2.—

ԺԴ. Գարիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Քր. 1.—

ԺԵ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւպշման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոբէլման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւպշման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Քր. 2.—

ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակոբոս Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիադոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Դիրք Հերձուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Քր. 3.60

ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակոբոս Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Քր. 2.50

ԺԸ. Տիդենեան Կ., Սեւ ծովու ռուսական եզերքը: 1895: 8° Երես՝ 192: Քր. 2.—

ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերպա Հայաբաղաքի ի զիր եւ ի պատկերս: 1896: 8° Երես՝ Թ+352: Քր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Յակոբոս Վ., "Վարդապետութիւն առաքելոց„ անվաւերական կանոնաց մատեանը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թադէի: 1896: 8՝ Երես՝ Թ+442: Քր. 6.—

ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազօտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեան: 1896: 8՝ Երես՝ Ը+62: Գր. 1.—

ԻԲ. Կարդիեր Ա., Աբգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8° էջ ԺԶ+107: Գր. 1.50

ԻԳ. Յովհաննեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Գր. 4.—

ԻԴ. Յովհաննեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+273—522: Գր. 3.—

ԻԵ. Գէլցէր Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւելուածք թարգմանչին՝ 1. Ցանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8° էջ Ը+130: Գր. 1.50

ԻԶ. Մէնէվիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Գիրք (Կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորուս հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը: 1898: 8° էջ Ը+123: Գր. 1.25

ԻԷ. Խալաթեան Գ., Մ. Խորենացու Նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8°, 56 էջ: Գր. 1.—

ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գծագրութեան արուեստին: (10 գնկատիպ պատկերով): 1898: 8° ԺԱ+202 էջ: Գր. 2.50

ԻԹ. Դաղդաշեան Յ., Փաւստոս Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8° 175 էջ: Գր. 2.50

Լ. Մանդենաց Լ., Հայերէն բարբառախօսութիւն: Թրգմ. ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899, 8° Երես՝ Ը+26: Գր. —.50

ԼԱ. Քօսեան Հ. Յ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: Փր. 5.—

ԼԲ. Քօսեան Հ. Յ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին գլխաւոր քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: 8° Երես՝ Ժ+161: Փր. 2.50

ԼԳ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825. (1 գնկատիպ:) 1899: 8°. Երես՝ Լ+558: Փր. 5.—

ԼԴ. Գազանճեան Յ., Եւդոկիոյ Հայոց գաւառաբարբառը: 1899: 8° Երես՝ Լ+124: Փր. 1.—

ԼԵ. Կարիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յակոբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխարհնգրին տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48: Փր. —.75

ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ: 1900: 8° Երես՝ ԺԱ+198: Փր. 2.50

ԼԷ. Տաշեան Հ. Յ., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է–Ժ. Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: Փր. 4.50

ՀԱՅԿ-ԱՌՍ. ՍՍՌ

3